

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

АДАМ
МАЛЬДЗІС

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Серыя распрацавана ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Заснавана ў 1996 годзе

Серыя II. Гісторыка-літаратурныя помнікі

Кніга выдаецца з дазволу ўладальніка таварнага знака
«БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР»®
МГА «Белкнігазбор»

Аўтар праекта і галоўны рэдактар
Кастусь Цвірка

АДАМ МАЛЬДЗІС

Выбранае

Мінск
«Кнігазбор»
2007

Укладанне
Валянціна Грышкевіч

Прадмова
Генадзь Кісялёў, Вячаслаў Чамярыцкі

© Мальдзіс А., 2007

© Грышкевіч В., укладанне, 2007

© Кісялёў Г., Чамярыцкі В., прадмова, 2007

ТАК ЗАПАЎНЯЛІСЯ ПРАГАЛЫ БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ

Неяк сусветна вядомы расійскі вучоны, акадэмік Дзмітры Ліхачоў, даючы характарыстыку свайму калегу, глыбокаму знаўцу і таленавітаму даследчыку даўняй пісьмовай спадчыны ўсходнеславянскіх народаў Ігару Яроміну, вобразна зазначыў, што яго, пэўна, пацалавала муза гісторыі Клію.

Нам падаецца, калі ўжыць гэты вобраз у дачыненні да нашага нястомнага Адама Мальдзіса, то справядліва будзе нават сказаць, што яго блаславілі і натхнілі дзве музы-багіні: і Клію, і Каліюпа, муза эпічнай паэзіі, навукі і ведаў. Сапраўды, толькі адораны ад Бога вясковы хлапчук змог вырасці ў энцыклапедычна падрыхтаванага, шырока прызнанага ў свеце навукоўца, рознабакова раскрыць свой талент выдатнага літаратара, даследчыка, публіцыста, асветніка, культурнага дзеяча нашай краіны. Мала хто з беларускіх літаратуразнаўцаў можа пахваліцца такім багатым плёнам сваёй творчай дзейнасці: каля двух дзесяткаў ёмістых навуковых і навукова-папулярных кніг, не адна сот ня змястоўных і цікавых артыкулаў. І мноства разнастайных, нярэдка піянерскіх, наватарскіх праектаў, акцый, выданняў, якія задумаў і ажыццявіў няўрымслівы Адам Мальдзіс.

Гэтая зайздросная творчая актыўнасць стала выяўляцца ў будучага літаратуразнаўца яшчэ са школьных гадоў, калі юнак з вёскі Расолы (цяпер у Астравецкім раёне), дзе ён нарадзіўся 7 жніўня 1932 года ў сям'і землеўладальніка, пачаў дасылаць свае вершы і допісы ў мясцовыя газеты. Напэўна, не толькі маладое імкненне да самавыяўлення і самацвярджэння стымулявала яго першыя творчыя крокі, але і прыроджаная цікаўнасць і няўрымсліваць, любоў да роднага слова і краю.

Неадольная прага да ведаў, даволі ўдалыя спробы пярэпрадвызначылі выбар яго жыццёвага шляху. У 1951 годзе, пасля заканчэння Астравецкай СШ, Адам Мальдзіс паступіў на аддзяленне журналістыкі філфака БДУ. Тут, у сталіцы Беларусі, перад ім адкрыліся новыя магчымасці для больш шырокага асваення любімых гуманітарных навук, для больш глыбокага пазнання найлепшых здабыткаў не толькі нацыянальнай, але і сусветнай літаратуры, для далейшага творчага росту.

Пасля вучобы ў БДУ Адам Мальдзіс тры гады працаваў адказным сакратаром раённай газеты «Сцяг Ільіча» ў

Радашковічах, спазнаўшы на ўласным вопыце ўсе складанасці тагачаснага жыцця беларускай правінцыя савецкай эпохі.

У 1959 годзе ён паступіў у аспірантуру пры Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы АН Беларусі, засяродзіўся на вывучэнні беларуска-польскіх літаратурных узаемасувязяў XIX ст. На гэтую тэму ён паспяхова абараніў у 1963 годзе кандыдацкую дысертацыю. З Інстытутам літаратуры звязана больш за трыццаць гадоў напружанай працы вучонага, тут на поўную моц раскрыўся рознабаковы талент Адама Мальдзіса як літаратуразнаўца, даследчыка і папулярызатара, навуковага кіраўніка-арганізатара, грамадскага і культурнага дзеяча. Ён вырас ад малодшага навуковага супрацоўніка да загадчыка аддзела, а пазней стваральніка і першага дырэктара Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны, заснавальніка, а цяпер ганаровага старшыні Грамадскага аб'яднання «Міжнародная асацыяцыя беларусістаў». Адам Мальдзіс прымаў чынны ўдзел як у напісанні акадэмічных гісторый беларускай літаратуры (за што ў 1980 годзе быў заслужана ўганараваны Дзяржаўнай прэміяй Беларусі), так і ў выкананні Скарынаўскай праграмы, распрацаванай напярэдадні 500-гадовага юбілею вялікага беларускага першадрукара і асветніка. За час работы ў Інстытуце літаратуры Адам Восіпавіч паспяхова рэалізаваў шмат якіх свае задумы і планы, у тым ліку абараніў доктарскую дысертацыю (1986). Адна з галоўных асаблівасцяў яго таленту — здольнасць да самаразвіцця, да пастаяннага самаабнаўлення. У яго творчасці мы бачым некалькі этапаў, калі ён у кнігах, даследаваннях, справах узнімаўся на новую вышыню, адкрываючы новыя грані творчай асобы.

Пачынаў як даследчык літаратуры XIX стагоддзя. Даследчык глыбокі, захоплены і апантаны. Яго кніга «Творчае пабрацімства» (1966) пра беларуска-польскія літаратурныя сувязі была паспраўдному наватарскай, адкрывальніцкай. У ёй мноства новых фактаў, здабытых у айчынных і польскіх архівах, мноства свежых думак, арыгінальных даследчыцкіх назіранняў. Ужо тут выявіліся такія рысы Мальдзіса даследчыка, як комплекснасць у вывучэнні пытанняў літаратуры і культуры, імкненне да жывой размовы з шырокім чытачом. Можна сказаць, што кніжка «Падарожжа ў XIX стагоддзе» (1969) стала настольнай для ўсіх, хто цікавіцца нашай культурнай спадчынай. У ёй пададзены яскравыя партрэты не толькі пісьменнікаў, але і музыкаў, падарожнікаў, дзеячаў вызваленчага руху.

Потым яго захапіла літаратура так званага пераходнага перыяду. Што было паміж надзвычай багатай на духоўныя здабыткі старажытнай літаратурай Беларусі і новай літаратурай, прадстаўленай імёнамі Я. Чачота, В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны і іх сучаснікаў? Скептыкі сцвярджалі, што ў XVII–XVIII стагоддзях наступіў поўны заняпад беларускай літаратуры. Зноў многія гады працы ў архівах і навуковых бібліятэках, турботлівыя паездкі, настойлівыя пошукі, шчаслівыя знаходкі і адкрыцці (дзiesiąткі тэкстаў песенна-інтымнай лірыкі), напружаныя роздумы. Вучоны не толькі запоўніў гэты прагал многімі невядомымі раней фактамі і імёнамі, не толькі даследаваў хітраспляценні розных уплываў і традыцый, але і давёў, што гэта і было беларускае барока, на змену якому ў сярэдзіне XVIII ст. прыйшла эпоха Асветніцтва. Пра барока ў Беларусі больш-менш шырока мы ўпершыню пачулі з даследаванняў А. Мальдзіса. У гэтым сэнсе ён адкрыў, вярнуў народу цэлую эпоху. Надзвычай грунтоўнае, скажам так, узорнае даследаванне (а ўзорнае ці не сінонім класічнага) выйшла асобнай манаграфіяй («На скрыжаванні славянскіх традыцый», 1980), атрымала міжнароднае прызнанне і заслужана прынесла аўтару высокую ступень доктара філалогіі.

Нельга не прыгадаць і такую адметную навуковую дзялянку нашага юбіляра, як даследаванне беларуска-літоўскіх літаратурных сувязяў, дзе выявіўся загадкавы голас крыві — Адам Восіпавіч (пра гэта сведчыць нават прозвішча) паходзіць са збеларушчаных у даўнія часы літоўцаў Астравеччыны. Шматгадовая цікавасць да гэтай тэмы, да духоўнага жыцця суседняй, у многім роднаснай Літвы, апрача змястоўных артыкулаў, вылілася ў выдадзеную сумесна з літоўскай даследчыцай Альмай Лапінскене манаграфію «Перазовы сяброўскіх галасоў» (1988), дзе ўпершыню паказана літаратурнае ўзаемадзеянне двух народаў ад старажытнасці да нашага часу. Дый сама гэтая кніжка (дарэчы, паўтораная ў новым варыянце і па-літоўску) сталася жывым фактам гэтага ўзаемадзеяння.

Яшчэ адно шчырае захапленне, яшчэ адна грань таленту Адама Мальдзіса, крязнаўства, у поўнай меры рэалізавалася ў кнізе «Астравеччына, край дарагі...» (вось, падумалася, каб кожны наш пісьменнік стварыў падобную кніжку пра свой родны кут) і шматлікіх артыкулах па крязнаўству. Блізкія да іх па духу, па імкненні глыбей спазнаць родны край кнігі «Шляхі вялі праз Беларусь» (1980, сумесна з вядомым гісторыкам Валянцінам Грыцкевічам) і «Беларусь у лустэрку мемуарнай літаратуры XVIII

стагоддзя» (1982), якая ў 2001 годзе была перавыдадзена ў абноўленым выглядзе.

А калі шырэй — усё гэта экалогія культуры. Пытанням аховы помнікаў і культуралогіі прысвечаны трапяткія публіцыстычныя выступленні літаратуразнаўца. Нярэдка яны звязаны з яго грамадскай працай у гісторыка-мемарыяльнай камісіі Саюза пісьменнікаў і камісіі «Вяртанне» Беларускага фонду культуры. На жаль, гісторыя не песціла Беларусь. Здабыткі яе пахаваны пад друзам розных напластаванняў (у тым ліку нашых адсталых уяўленняў) або рассеяны па свеце. Адкапаць, сабраць усё гэта, ачысціць ад смецця, вярнуць на радзіму — вось сэнс працы і, можна сказаць, сэнс жыцця даследчыка, шчырага рупліўца на ніве Беларускай культуры.

Асабліва характэрны, улюбёны жанр для творцы — дзённік падарожжа. Першую такую спробу ў нас некалі зрабіў незабыўны Сцяпан Александровіч сваім рэпартажам-дзённікам з падарожжа па скарынаўскіх мясцінах Польшчы і Чэхаславакіі (цяпер — Чэхія і Славакія). Адам Восіпавіч развіў гэты жанр, узняў на новую вышыню, паказаў усе яго магчымасці: спалучэнне навукі, журналістыкі, публіцыстыкі і, вядома ж, шукальніцкага і апавядальніцкага таленту.

Першай ластаўкай у гэтым кірунку была кніга «Таямніцы старажытных сховішчаў» (1974), дзе падрабязна расказваецца пра знаходкі ў Польшчы. Потым быў «Англійскі дзённік» (у кнізе «3 літаратуразнаўчых вандраванняў», 1987). Надрукаваны «Рымскі дзённік», «Нью-Йоркскі дзённік» і пражскія нататкі (пад назвай «Бліжэй да Скарыны»). Урэшце ў гэтую кнігу ўключаны аповед пра пошукі ў Парыжы. Што на чарзе? Непаседу ўвесь час клічуць новыя дарогі, так што ў летапісе яго вандраванняў, несумненна, з'явяцца новыя старонкі, яркія, прыцягальныя, часам рамантычна-экзатычныя, напоўненыя водарам далёкіх краін і мацерыкоў.

Але ж мы не заўважылі, як перайшлі да тэмы Мальдзіс-пісьменнік. Тут ёсць што сказаць. Бліскавая, арыгінальная ў жанравых адносінах кніга «Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча» (1990) — сплаў мемуарыстыкі, эсэістыкі, літаратуразнаўства. А. Мальдзісу ўдалося стварыць запамінальны вобраз сябра — вестуна новага беларускага адраджэння, глыбока і цікава расказаць пра яго жыццё і творчасць.

Шаноўны аўтар паспрабаваў сябе і ў «чыстай белетрыстыцы». Найперш гэта яго апавесць «Восень пасярод вясны» (1984), пастаўленая як п'еса ў Барысаўскім народным тэатры. На аснове мясцовай легенды творца звёў тут разам, сабраў у Анеліне на

Астравеччыне любімых герояў — Кастуся Каліноўскага, Уладзіслава Сыракомлю, актрысу Галену Маеўскую-Кіркор і іншых. Письменнік добра ведае гістарычныя рэаліі, увесь бытавы антураж эпохі, да драбніц уяўляе геаграфію анелінскіх ваколіц, што дапамагло стварыць паўнакроўную карціну дзеяння. У адпаведнасці з класічным патрабаваннем адзінства часу дзеянне ў аповесці абмежавана амаль аднымі суткамі і разбіта на адпаведныя храналагічныя адрэзкі, пазначаныя па-біблейску лапідарна і ёміста: «І была раніца», «І быў дзень», «І быў вечар» і г. д. Аўтар займальна апавядае, глыбока пранікае ў псіхалогію герояў, актыўна выкарыстоўвае новыя моўныя пласты.

Калі мы спыталі ў Адама Мальдзіса пра найбольш любое і цяжкае яго творчае дзіцё, ён адказаў:

«Найбольш дарагія для мяне першая кніга, напісаная «для душы», «Падарожжа ў XIX стагоддзе» і «няшлюбнае» (г. зн. мастацкае) дзіця «Восень пасярод вясны», інспіраванае Уладзімірам Караткевічам (паралельна ён меўся пісаць на тую ж тэму «Крыж Аняліна», але паспеў накідаць толькі пачатак). Найбольш удалай лічу «Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча», бо выношвалася яна доўга, а рэдактары ў ёй амаль нічога не змянілі. А найбольш сур'ёзнай і даўгавечнай з навуковага пункту гледжання — «Беларусь на скрыжаванні славянскіх традыцый», дзе разгледжана беларуская літаратура і, шырэй, культура XVII–XVIII стагоддзяў, у перыяд іх пераходу ад адной эпохі (Сярэдневякоўе, Рэнесанс) да другой, Новага часу. У гэтай кнізе, як і ў іншых, выкарыстаны рукапісныя матэрыялы, знойдзеныя ў архівах і бібліятэках Мінска, Вільнюса, Масквы, Ленінграда, Львова, Кракава, Варшавы, Лондана і іншых гарадоў. Раней я праседжваў там месяцамі, цяпер — не магу і тыдня, бо ўвесь час паглынае, як любіў казаць Караткевіч, «дэпартамент».

Такой — няпростай, нярэдка балючай — бачыцца Адаму Восіпавічу выдавецкая гісторыя яго кніг.

Сапраўды тытанічным навуковым подзвігам Адама Мальдзіса з'явілася падрыхтоўка і выданне шасцітомнага бібліяграфічнага слоўніка «Беларускія письменнікі» (выдадзены «Беларускай энцыклапедыяй» ў 1992–1995 гадах масавым тыражом і стаў настольнай кнігай для многіх спецыялістаў і аматараў беларускай літаратуры). Гэта была даўняя мара-задумка Адама Мальдзіса. Дзякуючы яго намаганням і самаахвярнай працы, упершыню была створана рэтраспектыўная картатэка па беларускай літаратуры (каля аднаго мільёна картак). Яна і легла ў аснову гэтага унікальнага энцыклапедычнага даведніка, які змяшчае неацэнную

інфармацыю пра амаль 1200 пісьменнікаў Беларусі XII–XX стагоддзяў.

Далёка ў свеце ведаюць Адама Мальдзіса і як прызнанага паўпрэда беларускай культуры. Ён удзельнічаў у рабоце шматлікіх міжнародных форумаў навукоўцаў, з'ездах славістаў, канферэнцыях, сімпозіумах, «круглых сталах». Яго змястоўныя даклады і выступленні гучалі не толькі ў Мінску, але і ў Маскве і Кіеве, Вільнюсе і Варшаве, Лондане і Сафіі, Рыме і Венецыі, Берліне і Парыжы, Празе і Браціславе, Нью-Йорку і Токію. Агульнапрызнана і прамоўніцкае майстэрства Адама Мальдзіса, выдатнага лектара-прапагандыста беларускай літаратуры, нацыянальнай культурнай спадчыны беларускага народа.

Немагчыма ахапіць і годна раскрыць усе бакі яго шматграннай, сапраўды энцыклапедычнай дзейнасці і творчасці. Шмат каму ён дапамагаў: кансультаваў, рэцэнзаваў, рэдагаваў, выступаў апанентам на абароне дысертацыі і г. д. Без дапамогі Адама Мальдзіса не абышлося стварэнне Музея беларускага кнігадрукавання ў Полацку. Яго ініцыятыва і намаганні дапамаглі стварыць унікальную бібліятэку Скарынаўскага цэнтра, выдаваць дзесяткі цікавых, вельмі важкіх і важных зборнікаў (самавітыя тамы «Беларусікі = Альбарутэнікі», «Вяртання»), штотомесячны бюлетэнь «Кантакты і дыялогі». У апошнія гады ён працуе ў газеце «Голас Радзімы» (цяпер укладыш у тыднёвік «The Minsk Times»), даследуе жыццёвыя шляхі нашых суайчыннікаў.

Добра, што ў нашай навуцы, літаратуры, культуры працуе Адам Мальдзіс, верны рыцар навукі і пісьменства, паслядоўнік скарынаўскіх навукова-асветніцкіх традыцый, сапраўдны энцыклапедыст.

У Адама Мальдзіса шмат новых цікавых планаў і задум. У прыватнасці, ён мяркуе закончыць кнігу «Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XIX стагоддзя», прадоўжыць працу над даведнікамі, прысвечанымі беларускай дыяспары і літаратурным мясцінам Беларусі.

Падзякуем жа яму за зробленае, без чаго наша новае адраджэнне было б значна бяднейшым, і пажадаем творчага даўгалецця і новага плёну на ніве роднай беларускай культуры.

Генадзь Кісялёў, Вячаслаў Чамярыцкі

2002–2007

ПЕРШАЯ КНИГА

ТВОРЧАЕ ПАБРАЦІМСТВА

Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі ў XIX стагоддзі

УСТУП

Беларуская літаратура развівалася і развіваецца ў цеснай узаемасувязі з літаратурамі іншых славянскіх народаў. Велізарны ўплыў на творчасць вядучых беларускіх пісьменнікаў аказала літаратура рускага народа. Плённымі былі беларуска-ўкраінскія літаратурныя сувязі. Шматграннасцю вызначалася і беларуска-польскае культурнае і літаратурнае ўзаемадзеянне. Аднак у той час як узаемасувязі беларускай літаратуры з літаратурамі рускага і ўкраінскага народаў ужо ў значнай ступені вывучаны, асветлены ў спецыяльных манаграфіях, беларуска-польскае літаратурнае ўзаемадзеянне даследавана яшчэ мала.

Беларускі і польскі народы звязаны векавой дружбай, агульнасцю гістарычнага лёсу. Вядома, у мінулым паміж імі было нямала непаразуменняў. Выдатны польскі драматург Леан Кручкоўскі, які незадоўга да смерці гасціў у Беларусі, пісаў у артыкуле «Над Нараччу»: «Польская мова, якая тут, у Туганавічах і над Свіцяззю, знайшла свае найпрыгажэйшыя вершы і найчароўнейшыя вобразы, была на гэтай зямлі разам з тым мовай класавага і нацыянальнага прыгнёту»^[1]. Але віна за непаразуменні кладзецца не на народныя масы, а на магнацкія рады, дакладней, не столькі на самі рады, колькі на іх памагатых — аканоміў, якія самахоць павялічвалі прыгонніцкія абавязкі, урэшце на ўлады санацыйнай Польшчы. Звычайныя ж людзі абедзвюх краін не мелі падстаў для варожасці.

Сёння, калі беларускі і польскі народы жывуць па-суседску, калі, гаворачы словамі таго ж Л. Кручкоўскага, перакрэслены «рахунак даўніх крыўд», асабліва важна даследаваць усё тое, што аб'ядноўвала абедзве краіны ў мінулым. Аб'ядноўвала іх перш за ўсё сумесная барацьба супраць адных і тых жа ворагаў. У XIX ст. лепшыя сыны польскага і беларускага народаў поплич выступалі супраць царскага самаўладства, «за вашу і нашу свабоду». Урэшце, у 20–30-я гады XX ст. працоўныя Польшчы і заходніх абласцей Беларусі былі звязаны агульнай барацьбой з дзяржаўным рэжымам. У дні Вялікай Айчыннай вайны загартоўвалася баявое

адзінства беларускіх і польскіх салдат. У сваю чаргу агульнасць народных інтарэсаў абумовіла агульнасць культуры і літаратуры.

Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі маюць даўнія традыцыі, багатыя фактычным матэрыялам. Яны зарадзіліся ў сярэдневякоўі, калі тэрыторыя Беларусі ўвайшла ў склад агульнай Польшка-Літоўскай дзяржавы. Некаторыя польскія аўтары тады пабывалі ў Беларусі, пазнаёміліся з жыццём яе народа. Так, у 1578 г. да Радзівілаў прыежджаў Ян Каханоўскі. У сваю чаргу ў Ягелонскім універсітэце ў Кракаве атрымалі адукацыю прадстаўнікі беларускага гуманізму Францыск Скарына і Сымон Будны. З Беларусі паходзілі многія сярэдневяковыя польскія пісьменнікі (Анджэй Волян, Крыштаф Дарагастайскі і інш.). Некаторыя тагачасныя польскія гісторыкі вывучалі мінулае беларускага народа («Хроніка польская, літоўская, жмудская і ўсёй Русі» Мацея Стрыйкоўскага, 1582).

У XVII–XVIII стст. узмацнілася паланізацыя Беларусі. Паэты, якія жылі тут пры маёнтках, растрывалі свой талент на панегірыкі (Альбрэхт Карманаўскі і Даніель Небароўскі пры двары Радзівілаў у Нясвіжы). Толькі нямногія з іх (Андрэй Рымша) побач з польскімі творамі спрабавалі пісаць і беларускія. Беларуская мова пачынала гучаць і ў некаторых драматычных творах, напісаных выкладчыкамі калегій пры кляштарх. У «Камедыі» К. Марашэўскага і «Доктары па прымусу» М. Цяцёрскага, уключаных у рукапісны зборнік 1787 г., слягне гавораць па-беларуску. Адначасова двары польскай шляхты ў значнай меры садзейнічалі далучэнню Беларусі да агульнаеўрапейскай культуры. Так, у Нясвіжы разам з п'есамі Ф.-У. Радзівіл у сярэдзіне XVIII ст. ставіліся творы Вальтэра і Мальера. Оперы вядучых еўрапейскіх кампазітараў гучалі ў тэатры Агінскіх у Слоніме.

Беларусь была радзімай многіх выдатных польскіх пісьменнікаў XVIII ст. Сярод іх трэба назваць ад'ютанта Касцюшкі Юльяна Урсына Нямцэвіча (1757–1841), які нарадзіўся ў Скоках, непадалёку ад Брэста. У некаторых байках пісьменніка («Знішчаны замак») адчуваецца беларускі лакальны каларыт. З сям'і беднага шляхціца на Піншчыне выйшаў выкладчык паэтыкі і рыторыкі Віленскай акадэміі, аўтар «Гісторыі польскага народа» Адам Нарушэвіч (1733–1796). Беларускую зямлю, дзе жыве «цнатлівы народ», дзе па «мінскай раўніне ўецца звлістая Свіслач», ён апісаў у лірычных вершах «Да Вялікага княства Літоўскага», «На Палессі» і інш. З Гродзеншчынай звязаны жыццё і творчасць аднаго з пачынальнікаў польскага сентыменталізму Францішка Карпінскага (1741–1825). На Віцебшчыне нарадзіліся

«бацька польскага тэатра» Францішак Багамалец, класік польскага сентыменталізму Францішак Дыянізы Князьнін.

Аднак па-сапраўднаму беларуска-польскія літаратурныя сувязі ажывіліся толькі ў XIX ст., калі пачалі фарміравацца беларуская нацыя і беларуская нацыянальная літаратура, калі разам з рамантызмам у Польшчы з'явіўся «культ народнасці», нарадзілася цікавасць да народа, у тым ліку і беларускага. Адначасова з развіццём капіталізму ў XIX ст. узрастаў абмен матэрыяльнымі і духоўнымі дабротамі паміж народамі, знікала іх ранейшая замкнутасць. На змену ёй прыходзіла ўсебаковая залежнасць нацый адна ад другой. З уцягненнем у плынь адзінага сусветнага развіцця інтэнсіфікавалася развіццё нацыянальных літаратур. У працэсе ўзаемадзеяння літаратур перыяд адносна замкнутага развіцця змяніўся перыядам бурнага ажыўлення сувязей, у тым ліку і беларуска-польскіх.

У XIX ст. беларуская літаратура перажывала сваё другое нараджэнне. Яна нагадвала чалавека, які прачнуўся пасля доўгага летаргічнага сну і нанава вучыцца хадзіць. Вядома, новая беларуская літаратура ўзнікла таму, што гэтага запатрабавала само жыццё. Яна нарадзілася на ўласнай, народнай глебе, жывілася фальклорнымі сокамі, была выклікана сацыяльным і нацыянальна-вызваленчым рухам народных мас. Але вось тымі не столькі старэйшымі, колькі больш вопытнымі сёстрамі, якія дапамагалі новай беларускай пісьменнасці рабіць першыя крокі, былі братнія руская, польская і ўкраінская літаратуры. Беларуская літаратура, якая ў выніку розных прычын адсталала ад іншых літаратур, у XIX ст. паскорана праходзіла свой шлях развіцця. І таму ёй патрэбен стаў, гаворачы словамі К. Маркса, малюнак «яе ўласнага будучага», патрэбнымі сталі ўзор і дапамога. І такім узорам з'явіліся лепшыя творы іншых славянскіх літаратур. Такую дапамогу аказвалі лепшыя сілы рускага і польскага народаў. У XIX ст., як правіла, літаратура польскага народа станоўча ўздзейнічала на беларускую літаратуру, давала ёй штуршок для далейшага развіцця. Прадстаўнікоў новай беларускай літаратуры: В. Дуніна-Марцінкевіча і Я. Чачота, Я. Лучыну і А. Гурыновіча, А. Вярэгу-Дарэўскага і В. Каратынскага — у большай або меншай ступені можна назваць беларускімі і польскімі пісьменнікамі, таму што кожны з іх карыстаўся ў сваёй творчасці і польскай мовай.

Некаторыя пытанні ўзаемадзеяння беларускай і польскай літаратур у другой палавіне XIX ст. ужо закрануты ў артыкулах і манаграфіях як беларускіх (С. Александровіч, В. Барысенка, І. Бас, В. Гапава, Г. Кісялёў, М. Ларчанка, А. Лойка, С. Май хровіч, Н.

Перкін, А. Смірноў, Д. Фактаровіч і інш.), так і польскіх (М. Аляхновіч, Ю. Галомбэк, С. Грабоўскі, М. Канапацкі і інш.) даследчыкаў. У 1963 г. выйшлі з друку даследаванні А. Лойкі і Н. Перкіна «Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі ў XIX ст.» (даклад на V Міжнародным з'ездзе славістаў), М. Ларчанкі «Славянская супольнасць», дзе разглядаюцца некаторыя з'явы беларуска-польскага літаратурнага ўзаемадзеяння ў мінулым стагоддзі. Але зроблена яшчэ недастаткова. Няма спецыяльных даследаванняў аб тым, як літаратура польскага народа ўплывала на фарміраванне мастацкага метаду і светапогляду беларускіх пісьменнікаў XIX ст.

Прыходзіцца канстатаваць, што ў гады культу асобы вывучэнне ўзаемасувязей паміж беларускай і польскай літаратурамі часта свядома ігнаравалася. Гэтыя сувязі замоўчваліся ў сілу розных прычын палітычнага характару. Потым такое ігнараванне стала дрэннай традыцыяй. Нават у апошнім дзесяцігоддзі некаторыя даследчыкі яшчэ ставілі развіццё беларускай літаратуры ў выключную залежнасць ад уплыву адной рускай літаратуры. Возьмем для прыкладу манаграфію С. Майхровіча пра В. Дуніна-Марцінкевіча. Вось што ён піша: «Не забудзем прытым асноўнае, што ўплывала на нараджэнне і развіццё новай беларускай літаратуры з самага пачатку XIX стагоддзя: гэта, па-першае, — высокі ўзровень рускай нацыянальнай культуры наогул і класічнай літаратуры — у асабліваасці; па-другое, арганічна неад'емны ад літаратуры ўплыў вуснай народнай творчасці; па-трэцяе, цікаўнасць перадавых рускіх навукова-этнаграфічных і геаграфічных выданняў і часопісаў да беларускага народа, да яго археалогіі, гісторыі, мовы, культуры і мастацкай творчасці; нарэшце, антыпрыгонніцкія ідэі дэкабрыстаў, якія знаменавалі сабою новы этап у духоўным жыцці тагачаснай Расіі, мелі выключна вялікі ўплыў на развіццё грамадскай думкі ў Беларусі»^[2]. Усё гэта, безумоўна, правільна. Але малюнак дадзены далёка н а п о ў н ы . Побач жа існавала і высокаразвітая польская класічная літаратура; цікавасць да беларускага народа і яго фальклору праяўлялі і польскія выданні; рэвалюцыйнасцю ідэй вызначаўся і польскі вызваленчы рух. Не сказаць пра гэта — значыць сказаць гістарычную праўду, не заўважыць, што ў 40–60-я гады XIX ст. іменна Польшча была, як указваў У. Ленін, рэвалюцыйнай у ц э л ы м . Ігнараванне ўплыву польскай літаратуры прыводзіла да таго, што спадчына такіх пісьменнікаў, як В. Дунін-Марцінкевіч, Я. Чачот, Я. Лучына, А. Гурыновіч, разглядалася без уліку іх твораў на польскай мове. Прызнанне таго

факта, што беларуская літаратура XIX ст. развівалася ў цеснай узаемасувязі з літаратурамі іншых славянскіх народаў, у тым ліку і польскага, не прыніжае яе і не закрэслівае яе нацыянальную самабытнасць. Узаемасувязі — гэта «адзін з бакоў развіцця нацыянальнай літаратуры»^[3]. Вывучэнне іх з'яўляецца важнай задачай літаратуразнаўства, ад вырашэння якой у многім залежыць раскрыццё «непаўторнай нацыянальнай своеасаблівасці тых ці іншых літаратур»^[4]. Самабытнасць, адметнасць літаратур выяўляюцца перш за ўсё пры параўнанні.

Сёння мы маем усе падставы канстатаваць, што прадстаўнікі беларускай літаратуры XIX ст. адчулі на сабе моцны ўплыў польскай класікі. Такі ўплыў часта з'яўляўся своеасаблівым творчым імпульсам. І ў гэтым няма нічога дзіўнага: пісьменніцкая індывідуальнасць не фарміруецца на голым месцы. Нават такія вялікія мастакі, як М. Шолахаў, прызнаюць, што пісьменніку нельга абысціся без папярэднікаў, у тым ліку і зарубежных. Аўтар «Ціхага Дона», калі яго карэспандэнт чэшскага часопіса «Культура 1960» спытаў, ці ўплываў на яго Л. Талстой, упэўнена адказаў: «Так, і ахвотна ў гэтым прызнаюся... На кожнага аўтара аказваюць уплыў яго настаўнікі. Талстой таксама вучыўся ў Стэндаля... Навошта вынаходзіць порах, калі яго вынайшлі?...»^[5] Улічваючы ўсё гэта, нельга не пагадзіцца з В. Жырмунскім, які, падкрэсліваючы неабходнасць вывучэння ўзаемасувязей як паміж літаратурамі, так і паасобнымі пісьменнікамі, пісаў: «...тыя, хто думае ўзвысіць сваю родную літаратуру, сцвярджаючы, быццам яна вырасла выключна на мясцовай нацыянальнай глебе, тым самым прыгаворваюць яе нават не да «бліскачай ізаляцыі», а да правінцыяльнай вузкасці і самаабслугоўвання»^[6].

У вывучэнні беларуска-польскіх літаратурных узаемасувязей XIX ст. ёсць нямала спецыфічных цяжкасцей. Напрыклад, канчаткова не вырашана, каго з пісьменнікаў лічыць беларускім, а каго — польскім. Часам беларускімі называюцца і тыя аўтары, якія толькі нарадзіліся ў Беларусі ці жылі тут. Так здарылася, напрыклад, з польскімі паэтамі Францішкам Дзянізім Князьніным (1750–1807), Янам Аношкай (гады жыцця дакладна невядомы) і Тадэвушам Лада-Заблоцкім (1813–1847). У свой час Р. Падбярэскі і Г. Генадзі, зыходзячы толькі з тэрытарыяльнага прынцыпу, абвясцілі іх беларускімі пісьменнікамі. Некрытычна аднёсшыся да гэтых выказванняў, некаторыя беларускія даследчыкі (С. Майхровіч) паставілі Князьніна і Аношку «ў адзін рад» з... П. Багрымам. Моваведы ж пайшлі яшчэ далей — яны

пішуць аб уплыве Князьніна і Аношкі на станаўленне...
беларускай літаратурнай мовы^[7].

На самой справе ў спадчыне названых паэтаў няма і, відаць, не магло быць твораў, напісаных па-беларуску. Вядома, мы не можам ігнараваць і тых аўтараў XIX ст., якія нарадзіліся ці жылі ў Беларусі, адлюстроўвалі беларускую рэчаіснасць. Яны ў значнай ступені стаяць ля в ы т о к а ў нашай нацыянальнай літаратуры. Але ўключаць іх імёны ў гісторыю беларускай літаратуры няма ніякай патрэбы.

Гаворачы пра беларуска-польскія ўзаемасувязі XIX ст., трэба ўлічваць, што беларуская нацыя тады яшчэ толькі складвалася, і таму яе межы (у тым ліку і культурныя, літаратурныя) былі недастаткова акрэсленыя. Слова «Беларусь» і «беларускі», «Літва» і «літоўскі» ўжываліся тады ў розным сэнсе — то ў этнаграфічным, то ў гістарычным. Паняцце «Беларусь» адносілася пераважна да Віцебскай, Магілёўскай і ўсходняй часткі Мінскай губерняў, а пад «Літвой» разумеліся і населеныя беларусамі Гродзенская, Мінская і частка Віленскай губерняў.

І яшчэ адна акалічнасць ускладняе работу даследчыка беларуска-польскіх літаратурных узаемасувязей XIX ст. Сабраны і апісаны далёка не ўсё фактычны матэрыял. Не складзены адпаведныя бібліяграфічныя ўказальнікі. А зрабіць гэта, пазнаёміцца з асноўнымі фондамі шматлікіх архіваў, у тым ліку і зарубежных, даследаваць усю польскую перыёдыку XIX ст. не пад сілу аднаму чалавеку. Тут патрэбны калектыўныя намаганні, якія, безумоўна, памножаць здабыткі гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры.

Збіраючы матэрыялы аб узаемадзеянні беларускай і польскай літаратур XIX ст., я адчуваў паўсядзённую падтрымку з боку старэйшых таварышаў, калег па пярэ. Калі я працаваў у архівах і бібліятэках Польскай Народнай Рэспублікі, мне аказвалі дапамогу супрацоўнікі кафедры беларускай філалогіі Варшаўскага ўніверсітэта на чале з праф. А. Абрэмбскай-Яблонскай, прафесар Кракаўскага ўніверсітэта Т. С. Грабоўскі, доктар Я. Бацулеўскі, магістры З. Нядзеля, Э. Мажэйка, Т. Тышкевіч, А. Гамецкі і інш. Усім ім, а таксама сваім настаўнікам і калегам Ул. Абрамавічусу, А. Адамовічу, С. Александровічу, М. Аляхновічу, М. Канапацкаму, Г. Кісялёву, М. Ларчанку, А. Лойку, супрацоўнікам сектара ўзаемасувязей літаратур Інстытута літаратуры АН БССР, якія далі мне многа каштоўных парад, выношу шчырую падзяку.

ПАД ЗНАКАМІ НАРОДНАСЦІ І РАМАНТЫЗМУ

1

Гісторыю гераічнага і шматпакутнага XIX ст. у Беларусі трэба, бадай, пачынаць не з 1801, а з 1795 г., калі, пасля таго як царская Расія, кайзераўская Прусія і манархічная Аўстрыя па дзялілі паміж сабой рэшткі былой Рэчы Паспалітай, упершыню далучыліся да Расіі ўсе беларускія землі.

Класікі марксізма-ленінізма ўказвалі, што падзел 1795 г. быў «найвялікшым злачынствам»^[1], у выніку якога Польшча перастала існаваць як самастойная дзяржава. Польскі народ пачаў самаахвярную барацьбу за нацыянальнае вызваленне, якая ў многім вызначыла змест польскай літаратуры XIX ст.

Далучэнне беларускіх і ўкраінскіх зямель, якое адбылося ў выніку падзелу Польшчы, нельга, вядома, разглядаць як праяўленне сапраўдных клопатаў царызму аб «адзінакроўных» братах—беларусах і ўкраінцах. Увогуле тут дзейнічала тая ж захопніцкая палітыка рускага самаўладства. Але нельга таксама не бачыць, што а б'ект у ўключэнне беларускіх і ўкраінскіх тэрыторый у межы Рускай дзяржавы мела свае станоўчыя вынікі для беларускага і ўкраінскага народаў. Далучэнне адпавядала інтарэсам гэтых народаў і паскорыла працэс фарміравання беларускай і ўкраінскай нацый, станаўлення нацыянальнай культуры і нацыянальнай літаратуры. Скончыўся «залаты век шляхецкай вольнасці», свавольстваў магнатства.

Аднак далучэнне да Расіі не вырашыла для беларусаў ні сацыяльнай, ні нацыянальнай праблемы. У той час як палітыч ная ўлада перайшла ў рукі царскага самаўладства, гаспадарамі ў беларускай эканоміцы па-ранейшаму заставаліся буйныя польскія магнаты. Нават у пачатку 60-х гадоў сярод землеўласнікаў Мінскай губерні колькасць палякаў складала 94 працэнты^[2]. Іх пазіцыі пахіснуліся толькі пасля паражэння паўстання 1863 г. Беларускі селянін па-ранейшаму хадзіў на паншчыну. Прытым у сувязі з развіццём капіталістычных адносін прыгонніцкі прыгнёт няспынна павялічваўся. З ведама, а часта і без ведама сваіх гаспадароў, якія бавілі час у сталіцах ды замежных ваяжах, розныя аканомы і арандатары падвойвалі, а то і патройвалі колькасць дзён, якія селянін мусіў працаваць на пана. Гульня ў філантропію некаторай часткі дваранства ніяк не маглі выратаваць беларускую вёску ад хранічнай беднасці і голаду.

Сацыяльны прыгнёт беларускага народа дапаўняўся нацыянальным прыгнётам. Як царскае чыноўніцтва, так і польскае панства адмаўлялі права беларусаў на нацыянальную незалежнасць, права мець на роднай мове друкаванае слова ўвогуле і мастацкую літаратуру ў прыватнасці. У панскіх дварах і каталіцкіх касцёлах «прасталюдзіна» прымушалі гаварыць па-польску, у «казённых месцах» — па-руску. Праўда, часам селянін і там чуў беларускую мову, але гэта, як заўважыў у пісьме да Ю. Крашэўскага Дунін-Марцінкевіч, быў пераважна «паток пагроз і лаянак». Беларуская мова ў лепшым выпадку лічылася дыялектам польскай або рускай мовы. Звычайна ж яе называлі «хамскім прастаслоўем».

У пачатку XIX ст. беларускі народ адчуваў падвойны нацыянальны прыгнёт. Па-ранейшаму грудзі Беларусі каменем ціснула буйная польская шляхта. Жадаючы даказаць свае «незадаўненыя правы» на «ўсходнія крэсы» ў межах 1772 г., «выстаяць» у палітычным адзінаборстве з царызмам, у пачатку XIX ст. яна ўзмацніла сваю паланізатарскую дзейнасць. А зверху ўсіх — і беларускага селяніна, і польскую шляхту — прываліла магутная яшчэ, але ўжо далёка не маналітная пліта царскага самаўладства. Нягледзячы на сваю вонкавую варожасць, на разыходжанні па нацыянальнаму і рэлігійнаму пытанню, панства і чыноўніцтва лёгка знаходзілі агульную мову, калі гутарка заходзіла аб падаўленні рэвалюцыйных выступленняў беларускага сялянства, аднолькава небяспечных для абодвух бакоў.

Для таго каб дабіцца сацыяльнага і нацыянальнага разняволення, беларускаму народу трэба было скінуць са сваіх грудзей а б е д з в е глыбы. Аднак існавалі разыходжанні ў тым, як гэта зрабіць. Адны спадзяваліся, што народнае выступленне адначасова змяце і прыгонніцтва, і самаўладства. Другія ж указвалі на недахоп сіл, прапаноўвалі спачатку аб'яднацца з польскай шляхтай, а потым ужо, вызваліўшыся ад царызму, вырашыць і астатнія праблемы. Вядома, празмерная арыентацыя на польскі рух выклікала нявер'е ва ўласныя сілы, не садзейнічала іх кансалідацыі. Да таго ж у тагачаснай Беларусі не заўсёды разумелі, што польскі нацыянальна-вызваленчы рух не з'яўляецца нечым аднародным. У ім быў рэвалюцыйны напрамак, прадстаўлены імёнамі Міцкевіча і Дэмбоўскага, Сцягненнага і Лелевеля, Ворцэля і Каменьскага, былі рэвалюцыйна-дэмакратычныя элементы, на якія, безумоўна, можна і трэба было арыентавацца. Але побач з імі існавалі кансерватыўныя, згодніцкія элементы. Абураючыся на словах русіфікатарскай палітыкай

царскіх улад у Беларусі, на справе згоднікі дапамагалі ім ва ўдушэнні беларускага народа, кожнай праявы яго духоўнага жыцця.

Першая палавіна XIX ст. — гэта перыяд станаўлення беларускай нацыі і беларускай нацыянальнай культуры. Першыя, часта няўпэўненыя і супярэчлівыя крокі робіць новая беларуская літаратура. Мастацкая свядомасць народа знаходзіла сваё выражэнне яшчэ пераважна ў вуснай творчасці. Амаль адсутнічала беларускае друкаванае слова. Царскія цензоры ў штыкі сустракалі кожную з нешматлікіх беларускіх кніжак. Парасткам беларускай нацыянальнай культуры прыходзілася з цяжкасцю прабівацца скрозь напластаванні дзвюх пануючых культур — традыцыйнай культуры польскага шляхецтва і чарнасоценнай культуры рускага чыноўніцтва. На шчасце, побач з рэакцыйнай плыню ў тагачасных рускай і польскай культурах існавалі прагрэсіўныя, дэмакратычныя плыні, прадстаўнікі якіх шчыра цікавіліся лёсам беларускага народа і дапамагалі яму ў барацьбе супраць сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту, за фізічнае і духоўнае разняволенне. Без сяброўскай падтрымкі рускай і польскай дэмакратыі цяжка ўявіць працэс станаўлення новай беларускай літаратуры.

У пачатку XIX ст. амаль усё адукаванае грамадства ў Беларусі карысталася польскай мовай. На ёй вялося выкладанне ў павятовых гімназіях і кляштарных вучылішчах. На ёй навучалі сялянскіх дзяцей у парафіяльных школах. У 10–20-я гады значным цэнтрам польскай адукацыі ў Беларусі з'яўлялася Полацкая іезуіцкая акадэмія, са сцен якой выйшлі многія вучоныя, пісьменнікі, мастакі. Становішча змянілася толькі ў 1836 г., калі царскім загадам было забаронена выкладанне на польскай мове ў Віцебскай і Магілёўскай губернях^[3]. У астатніх губернях польскае навучанне існавала да паўстання 1863 г. Выкладчыкі звычайна карысталіся традыцыйнымі праграмамі, складзенымі ў XVIII ст. Адукацыйнай камісіяй.

У беларускіх гарадах і мястэчках у пачатку XIX ст. часта выступалі са спектаклямі польскія тэатральныя трупы. Так, у 1801 г. пераехала з Вільні ў Мінск трупа Мацея Кажынскага, у якой былі такія выдатныя артысты, як Вяроўскі, Скібінскі, Кучынскі. Пазней сюды наведваліся трупы Камінскага, Жукоўскай, Скібінскага, Шміткопфа і інш. Асаблівага росквіту польскі тэатр у Мінску дасягнуў у канцы 40-х гадоў, калі штогодна паказвалася звыш 50 спектакляў: у 1847 г. — 48, у 1848 г. — 54, у 1849 г. — 55^[4]. Працяглы час існавала ў Гродне польская антрэпрыза пад

кіраўніцтвам выдатнай артысткі Саламеі Дэршнер. Адначасова дзейнічалі напалавіну аматарскія, напалавіну прыгонніцкія тэатры ў Ружанах, Свіслачы, Дзярэчыне, Зэльве, Забор'і, Плешчаніцах і іншых беларускіх мястэчках. Нават у глухім Лепелі ставіліся п'есы класікаў польскай драматургіі Ю. Каржанеўскага («Акно на першым паверсе») і В. Багуслаўскага («Пад дахам»)^[5]. «Паўночнымі Афінамі» па праву называўся маёнтак Залессе, што на Смагоншчыне. Там у 1802–1817 гг. жыў вядомы польскі кампазітар М. Агінскі, там ён напісаў свой славуты паланез «Развітанне з радзімай». У канцэртах, якія ладзіліся ў Залессі, удзельнічалі лепшыя айчыныя і замежныя выканаўцы. У Мінск, на сваю радзіму, часта прыязджаў стваральнік польскай нацыянальнай оперы С. Манюшка, які напісаў музыку да некалькіх аперэт на словы Дуніна-Марцінкевіча («Ідылія», «Рэкруцкі набор», «Спаборніцтва музыкаў»). У Мінску ж адбылася прэм'ера яго аперэты «Латарэя», а таксама аперэты мясцовага кампазітара Ф. Міладоўскага «Канкурэнты». Беларускаму і польскаму выяўленчаму мастацтву належаць імёны такіх мастакоў першай палавіны XIX ст., як В. Ваньковіч, А. Дамель, А. Шэмеш і інш.

У 10–20-я гады XIX ст. на тэрыторыі Беларусі было пашырана польскае кнігадрукаванне. У якасці прыкладу можна прывесці польскія пераклады рускіх п'ес Б. Капніста («Ябеда», Мінск, 1808), Б. Фёдарова («Самазабойства», Гродна, 1807). У пачатку стагоддзя ў Полацку выйшла некалькі кніг мясцовага выкладчыка Мікадыма Мусніцкага — «Палтава» (1803), «Паэтычныя забаўкі» (1804), «Тэатраліі» (1805). Тамсама ў 1828 г. стараннем. Урублеўскай убачылі свет польскія вершы Яна Аношкі. У Гродне ў 1802 г. выдадзена вельмі рэдкая сёння кніга Ф. Карпінскага «Размовы Платона са сваімі вучнямі». Па падліках Чарнецкага^[6], толькі ў адным Полацку з 1794 па 1840 г. надрукавана 181 польская кніга. Пазней, у 50-я гады, калі ў Мінску ўзніклі друкарні Дварца, братоў Бейліных, Фалька, Адамовіча, Віленскі цэнзурны камітэт даў ім дазвол на выданне 45 кніг і літаграфій, пераважна польскіх. Сярод польскіх перыядычных выданняў, якія выходзілі на тэрыторыі Беларусі, можна назваць такія, як «Газэта тымчасова Міньска» (1812), «Месенчнік полоцкі» (1818). У канцы 40-х гадоў у Гродне друкавалася «Ондына друскеніцкіх зьрудэл».

З Беларуссю звязаны жыццё і творчасць многіх польскіх пісьменнікаў першай палавіны XIX ст. Сярод іх на першы план вылучаецца фігура генія польскай літаратуры Адама Міцкевіча, чые дзіцячыя і юнацкія гады прайшлі на Навагрудчыне. На

Пружаншчыне доўга жыў заснавальнік польскага гістарычнага рамана Юзаф Крашэўскі. Менш вядомыя імёны Гіпаліта Клімашэўскага, Адольфа Янушкевіча, Антона Адынца, Яна, Аляксандра і Міхала Ходзькаў, Юльяна Корсака, Леана Зянкевіча, Плакіда Янкоўскага, Райнольда Сухадольскага, Яна Дварэцкага, Ануфрыя Макрэцкага, Цыпрыяна Леановіча. Сярод іх былі аўтары вельмі пладавітыя і папулярныя ў той час. Напрыклад, мінчанін Ян Ходзька выдаў збор сваіх твораў у 12 тамах. Яго дыдактычны раман «Вандроўны гандляр» меў некалькі перавыданняў. У 1812 г. у Мінску ўбачыла свет драма Я. Ходзькі «Вызваленая Літва, або пераход Нёмана». Не меншай папулярнасцю карыстаўся жывовіцкі святар Плакід Янкоўскі, які друкаваў свае гумарыстычныя і сатырычныя аповесці пад псеўданімам Джон оф Дыкелп. У творчасці названых пісьменнікаў значнае месца займае беларуская тэматыка.

У першай палавіне XIX ст. польскія вучоныя пачынаюць сістэматычна даследаваць мінулае беларускага народа, яго мову, фальклор, літаратуру. Раней за ўсіх, бадай, загаварыў аб адметнасці Беларусі і беларускай мовы вядомы лінгвіст, складальнік польскага слоўніка С. Ліндэ^[7]. Да вывучэння народных песень і паданняў заклікаў у сваёй працы «Аб літоўскіх і польскіх правах» вядомы асветнік Т. Чацкі. У пошуках слядоў дахрысціянскай славянскай міфалогіі вандраваў па Беларусі фалькларыст З. Далэнга-Хадакоўскі (А. Чарноцкі). У 1810–1811 гг. на Магілёўшчыне жыў даследчык гісторыі і мовы старажытнай Славяншчыны Ігнацій Ракавецкі. Пасля эстафеты вывучэння Беларусі перанялі польскія гісторыкі і літаратары Т. Нарбут, І. Даніловіч, І. Ярашэвіч, А. Здановіч, Ф. Чапялінскі, А. Марціновіч і многія іншыя. Асаблівыя заслугі на ніве беларускай этнаграфіі і археалогіі належаць братам Канстанціну і Яўстафію Тышкевічам. Свой палац у Лагойску яны ператварылі ў музей гісторыі беларускага народа. Даследаванні Тышкевічаў, якія выходзілі на польскай мове ў Мінску і Вільні, Варшаве і Кракаве, Берліне і Дрэздэне, не згубілі сваёй навукова-пазнавальнай каштоўнасці да сённяшняга дня.

Трэба падкрэсліць, што з польскага боку цікавасць да Беларусі ўзнікла наогул раней, чым з рускага боку. І гэта зразумела: рускаму самаўладству не трэба было даказваць свае правы на Беларусь. Яно абавіралася тут на сілу сваіх штыкоў. Нават у 40–50-я гады ў Расіі мелі вельмі цьмянае ўяўленне аб Беларусі. «Для многіх яна terra incognita!» — усклікаў у прадмове да сваёй п'есы «Дажынкі» П. Шпілеўскі^[8]. Нават арыгінальная беларуская літаратура часцей

за ўсё ўспрымалася ў Расіі як «правінцыяльная польская літаратура» (С. Ланда). З рускага боку цікавасць да Беларусі ажывілася толькі ў пачатку 60-х гадоў у сувязі з паўстаннем 1863 г., калі ў абарону беларусаў узнялі голас рускія рэвалюцыйныя дэмакраты.

Іншыя мэты ставіла перад сабой польская шляхта. Яшчэ ў пачатку XIX ст., адразу ж пасля трэцяга падзелу, яна звярнула ўвагу на беларускі народ, каб выявіць яго адметнасць ад рускага народа і тым самым даказаць сваё права на «ўсходнія крэсы». Факты беларускай гісторыі браліся на ўзбраенне ў палітычнай барацьбе з царызмам. Аднак наперакор жаданням ідэолагаў польскага вызваленчага руху сабраны фактычны матэрыял пераважна сведчыў не ў іх карысць. Найбольш сумленныя польскія даследчыкі прыходзілі да вываду, што беларускі народ — гэта самабытны народ, а яго мова ўсё ж бліжэй да рускай, чым да польскай. Такія вывады станю́ча ўплывалі на абуджэнне нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, на станаўленне беларускай культуры і літаратуры. Вялікі ўклад у гэтую пачэсную справу ўнеслі «блудныя дзеці» Беларусі — прадстаўнікі апалячанай беларускай шляхты, якія паступова пачыналі ўсведамляць сваё сапраўднае паходжанне.

2

Па сутнасці ў першай палавіне XIX ст. культурным цэнтрам беларускіх зямель заставалася старажытная Вільня. Сюды, у Віленскі ўніверсітэт, ехала за ведамі моладзь з глухіх беларускіх засценкаў і вёсак. Тут выдаваліся газеты, часопісы і кнігі, якія аказвалі станю́чае ўздзеянне на культурнае жыццё ў Беларусі і Літве. Тут, у сценах Віленскага ўніверсітэта, канцэнтраваліся сілы (І. Лелевель, М. Баброўскі, І. Даніловіч, І. Анацэвіч), якія сур'ёзна ўзяліся за вывучэнне гісторыі, мовы, этнаграфіі і фальклору беларускага і літоўскага народаў. Адсюль распаўсюджваліся свабодалюбівыя ідэі асветнікаў XVIII ст. Урэшце, адсюль ажыццяўлялася кіраўніцтва ўсімі школамі так званай Беларускай вучэбнай акругі.

Віленскае інтэлектуальнае асяроддзе пачатку XIX ст. польскія даследчыкі па праву называюць «найбольш ажыўленым асяроддзем» на тэрыторыі ўсёй былой Рэчы Паспалітай^[9]. «Тагачасная Вільня, — сцвярджае Л. Яноўскі, — у разумовых адносінах узвышалася на ўсю Польшчу»^[10]. Выкладчыкамі Віленскага ўніверсітэта ганарыўся б любы еўрапейскі ўніверсітэт. Тут раней за ўсё знаходзіліся прыхільнікі перадавых

заходнееўрапейскіх плыняў. Прыгадаем, што іменна з Вільняй звязаны ўзнікненне і росквіт польскага рэвалюцыйнага рамантызму. Лепшыя творы рускіх, нямецкіх, французскіх, англійскіх пісьменнікаў перакладаліся і выдаваліся ў Вільні раней, чым у Варшаве ці Кракаве. У кансерватыўнай Варшаве думкі і дзеянні віленскіх лібералаў здаваліся вяршыняй «крамольнасці». І ў тым, што іменна Вільня апырэджвала іншыя тагачасныя гарады былой Рэчы Паспалітай, няма нічога дзіўнага. У Літве і Беларусі вастрэй былі сацыяльныя супярэчнасці. Калі ў карэннай Польшчы асабістая залежнасць сялян была адменена яшчэ ў 1807 г., то тут феадальны прыгнёт няспынна павялічваўся. Сацыяльныя кантрасты дапаўняліся нацыянальнымі. Палітыка царскіх улад у дачыненні да Літвы і Беларусі вызначалася большай жорсткасцю, чым у дачыненні да Польскага каралеўства. Аб'яднаныя дзеянні польскай і рускай рэакцыі не маглі ў сваю чаргу не выклікаць узмоцненага супрацьдзеяння. Яно праявілася і ў арганізацыі тайных студэнцкіх згуртаванняў, і ў свабодалюбівай паэзіі маладога Міцкевіча, і ў антыпрыгонніцкіх выступленнях віленскага перыядычнага друку.

У першай чвэрці XIX ст. у Вільні выходзіла некалькі перыядычных выданняў — «Дзеннік віленскі», «Газэта літэрацка віленьска», «Тыгоднік віленскі». На іх старонках з'явіліся першыя публікацыі беларускага фальклору. Так, у шостым томе за 1817 г. часопіс «Дзеннік віленскі» апублікаваў даследаванне жыхаркі Чэрыкаўскага павета Марыі Чарноўскай «Аб рэштках славянскай міфалогіі, якія захаваліся ў звычаях вясковага народа ў Беларусі». Восем беларускіх вясельных песень прыведзены ў арыгінальным гучанні і перакладзе ў артыкуле «Вясельныя абрады вясковага народа ў Мінскай губерні» (Тыгоднік віленскі. 1819. Т. VII). Па сведчанню Я. Тышкевіча, аўтарам гэтага артыкула з'яўляецца ўраджэнец Барысаўскага павета віленскі пісьменнік і кнігавыдавец Ігнацій Шыдлоўскі. Аднак не выключана таксама аўтарства З. Далэнгі-Хадакоўскага ці К. Шырмы.

Найбольшым радыкалізмам сярод віленскіх перыядычных выданняў вызначаўся часопіс «Вядомосці бруковэ» (1816–1822). Гэты сатырычны штотыднёвік з'яўляўся органам напauлeгальнага Таварыства шубраўцаў, звязанага з мясцовымі масонскімі ложамі^[1]. Рэдактарам «Вядомосці бруковых» быў ураджэнец Радашковіч Антон Марціноўскі, які друкаваўся пад псеўданімам Сэймі. Марціноўскаму належыць адзін з самых смелых артыкулаў — «Машына для біцця сялян» (№ 8 часопіса), у якім аўтар едка

высмеяў «цывілізаваных» прыгоннікаў і выказаў сваё спачуванне заняволенаму беларускаму сялянству.

Апрача Марціноўскага, сталымі супрацоўнікамі «Вядомосьці бруковых» з'яўляліся ўраджэнцы Беларусі Ігнацій Шыдлоўскі (Гульбі), Тамаш Зан (Гунігіліс), Антон Гарэцкі, Аляксандр Манюшка, Ваўжынец Путкамер і інш. Іх карэспандэнцыі прысвечаны выкрыццю розных заган прыгонніцкай рэчаіснасці, нораваў шляхецкіх цемрашалаў і касмапалітаў. Прыгоннікі, сцвярджае аўтар артыкула «Аб адукацыі», — гэта самыя страшныя ворагі сялян. Беларускія жанчыны нават палохаюць імі дзяцей:

«Цыт, цыт, пан цябе з'есць». Беларуская тэматыка ўзнімаецца ў такіх допісах «Вядомосьці бруковых», як «Пісьмо грамадзяніна Браслаўскага павета» (№ 40), «Артыкул з Мінска» (№ 47), «З Палесся» (№ 82), «Вершы, прысланыя з Ашмяны» (№ 116), «Карэспандэнцыя, падпісаная грамадзянкай Мінскай губ.» (№ 116), «Заўвагі п. Пятра з-пад Крэва» (№ 269, 276) і інш.

Ліберальна-асветніцкую праграму «Вядомосьці бруковых» і Таварыства шубраўцаў у многім падзялялі члены віленскіх студэнцкіх згуртаванняў, якія выступалі пад назвай філаматаў (1817–1821), філарэтаў і прамяністых. Яны таксама спа дзяваліся, што шляхам пашырэння асветы ім удасца змяніць існуючы несправядлівы лад, стварыць грамадства, заснаванае на раўнапраўі ўсіх грамадзян. Адам Міцкевіч, адзін з натхніцеляў тайных згуртаванняў, пры павітанні Яна Чачота так вызначыў задачы філаматаў: «Таварыства наша арганізавалася з найвысакароднейшай мэтай прынесці карысць краіне, суайчыннікам і нам самім; для дасягнення такой мэты мы выбралі самы высакародны шлях — шлях асветы»^[12]. Аналагічныя ідэі выказаны ў міцкевічаўскай «Інструкцыі для Тамаша Зана»: «Мэтай Таварыства філаматаў, як вядома, з'яўляецца, гаворачы ў самым агульным плане, у с а а г у л ь н ы д а б р а б ы т , у прыватнасці р а з в і ц ц ё а с в е т ы , і, што з гэтым звязана, садзейнічанне пасрэдніцтвам асветы станаўленню маральнасці, нацыянальнасці і г. д. і г. д.»^[13]

Аднак у сваёй праграме філаматы і філарэты пайшлі значна далей шубраўцаў. Апошніх задавальняў шлях прыватных ліберальных рэформ. З палітыкай, з рэвалюцыйнай барацьбой супраць самаўладства шубраўцы не хацелі мець нічога агульнага^[14]. Філаматы ж адчуваюць сваю адказнасць за лёс усяго народа, усёй краіны. Яны разумеюць, што для звяржэння царскага самаўладства патрэбна палітычная барацьба. Сваёй першачарговай задачай філаматы лічаць стварэнне канспірацыйнай палітычнай

арганізацыі, якая павінна рыхтаваць народ да д з е я н н я . Праўда, само дзеянне філаматы ўяўляюць сабе яшчэ даволі неакрэслена.

Члены віленскіх згуртаванняў моладзі добра разумелі, што паспраўднаму дапамагчы народу нельга, не ведаючы яго патрэб, яго штодзённага побыту. Міцкевіч, Чачот, Зан, Малеўскі, Яжоўскі, Петрашкевіч і іншыя кіраўнікі Таварыства філаматаў заклікалі сваіх калег сабіраць і вывучаць беларускі і літоўскі фальклор, даследаваць этнаграфію і мову мясцовага насельніцтва. І віленская моладзь ахвотна адгукалася на гэтыя заклікі: беларуская мова і беларускі фальклор былі ёй добра вядомы яшчэ з дзяцінства. Як успамінаў Тамаш Зан, «студэнты ахвотна карысталіся сялянскім прастамоўем»^[15]. На нелегальных сходах філаматаў, якія праводзіліся звычайна за горадам, на ўлонні прыроды, заслухоўваліся паведамленні аб мінулым і сучасным Беларусі^[16], спяваліся беларускія народныя песні. Найбольшай папулярнасцю карысталася песня «Да цераз мой двор», апрацаваная Марыляй Верашчака. Любілі таксама філаматы беларускія песні на словы Яна Чачота («Да пакіньце ж горла драць», «Едзець міленькі Адам»), музыку да якіх пісаў Зан.

Адным з арганізатараў і найбольш актыўных членаў тайных віленскіх таварыстваў быў беларускі паэт і фалькларыст Ян Чачот. Разам з Петрашкевічам і Малеўскім ён ездзіў, відаць, з канспірацыйным даручэннем у Варшаву. На пасяджэннях Таварыства філаматаў Чачот чытаў свае беларускія і польскія творы. Так, 12 снежня 1818 г. ён пазнаёміў прысутных са сваім вершам «Купала», а 23 снежня А. Міцкевіч выступіў з разборам гэтага верша. Міцкевіч зрабіў таксама разбор чачотаўскай аперэты «Маргарыта з Зембаціна», якая, па сцверджанню рэцэнзента, вызначалася лірычнай усхваляванасцю, натуральнасцю і прастатой. 19 сакавіка 1819 г. Тамаш Зан разам з мужчынскім і жаночым хорамі выканаў «Імяніннае віншаванне» Я. Чачота, напісанае на беларускай мове ў духу фальклорных традыцый і прысвечанае філамату Юзафу Яжоўскаму. Шчырая дружба звязвала паэта з Адамам Міцкевічам, які неаднаразова называў Чачота сваім лепшым сябрам і прызнаваў яго ўплыў на сваю творчасць^[17]. Клопатамі пра Міцкевіча прасякнуты многія пісьмы Чачота (у прыватнасці, да Рукевіча). У сваю чаргу ўдзячны аўтар «Пана Тадэвуша» прысвяціў беларускаму папличніку свае «Балады і рамансы».

У 1823 г. аб дзейнасці віленскіх патрыятычных арганізацый даведаліся царскія ўлады. У Вільню прыехаў сенатар Навасільцаў.

Пад яго кіраўніцтвам пачалося следства, якое завяршылася гучным працэсам. Многія з філаматаў і філарэтаў былі прыгавораны да турэмнага зняволення, да ссылкі ў аддаленыя губерні Расіі. Суровая кара напаткала Міцкевіча, Зана, Чачота, Сузіна, Малеўскага. Адны з іх ужо ніколі не вярнуліся на родную зямлю, другія вярнуліся з надломленым здароўем, пазбаўленыя веры ў сябе. Царскія цензары забаранілі выданне і распаўсюджанне твораў Міцкевіча. Побач з прозвішчам генія польскай літаратуры ў цензарскіх спісах фігуравалі прозвішчы Зана і Чачота^[18].

Тайныя віленскія згуртаванні моладзі былі разгромлены. Але дзейнасць філаматаў і філарэтаў не прапала дарэмна. Іх ідэі шырока распаўсюдзіліся ў Беларусі і Літве. Іх прыклад натхняў на барацьбу наступныя пакаленні. Відаць, даведаўшыся аб працэсе філаматаў, полацкі вучань Восіп Дабішыньскі напісаў у 1826 г. лістоўку, якую прыклеіў да варот тракціра, дзе якраз спыніўся пецябургскі «прафесар» Сянкоўскі. Лістоўка заканчвалася заклікам:

My, koledzy, zgładźmy cesarską rodzinę,
Wolność niechaj będzie studentom^[19].

Многія з былых філаматаў накіраваліся на работу ў беларускія гарады і мястэчкі і тайна працягвалі там справу, пачатую ў Вільні^[20]. Але царскія ўлады не пакідалі іх у спакоі: так, у 1829 г. з магілёўскага настаўніка В. Ігнатовіча была ўтрымана сума ў 178 руб. толькі за тое, што ён не змог даказаць сваю неналежнасць да Таварыства філаматаў^[21].

3

У атмасферы тайных віленскіх згуртаванняў нарадзіліся першыя творы польскага рамантызму. Характэрна, што ў польскай літаратуры новы мастацкі напрамак узнік на тэрыторыі этнічна іншароднай — на беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх землях, якія ў былой Рэчы Паспалітай лічыліся глухой культурнай правінцыяй. Варшава скептычна аднеслася да першых кніжак віленскіх рамантыкаў. Сталічныя псеўдакласіцысты ахрысцілі іх ідэі мроівам «пінскіх галоў».

Лепшыя здабыткі польскага рамантызму звязаны з імёнамі філаматаў Адама Міцкевіча, Аляксандра Ходзькі, Яна Чачота, Тамаша Зана, з імем Юльёша Славацкага, чыё юнацтва таксама прайшло ў Вільні. Усе яны ў большай або меншай ступені ведалі жыццё і побыт мясцовага насельніцтва, яго мову і фальклор.

Рамантычнае захапленне народам абумовіла іх зварот да вуснай народнай творчасці, пераважна беларускай і літоўскай. Разам з баладамі Міцкевіча, Зана і Чачота, разам з другой часткай міцкевічаўскай паэмы «Дзяды» ў польскую літаратуру пры ходзіў новы герой — селянін. І селянінам гэтым быў не паляк, а «літвін». Нават рамантыкаў пазнейшай пары, 30-х гадоў, больш вабілі «экзатычныя» ўскраіны былой Рэчы Паспалітай, чым ваколіцы Варшавы і Кракава. Польскі рамантызм узрастаў пераважна на іншароднай фальклорнай глебе.

Найбольш творчы характар мела выкарыстанне беларускага фальклору ў паэзіі Міцкевіча. Аднак у многім яму расчысцілі шлях яго філамацкія паплечнікі. Тамаш Зан і Ян Чачот раней Міцкевіча зацікавіліся вуснай творчасцю беларускага народа, яго мовай і побытам. У 1817 г. Зан напісаў драматычную сцэнку «Грачаныя піражкі», у якой некаторыя героі (Цвібак) гавораць на мове «сялянскай Міншчыны». Беларускія казкі і легенды ляглі ў аснову балад Т. Зана («Цыганка», «Свіцязь возера») і Я. Чачота («Свіцязь», «Навагрудскі замак»). Да тых жа фальклорных крыніц звярнуліся і іншыя філаматы — А. Ходзька (балады «Маліны» і «Васілёк», верш «Пастушка» з беларускім эпіграфам), К. Петрашкевіч («Купала»), А. Адынец, І. Кулакоўскі і Т. Лазінскі. А. Міцкевіч неаднаразова даваў высокую ацэнку творам сваіх паплечнікаў. «Я не бачу ў сабе надзвычайнага, вышэйшага, чым твой талент»^[22], — сціпла пісаў ён Чачоту, маючы на ўвазе яго балады, заснаваныя на беларускім матэрыяле

Міцкевіч прызнаваў, што яго адыход ад класіцызму і захапленне народнай тэматыкай адбыліся пад уплывам паэзіі Т. Зана і Я. Чачота. Аднак адразу ж, у першай баладзе «Я гэта люблю» (снежань 1819 г.), геній польскай літаратуры намнога пераўзышоў сваіх часовых настаўнікаў. Яны не ішлі далей літаратурнага капіравання фальклорных твораў, імкнуліся да літаральнага іх пераказу. Міцкевіч жа на фальклорным матэрыяле ўзнімаўся да велізарных мастацкіх абагульненняў. Народныя казкі і легенды давалі штуршок яго ўласнай творчай фантазіі, дапамагалі ў вырашэнні агульначалавечых маральна-этычных праблем.

Беларускі фальклор, які з'явіўся адным з вытокаў паэзіі Міцкевіча ў віленска-ковенскі перыяд, у многім вызначыў у с ю с і с т э м у , с у к у п н а с ц ь мастацкіх вобразаў паэта, дух яго паэзіі, народнай не па вонкавых прыкметах, а па сваёй сутнасці. Як доказ можна было б прыгадаць балады «Свіцязь», «Свіцязянка», «Ліліі», «Рыбка» і ў першую чаргу другую і чацвёртую часткі паэмы «Дзяды»^[23].

Цікавасць да Беларусі, яе мовы і фальклору захавалася ў Міцкевіча на ўсё жыццё. Апынуўшыся ў эміграцыі ў далёкай Францыі, ён вяртаўся ў думках у край свайго дзяцінства і юнацтва, на Навагрудчыну, дзе лакалізавана дзеянне яго эпапеі «Пан Тадэвуш». Хаця аўтар назваў паэму «шляхецкай гісторыяй», аднак у ёй ідзе гаворка і пра беларускіх сялян, з якіх «дзяруць лыка». Па ўспамінах Багдана Залескага, у эміграцыі Міцкевіч любіў спяваць беларускія песні. А з якім майстэрствам і веданнем справы прааналізаваў ён «русінскія» словы «гладыш» і «цяпер» у сваіх «Этымалагічных заметках»! Сваёй юнацкай прыхільнасці да ўсяго беларускага засталіся таксама верныя іншыя філаматы. Так, Тамаш Зан у 1836 г. напісаў песню «Мінчук», а ў 1838 г. — верш «Сабіраемся з-над Урала на Літву». Пад загалоўкамі іх адзначана, што першую трэба спяваць на матыў «Мікіта, ці ты та», другі — на матыў «Антон казу вядзецц, шык, пык, каза не ідзець». У старасці Аляксандр Ходзька даследаваў і перакладаў на французскую мову народныя песні Наддзвіння^[24]. Успаміны, звязаныя з Беларуссю, знайшлі своеасаблівае пераламленне ў эмігранцкай творчасці вялікага польскага рамантыка Юльёша Славацкага. Яны дапамаглі яму намаляваць карціну старажытнаславянскай вёскі ў драме «Баладына» (1834)^[25]. У прадмове да драмы «Ліля Венета» (1839) паэт выказаў спачуванне палескім сялянам, якія ў галодныя гады сілкаваліся «салодкімі, сітаватымі і сакаўнымі» сцяблямі водных лілей^[26].

У 30-я гады XIX ст., пасля паражэння лістападаўскага паўстання, гістарычныя абставіны склаліся так, што вядучыя польскія рамантыкі: А. Міцкевіч, Ю. Славацкі, З. Красіньскі і іншыя — вымушаны былі эмігрыраваць у Францыю. Іх творы надоўга былі забаронены царскімі ўладамі. За томік Міцкевіча судзілі з такой жа суровасцю, як за захоўванне пісталета. Так, жыхар г. Барысава Антон Пагоскі быў у 1850 г. арыштаваны і адпраўлены ў віленскую турму толькі за тое, што побач з іншымі польскімі кнігамі («Гісторыя Польшчы», «Бацька айчыны», «Новая месіяда») ён захоўваў і даваў чытаць другім паэму А. Міцкевіча «Конрад Валенрод»^[27]. У краіне сталі адраджацца класіцысцкія і сентыменталісцкія тэндэнцыі. Але, нягледзячы на афіцыйныя забароны, паэтычнае слова рэвалюцыйных польскіх рамантыкаў пранікала праз кардон. Вершы Міцкевіча перапісвалі і завучвалі напамяць. «Да Мінска песню маю даносіць моладзь!» — з гордасцю ўсклікаў паэт у вершы «Візіт пана Францішка Гржымалы» (1833).

Зерне, кінутае віленскімі рамантыкамі, не прапала дарэмна. Рэпрэсіі царскіх улад раскідалі іх па ўсяму свету, аднак цікавасць да народа, выкліканая імі, засталася. Выкарыстоўваючы багацці беларускага фальклору, Міцкевіч і яго паплечнікі паказалі добры прыклад беларускім пісьменнікам Дуніну-Марцінкевічу і Баршчэўскаму. Прынцыпы народнасці, якімі кіраваліся віленскія рамантыкі, аказалі жыватворчае ўздзеянне на станаўленне ўласна беларускай літаратуры.

У 30–40-я гады мясцовыя польскія пісьменнікі працягвалі справу, пачатую ў філамацкім асяроддзі. Яны перакладалі і апрацоўвалі беларускія народныя песні і казкі, публікавалі даследаванні па беларускаму фальклору. Напрыклад, пераклады беларускіх вясельных песень ёсць у паэтычных зборніках віцяблян Юльяна Гржымалоўскага^[28] і Гераніма Марцінкевіча^[29]. Беларускую легенду «Дабрахочы» ўслед за Л. Галэмбёўскім змясціў у зборніку «Польскія, рускія, літоўскія паданні і легенды» Л. Сяменьскі^[30]. Запісы беларускага фальклору друкаваліся ў віленскіх і пецябургскіх часопісах і альманахах «Рубон»^[31], «Радэгаст»^[32], «Люд і час»^[33], «Рочнік літэрацкі», «Атэнэум», у гродзенскай «Ондыне друскеніцкіх зьрудэл»^[34] і інш. У 1847 г. выйшла кніга Я. Тышкевіча «Апісанне Барысаўскага павета»^[35]. Аўтар прывёў цікавыя звесткі аб песнях і прыказках беларускага народа, аб яго звычаях і абрадах. Для параўнання прыведзены тэкст артыкула з часопіса «Тыгоднік віленскі» (1819), які Тышкевіч прыпісвае І. Шыдлоўскаму.

На беларускім фальклорным матэрыяле заснаваны многія балады і вершаваныя апавяданні такіх мясцовых польскіх аўтараў 30–40-х гадоў, як Аляксандр Грот-Спасоўскі, Вінцэнты Рэут, Вінцэнты Чайкоўскі, Геранім Марцінкевіч, Аляксандр Гроза і інш. У двухтомнік Грота-Спасоўскага 1840 г. увайшлі вершаваныя апавяданні «Апошнія паляванне», «Святое возера», «Закаваны ў панцыр», напісаныя ў Магілёве ў 1828–1829 гг., у падзагалоўку да якіх указана, што тэмы для іх узяты з беларускіх паданняў^[36]. Эпіграфам да «беларускай аповесці» В. Рэута «Жонка» ўзяты радкі з народнай песні:

І ва сне, і на яву
Бубніць баба ў галаву;
Авось ангел прыляціць,
Мая баба памаўчыць^[37].

Аднак, выкарыстоўваючы сюжэтную аснову беларускіх казак і легенд, А. Грот-Спасоўскі і В. Рэут не ўзнімаліся да вялікіх

мастацкіх абагульненняў. Іх скоўвала боязь адысці ад фальклорнага першаўзору. «Беларускія» вершаваныя аповесці польскіх пісьменнікаў пераважна лакалізаваны, «прывязаны» да акрэсленага месца, да пэўнага здарэння. У падрадкавых каментарыях аўтары, як правіла, указвалі, дзе і ад каго яны чулі адпаведную легенду, пераказвалі яе змест, тлумачылі паасобныя беларускія словы. У модзе тады было своеасаблівае бравіраванне: вось, маўляў, як дакладна перадаем мы тое, што пачулі з вуснаў народа! Прынамсі такое ўражанне выклікаюць вершаваныя аповесці «Сячыпалі» Г. Марцінкевіча^[38], «Вяль» В. Чайкоўскага^[39], «Ваўкаянкі»^[40], «Марыша»^[41] А. Грозы і інш.

Апрача Я. Тышкевіча, праца якога ўжо называлася, і А. Рыпінскага, пра якога гаворка пойдзе ніжэй, у 40-я гады даследаваннем беларускага фальклору сур'ёзна займаўся Ігнацій Храпавіцкі. Свае назіранні ён абагульніў у артыкуле «Погляд на паэзію беларускага народа», змешчаным у 1845 г. у часопісе «Рубон»^[42]. Аўтар сцвярджае, што сваім зваротам да народнай творчасці рамантычная літаратура разбурыла акасіянелыя мастацкія формы класіцызму, яго «аналітычны дух». Аднак, на думку Храпавіцкага, рамантыкам шкодзіць празмерная прывязанасць да фальклорнага першаўзору; яны яшчэ мала давяраюць уласнай творчай фантазіі. Далей аўтар разглядае мастацкія асаблівасці беларускіх народных песень і казак, гістарычных песень, якія цытуюцца ў арыгінальным гучанні і перакладзе. Артыкул заканчваецца сцвярджаннем, што Беларусь яшчэ адыграе немалаважную ролю ў духоўным аб'яднанні ўсіх славянскіх народаў. Аўтар хоча, каб яго артыкул выклікаў цікавасць да беларускага народа і яго песень, садзейнічаў паліпшэнню яго матэрыяльнага і духоўнага быту.

Апрацоўваючы беларускія народныя песні і казкі, супастаўляючы запісы беларускага фальклору з польскімі і літоўскімі запісамі, польскія пісьменнікі і даследчыкі ўсё часцей прыходзяць да вываду, што той народ, «у «польскасці» якога раней не было ніякага сумнення, з'яўляецца с а м а с т о й н ы м народам, што ў яго ёсць сваё, а д м е т н а е духоўнае аблічча. Услед за прызнаннем самабытнасці беларускай мовы і беларускага фальклору наступае прызнанне за беларускім народам права на арыгінальную мастацкую літаратуру. Ад апрацовак беларускіх песень і казак толькі адзін крок да творчасці на б е л а р у с к а й м о в е . І гэты крок зрабілі такія пісьменнікі першай палавіны XIX ст., як Я. Чачот, Я. Баршчэўскі і А. Рыпінскі.

Шлях Яна Чачота, Яна Баршчэўскага і Аляксандра Рыпінскага да ўласна беларускай літаратуры быў складаны і супярэчлівы. Усе яны пачалі з твораў на польскай мове: Чачот — з рамантычных балад і «гістарычных песень», прысвечаных мінуламу Літвы, Баршчэўскі — з псеўдакласічнай паэмы «Пояс Венеры» (1809), Рыпінскі — з перакладу на польскую мову пушкінскай «Русалкі» (1827). Потым прыйшло захапленне вуснай творчасцю беларускага народа, якое ў Чачота вылілася ў шэсць тамоў «Вясковых песень», у Баршчэўскага — у чатыры тамы «Шляхціца Завальні», у Рыпінскага — у фалькларыстычнае даследаванне «Беларусь». А адсюль ужо блізка было да арыгінальнай беларускай творчасці — да «Гарэліцы», «Нячысціка», «Да мілых мужычкоў». І Чачот, і Баршчэўскі, і Рыпінскі многа і плённа пісалі на польскай мове. Усе яны занялі пэўнае месца ў гісторыі польскай літаратуры, а іх творы прыводзяцца ў сучасных паэтычных анталогіях пад рэдакцыяй Ю. Тувіма, П. Хэртза. Аднак побач з Дуніным-Марцінкевічам Чачот, Баршчэўскі і Рыпінскі з'яўляюцца і пачынальнікамі новай беларускай літаратуры. Такое моўнае раздваенне было характэрна для беларускай літаратуры першай палавіны XIX ст., многія здабыткі якой звязаны з імёнамі беларуска-польскіх пісьменнікаў.

Чачот, Баршчэўскі і Рыпінскі выйшлі з асяроддзя дробнай мясцовай шляхты, апалячанай стагоддзямі нацыянальнага прымусу. Яе прадстаўнікі, як правіла, лічылі сябе палякамі, а Беларусь называлі часткай, «правінцыяй» Польшчы, што знайшло, напрыклад, сваё выражэнне ў даследаванні Рыпінскага «Беларусь». Аднак у XIX ст. у апалячанай беларускай шляхты з'явіліся і пачуцці «мясцовага», «літоўскага» патрыятызму, любові да «роднай старонкі». Узнікае імкненне, часам неасэнсаванае, падкрэсліць сваю адметнасць ад «кароннай Польшчы». У найбольш радыкальнай і свядомай часткі засцянкавай шляхты «мясцовы» патрыятызм паволі перарастае ў беларускі. З'яўляюцца першыя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі. Іх не магло, зразумела, выдаць са свайго асяроддзя непісьменнае прыгоннае сялянства. Паўлюк Баграм — прыемнае выключэнне, якое толькі пацвярджае агульнае правіла. У ролі носьбіта нацыянальнай свядомасці ў XIX ст. выступіла — ад Савіча і Каліноўскага да Лучыны і Багушэвіча — тая дробная шляхта, якая па свайму палітычнаму і эканамічнаму становішчу набліжалася да рускага разначынства. Яна нярэдка жыла ў такіх жа матэрыяльных умовах, што і сяляне, але значна пераўзыходзіла іх у адукаванасці і свядомасці. Іменна з

такой шляхты паходзілі і Чачот, і Баршчэўскі, і Рыпінскі. Нястачы прымушалі іх звяртацца да выпадковага заробку. Вандруючы пешшу па Беларусі, Баршчэўскі звычайна карміўся ў тых, у каго ён запісваў народныя песні і казкі. Чачот памёр у крайняй беднасці, пад чужым дахам.

Раней пад уплывам вульгарнага сацыялагізму ў беларускім літаратуразнаўстве ўкараніўся погляд, згодна з якім Баршчэўскага і Рыпінскага безагаворачна адносілі да стану рэакцыі. Празмерна акцэнтавалася ўвага на кансерватыўных момантах у спадчыне Чачота. Замоўчвалася ўсё тое, што было для свайго часу прагрэсіўным, гістарычна неабходным. Пры вызначэнні светапогляду і мастацкага метаду Баршчэўскага, Рыпінскага і Чачота не браліся пад увагу іх шматлікія творы на польскай мове.

Сёння настала пара аб'ектыўна вызначыць месца Баршчэўскага, Рыпінскага і Чачота ў гісторыі беларускай літаратуры. Калі зыходзіць з асаблівасцей польскага вызваленчага руху, у якім усе яны ўдзельнічалі, з аналізу не толькі беларускіх, але і польскіх твораў, то стане відавочным, што ў спадчыне Баршчэўскага, Рыпінскага і Чачота ёсць многа дэмакратычнага, накіраванага супраць нацыянальнага і сацыяльнага ўціску. У галоўным канфлікце эпохі іх сімпатыі нязменна заставаліся на баку беларускага селяніна.

У гісторыю беларускай і польскай літаратур Ян Чачот увайшоў як аўтар шасці фальклорных зборнікаў «Вясковыя песні», выдадзеных у Вільні ў 1837–1846 гг. Яны, пісаў Ч. Янкоўскі, забяспечылі аўтару трывалую «пасмяротную славу»^[43]. У зборнікі ўключана каля тысячы беларускіх народных песень, якія Чачот пачаў збіраць з 1820 г. У першых трох зборніках (1837, 1839 і 1840 гг.) тэксты даюцца толькі ў польскім гучанні, у дакладным або прыблізным перакладзе. Потым паралельна з польскім тэкстам аўтар змяшчае беларускі арыгінал. І ўрэшце па фальклорнаму ўзору Чачот пачынае пісаць арыгінальныя беларускія песні. Яны ўвайшлі ў зборнік 1844 г.^[44] Каля 20 чачотаўскіх запісаў былі пакладзены на музыку С. Манюшкай і зноў вярнуліся ў народ у апрацаваным выглядзе.

Сваё спачуванне заняволенаму беларускаму сялянству Чачот выказаў у праявіх прадмовах да «Вясковых песень». Паэт падкрэсліваў высокія маральныя якасці беларускага народа, яго права на лепшую долю. «Сяляне нашы, — гаворыцца ў прадмове да зборніка 1837 г., — гэта добры, лагодны, працавіты, сумленны народ. Яны павінны выклікаць у нас самыя прыхільныя да сябе пачуцці»^[45]. Аднак шляхі паляпшэння народнай долі Чачот

вызначае ўтапічна — асветніцтва, маральна-этычнае ўдасканаленне чалавека. Аўтар спадзяецца, што яго песні выклічуць спачуванне да сялян і тым самым будуць садзейнічаць агульнаму прагрэсу^[46].

У зборніку 1846 г. Ян Чачот даў невялікі слоўнік беларускай мовы і вызначыў яе асноўныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці. На думку аўтара, беларусы гавораць на «крывіцкім дыялекце», які бліжэй да рускай, чым да польскай мовы^[47]. Сапраўдную граматыку гэтага «дыялекту» зможа напісаць толькі чалавек, які ўзімецца да вяршынь навукі з сялянскіх нізоў^[48]. Чачот даў таксама характарыстыку мастацкім асаблівасцям беларускай народнай песні, у якой адчуваюцца «асаблівая прывабнасць, наватарства формы і лаканізм у перадачы пачуццяў»^[49]. У прадмовах да зборнікаў ёсць трапныя назіранні над рытмікай і строфікай народнай песні.

Побач з фальклорнымі запісамі ў некаторых зборніках Чачота ўвайшлі яго арыгінальныя вершы на польскай мове. У іх гучыць любоў паэта да беларускага селяніна, вера ў тое, што яго побыт зменіцца к лепшаму. Апрацоўкі сваіх песень Чачот прысвячае тым, хто з'яўляецца іх сапраўднымі аўтарамі:

Kiedyż wy bracia czytać będziecie,
Kiedy będziecie wiedzieli,
Żeśmy wam nieśli kłosa i kwiecie,
Cośmy z waszej niwy wzięli?

Z sercem wdzięczności przed niebem, ziemią,
Kładę dar dla was nieznany;
Gdy się promienie światła rozplenia
Będzie on od was widziany^[50].

У 1846 г. выйшаў таксама з друку зборнік арыгінальных польскіх вершаў Чачота пад загалоўкам «Песні вясковага гаспадара». У іх яскрава выявіліся тыя ж рысы, якія ўласцівы беларускім творам паэта: рацыяналістычная зададзенасць, дыдактызм, імкненне расчуліць чытача, выклікаць у яго альтруістычныя пачуцці. Аднак калі беларускія вершы адрасаваны сялянам, то польскія — шляхце. Чачот выступае перад ёю ў ролі асветніка, павучае яе, што трэба чытаць газеты («Вада і пара»), садзіць буракі («Буракі»), піць чай з кубка, а не са шклянкі («Чай»), што нельга пакідаць селяніна на зіму без цёплага адзення («Сярмяга»). Асветніцкія ідэі паэта найбольш поўна выявіліся ў вершах «Навука», «Чалавецтва». Гэта ўзнёслыя гімны навуковаму

прагрэсу і ўзаемаразуменню людзей, кожны з якіх павінен «паважаць у бліжнім чалавека і брата»^[51].

У польскай літаратуры Ян Чачот вядомы таксама як крытык і перакладчык. Асобным выданнем выйшла яго даследаванне аб паэме Ю. Крашэўскага «Баі Вітаўта», якое папярэдне друкавалася ў часопісе «Тыгоднік пэтэрсбургскі»^[52]. У ім Чачот выявіў свае здольнасці тонкага стыліста. Знаходзячыся ва ўфімскай ссылцы, паэт пераклаў на польскую мову працу Ірвінга «Аб маральнасці, а таксама англійскай і амерыканскай літаратуры», якая выдадзена ў Вільні ў 1830 г. Для зборніка «Маральныя аповесці для дзяўчат» Чачот падабраў такія творы французскіх пісьменнікаў, у якіх праявілася крытыка новых капіталістычных адносін^[53]. Многае з напісанага паэтам на польскай мове засталася неапублікаваным.

Станоўчай ацэнкі заслугоўвае ў цэлым таксама спадчына Яна Баршчэўскага. Беларускіх твораў у ёй мала. Да таго ж яны пераважна прысвечаны к а н к р э т н ы м падзеям і асобам («Рабункі мужыкоў», «Дзеванька») і таму не могуць служыць падставай для аб'ектыўнай характарыстыкі ідэйна-мастацкіх поглядаў пісьменніка. Такія абагульненні могуць быць зроблены толькі на аснове аналізу ў с ё й спадчыны Баршчэўскага, у якой асноўнае месца займаюць творы на польскай мове. Тым больш што і гэтыя творы маюць самае непасрэднае дачыненне да гісторыі беларускай літаратуры. У іх праявіўся спецыфічна

б е л а р у с к і погляд на рэчы. У «Шляхціцы Завальні» знайшлі сваё выражэнне думкі і спадзяванні беларускага селяніна, яго эмацыянальна-псіхічны склад, яго духоўны свет. Гэта прызнавалі нават сучаснікі Баршчэўскага. Вядомы польскі крытык М. Грабоўскі пісаў у 1843 г., што па свайму матэрыялу «Шляхціц Завальня» — простанародны твор, а мова яго «не польская, але беларуская — у кожным слове быццам чуеш беларуса»^[54].

Творчасць беларуска-польскага пісьменніка Яна Баршчэўскага складалася пад непасрэдным уздзеяннем польскіх рамантыкаў. У Пецярбургу ён блізка пазнаёміўся з Адамам Міцкевічам, які чытаў яго вершы і ўносіў у іх свае папраўкі^[55]. Сляды захаплення рамантычнымі баладамі Міцкевіча можна знайсці ў «Шляхціцы Завальні» (напрыклад, апісанне рыбнай лоўлі нагадвае аналагічнае апісанне ў вядомай міцкевічаўскай баладзе «Свіцязь»). Аднак з найбольшай паўнатай уплыў Міцкевіча праявіўся ў паэме «Жыццё сіраты» і ў санетах «Мелодыі пілігрыма». Яны напісаны ў Адэсе, куды Баршчэўскі прыязджаў у 1848 г. Апынуўшыся ў мясцінах, дзе калісьці ступала нага аўтара «Пана Тадэвуша», дзе пісаліся яго

«Крымскія санеты», паэт таксама звяртаецца ў думках да сваёй
«паўночнай» радзімы, выказвае сваю любоў да яе:

Lubo kraino moja, przeszłości mej zorza,
Gdzie kiedyś w maju życia kwitły me nadzieje,
Wiatr stepów Bessarabskich, szum Czarnego morza
Wspomnień moich o tobie nie stłumi, nie zwieje^[56].

Міцкевічаўскія рэмінісцэнцыі выразна відаць у паэме «Жыццё
сіраты», заснаванай у многім на народных паданнях. З
міцкевічаўскімі «Дзядамі» яе родняць не толькі асобныя
тэкстуальныя супадзенні, але перш за ўсё вострая нянавісць да
прыгоннікаў. Баршчэўскі падкрэслівае сацыяльныя кантрасты ў
грамадстве. Звяртаючыся ў думках да Беларусі, роднай
Віцебшчыны, адзін з герояў, музыка, усклікае:

Tam stęka biedny rolnik pośród ciężkiej pracy,
A nędza wkrąg zaćmiła jego dom ubogi;
I tam widziałem pyszne bogaczów pałacy,
I tam nie wszyscy idą przez ciernie, przez głogi^[57].

Або:

Rzeczywistość ocenić? —warta wielkiej ceny,
Jakie dziwne obrazy na ziemskim padole,
Ten z głodu umierając śpiewa smutne treny,
Ten zbytkuje, ów śmieszac gra komiczne role^[58].

Са слязьмі скардзяцца на свой паднявольны лёс панскія слугі.
«У дзень, — кажуць яны музыку, — ніколі для нас няма адпачынку
і ноччу нас прыгнятае трывога: павінны мы па чарзе чакаць у
калідоры, калі на нас засвішча, бы на сабак, пан, клічачы кагосьці з
нас да сябе»^[59].

Карыстаючыся мовай рамантычных алегорый, Баршчэўскі
выказаў у паэме «Жыццё сіраты» сваю тугу па лепшаму жыццю, па
свабодзе і шчасцю:

Ach! Kiedyż zorza wiosny na niebo wypłynie,
Której serce cierpiące już od dawna czeka,
I kiedyż zbrodnia dumy i chciwości zginie,
Która jak straszna burza niszczy szczęście człeka^[60].

Як і рамантыкі, Баршчэўскі верыць у дзейсную, ператваральную сілу мастацкага слова. Музыка, вобраз якога ў многім аўтабіяграфічны, хоча «заспяваць для людзей велічны гімн», які «развее чорныя хмары і абудзіць скалы»^[61]. Слова паэта, калі яно выражае народныя спадзяванні, застаецца ў вяках:

Pieśni wieszcza czas nie zmienia,
Burze, wiatry nie rozwieją,
Będą śpiewać pokolenia,
Ona ludu jest nadzieja^[62].

Побач з бунтарскімі, свабодалюбівымі настроямі ў паэме «Жыццё сіраты» праявіліся традыцыйна-шляхецкія погляды аўтара. Паэт не бачыць рэальных шляхоў здзяйснення сваёй мары. Па яго перакананню, чалавечым лёсам кіруе звышнатуральнае прадвызначэнне. Чалавек не ў сілах змяніць яго, як не ў сілах распарадзіцца сама сабой сіротка Цэлінка, адна з гераінь паэмы.

Апрача «Жыцця сіраты» і «Мелодый пілігрыма» ў польскі зборнік Баршчэўскага 1849 г. увайшла праязічная аповесць «Душа не ў сваім целе». У ёй выказваецца думка, што і ў прыродзе, і ў грамадстве ўсё бесперапынна змяняецца і абнаўляецца — «нельга таго ўтрымаць, што аджыло свой век»^[63]. Прататыпам галоўнага героя аповесці ўрача Саматніцкага, відаць, з'явілася асоба Ф. Савіча. Як і Савіч, Саматніцкі, выпускнік Віленскай акадэміі і «літвін» па паходжанню, адважна ратуе людзей у час халеры на Украіне ў 1847 г. Герой не можа адкрыць сваё сапраўднае імя, вымушаны хавацца «не ў сваім целе». Як і Савіч, Саматніцкі жыве марай аб тым, каб «сучаснасць пера тварыць у рай»^[64].

Аб сімпатыях Баршчэўскага да прыгоннага беларускага селяніна таксама можна меркаваць па чатырохтомнаму зборніку «Шляхціц Завальня», які выдадзены на польскай мове ў Пецярбургу ў 1844–1846 гг.^[65] Першы том адкрываецца вялікай прадмовай рэвалюцыйнага дэмакрата Рамуальда Падбярэскага. У прадмове дадзена высокая ацэнка збіральніцкай і творчай дзейнасці Баршчэўскага, зроблены агляд тагачаснай беларускай літаратуры, куды аднесены таксама польскія вершы Ф. Рысінскага, Т. Лада-Заблоцкага, Я. Аношкі і інш. У падрадкавых каментарыях Падбярэскі прывёў урыўкі з «Рабункаў мужыкоў» Баршчэўскага і «Энеіды навыварат», якая прыпісваецца віцебскаму віцэ-губернатару Манькоўскаму.

«Шляхціц Завальня» складаецца з белетрызаваных беларускіх казак, якія аўтар чуў ад сялян, калі гасцяваў у свайго дзядзькі над

возерам Няшчорда. У тэкст унесены беларускія народныя песні, часцей за ўсё антыпрыгонніцкія па сваёй накіраванасці («Калі ж тая серада прайшла», «Не будзем жыці»). У прыведзеных казках сілы зла звычайна садзейнічаюць панам і багацям, добрыя ж сілы заўсёды на баку абяздоленых сялян. Панская раскоша, разважае ў «Шляхціцы Завальні» селянін Роцька, аплачана крывёй і потам галоднай вёскі: «Маючы некалькі бедных хат, цяпер кожны панок дорага плаціць за карэты і багатыя ўборы, прыдумвае, як дастаць грошы; прадаючы жывёлу і апошнія збожжа, ён даводзіць бедны народ да таго, што кожную вясну той есць горкі бабоўнік»^[66]. Пісьменніку блізкі і дарагі шматпакутны беларускі народ, яго казкі і легенды, яго фантастыка, у якой, па перакананню аўтара, захаваліся сляды старажытнаславянскай міфалогіі. Пачуцці сваёй любві да айчыны, да роднай зямлі Баршчэўскі выказвае ва ўсхваляваных радках:

Rodzinna ziemio, twe góry wyniosłe,
Łąki i wody w krąg trzciną porosłe,
I lasy, gdzie blask nie przenika słońca,
Zawsze się w mojem malują wspomnieniu,
W zielonej barwie, w wiosennym promieniu,
Jak gdyby obraz jaki царуючы,
Brzmi w mej pamięci tęskny śpiew rolnika,
I nieuczona pasterska muzyka^[67].

Ян Баршчэўскі з'яўляўся актыўным супрацоўнікам многіх польскіх перыядычных выданняў і сам выдаваў альманах «Незабудка» (выйшла 5 тамоў). У ім апублікавана большасць рамантычных балад пісьменніка («Русалка», «Курганы», «Дзве бярозы», «Дзявочая крыніца» і інш.). Па ўласнаму прызнанню Баршчэўскага, у іх выкарыстаны «мясцовыя паданні» Полаччыны^[68]. Многія патрыятычныя, не прызначаныя да друку вершы пісьменнік пасылаў сваёй «шаноўнай сястры» Юліі Шапялёвіч, якая жыла ў маёнтку Рудня на Невельшчыне. Часткова гэтыя вершы («Паўночная зара») апублікаваны ў калектыўнай кнізе «З ваколіц Дзвіны»^[69], часткова прыведзены ў артыкулах Д. Васілеўскага^[70]. З прадмовы Р. Падбярэскага да «Шляхціца Завальні» вядома, што ў 40-я гады Баршчэўскі працаваў над раманам з жыцця беларускай шляхты «Драўляны дзядуля». Рукапіс яго павінен захоўвацца недзе ў паперах графаў Ржавускіх, у маёнтку якіх пісьменнік памёр ранняй вясной 1851 г.

Як бачым, творчая спадчына Яна Баршчэўскага супярэчлівая. Яе ніяк нельга ўціснуць у традыцыйныя рамкі кансерватыўнай плыні, як гэта робяць беларускія даследчыкі С. Майхровіч, М. Клімковіч і інш. Куды больш рацыі маюць тыя польскія літаратуразнаўцы, якія падкрэсліваюць дэмакратычную накіраванасць творчасці Баршчэўскага, яго рамантычнае народалюбства^[71]. У той жа час аўтару «Шляхціца Завальні» былі ўласцівы ўтапічныя ілюзіі, быццам адзінай панацэяй ад усіх няшчасцяў з'яўляецца ўзаемаразуменне паміж панам і селянінам, адраджэнне старашляхецкай «цнатлівасці». Баршчэўскага палохаў прывід новых, капіталістычных адносін, заснаваных на пагоні за барышом. Але ўцякаў ён ад іх у мінулае. Там, у патрыярхальнай мінуўшчыне, шукаў ён ідэал, калі выказваў сваё непрыняцце існуючых парадкаў. Раней, сцвярджаў Баршчэўскі, былі лепшыя паны, «скромнасць і спакой»^[72]. Нельга абыходзіць увагай таксама некаторыя элементы містыкі, якія ёсць і ў асобных баладах пісьменніка, і ў яго «Шляхціцы Завальні».

Яшчэ больш складанай з'яўляецца творчасць Аляксандра Рыпінскага. Яго супярэчнасці — гэта супярэчнасці польскага нацыянальна-вызваленчага руху, з якім ён быў цесна звязаны. Рыпінскі ўдзельнічаў у паўстанні 1831 г., змагаўся ў адным з атрадаў на Віцебшчыне, адкуль ён быў родам, а потым разам з арміяй Гелгуда эмігрыраваў за граніцу. Развітваючыся з радзімай, паэт звярнуўся да яе з поўнымі суму радкамі:

Wyprawion oto z torbą a biczem,
Ach! o zebranych gdzieś chlebie
Ostatki sił swoich stargam na niczem
I już nie wrócę do ciebie^[73].

У эміграцыі Рыпінскі пазнаёміўся з Міцкевічам. «Любоў да Беларусі была адным з тых фактараў, якія выклікалі збліжэнне Міцкевіча з Рыпінскім, а затым іх трывалую дружбу», — адзначае сучасны польскі даследчык Ф. Герман^[74].

У 1846 г. Рыпінскі пераехаў з Парыжа ў Лондан, дзе неўзабаве разам з Яцкоўскім заснаваў свабодную польскую друкарню. З 1852 г. у ёй выдавалася газета «Дэмократа польскі». Побач з творамі іншых эмігранцкіх паэтаў у друкарні Рыпінскага ўбачылі свет яго ўласныя паэтычныя зборнікі а таксама пераклады з Мура і Фергюсона. Многія з вершаў, уключаных у гэтыя зборнікі^[75], накіраваны супраць прыгнятальнікаў Польшчы, царскага

самаўладства. Так, «гістарычная песня» «Перамагаюць нашы!» заканчваецца заклікам звергнуць царызм:

I my, Bracia, tak uczyńmy!
Wstrząśmy carów gmachem!!..
Komuż zginąć przyjdzie — gińmy,
Pod runionym dachem!!!!..
A żadnych migrantek, przecie,
Nie stawmy nad blizny;
Nad śmierć samą!—wstyd po świecie:
Ludziom bez Ojczyzny!!!!^[76]

На чужыне Рыпінскі неаднаразова прыгадваў родную Беларусь. Тугой прасякнуты яго зварот да Дзвіны: «Дзвіна! Рака маёй айчыны! Сястра пасярэбранай Віслы! Суседка блакітнага Нёмана! Дзяўчына, узгадаваная ў адной калысцы з Дняпром! Вось я, сын твой, тваёй ахрышчаны вадой, ад пялёнак да юнацтва тваім выпешчаны дыханнем, тваёй навучаны мове, вірам зайздроснага лёсу ад цябе аддалены, з далячынь чужога свету шлю табе прывітанне... Прымі яго, маці»^[77]. Каля 1860 г., карыстаючыся амністыяй, Рыпінскі вярнуўся на Віцебшчыну, дзе і памёр пасля 1886 г. У апошнія гады свайго жыцця пісьменнік рыхтаваў нарысы па гісторыі беларускай літаратуры ^[78].

Побач з арыгінальнай мастацкай творчасцю Рыпінскі займаўся гісторыяй, педагогікай, фатаграфіяй, выяўленчым мастацтвам. Аднак найбольшую вядомасць прынесла яму фалькларыстычнае даследаванне «Беларусь», якое сучасны польскі даследчык Ю. Кржыжаноўскі справядліва ставіць у адзін рад з працамі Хадакоўскага і Федароўскага^[79]. Сабіраць фальклорны матэрыял Рыпінскі пачаў яшчэ тады, калі быў вучнем Віцебскай гімназіі, аднак усе запісы загінулі ў дні паўстання 1831 г. І калі ў 1840 г. Рыпінскаму прапанавалі выступіць на пасяджэннях Польскага літаратурнага таварыства з цыклам лекцый аб Беларусі, фальклорныя тэксты прыйшлося ўзнаўляць па памяці. Лекцыі мелі шумны поспех, і Рыпінскі рашыў выдаць іх асобнай кніжкай^[80].

Прадмова да «Беларусі», а таксама каментарыі да фальклорных тэкстаў дазваляюць ахарактарызаваць погляды Рыпінскага як погляды шляхецкага рэвалюцыянера. Як і многія прадстаўнікі тагачаснага польскага вызваленчага руху, ён памылкова абвяшчаў Беларусь неад’емнай часткай Польшчы. Але там, дзе аўтар разглядаў мову і фальклор беларускага народа, ён нязменна падкрэсліваў іх арыгінальнасць і самабытнасць. Рыпінскі не

замоўчваў, што беларускі селянін жыве ў беднасці і нядолі^[81], што сваю скаргу ён выказвае ў песнях, прасякнутых «чароўнай сілай, якая захапляе сэрцы»^[82]. Свой аналіз гістарычнай песні пра слуцкага рыцара Байду, які асмеліўся забіць цара, пісьменнік заканчвае заўвагай, што добра было б, каб прыклад Байды абуджаў «такія ж пачуцці» ў сучаснікаў»^[83].

У каментарыях да «Беларусі» гаворыцца аб сардэчнай дружбе, якая ў Дынабургскай крэпасці звязала Рыпінскага з дзекабрыстам Кюхельбекерам. Рыпінскі часта дыскутаваў з ім аб адметных рысах беларускага народа. «Гэта быў праўдзiвы сын сваёй новай радзімы; ён любіў яе больш за ўсё, таксама як і самі Рылееў, Бястужаў і Пестэль», — гаворыцца пра Кюхельбекера ў «Беларусі»^[84].

«Беларусь» Рыпінскага выклікала значны рэзананс у эмігранцкім польскім друку. Урыўкі з яе перадрукоўвалі (без указання прозвішча аўтара) у Расіі, аднак царская цензура рашуча забараніла распаўсюджванне кнігі.

НАПЯРЭДАДНІ ПАЎСТАННЯ

1

У сярэдзіне XIX ст. Польшча з'яўлялася найбольш рэвалюцыйнай часткай Расіі, Аўстрыі і Прусіі. У 40–50-я гады тут з новай сілай разгарнуўся нацыянальна-вызваленчы рух. Па словах У. Леніна, ён меў велізарны ўплыў на абуджэнне рэвалюцыйнай свядомасці іншых народаў: «Пакуль народныя масы Расіі і большасці славянскіх краін спалі яшчэ непрабудным сном, пакуль у гэтых краінах не было самастойных, масавых, дэмакратычных рухаў, шляхецкі вызваленчы рух у Польшчы набываў гіганцкае, першаступеннае значэнне з пункту гледжання дэмакратыі не толькі ўсерасійскай, не толькі ўсеславянскай, але і ўсееўрапейскай»^[1]. У царскай Расіі, гэтай турме народаў, польская нацыя фарміравалася хутчэй за іншыя і першай узнялася на буржуазнадэмакратычную рэвалюцыю, якой сучасныя гісторыкі па праву лічаць паўстанне 1863 г.^[2]

На працягу многіх дзесяцігоддзяў польскі нацыянальнавызваленчы рух аказваў вялікае ўздзеянне на грамадскакультурнае жыццё ў Беларусі. З рук філаматаў і філарэтаў сцяг вызваленчай барацьбы перанялі наступныя пакаленні. На беларускія і літоўскія землі пашырылася паўстанне 1831 г. А потым на Слонімшчыне спрабаваў арганізаваць сялянскія атрады эмісар польскіх эмігрантаў у Парыжы Міхал Валовіч. Поплеч з польскім рэвалюцыянерам Шыманам Канарскім дзейнічаў беларускі рэвалюцыйны дэмакрат Францішак Савіч, які за ўдзел у падрыхтоўцы да паўстання быў сасланы вечным салдатам на Каўказ. У сувязі з паўстаннем у Галіцыі ў 1848 г. узмацніліся хваляванні сярод сялян Гродзенскай губерні. Тады ж спрабавалі арганізаваць змову ўраджэнцы Лідчыны браты Далейскія. І заўсёды паўстанцам спадарожнічала польская рэвалюцыйная паэзія. Нелегальную літаратуру кантрабандай перавозілі цераз кардоны, захоўвалі разам са стрэльбамі і пісталетамі. Творы рэвалюцыйных паэтаў былі для патрыётаў канкрэтнай праграмай дзеяння — яны вучылі, супраць каго і як змагацца.

Польская нелегальная літаратура шырока бытавала ў Беларусі. Так, у 1837 г. у вучня Магілёўскай гімназіі Льва Пятроў скага быў канфіскаваны верш «Прывітанне табе, майская заранка»^[3]. Эмігранцкія выданні папулярызаваў у Віцебску студэнт

Маскоўскага ўніверсітэта вядомы польскі паэт Тадэвуш Лада-Заблоцкі. У сваіх пісьмах да віцэблян ён заклікаў іх сабіраць і распаўсюджваць патрыятычныя песні^[4]. У 40-я гады ў Слоніме спявалі «Песню рускага рэспубліканца», прысланую з Портсмута членамі арганізацыі «Люд польскі». Невядомы нам аўтар песні заклікаў аб'яднанымі сіламі польскіх і рускіх паўстанцаў выразаць царскую сям'ю і ўсіх дваран^[5].

Знамянальна, што ў польскай рэвалюцыйнай паэзіі, пашыранай у Беларусі, нянавісць да рускага самаўладства не пераходзіла ў нянавісць да рускага народа. Апісваючы злачынствы царскіх салдат у вершы «Ашмянская разня ў 1831 г.», К. Гашынскі падкрэсліваў, што ў гэтых злачынствах вінаваты той, хто «загадаў катаваць і штодзённа крывёю нявіннаю вымазаны»^[6]. Польскія патрыёты дасканала разумелі, хто іх сапраўдны вораг. Напрыклад, у 1831 г. паўстанцы затрымалі ў Ашмянах дробнага чыноўніка Шчыткава. Праз некалькі гадзін яму дазволілі ехаць далей у Мінск, запісаўшы ў пропуску: «Мы ваюем не з рускім народам, а толькі з нашымі прыгнятальнікамі»^[7]. У акце канфедэрацыі Вілейскага павета гаварылася: «Мы не прасякнуты духам помсты да рускага народа, лічым рускіх сваімі бліжнімі і, падзяляючы высакародныя пачуцці веку Асветы, не хочам помсціць»^[8].

Уздзеянне польскага вызваленчага руху на Беларусь асабліва ўзмацнілася ў канцы 50-х гадоў, калі тут узнікла рэвалюцыйная сітуацыя, якая затым перарасла ў паўстанне 1863 г. Раней беларускія гісторыкі, а ўслед за імі і літаратуразнаўцы (напрыклад, М. Ларчанка) лічылі гэта паўстанне выключна сялянскім, антыпрыгонніцкім, адасобленым ад адначасовага выступлення польскай шляхты супраць нацыянальнага заняволення. Аднак архіўныя матэрыялы сведчаць, што беларускае сялянства, за выключэннем Гродзеншчыны, у асноўным нават не падтрымала паўстанцаў^[9]. Як відаць з навейшых прац гісторыкаў (А. Смірноў, М. Міско, А. Лазутка, Г. Кісялёў, І. Касцюшка і інш.), паўстанне 1863 г. у Беларусі і Літве мела і сацыяльны, і нацыянальны характар, праходзіла пад кіраўніцтвам дробнай шляхты, было самым цесным чынам звязана з вызваленчым рухам у Польшчы і ў значнай ступені абумоўлена ім. Тут перакрываўваліся два рэвалюцыйныя патокі: польскі нацыянальны і агульнарускі сялянскі рух. Гэтай акалічнасцю тлумачыцца тое, што на беларуска-літоўскіх землях паўстанне 1863 г. вызначалася большай радыкальнасцю і паслядоўнасцю, чым у Польскім каралеўстве. Іменна ў Літве і Беларусі, гаварылася ў спецыяльным звароце Нацыянальнага ўрада, вырашаўся лёс паўстання.

У 50-я гады XIX ст., напярэдадні паўстання, яшчэ больш узраслае цікавасць польскага грамадства да беларускага народа, яго побыту і культуры. Такая цікавасць абумоўлена не толькі навуковымі, але і палітычнымі меркаваннямі, становіцца часткай палітычнай барацьбы з царызмам. Перадавыя колы польскага грамадства імкнуцца зрабіць беларускае сялянства сваім саюзнікам, нярэдка звяртаюцца да яго на яго ж мове. Усё гэта садзейнічала ажыўленню беларускага грамадска-культурнага і літаратурнага руху.

Напярэдадні і ў час паўстання 1863 г. павышаную цікавасць да беларускага народа праяўляла і кансерватыўная частка польскай шляхты. Яна адмаўляла беларусам у праве на палітычную самастойнасць, лічыла іх польскім племенем, бачыла ў «беларускасці» «прошукі» царызму. Праўда, да беларускай мовы часам звярталася і польская рэакцыя, але рабіла яна гэта не з мэтай сцвердзіць самастойнасць беларускай нацыі, а каб узмацніць паланізатарства, для прапаганды сваіх поглядаў. Характэрную лінію праводзіла, напрыклад, каталіцкае духавенства. Жадаючы захаваць свае пазіцыі, яно прызнавала «беларускасць», але толькі ў якасці часовай уступкі, якая можа садзейнічаць паланізацыі і ўзнаўленню Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Рэакцыйнасць імкненняў польскага духавенства праявілася ў выдадзеным за пасрэдніцтвам Аскеркі «Лемантары для добрых дзетак католікаў» (Варшава, 1862). Такую дзейнасць кансерватараў, накіраваную на духоўнае заняволенне беларускага народа, некаторыя польскія і беларускія гісторыкі выстаўлялі, як паслядоўную абарону нацыянальных правоў. Вось што, напрыклад, пісаў аб 50–60-х гадах XIX ст. ксёндз А. Станкевіч: «... у найцяжэйшы час для беларускай нацыянальнасці адзінай апорай яе аказалася ўсё ж такі хрысціянства»^[10]; беларускую мову «памог захаваць... касцёл каталіцкі»^[11].

У 50–60-я гады асноўнай апорай беларускага этнасу з'яўляўся сам беларускі народ. Захаваць сваю мову і культуру яму памагалі дэмакратычныя і рэвалюцыйна-дэмакратычныя сілы рускага і польскага народаў. Права на самавызначэнне для беларусаў і ўкраінцаў запатрабаваў у «Колоколе» А. Герцан. З польскага боку ў абарону беларускага народа выступілі паплечнікі Кастуся Каліноўскага, якія дапамагалі яму ў арганізацыі паўстання і выданні «Мужыцкай праўды». Сярод іх трэба назваць Валерыя Урублеўскага, аўтара песень і маршаў на беларускай і польскай мовах, Фелікса Ружанскага, Браніслава Шварцэ, які арганізаваў у Беластоку выданне беларускіх лістовак, у тым ліку «Гутаркі

старога дзеда». Такія кіраўнікі польскага Цэнтральнага нацыянальнага камітэта, як Баброўскі, Падлеўскі, Мілёвіч і іншыя, прызнавалі за беларусамі, украінцамі і літоўцамі права на самавызначэнне, заяўлялі, што пасля перамогі над царызмам на «крэсах» неабходна правесці плебісцыт, у выніку якога можна будзе ўстанавіць, пажадаюць гэтыя народы застацца ў саюзе з Польшчай, выберуць самастойны шлях ці далучацца да свабоднай Расіі. Такія меркаванні выказваюць яны ў пісьме польскага Цэнтральнага нацыянальнага камітэта, якое 1 кастрычніка 1862 г. апублікаваў герцанаўскі «Колокол».

У 50–60-я гады XIX ст. прадстаўнікі польскага вызваленчага руху звярталі асаблівую ўвагу на агітацыйную работу сярод беларускага, літоўскага і ўкраінскага народаў. Пачынаючы ад А. Міцкевіча, многія польскія рэвалюцыянеры сцвярджалі, што іх краіне адведзена выключная гістарычная місія, што пасля вызвалення Польшча стане на чале федэрацыі раўнапраўных славянскіх рэспублік. «Імкненне да звароту незалежнасці, — сказаў у дакладзе на IV з’ездзе славістаў Г. Батоўскі, — спалучалася ў палякаў з планами аб’яднання вакол адроджанай Польшчы меншых славянскіх народнасцей, пры гэтым неабходна было ведаць ступень блізкасці і ўзаемасувязі ў мінулым»^[12]. Ідэя федэрацыі свабодных народаў на чале з Польшчай асабліва шырока прапагандавалася на тэрыторыі Беларусі і Украіны (Серакоўскі, Далейскі).

Напярэдадні і ў час паўстання 1863 г. польскія рэвалюцыянеры ў значнай ступені ўлічылі ўрокі папярэдняга паўстання 1831 г., калі спадзяванні ўскладаліся не на народныя масы, а на вузкую змову. «Чырвоныя» добра ўсведамлялі, што перамагчы царызм можна толькі пры падтрымцы сялян, у тым ліку беларускіх і ўкраінскіх, і таму імкнуліся перацягнуць іх на свой бок, каб, як гаворыцца ва ўказаным вышэй пісьме ў рэдакцыю «Колокола», «Літва і Украіна выступалі паралельна з Польшчай і каб нацыянальнае паўстанне адначасова ахапіла ўсе часткі нашай заняволенай айчыны»^[13]. Між тым існавала пагроза, што на «крэсах» сяляне не пойдуць за шляхтай, на долю якой выпала кіраўніцтва паўстаннем. Тут вастрэй праяўляліся сацыяльныя і нацыянальныя супярэчнасці, больш жывучымі былі самыя разнастайныя праяўленні феадалізму менш папулярнымі нацыянальнымі лозунгі. Сялянства з яго верай у «добрага цара», які «дасць свабоду», магло тут аднесціся да польскага паўстання як да выключна п ан с ка г а , не зразумець, што паколькі польская шляхта змагаецца з царызмам, то гэта барацьба пойдзе на карысць і яму, беларускаму ці

ўкраінскаму сялянству. І мы ведаем, што ў час паўстання такая пагроза стала рэальнасцю — сяляне выдавалі паўстанцаў уладам^[14].

Усе гэтыя акалічнасці не маглі не ўлічваць польскія рэвалюцыянеры, якія дзейнічалі на ўкраінскіх, беларускіх і літоўскіх землях. У сваёй праграме яны вымушаны былі пайсці тут далей, чым у Каралеўстве, спалучаць нацыянальныя лозунгі з сацыяльнымі, урэшце, звяртацца да народа, у тым ліку і беларускага, на яго ж роднай мове. Паяўляюцца ананімныя брашуры, пракламацыі, «гутаркі» яўна польскага паходжання (чатыры нумары «Гутаркі двух суседаў», «Прадсмертны разгавор пустэльніка Пятра», «Крыўда і праўда» і інш.). У іх праявіліся рысы, уласцівыя многім творам тагачаснай польскай літаратуры: заклікі да класавага яднання, ідэалізацыя мінулага. Аднак дарэмна было б лічыць, як гэта робіць акад. Я. Карскі, што такія брашуры «не аказалі свайго ўздзеяння на беларусаў»^[15]. Нелегальныя выданні «гутарак» павышалі актыўнасць беларускіх сялян, абуджалі іх нацыянальную самасвядомасць.

Побач з нумарамі «Мужыцкай праўды» і гутаркамі напярэдадні паўстання 1863 г. у Беларусі шырока распаўсюджваліся творы польскай рэвалюцыйнай паэзіі. Царскія жандары збіліся з ног, вылоўліваючы кожны «крамольны» верш Міцкевіча і Сыракомлі, Бярвінскага і Уейскага. Так, у 1861 г. у Мазыры моладзь расклеівала рэвалюцыйны верш «Ганьба вам, ганьба, польскай зямлі дзеці»^[16]. Творы Ленартовіча і Сыракомлі канфіскаваліся ў віцебскіх гімназістаў^[17]. Побач з рускай песняй «Комаровка» і беларускай «Песняй на божы час» вершы Міцкевіча і Сыракомлі запісаў у свой сшытак мінскі пераплётчык Пётр Мацкевіч^[18]. У 1863 г. у беларускіх лясах гучалі не толькі «літоўскія» паўстанцкія песні («Гэй-га, разам, хлопцы»), але і польскія патрыятычныя гімны^[19].

...Так ужо склаліся гістарычныя абставіны, што на чале паўстання 1863 г. магла ў Польшчы стаць толькі дробная шляхта. Пралетарыят яшчэ нараджаўся, яго першую арганізацыю Л. Варынскі стварыў толькі ў 1882 г. Рэвалюцыйнасць сялян была ў значнай ступені зніжана рэформай 1861 г. Польская буржуазія ў 1863 г. займала пераважна згодніцкія пазіцыі. Заставалася дробнапамесная і беззямельная шляхта. І яна ўзначаліла паўстанне, накіраванае супраць царызму, у складаных умовах зрабіла ўсё магчымае, каб дабіцца незалежнасці Польшчы. «Лінія барыкад» прайшла не паміж сялянамі і шляхтай, а паміж сялянамі і шарачковай, блізкай да разначынства шляхтай, з аднаго боку, і

царызмам, а таксама буйной польскай шляхтай, якая ішла з ім на згоду, — з другога. Карыстаючыся тэрмінам «шляхта», мы заўсёды павінны ўдакладняць, я к у ю шляхту мы маем на ўвазе — рэвалюцыйную ці кансерватыўную. Характарызуючы 40–60-я гады XIX ст., У. Ленін пісаў: «Тады рэвалюцыйнаю была іменна Польшча ў цэлым, не толькі сялянства, але і маса дваранства. Традыцыі барацьбы за нацыянальнае вызваленне былі такія моцныя і глыбокія, што пасля паражэння на радзіме лепшыя сыны Польшчы ішлі падтрымліваць скрозь і ўсюды рэвалюцыйныя класы...»^[20] І гістарычным падзвігам першых беларускіх рэвалюцыйных дэмакратаў з'яўляецца тое, што яны бачылі рэвалюцыйнасць іменна там, дзе яна была ў сапраўднасці, што рэвалюцыянеры, нягледзячы на сваю нелюбоў да польскіх магнатаў, зразумелі значэнне польскага шляхецкага руху і арганізавалі паўстанне ў Беларусі ў цеснай сувязі з гэтым рухам^[21].

Светапогляд першых беларускіх рэвалюцыйных дэмакратаў у многім сфарміраваўся пад уздзеяннем польскай грамадскай думкі, ідэй А. Міцкевіча і І. Лелевеля, Э. Дэмбоўскага і П. Сцягненнага. Напрыклад, у такіх публіцыстычных творах Ф. Савіча, як «Заўвагі аб маральнай вайне народа з дэспатызмам...» і «Сповідзь каючагася грэшніка», адчуваецца яўны ўплыў «Кнігі польскага народа і польскага пілігрымства» А. Міцкевіча^[22]. Услед за польскім паэтам беларускі публіцыст выказаў веру ў тое, што Польшчы адведзена выключная гістарычная роля, што ў імя згуртавання нацыянальных сіл шляхта павінна добраахвотна адмовіцца ад прывілеяў. На думку Савіча, «народы Еўропы крывавай работай разбураюць старажытную апору дэспатызму і будуць храм вольнасці»; з палітычнага будынка Еўропы яны не пакінуць «каменя на камені». Гэтыя радкі прама пераклікаюцца з тымі мясцінамі «Кнігі», дзе Міцкевіч пісаў пра «храм вольнасці», які «потым будзе»^[23], пра тое, што з «вялікай еўрапейскай палітычнай будыніны не застанецца каменя на камені»^[24]. Як і Міцкевіч, Савіч падкрэсліваў несумяшчальнасць навукі і культуры з дэспатызмам і прыгонніцтвам.

З ідэалогіяй польскага вызваленчага руху салідарызаваўся палымяны публіцыст і паэт Кастусь Каліноўскі. Ідэйнае адзінства звязвала яго з польскімі рэвалюцыянерамі З. Серакоўскім, Я. Дамброўскім, Ц. Далёўскім і інш. У Пецярбургу Каліноўскі быў адным з кіраўнікоў польскай патрыятычнай арганізацыі «Огул». Пасля таго, як у студзені 1863 г. з Варшавы прыйшла вестка аб пачатку паўстання, у сёмым нумары «Мужыцкай праўды»

беларускі рэвалюцыянер заклікаў падтрымаць яго, пераказаў сутнасць студзеньскага маніфеста, у якім «больш праўды, чым у царскім». Інструкцыі, складзеныя Каліноўскім, загадвалі ажыццяўляць асноўныя пункты гэтага маніфеста. Беларускі нарадалюбец сцвярджаў, што «польская справа — гэта наша справа, гэта справа свабоды»^[25], што польская эміграцыя распаўсюджвае «вялікія філасафічныя сучасныя ідэі»^[26]. Ён імкнуўся да стварэння беларуска-руска-польскага рэвалюцыйнага саюзу, у якім яго радзіма стала б не «яблыкам разладу», а «мастом дружбы» паміж Расіяй і Польшчай^[27]. Цікава, што польскія сучаснікі адносіліся да Каліноўскага як да прадаўжальніка справы філаматаў і філарэтаў, бачылі ў ім «другога Тамаша Зана»^[28]. Царскі гістарыёграф В. Ратч параўноўваў дзейнасць Каліноўскага ў 1863 г. з місіяй польскага крытыка і публіцыста Э. Дэмбоўскага ў час галіцыйскіх падзей у 1846 г.^[29]

Традыцыі польскай нацыянальна-вызваленчай публіцыстыкі, эмігранцкіх выданняў «Пулноц» Ш. Канарскага і «Польска Хрыстусова» Л. Крулікоўскага, «Кніг польскага народа і польскага пілігрымства» А. Міцкевіча, якія ў 40–50-я гады XIX ст. адыгралі «прагрэсіўную і рэвалюцыйную ролю»^[30], ідэі Э. Дэмбоўскага, Г. Каменьскага і П. Сцягэннага наклалі свой прыкметны адбітак на паасобныя нумары «Мужыцкай праўды» і тыя два нумары польскай газеты «Хоронгев свабоды», якія былі выдадзены Каліноўскім у Вільні^[31]. Беларускі рэвалюцыянер падзяляў палажэнні польскіх рэвалюцыйных дэмакратаў аб свабодзе і роўнасці ўсіх народаў, аб выключнай ролі Польшчы ў вызваленні Еўропы ад тыраніі. Пяты нумар «Мужыцкай праўды», цалкам прысвечаны рэкрутчыне (нумар заканчваецца заклікам узяць прыклад з падваршаўскіх сялян, якія ўзбунтаваліся і не далі рэкрута), прама пераклікаецца з артыкулам Яна Чыньскага «Салдаты ў Расіі», змешчаным у 15 нумары «Пулноцы». Адначасова ўплывам польскай грамадскай думкі былі абумоўлены і слабыя бакі публіцыстыкі К. Каліноўскага, за якія яго слухна або і няслухна крытыкавалі раней беларускія даследчыкі. Маюцца на ўвазе ідэалізацыя мінулага, абарона ўніяцтва, неакрэсленыя адносіны да граніц 1772 г.

За ідэалізацыю Рэчы Паспалітай К. Каліноўскага папракалі М. Цікоцкі, А. Смірноў, Г. Кісялёў і інш. Між тым ідэалізацыя была арганічнай часткай ідэалогіі польскага нацыянальна-вызваленчага руху, мела глыбокія карэнні ў рэчаіснасці. Сцвярджаючы, што раней беларускі народ быў свабодны і багаты, Каліноўскі ішоў за «Кнігамі польскага народа і польскага пілігрымства», артыкуламі

Міцкевіча для «Польскага пілігрыма» і «Трыбуны народаў». Праслаўленне былога на старонках «Мужыцкай праўды» — гэта традыцыйны для польскага друку прыём агітацыі.

Значна складаней ахарактарызаваць адносіны Каліноўскага да рэлігіі наогул і да ўніяцтва ў прыватнасці. Каталіцызм у XIX ст. стаў, гаворачы словамі Герцана, спадчыннай хваробай палякаў, вылечыцца з якой перашкаджала тое, што яна прыняла палітычны характар. У той час, калі адсутнічалі рэальныя сілы, якія маглі прывесці народ да вызвалення, сярод некаторай часткі дзеячоў нацыянальнага руху склалася ўражанне, што выратаваць Польшчу можа толькі «ўмяшанне ўсявышняга». Адсюль, ад нябачання шляхоў, бярэ свой пачатак і містыцызм розных масцей, месіянізм Тавянскага, які аказаў моцнае ўздзеянне на Міцкевіча і Славацкага. З другога боку, рэлігійная барацьба стала часткай палітычнай барацьбы з царызмам. Пратэст народных мас часта выражаўся ў форме спявання такіх рэлігійных гімнаў, як «Божа, што Польшчу», «Харал» Уейскага, у адпраўленні малебнаў за «душы» патрыётаў, як гэта мела месца ў 1861–1862 гг. амаль ва ўсіх беларускіх гарадах і мястэчках. У Мінску малебен, прысвечаны памяці І. Лелевеля, выліўся ў 1861 г. у палітычную маніфестацыю^[32]. Не толькі рэакцыйныя, але і дэмакратычныя сілы імкнуліся выкарыстаць рэлігію ў якасці свайго саюзніка ў барацьбе за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне^[33]. Каб зрабіць свае ідэі даступнымі веруючаму і непісьменнаму народу, узмацніць іх ўздзеянне на масы, некаторыя рэвалюцыянеры ўкладвалі гэтыя ідэі ў рэлігійную абалонку, выкарыстоўвалі форму катэхізіса.

Усё гэта ўскладняла адносіны К. Каліноўскага да ўніяцтва. З аднаго боку, беларускі рэвалюцыянер, безумоўна, быў далёкі ад усякай містыкі, ведаў, што ўніяцтва ў свой час беларускаму народу было навязана каталіцкім духавенствам. Але ў XIX ст. праваслаўнае духавенства ў садружнасці з царскімі ўладамі пачало сілай прымушаць уніятаў, каб яны перайшлі ў праваслаўную веру. У ход пускаліся розгі і казацкія шаблі. Барацьба за захаванне ўніяцтва прыняла палітычную афарбоўку. «Секущее православие» і яго дзеянні на тэрыторыі Беларусі неаднаразова асуджаў «Колокол». Усё гэта, зразумела, бачыў і Кастусь Каліноўскі, і таму ён стаў на бок п р а с л е д у е м а г а веравызнання. Вось чаму справам уніяцтва так многа ўвагі ўдзяляла «Мужыцкая праўда», а шосты яе нумар настолькі прасякнуты рэлігійнасцю, што нават сцвярджалася, быццам Каліноўскі не мог з'яўляцца аўтарам гэтага нумара (М. Цікоцкі), быццам ён належыць В. Урублеўскаму (А. Смірноў).

Па нашаму ж меркаванню, беларускі рэвалюцыянер, жадаючы зрабіць свае думкі шырока даступнымі для сялянства і тым самым паглыбіць рэвалюцыйны рух, у шостым нумары выкарыстаў тую рэлігійную форму выкладання, якая стала традыцыйнай для польскай публіцыстыкі, пайшоў па шляху Сцягэннага і Міцкевіча. Тыя мясціны шостага нумара, дзе гаворыцца, што сам рымскі папа прыслаў блашаванне паўстанцам, дзе выказваецца просьба да Усявышняга, каб ён дапамог у нядолі, быццам бы жыццём узяты з «Залатой кніжачкі» Сцягэннага, які звяртаўся да сялян ад імя папы Грыгорыя XVI, абяцаючы адпушчэнне грахоў усім, хто будзе змагацца з царызмам і несці ў народ асвету. Да таго ж чаму Каліноўскаму не расказаць аб насілі над народным сумленнем, калі такое насілле сапраўды дапускала чарнасоценнае праваслаўнае духавенства?! Прыгадаем, што і багушэвічаўскі Мацюк («Хрэсьбіны Мацюка») не таму застаецца ўніятам, што гэта веравызнанне лепшае або горшае за іншыя, а таму, што ў аправаслаўліванні ён бачыць акт прымусу. Такім чынам, тое, што Каліноўскі абараняў уніяцтва, было заканамернай данінай часу і абставінам.

Кастусю Каліноўскаму ставілася таксама ў віну, што ён не крытыкаваў у «Мужыцкай праўдзе» патрабаванні «белых», якія хацелі ўзнавіць Польшчу ў межах 1772 г. Але ж у польскім і рускім рэвалюцыйным друку («Дэмократа польскі», «Колокол») тады гаварылася, што спярша трэба вызваліцца ад царызму, а потым ужо пры дапамозе плебісцыту ці іншым шляхам вызначыць далейшы лёс беларускага народа. Лозунг граніц 1772 г. «чырвоныя» вылучалі зварок, каб не дапусціць змовы «белых» з царызмам, каб пасварыць іх^[34]. Калі б Каліноўскі выступіў супраць аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г., то гэта не садзейнічала б згуртаванню вызваленчых сіл. «Шляхта і прыхільнікі Мераслаўскага адразу ж ахрысцілі б здраднікам кожнага, хто асмеліўся б адрачыся ад «незадаўненых правоў», — слухна заўважае П. Ясеніца, пішучы аб тым, што «чырвоныя» ўвесь час адчувалі маральны шантаж з боку «белых»^[35]. Напомнім, што нават само слова «беларускі» Мераслаўскі называў «панславістычным блюзнерствам аб трох народах» (а Мераслаўскі некаторы час стаяў на чале паўстання). Свае адносіны да граніц 1772 г. К. Каліноўскі, як нам здаецца, добра выказаў ужо тым, што выдаваў «Мужыцкую праўду» на беларускай мове. Ён часова не хацеў уступаць у спрэчку з тымі польскімі рэвалюцыянерамі, якія, як і Ш. Канарскі, памылкова адносілі беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў «да разнавіднасцей польскага народа»^[36].

Уплыў польскай грамадскай думкі і польскай рэвалюцыйнай паэзіі яскрава праявіўся ў вершаваным развітанні Кастуся Каліноўскага з беларускім народам («Марыська чарнаброва, галубка мая!»). У гэтым вершы адчуваецца тое ж шкадаванне па былых часах («дзе ж падзелася шчасце і ясна доля твая?»), тая ж рэлігійная афарбоўка («Бог нас стаў караці»), тая ж рэвалюцыйная сімволіка («а калі слова прайдзе ў дзела»), якія былі характэрны для многіх твораў тагачаснай польскай паэзіі. Радкі К. Каліноўскага прама пераклікаюцца з вершам польскага рэвалюцыянера Ш. Канарскага «Развітанне», напісаным таксама ў Вільні і таксама перад пакараннем смерцю. «Развітанне» Канарскага ўпершыню надрукавана Л. Зянковічам толькі ў 1867 г. [37], але да гэтага яно распаўсюджвалася ў Вільні ў рукапісах і, відаць, такім чынам трапіла да Каліноўскага. Ва ўсякім выпадку, і ў вершы Канарскага мы знаходзім такі ж зварот да радзімы, якая ўвасоблена ў вобразе нарачонай («не хапала мне, любімая, толькі твайго енку»), такі ж глыбокі патрыятызм («я любіў свой край і народ сэрцам жонкі, маці»), такую ж рэлігійную веру ў прадвызначэнне («толькі Польшчу выратуй, Пане! Польшчу выратуй, Божа!»).

2

Працэс станаўлення новай беларускай літаратуры і яе ўзаемадзеяння з польскай літаратурай у сярэдзіне мінулага стагоддзя нельга правільна зразумець, не ўлічваючы некаторыя спецыфічныя асаблівасці апошняй. Тут не ставіцца задача даць поўную і ўсебаковую характарыстыку польскай літаратуры 40–50-х гадоў XIX ст. У даследаванні разглядаюцца пераважна тыя яе рысы, якія так ці інакш адбіліся ў творчасці такіх беларускіх пісьменнікаў сярэдзіны XIX ст., як Дунін-Марцінкевіч, Баршчэўскі, Каратынскі. Гэтыя рысы асабліва яскрава праявіліся ў тых польскіх аўтараў, якія жылі на беларускай зямлі і таму былі тут вельмі папулярныя (Ул. Сыракомля, А. Плуг, Ю. Крашэўскі, Э. Жалігоўскі).

Асаблівасці польскай літаратуры 40–50-х гадоў XIX ст. тлумачацца гістарычнымі ўмовамі, у якіх тады жыў польскі народ, той барацьбой, якую ён вёў дзеля нацыянальнага вызвалення. На цэлыя дзесяцігоддзі асноўным, бадай, пытаннем польскай літаратуры становіцца нацыянальнае пытанне. Пафас выкрыцця накіроўваецца ў ёй пераважна супраць знешняга ворага. І ў гэтым — прынцыповае адрозненне польскай літаратуры сярэдзіны XIX ст. ад тагачаснай літаратуры рускага народа, у якой на першы план

ставяцца сацыяльныя канфлікты, барацьба з унутраным ворагам^[38]. Вядома, і рускім пісьменнікам не было чужым нацыянальнае пытанне, але яны ставілі і вырашалі яго пераважна ў плане спачування і дапамогі вызваленчаму руху заняволеных народаў. І новай беларускай літаратуры пайшло на карысць тое, што яна праходзіла паскораны шлях развіцця ў «тэрытарыяльным прамежку» паміж такімі высокаразвітымі і адметнымі літаратурамі, як руская і польская.

Польская паэзія 40–50-х гадоў XIX ст. была наскрозь прасякнута ідэяй нацыянальнага вызвалення, «разглядала патрыятычна-палітычную праблематыку як адну з найважнейшых або нават самую важную справу грамадскага і індывідуальнага жыцця»^[39]. Міцкевіч, Славацкі, Красінскі, паэты меншага таленту: Сыракомля, Польш, Гашчынскі — бачылі асноўную сваю задачу ў тым, каб выхоўваць у чытача патрыятычныя пачуцці любові да айчыны, яе народа, яе мінулага, клікаць да барацьбы за нацыянальнае вызваленне.

Тая акалічнасць, што ў польскай літаратуры страсна гучалі заклікі да нацыянальнага вызвалення, падкрэслена выказваліся патрыятычныя пачуцці, садзейнічала ўзмацненаму ўздзеянню гэтай літаратуры на беларускіх пісьменнікаў. У сярэдзіне XIX ст. беларуская нацыя знаходзілася ў працэсе кансалідацыі, складвання. І таму для маладой беларускай літаратуры было асабліва важна выхоўваць пачуцці любові да ўсяго свайго, айчыннага, абуджаць нацыянальную самасвядомасць. У польскай літаратуры, якая выяўляла імкненні такога ж заняволенага народа, беларускія пісьменнікі бачылі для сябе прыклад служэння радзіме.

Аднак польская літаратура першай палавіны XIX ст. не ігнаравала і сацыяльныя пытанні. Палымяны пратэст супраць прыгонніцкага ладу гучыць у другой частцы паэмы А. Міцкевіча «Дзяды», у некаторых яго баладах («Рыбка»). Сацыяльныя матывы характэрны для творчасці Э. Жалігоўскага^[40], Г. Каменьскага, Ул. Сыракомлі, Р. Бэрвінскага, Ул. Вольскага, Г. Эрэнберга. У польскім патрыятычным руху было нямала дзеячоў, якія не аддзялялі нацыянальную барацьбу ад сацыяльнай. На такіх пазіцыях, у прыватнасці, стаялі многія ідэолагі паўстання 1863 г.

І ўсё ж для тагачаснага польскага грамадства ў цэлым і для польскай літаратуры ў прыватнасці была характэрна думка, што спачатку трэба дабіцца нацыянальнага вызвалення, аднавіць Польшчу па ўзору 1795 ці нават 1772 г., а потым ужо право дзіць сацыяльныя рэформы, што для адначасовага выканання абедзвюх задач не хопіць сіл. Такой думкі прытрымліваліся не толькі

лібералы ці, скажам, рэакцыянеры. Вось што раіў, параўноўваючы Польшчу з караблём, пацярпеўшым крушэнне, у сваіх «Кнігах» А. Міцкевіч: «... у першую чаргу выберыце цесляра, які хутка пабудоваў бы для вас карабель, а збудуйце яго часова па старой форме, бо ў нас няма часу выпрабоўваць новую»^[41]. У выпадку, калі той або іншы пісьменнік агаляў класавыя супярэчнасці, яго абвінавачвалі ў адсутнасці патрыятызму, у тым, што ён «разв'ярэджвае раны» і «запаганьвае радзімае гняздо».

У сувязі з гэтымі акалічнасцямі ў польскай грамадскай думцы сярэдзіны XIX ст. былі шырока распаўсюджаны ідэі класавага яднання, салідарызму. Нават у рэвалюцыйна-дэмакратычным лагеры чуліся галасы, што дзеля нацыянальнага вызвалення трэба аб'яднаць усе сілы нацыі. Супрацоўнічаць з «меншымі» панамі, якія «многа добрага робяць», раіў сялянам Сцягненны. Салідарысцкія думкі гучаць і ў адозве А. Міцкевіча «Да галіцыйскіх сяброў», дзе гаворыцца, што размовы аб класах толькі раз'ядноўваюць суайчыннікаў і шкодзяць нацыянальнай справе^[42]. Сёння мы разумеем памылковасць такіх поглядаў. Аб'ектыўна яны, безумоўна, былі на руку эксплуатаатарскім класам. Аднак, абвешчаючы лозунг 3. Красінскага «3 польскай шляхтай — польскі народ» праграмай патрыятычнай барацьбы, многія кіраўнікі нацыянальнага руху суб'ектыўна шчыра верылі, што гэта — адзіны шлях да выратавання краіны.

Салідарысцкія ідэі наклалі вялікі адбітак на ўсю польскую літаратуру XIX ст. Дастаткова прыгадаць эпапею А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш» з яе заклікам «Любімося!» У канцы паэмы, калі Тадэвуш і Зося добраахвотна аддаюць прыгонным сваю зямлю, чуваць галасы: «Няхай жыве народ, сяляне, усе саслоўі!» Дастаткова ўспомніць раман Э. Ажэшкі «Над Нёманам», дзе паўстанцкая магіла выступае як сімвал яднання маёнтка і вёскі, а таксама п'есу С. Выспянскага «Вяселле» ці аповесць Н. Жміхоўскай «Язычніца». Шчыра спачуваючы запрыгоненаму сялянству, але не маючы магчымасці выступіць супраць класавага салідарызму, польскія пісьменнікі 40–50-х гадоў XIX ст. пераважна пераносілі канфлікт са сферы сацыяльнай у маральна-этычную, рабілі яго асабістым, прыватным канфліктам паміж паасобнымі прадстаўнікамі сялянства і панскім аконамам, слугой, або, што значна радзей, дрэнным панам («Ульяна» Ю. Крашэўскага, «Галька» Ул. Вольскага). Нават у другой частцы паэмы А. Міцкевіча «Дзяды», гэтым, бадай, найбольш сацыяльным творы польскай літаратуры першай палавіны XIX ст., нават у баладзе

«Рыбка» праблема ўзаемаадносін паноў і сялян вырашаецца ў асноўным у этычным плане, плане віны і пакарання за грахі ў замагільным свеце^[43].

У 40–50-я гады XIX ст. рэдка хто з польскіх пісьменнікаў не ўсведамляў, што прыгонніцтва ўжо даўно зжыло сябе, што яго трэба неадкладна ліквідаваць. Але распаўсюджаны былі ілюзіі, што гэта ўдасца зрабіць без класавай барацьбы. Вось чаму з'яўляюцца апеляцыі да паноў, каб яны самі па прыкладу міцкевічаўскага Тадэвуша, або нямцэвічаўскага падкаморыя вызвалілі прыгонных у імя сваіх жа эканамічных інтарэсаў («Пан падстолич» Т. Масальскага). Салідарызм вёў да прыхарошвання вясковага жыцця, ідэалізацыі селяніна. Так, у рамане рэвалюцыйнага дэмакрата Э. Жалігоўскага «Сёння і ўчора» адзін з герояў, Адам Разчыньскі, чула клапаціцца пра беларускіх сялян, дабрабыт якіх няспынна ўзрастае.

З польскай літаратуры згладжванне класавых супярэчнасцей часткова перайшло ў маладую беларускую літаратуру, у прыватнасці ў некаторыя ананімныя гутаркі, вершаваныя аповесці В. Дуніна-Марцінкевіча, вершы Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, В. Каратынскага. Тое, што яны ідэалізавалі ўзаемаадносіны паміж маёнткам і вёскай, у многім абумоўлена традыцыямі польскай літаратуры. Пачынальнікам новай беларускай літаратуры на іх шляху да рэалістычнага мастацтва прыходзілася пераадольваць гэтыя традыцыі.

З ідэяй класовага салідарызму ў польскай літаратуры цесна звязана такая характэрная яе рыса, як ідэалізацыя мінулага. Звяртаючыся да дзіцяці з заклікам стаць паэтам і ісці «братаць хараством сваёй песні», Ул. Сыракомля ў вершы «Да немаўляці» выстаўляў адначасова і іншае патрабаванне: «Заспявай нам велічную песню аб прадзедах»^[44]. Многія польскія пісьменнікі першай палавіны XIX ст., выступаючы супраць палітычнага і сацыяльнага заняволення, крытыкавалі яго з пазіцый мінулага, прыхарошвалі класавыя ўзаемаадносіны ў былой Рэчы Паспалітай, сцвярджалі, што тое братэрскае яднанне, якога не стае ў XIX ст., маўляў, было раней, у так званы «залаты век».

Услаўленне «былой шляхецкай вольнасці» стала ў польскай літаратуры XIX ст. трывалай традыцыяй, зразумелай, калі ўлічыць, што ў канцы XVIII ст. Польшча была пазбаўлена дзяржаўнай незалежнасці. Ідэалізацыя мінулага асабліва праявілася ў творчасці рамантыкаў, якія пасля паражэння паўстання 1831 г. эмігрыравалі на Захад. Для некаторых з іх, асабліва для З. Красінскага, былая Рэч Паспалітая з аддалення здавалася недасягальным раем. У

паэме «Пан Тадэвуш» паэтызуе «апошніх» прадстаўнікоў шляхецкай «вольнасці» А. Міцкевіч, хаця там адначасова выносіцца і суровы прысуд гэтым «апошнім». У сваіх «Кнігах» геній польскай літаратуры лічыў Рэч Паспалітую ўвасабленнем усіх грамадзянскіх свабод. Аналагічныя думкі выказаны ў яго «Гісторыі Польшчы», у парыжскіх лекцыях аб славянскіх літаратурах. Асаблівую даніну тэорыі «залатога веку» аддалі тыя польскія пісьменнікі, якія больш або менш працягла жылі ў Беларусі, — Г. Ржавускі, В. Польш, Ул. Сыракомля, Ю. Крашэўскі, І. Ходзька, А. Адынец.

У многім пад уплывам польскай літаратуры ідэалізацыя мінулага праявілася і ў беларускай літаратуры. Напрыклад, у беларускім вершы Ф. Савіча пра паўстанне 1831 г. літвін смуткуе па гадах, калі сяляне былі вольнымі і карысталіся «дабротамі» Рэчы Паспалітай:

Гдзе ж ся падзілы эты давны літа,
Шчо мы за власны грошы соль куплялы,
Шчо без пашпорту ідзі хоць в край світа,
Шчо мы маскаля і в очы не зналы!

.....
Малы падаткі — грошы, як мякіны,
У хлеве каровы, бычкі, свінні,
У каморы поўна, хоць спі на суюях,
У хаце чыста, як у панскіх пакоях.
Так то бывала ў нас і між намі!
А цяпер, гдзе ж тое шчасце ся падзіло?^[45]

Аналагічныя думкі выказваюцца ў такіх творах, як «Гутарка старога дзеда» («даўней людзі добра жылі і другіх добра ўчылі»), «Гутарка двух суседаў» (№ 2), «Прадсмертны разгавор пустэльніка Пятра», вершаваныя аповесці В. Дуніна-Марцінкевіча «Вечарніцы», «Люцынка, альбо Шведы на Літве» і інш. Аднак неабходна падкрэсліць, што ідэалізацыю мінулага ў беларускай літаратуры сярэдзіны XIX ст. нельга вытлумачыць толькі адным гэтым уплывам. Такой ідэалізацыі тут садзейнічалі розныя акалічнасці палітычнага, эканамічнага і маральнаэтычнага характару.

Па-першае, беларускі народ, мова якога калісьці была дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага, цяпер зноў пачынаў барацьбу за сваю незалежнасць. Напярэдадні нацыянальнага адраджэння ідэалізацыя гістарычнага мінулага

свайго народа становіцца ўпаўне заканамернай з'явай — аб гэтым сведчыць прыклад Балгарыі, Чэхіі, Сербіі. Факты гісторыі становяцца ў такім выпадку зброяй у барацьбе за палітычнае вызваленне. Як слухна заўважыла І. Неўпакоева, рэакцыяй на нацыянальнае насілле, як правіла, было «завастрэнне цікавасці да мінулага сваёй нацыянальнай культуры, у якой народ шукаў апору, адстойваючы незалежнасць сваёй мовы і літаратуры»^[46].

Па-другое, як ужо гаварылася раней, пасля падзелу Польшчы, калі Кацярына II распаўсюдзіла на Беларусь і Літву «жалованную грамоту» і гэтым самым развязаła дваранству рукі, дазволіла павялічваць паншчыну, эканамічнае становішча прыгонных сялян значна пагоршылася^[47]. Побач з ранейшымі формамі эксплуатацыі паявіліся новыя: капіталізм рабіў яе больш адкрытай і прамой. Горш стала таксама жыць дробная шляхта, з якой выйшла большасць тагачасных дзеячоў вызваленчага руху. Пасля паражэння паўстання 1831 г. бяднейшую шляхту прымусілі даказваць сваю «шляхецкасць», а тых, хто не змог яе даказаць, залічалі да «податного сословия». Усё гэта садзейнічала ідэалізацыі «добрых старых часоў».

Па-трэцяе, па меры таго, як разам з капіталізмам узмацняліся эканамічныя сувязі паміж людзьмі, слабелі маральна-этычныя сувязі, узрастала адчужэнне грамадскага жыцця ад чалавека. Грамадства, гаворачы словамі Энгельса, пачынала нагадваць царства ізаляваных атамаў, якія ўзаемна адштурхоўваюцца. На адсталых у эканамічных адносінах беларуска-літоўскіх землях яшчэ не было сілы, якую можна было б супрацьпаставіць гэтаму адчужэнню. І таму В. Дунін-Марцінкевіч, Я. Баршчэўскі, А. Вярэга-Дарэўскі і іншыя, адмаўляючы новыя грамадскія ўзаемаадносіны, крытыкавалі іх пераважна з патрыярхальных пазіцый. Капіталістычнай адчужанасці супрацьпастаўлялася старабеларуская дабрачыннасць і цнатлівасць.

Такім чынам, у сярэдзіне XIX ст. у Беларусі былі аб'ектыўныя прычыны для ідэалізацыі мінулага, што наклала свой адбітак на тагачасную беларускую літаратуру. Але такой ідэалізацыі несумненна садзейнічаў уплыў літаратуры польскага народа, які жыў ва ўмовах, у многім падобных да беларускіх. І там, і тут праслаўленне Рэчы Паспалітай бралася на ўзбраенне патрыятычнымі сіламі, якія сучаснае і будучае часта асэнсоўвалі ў катэгорыях мінулага.

У сярэдзіне XIX ст., напярэдадні 1863 г., наступае новы ўздым польскага грамадска-культурнага і літаратурнага руху ў Беларусі, значна замаруджанага ў 30–40-я гады рэпрэсіямі царскіх улад. Пасля ўступлення на трон Аляксандра II назіраецца некаторая лібералізацыя. У краіну дазволілі вярнуцца сотням палітычных эмігрантаў і ссыльных, якія адразу ж уключыліся ў канспірацыйную работу. Крыху зменшыўся цэнзурны прыгнёт. У сувязі з гэтым павялічылася выданне польскіх кніг у Вільні, якая па-ранейшаму заставалася культурным цэнтрам Паўночна-Заходняга краю^[48], а таксама ў Мінску^[49], Магілёве^[50], Гродне^[51]. У той час, як на тэрыторыі Беларусі не было ніводнай рускай кніжнай лаўкі^[52], толькі ў Мінску налічваліся чатыры польскія кнігарні, з якіх асаблівай папулярнасцю карысталася кнігарня А. Валіцкага^[53]. У 1855 г. у гімназіях Мінскай губерні ўзнавілася выкладанне польскай мовы^[54]. Праўда, цяпер, пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта, мясцовая моладзь імкнулася ва ўніверсітэты Расіі, але там яна пераважна аб'ядноўвалася ў польскія зямляцтвы^[55]. Творы класікаў польскай драматургіі ставіліся нават у глухіх павятовых гарадах. Так, у Навагрудку аматары пад кіраўніцтвам Брахоцкага. выступілі з камедыямі Фрэдры і Каржанеўскага^[56].

Такім чынам, у 50-я гады пануючай культурай у Беларусі па-ранейшаму заставалася польская культура. Гэта, дарэчы, падкрэсліваў папечнік К. Каліноўскага рэвалюцыйны дэмакрат З. Серакоўскі. «Што такое Заходні край? — пытаў ён. — Вышэйшы і сярэдні клас у ім складаюць п а л ь с к і ц і, дакладней кажучы, літоўцы і рускія, якія д о б р а а х в о т н а прынялі польскую мову, польскія імкненні — адным словам, п о л ь с к у ю ц ы в і л і з а ц ы ю . Усё, што думае аб грамадскіх справах, усё, што чытае і піша ў Заходнім краі, — усё гэта цалкам польскае»^[57]. Польскае асяроддзе ў Беларусі жыва цікавілася ўсім тым, што адбывалася ў Варшаве, у эмігранцкіх колах, добра ведала навінкі польскай літаратуры. У сапраўдную дэманстрацыю выліўся ў 1861 г. прыезд у Мінск і Навагрудак сына А. Міцкевіча — Уладзіслава Міцкевіча^[58]. Жыхары Навагрудка нават узялі пытанне аб пабудове помніка польскаму паэту, але міністр унутраных спраў палічыў гэта нямэтазгодным^[59]. У 50–60-я гады варшаўскія і кракаўскія вучоныя па-ранейшаму даследавалі гісторыю беларускага народа, яго мову^[60] і літаратуру^[61]. Свае сімпатыі да наднёманскіх сялян, якія «працуюць літаральна ў ярме», выказаў вядомы ўрач і падарожнік Тэадор Трыплін^[62].

У сярэдзіне XIX ст. у Літве і Беларусі жыла і працавала многа польскіх пісьменнікаў, сярод якіх на першы план вылучаюцца фігуры Ул. Сыракомлі і А. Плуга. «З усіх нашых ваколіц, — усклікаў вядомы крытык Ул. Спасовіч, — самымі багатымі (...) на крыніцы самабытнай паэзіі з'яўляюцца наднёманскія ваколіцы»^[63]. Услед за парызскімі лекцыямі А. Міцкевіча некаторыя даследчыкі (А. Тышыньскі, П. Хмялёўскі, Ю. Галомбэк, Т. Грабоўскі)

аб'ядноўвалі ўсіх мясцовых польскіх пісьменнікаў у адзіную «беларускую» («літоўскую», «віленскую») школу. Аднак гэты тэрмін можна прыняць толькі вельмі ўмоўна. Справа ў тым, што «беларускай» школай назвалі групу пісьменнікаў, якія не толькі не былі аб'яднаны арганізацыйна, але стаялі на розных мастацкіх пазіцыях, прытрымліваліся розных палітычных перакананняў. Сапраўды, што агульнага было паміж рэвалюцыйным дэмакратам Э. Жалігоўскім і асцярожным А. Адынцом?! У 40–50-я гады ў мясцовай польскай літаратуры не толькі наступіла размежаванне паміж кансерватыўнай і дэмакратычнай плынямі, але і намецілася разыходжанне паміж лібераламі і дэмакратамі. Больш правыя сілы групаваліся вакол часопісаў «Рубон» і «Тыгоднік пэтэрсбургскі», левыя — вакол кіеўскай «Гвязды» і віленскага «Паментніка навукова-літэрацкага». Праўда, ідэі класавага салідарызму яшчэ прыглушалі барацьбу розных плыняў. «Тыгоднік пэтэрсбургскі» яшчэ друкаваў палымяныя артыкулы аб Беларусі Р.

Падбярэскага^[64], які хацеў стварыць часопіс на беларускай мове^[65].

З «Кур'ерам віленьскім» А. Кіркора яшчэ супрацоўнічалі і ліберальныя браты Тышкевічы, і перакананы дэмакрат Ул. Сыракомля, і паслядоўны «традыцыяналіст» М. Маліноўскі. Але адзінства паміж імі не было. Барацьба паміж радыкальнымі і кансерватыўнымі сіламі разгаралася ўсё мацней, хаця ад чужога вока яе скрывалі ў імя таго ж нацыянальнага салідарызму. І таму прыняць тэрмін «беларуская» школа можна толькі з істотнейшымі агаворкамі. На нашу думку, лепш карыстацца тэрмінам М. Багдановіча, які польскую літаратуру, узросшую на глебе мясцовага, беларускага патрыятызму, асцярожна назваў асобнай, «краёвай» літаратурай^[66].

Для польскай «краёвай» літаратуры, якая развівалася на беларуска-літоўскіх землях у сярэдзіне XIX ст., былі ўласцівы некаторыя «рэгіянальныя» рысы, не характэрныя для тагачаснай польскай літаратуры ў цэлым. Літаратурны працэс разгортваўся тут у многім інакш, чым у Польскім каралеўстве, Галіцыі, Познанскім княстве або ў эміграцыі.

Па-першае, у польскай «краёвай» літаратуры амаль выключна панавала п а э з і я . У многім гэта тлумачыцца блізкасцю літаратуры да фальклорных вытокаў, у многім — арыентацыяй на вуснае распаўсюджанне твораў ва ўмовах, калі быў асабліва моцным цензурны прыгнёт і большасць насельніцтва (нават шляхты) заставалася непісьменнай. Тое, што ў мясцовай польскай літаратуры пераважалі паэтычныя жанры, садзейнічала яе ўплыву на тагачасных беларускіх пісьменнікаў, якія таксама пачыналі з вершаваных твораў і нярэдка абапіраліся на народную памяць.

Па-другое, «краёвая» літаратура развівалася на іншароднай глебе, у многім узрастала на беларускім фальклоры. Мясцовыя польскія сілы ў 50-я гады працягвалі збіранне і апрацоўку скарбаў беларускага фальклору. Так, у 1851 г. выйшлі «Простанародныя песенькі пінскага народа» Р. Зянкевіча^[67], куды ўключана 219 песень з паралельным перакладам на польскую мову. У наступным годзе «Бібліотэка Варшавска» надрукавала даследаванне таго ж аўтара «Аб урочышчах і звычках пінскага народа, а таксама аб характары яго песень»^[68]. У 1853 г. А. Глінскі выдаў чатырохтомны «Польскі баечнік». У яго ўключаны пераважна беларускія казкі, якія сабіральнік чуў у дзяцінстве, а потым запісаў па памяці. «Такім чынам запісаныя намі байкі, — адзначае А. І. Глінскі ў прадмове да першага тома, — паходзяць большай часткай з Навагрудскага павета, іменна са Шчорсаў і Нягневіч»^[69].

Беручы прыклад з паэтаў філамацкага асяроддзя, польскія пісьменнікі 50-х гадоў часта выкарыстоўвалі ў сваіх творах сюжэты беларускіх песень і казак. Так, на беларускім фальклорным матэрыяле заснаваны «беларускія аповесці» «Глухое возера»^[70], «Марына» і «Ваўкаянкi»^[71] Аляксандра Грозы, які жыў пераважна ва Украіне, але часта прыязджаў у Беларусь. У свае аповесці Гроза ўключаў пераклады беларускіх народных песень, звычайна ўказваючы, адкуль ён іх бярэ. Напрыклад, песні дружак і вясельных гасцей у аповесці «Марына» ўзяты з часопіса «Рубон». Асобныя беларускія рэмінісцэнцыі можна знайсці ў вершах і вершаваных аповесцях Э. Жалігоўскага, А. Плуга, Ю. Ляскоўскага і інш.

Аднак найбольш творчы характар мела выкарыстанне беларускага фальклору ў паэзіі Ул. Сыракомлі. Апрацоўкамі беларускіх песень з'яўляюцца яго вершы «Кумачка», «Варыянт з простанароднай песні», «Песня жняца», «Доля» і інш. Праўда, пры вызначэнні першакрыніц даследчыкаў, напрыклад С. Здзярскага^[72], часта ўводзіла ў зман слова «літоўскі», якое стаіць у падзагалоўках гэтых твораў. Але ў гэтым выпадку слова «літоўскі» трэба

разумець у гістарычным сэнсе. Для доказу возьмем верш Ул. Сыракомлі «Народная песенька (з ваколіц Вільні)»:

Pojechał Jasio wyszukać żony,
Lecz się nie kłaniał matce rodzonej.
I przywiózł żonę, ale niebożę?
Teści do serca trafić nie może.
Więc stara teścia kłopotą głowę,
Jakby ze świata zgładzić synową
I jadowne gotuje zioła,
Gorzką trucizną by ją zatrula.
Spotyka syna winem zielonym,
A jego żonę zielonym truconym.
Syn wina nie pił, lecz matki zdrowie
Trucizną z żoną pił po połowie.
— «Ej, matko, matko! w nieszczęsnej dobie
Nie chciałaś, byśmy służyli tobie.
Umiesz ze świata zgładzać bez winy,
Umiej że pogrześć twoje dzieci».
Więc grzebią syna wedle ołtarza,
Grzebią synową w rogu cmentarza;
I wyrósł jawor nad syna głową,
A biała brzóska ponad synową.
I rośnie brzóska biała, pochyła,
I do jaworu pierś przytuliła.
Ej, czyż nie znacie? ej, czyż nie wiecie,
Że jest kochanie na tamtym świecie?!^[73]

А вось беларускі арыгінал, якім карыстаўся Ул. Сыракомля:

Паехаў сыноч аж на Украіну.
Туды паехаў не ажаніўшыся.
Адтуль прыехаў ажаніўшыся.
Ой, выйшла маці іх пераймаці,
Сына вітала чырвоным віном,
А нявестку белай атрутай.
Сын віна не піў, на каня ўзліў,
Белую атруту з нявесткай выпіў.
«Не ўмела маці нас пераймаці —
Умей жа маці нас пахаваці».
Сына ўбірала ў тонкую кітайку,
А нявестку ў тоўстую рагожу.
Сына вязла шасцёмі канямі,
А нявестку сляпой кабылай.
Сына хавала перад касцёлам,
А нявестку аж за касцёлам.
На сына магіле вырас явар зялёны,
А на нявесткі — белая бярозка.
І раслі, раслі, дай пахінуліся,
У места вяршочкі спляліся^[74].

Польскія пісьменнікі сярэдзіны ХІХ ст. часта ўключалі ў свае творы паасобныя беларускія словы, прыказкі і прымаўкі. Так, нясвіжскі суддзя Гарбузок, герой аповесці А. Плуга «Сповідзь»^[75], сыпле прымаўкамі нахштальт: «Не будзі ліха, калі ліха спіць», «Каўтні, мой Бартуня, на другую ножку». Калі раней, пакуль яшчэ не ўзнікла зацікаўленасць фальклорам, беларуская лексіка выкарыстоўвалася ў польскай літаратуры толькі як к а м і ч н ы элемент («Лямант закаханага»), то цяпер яна ўжываецца ў б у д з ё н н ы м сэнсе для таго, каб прыдаць твору большую праўдзівасць і мастацкую пераканальнасць. Адсюль ужо адзін крок да творчасці на беларускай мове. Такі крок зрабілі і Ул. Сыракомля (вершы «Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды»), і Г. Марцінкевіч (п'еса «Аказія пры Палкоўніцах»), і В. Каратынскі, і той жа А. Плуг. Не ўсе яны засталіся вернымі беларускаму мастацкаму слову — не было ні друкаванай трыбуны, ні адпаведнага чытача. Але і тыя аўтары, якія нават выпадкова звярнуліся да беларускай мовы, назаўсёды сталі шчырымі сябрамі беларускага народа. Зразумела, творы такіх пісьменнікаў былі бліжэй беларускаму чытачу і аказвалі большы ўплыў на

беларускую літаратуру, чым творы, напісаныя на матэрыяле Польскага каралеўства, заснаваныя на польскім фальклоры.

Трэцяй асаблівасцю польскага літаратурнага жыцця ў Літве і Беларусі з'яўляецца тое, што цэнзурны прыгнёт тут адчуваўся больш, чым, скажам, у Польскім каралеўстве: рукапісы праглядаліся не толькі свецкай, але і духоўнай цэнзурай^[76]. Гэтай акалічнасці мы часта не ўлічваем, папракаючы тагачасных беларускіх пісьменнікаў, у прыватнасці Дуніна-Марцінкевіча, за памяркоўнасць і нясмеласць. Супастаўляючы друкаваныя творы аўтара «Гапона» з ненадрукаванымі, дзе мацней гучыць сацыяльны пратэст («Вясна гола перапала»), мы часам катэгарычна сцвярджаем, што апошнія не належаць Марцінкевічу, хаця там, дзе пісьменнік арыентаваўся не на падцэнзурнае выданне, а на звычайнага слухача, ён мог выказаць свае думкі смялей, не карыстаючыся эзопавай мовай. У гэтым нас пераконвае, напрыклад, спадчына Ул. Сыракомлі. Па друкаваных творах сучаснікі пераважна ведалі яго як памяркоўнага паэта. А потым аказалася, што ён жа напісаў такія вострыя палітычныя памфлеты, як «Сахар-Мароз», такія антыклерыкальныя вершы, як «Баль ксяндзоў». Аналагічнае «дваістае» аблічча характэрна і для Дуніна-Марцінкевіча.

У жорсткіх цэнзурных умовах пісьменніку, які не хацеў прыстасоўвацца, трэба было «зашыфроўваць» свае думкі, карыстацца алегорыямі і сімваламі, хаваць «крамолу» ў каментарыях і падрадкаўях. Прагрэсіўныя паэты звярталіся да зразумелай усім сімволікі рамантыкаў. У алегарычным вобразе зімы яны мелі на ўвазе сучасную рэчаіснасць. Вясна і бура былі для іх сімваламі абуджэння ад бяздзейнасці, уваскрэшэнне, справа — сімваламі барацьбы за нацыянальнае вызваленне. Вось як, напрыклад, выказвае ў алегарычнай форме свае патрыятычныя думкі герой драмы Э. Жалігоўскага «Іордан» канспіратар Прот:

Nie, niepodobno nam tak zostać dłużej!
Czyż będziem jako warstwa podłej ziemi,
Którą pług losu tak boleśnie płuży,
A kędy szatan chwasty swe rozpleni?
Jakim że plonem błoń zakwitnie w wiosnie?
Czyż mamy wieśćnać w młodości rozkwicie?
Czyliż beczynn timer podle strwonim życie?
Albo je będziem oszczędzać jak tchórze?^[77]

Такая ж сімволіка ўласціва і некаторым творам тагачасных беларускіх пісьменнікаў. Для прыкладу возьмем невядомую раней польскую паэму Дуніна-Марцінкевіча, якая мае назву «З-над Іслачы, або Лякарства на сон, апавяданне Навума Прыгаворкі» і захоўваецца ў рукапісным адзеле Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. З гэтай паэмы, датаванай 1868 г., відаць, што і пасля паражэння паўстання аўтар «Гапона» не пераставаў верыць у перамогу над «паўночнымі вятрамі» і «халоднымі завеямі». Паэт стварыў алегарычны вобраз ліпы, якая імкнецца да свабоды:

Lecz niech północne wiatry wzrostu jej nie mrozą,
Niech lodowate zasy nie gniołą korzeni,
Ona nabierze mocy, pysznie zazieleni;
Daj jej swobodne soków żywotnych krążenie
I ona wzniesie czoło pod niebios sklepienie^[78].

У сярэдзіне XIX ст. «крамольныя» думкі часта хаваліся ў вонкава бяскрыўдныя каментарыі і пасляслоўі да мастацкага тэксту. Каб выказаць свае адмоўныя адносіны да рэчаіснасці, было дастаткова і набранага курсівам слова, і адпаведна пастаўленага двукосся. Напрыклад, беларуска-польскі паэт Вінцэсь Каратынскі ў тлумачэннях да «абразка з народнага жыцця» «Таміла» (Вільня, 1858) гаварыў аб цяжкай долі паднявольнага сялянства, якое «павінна «на нас» працаваць»^[79]. Зазначыўшы, што ў Беларусі ўсё яшчэ недаацэньваюць збіранне фальклору, Каратынскі падкрэсліў, што народныя песні пачалі знікаць у выніку «адсутнасці бязвоблачных хвілін для спявання» (курсіў Каратынскага)^[80].

Такімі ж «талкаваннямі», дарэчы, Дунін-Марцінкевіч суправаджаў першую і другую «быліцы» свайго перакладу эпапеі А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш». У каментарыях да перакладу выказваюцца нацыянальна-патрыятычныя думкі, якія не маглі прыйсціся да спадабы цензарам. Па словах Марцінкевіча, назва Рэчы Паспалітай паходзіць адтуль, што раней народ «быў вольны, правіўся законам, а кароль нічога не мог зрабіць, што ў тым законе не стаяла, толькі сцярог, штоб людзі ад таго закона не адступалі»^[81]. Канстытуцыю 3 мая Дунін-Марцінкевіч характарызуе так: «Гэны закон быў вельмі мудры і для ўсіх людзей меў прынесці шчасце. У тым законе стаяла, што калі б хто, хаця б з чужой зямлі, ступіць нагой на польскую, той мае быць вольным чалавекам. Сумежныя царствы не згадзіліся на тое, штоб у палякаў быў такі закон, і сталі з імі ваяваць»^[82]. Аналагічны характар маюць каментарыі да прозвішчаў Касцюшкі і Рэйтана, тлумачэнні паняццяў «Літва» і «айчына». Тлумачэнні Дуніна-Марцінкевіча

прама пераклікаюцца з палажэннямі, пры дапамозе якіх вялі прапаганду тагачасныя польскія рэвалюцыянеры. На нашу думку, гэтыя «талкаванні» з'явіліся для царскіх улад адной з падстаў, каб забараніць друкаванне далейшых «быліц» і канфіскаваць тыраж першых дзвюх частак паэмы^[83].

Урэшце, для польскай літаратуры на тэрыторыі Беларусі была ўласціва празмерная ананімнасць і псеўданімнасць. У Каралеўстве, дзе грамадскасць і цензура больш спачувальна ставіліся да мастацкага слова, пісьменнік не меў падстаў скрываць сваё сапраўднае імя. Там шырэй было кола чытачоў, пісьменнік мог пражыць на літаратурны ганарар, стаць прафесіяналам. Інакш адносіліся да літаратара на беларуска-літоўскіх землях. Абмежаваныя суседзі часта глядзелі на яго як на патэнцыяльнага злачынцу, «якабінца». Тут неставала кваліфікаванай, добразычлівай крытыкі. І таму маладыя аўтары, выпускаючы першую спробу свайго п'яра, часцей за ўсё хаваліся за псеўданімамі. Так з'яўляліся кніжкі розных Бомбаў і Пантопляў. Так выходзілі ў свет «Кніга без назвы і прозвішча аўтара» і кніга «Аўтара, якая напісала «У Божае імя». А якімі псеўданімамі не карыстаўся Плакід Янкоўскі: Джон оф Дыкелп, Віталіс Камуедзе, Эльф, Фебруары-Люты... Трэба аддаць належнае мужнасці тых пісьменнікаў, хто, як Дунін-Марцінкевіч, у такіх абставінах друкаваў творы (і тым больш беларускія) пад уласным прозвішчам.

У сувязі з тым, што ў Беларусі сяляне і частка шляхты былі непісьменныя, а арыстакратыя аддавала перавагу зарубежнай французскай літаратуры (прыгадаем адпаведнае месца з «Літаратурных клопатаў» Дуніна-Марцінкевіча), пісьменнікі знаходзіліся ў цяжкіх матэрыяльных умовах. Нават такі пладавіты аўтар, як Ул. Сыракомля, не мог пражыць без Барэйкаўшчыны, на даходы ад літаратурнай працы. І Дуніна-Марцінкевіча можна назваць прафесіяналам толькі вельмі ўмоўна: кнігі прыносілі яму пераважна страты, а існаваў ён на сродкі, якія давалі Люцынка і адвакацкія даручэнні. Матэрыяльныя абмежаванні штурхалі пісьменнікаў брацца за любую літаратурную работу, рабілі іх «універсаламі». Так, Ул. Сыракомля побач са сваёй асноўнай творчасцю пісаў даследаванні па гісторыі польскай літаратуры, артыкулы і рэцэнзіі для газет, выдаваў старадаўнія рукапісы, перакладаў з лацінскай, рускай, украінскай, французскай, чэшскай і іншых моў.

У сярэдзіне XIX ст. у Літве і Беларусі былі вельмі моцныя перакладчыцкія традыцыі. Яны засталіся з часоў Віленскага універсітэта, які даваў сваім выхаванцам добрае веданне замежных

моў. Іменна Вільня стала ў першай палавіне XIX ст. пасрэднікам паміж польскай літаратурай і літаратурамі Захаду. Дзякуючы віленскім выданням мясцовы чытач знаёміўся з творамі Гамера і Сафокла, Дантэ і Шэкспіра, Мальера і Байрана, Гётэ і Расіна. Перакладамі з англійскай, французскай і грузінскай моў займаўся Т. Лада-Заблоцкі, з французскай і англійскай — А. Плуг. Творы Шэкспіра перакладалі Ю. Корсак, П. Янкоўскі, І. Галавінскі. Відаць, таму, што існавалі такія развітыя традыцыі, ужо ў самым пачатку станаўлення новай беларускай літаратуры з’явіліся і першыя беларускія пераклады («Пан Тадэвуш» і «Конрад Валенрод» А. Міцкевіча ў перакладах Дуніна-Марцінкевіча і Вярыгі-Дарэўскага). Тады ж убачылі свет першыя пераклады з беларускай мовы на польскую («Заграй, заграй, хлопча малы» П. Багрыма ў перакладзе І. Яцкоўскага, «Верш Навума Прыгаворкі» В. Дуніна-Марцінкевіча ў перакладзе А. Плуга і інш.).

4

Напярэдадні паўстання 1863 г. польскія пісьменнікі, якія жылі на беларуска-літоўскіх землях, а таксама прадстаўнікі новай беларускай літаратуры аб’ядноўваліся вакол адных і тых жа перыядычных выданняў. Сярод іх у першую чаргу трэба назваць «Кур’ер віленьскі» і пецябургскае «Слово».

Вялікія заслугі ў развіцці беларускай культуры мае група пісьменнікаў, якая ў канцы 50 — пачатку 60-х гадоў выдавала «Кур’ер віленьскі». Узначальваў групу рэдактар газеты Адам Кіркор. Па суботах на яго кватэры збіраліся не толькі члены рэдакцыйнага калектыву (М. Маліноўскі, В. Каратынскі, Ул. Сыракомля, Т. Снарскі, В. Пржыбыльскі, М. Круповіч, М. Глінскі і інш.), але і пісьменнікі, якія не ўваходзілі ў склад рэдакцыі (І. Ходзька, А. Адынец). На вечарах бывалі кампазітар С. Манюшка, браты Тышкевічы, Р. Тызенгаўз. Прысутныя абмяркоўвалі новыя мастацкія творы, абменьваліся думкамі аб надзённых пытаннях развіцця літаратуры, у тым ліку і беларускай. Адну з такіх сустрэч, на якую прыехалі госці з Беларусі, Р. Зямкевіч пасля гучна назваў «першым беларускім сходам пісьменнікаў»^[84].

Некаторыя з удзельнікаў літаратурнага гуртка пры «Кур’еры віленьскім» маюць для нас асаблівую цікавасць, бо яны пісалі не толькі на польскай, але і на беларускай мове. У першую чаргу тут трэба назваць імёны Ул. Сыракомлі, В. Каратынскага і А. Вярыгі-Дарэўскага. Праўда, апошні стаяў крыху воддаль ад «Кур’ера віленскага» і ўзначальваў асобную пісьменніцкую групу. Па

словах Р. Зямкевіча, «вялікае значэнне ў гісторыі беларускага нацыянальнага развіцця» мае рэдактар газеты А. Кіркор, хаця ён, здаецца, непасрэдна і не карыстаўся беларускай мовай^[85].

Адам Ганоры Кіркор (1819–1886) паходзіў з вёскі Слівін былога Клімавіцкага павета Магілёўскай губерні. У розны час ён рэдагаваў розныя польскія альманахі, часопісы і газеты — «Радэгаст» (1843), «Паментнікі умысловэ» (1845–1846), «Тэка віленьска» (1857–1858), урэшце, «Кур’ер віленьскі» (1860–1866). Кіркору належаць многія даследаванні па гісторыі і этнаграфіі літоўскага і беларускага народаў^[86]. Цікавыя звесткі аб фальклоры і літаратуры беларусаў ёсць у шматлікіх артыкулах пладавітага публіцыста, змешчаных у польскіх і рускіх перыядычных і неперыядычных выданнях. Гэта — «Аб першабытнай Славяншчыне, песні, паданні, легенды» (варшаўская «Ніва», 1875), «Літва, Русь, або Заходнія губерні з гістарычнага, статыстычнага, геаграфічнага і археалагічнага пункту гледжання» («Опекун домовы», Кракаў, 1875), нарысы пра «беларускае» і «літоўскае» Палессе ў III томе «Живописной России» (1882). Таленавітага вучонага выбіралі членам Кракаўскай Акадэміі навук. Кіркору многае зрабіў і для пашырэння асветы ў Літве і Беларусі, збліжэння рускага, беларускага і польскага народаў. У сваім пісьме, адрасаваным у Міністэрства асветы, ён патрабаваў, каб выкладанне ў Беларусі вялося на беларускай мове. Кіркору быў уласцівы шырокі, свабодны ад вузкага нацыяналізму, погляд на рэчы, а яго дзейнасць, нягледзячы на паасобныя ліберальныя хістанні, заслугоўвае станоўчай ацэнкі.

Між тым, у беларускім літаратуразнаўстве Кіркор пераважна характарызуецца як згоднік і нават паплечнік Мураўёва-вешальніка, сцвярджаецца, быццам ён нават адгаворваў Дуніна-Марцінкевіча пісаць на беларускай мове^[87]. Для доказу звычайна прыводзяцца наступныя аргументы. У 1858 г. А. Кіркор разам з Адынцом, Ходзькай, Тышкевічам і інш. выдаў у гонар прыезду ў Вільню цара Аляксандра II вернападданніцкі альбом. Выдаўцы альбома атрымалі ў эмігранцкім друку мянушку «адступнікаў» («Адступнікі» Ю. Клячкі, «Пісьмы з-пад Львова» К. Уейскага). Кіркору таксама інкрымінуецца, што ў час паўстання 1863 г. ён выступіў у ролі сааўтара калектыўнага пісьма цару ад шляхты Віленскай губерні, хаця нават К. Каліноўскі заклікаў «не саромецца ў падпісанні адрасу»^[88], ды ў Кіркора і не было выбару ў сувязі з тым, што ўлады пагражалі закрыць «Кур’ер віленьскі». Урэшце, для доказу цытуецца адпаведнае месца з пісьма В. Дуніна-Марцінкевіча ў рэдакцыю «Газеты польскей»: «...на

літаратурным сходзе ў пана К... я чуў наступнае: пішучы на беларускай гаворцы, я насаджваю, моў, сярод вясковага люду правінцыялізм...»^[89] Г. Кісялёў робіць вывад, што пан К. — гэта А. Кіркор.

Аднак, крытыкуючы А. Кіркора, Г. Кісялёў не ўлічвае ўсёй сукупнасці фактаў. 1858 год. На трон уступіў Аляксандр II. Ён абяцаў зрабіць розныя ўступкі, правесці рэформы. Наступіла так званая «паслясевастопальская вясна». У часткі польскага грамадства, як, дарэчы, і ў А. Герцана, М. Чарнышэўскага, склалася ўражанне, што цяпер канфлікты — і сацыяльныя, і нацыянальныя — можна будзе вырашыць шляхам уступак «асвечанага манарха». І вось пры такіх абставінах Аляксандр II прыехаў у Вільню. Кіркору і яго сябрам здавалася, што калі яны звернуць увагу імператара на Паўночна-Заходні край, то гэта будзе садзейнічаць палёгцы народнага жыцця. Выданне альбома трэба, хутчэй, разглядаць як супярэчлівы тактычны манеўр. Аб гэтым гаворыць, у прыватнасці, Ул. Сыракомля. У яго палітычным памфлеце «Сахар-Мароз», які не прызначаўся для цензуры, ёсць наступныя радкі:

I piśmienniki
W swoje dzienniki
Wiosennych słówek sypnęli stos;
Głupi, kto wierzy,
Że oni szczerzy!
Sachar-Maroz!^[90]

В. Кубацкі, каментатар памфлета, указвае, што Сыракомля меў тут на ўвазе А. Э. Адынца, А. Кіркора, І. Ходзьку, В. Каратынскага і Я. Тышкевіча, аўтараў падданніцкага «Віленскага альбома»^[91].

Немалаважнай з'яўляецца акалічнасць, што віленскіх пісьменнікаў крытыкавалі за «адступніцтва» такія прадстаўнікі правага крыла, як Юльян Клячка. Не вызначаўся радыкальнасцю поглядаў і Карнэль Уейскі. У межах, магчымых пры жорсткай цензуры, Кіркор даў адпор «крытыкам» і адначасова даволі празрыста выклаў сваё сапраўднае крэда: «Мы стараліся выказаць нашы перакананні ўсёй дзейнасцю, а не толькі адной дэкларацыяй (...) На вялікім шляху грамадскага жыцця мы ўсе імкнемся да адной святой мэты, адны шпарчэй, другія павольней (...) мы не выказваем нашых перакананняў і імкненняў, бо яны ж адзіныя, агульныя для нас усіх...»^[92] Кіркор заўсёды быў патрыётам сваёй айчыны, але, як цвярозы палітык, ён не ішоў у «лабавую атаку»,

дзеля захавання «Кур'ера віленьскага» вымушаны быў згаджацца на кампрамісы.

Адкрыта свае погляды Кіркор выказаў пазней у «Літоўскіх малюнках». З гарачай сімпатыяй там гаворыцца пра польскага рэвалюцыянера Ш. Канарскага, яго беларускага сябра Ф. Савіча і рускага паплечніка Караваева, якія «ішлі па слядах Мураўёва-Апостала, Рылеева, Пестэля і Бястужава»^[93]. Аўтар ухваляе ўзброены спосаб барацьбы за нацыянальнае вызваленне, праяўляе здзіўляючую асвядомленасць аб справах віленскай канспірацыі, выступае як яе гісторык. Магчыма, іменна ў сувязі з «Літоўскімі малюнкамі» пецябургскі суд у 1882 г. запатрабаваў ад аўстрыйскіх улад выдаць Кіrkора. Вучонага выратавала толькі заступніцтва грамадскасці^[94].

На нашу думку, А. Кіркор не мог таксама папракаць В. Дуніна-Марцінкевіча за «насаджэнне правінцыялізму». «У пана К...» яшчэ не азначае — «ад пана К...» Кіркор вельмі высока ацаніў дзейнасць Дуніна-Марцінкевіча ў сваіх кракаўскіх лекцыях «Аб літаратуры братніх славянскіх народаў». Аб беларускім паэце там гаворыцца, што ён першым зразумеў патрэбы народа, што ён «змог перамагчы найвялікшыя моўныя цяжкасці і выйшаў пераможцам» у перакладзе «Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча^[95]. Малаверагодна, каб Кіркор у розны час так супрацьлегла ставіўся да беларускіх твораў Дуніна-Марцінкевіча. Хутчэй за ўсё, папрок у «правінцыялізме» беларускі пісьменнік пачуў ад І. Ходзькі або А. Адынца, якія часта бывалі на вечарах у Кіrkора.

Сказанае вышэй у абарону А. Кіrkора ў значнай ступені застаецца ў сіле і ў дачыненні да беларуска-польскага пісьменніка Вінцэся Каратынскага. Яго таксама папракаюць за тое, што ў сваім вершы «Уставайма, браццы, за дзела, за дзела!» ён праслаўляў прыезд у Вільню Аляксандра II. В. Каратынскі нават супрацьпастаўляецца свайму настаўніку дэмакрату Ул. Сыракомлі^[96].

Вінцэсь Каратынскі (1831–1891) быў сынам немаможнага беларускага селяніна з Навагрудчыны. Сын пісьменніка Бруна ўспамінаў, што раней іх сям'я карысталася беларускім прозвішчам Каратай і толькі потым апалачылася^[97].

В. Каратынскі, чалавек з народа, здолеў узяцца да вышынь тагачасных ведаў і ў валоданні польскай мовай пераўзышоў нават Сыракомлю. Пісаў Каратынскі і на сваёй роднай беларускай мове. З беларускіх твораў пісьменніка да нас дайшлі верш «Уставайма, браццы, за дзела, за дзела!», лірычны верш 1858 г., змешчаны ў альбоме А. Вярыгі-Дарэўскага, элегія «Туга на чужой старане» і

«Гутарка старога дзеда», выдадзеная Б. Шварцэ ў тайнай друкарні ў Беластоку^[98] і адразу ж перадрукаваная ў львоўскім часопісе «Дзеннік літэрацкі»^[99]. Г. Кісялёў прыводзіць важкія аргументы ў карысць таго, што «Гутарка» належыць Дуніну-Марцінкевічу — аб гэтым у свой час даносілі начальству царскія шпікі^[100]. Але, хутчэй за ўсё, сталася так, што агенты прыпісалі «Гутарку» адзінаму вядомаму ім беларускаму пісьменніку (беларускія ж творы В. Каратынскага заставаліся ў пераважнай большасці невядомыя).

У вершы «Уставайма, браццы, за дзела, за дзела!» няма слаvasлоўя Аляксандру П. Аўтар ні разу не называе нават царскае імя. Затое ў вершы ёсць скарга на беспрасветную ноч, у якой жыве беларускі народ («Вот туман цёмны рынуў на палеткі»), вера ў хуткае вызваленне, узыход сонца («Узыходзі нам сонейка! прывядзі нам дзень!»), урэшце тая сімволіка, якая стала абавязковым атрыбутам тагачаснай польскай паэзіі, звязанай з вызваленчым рухам («Уставайма, браццы, за дзела, за дзела!», «Канчайма, што трэба», «Ну жа, каб жыва работа паспела» і інш.)^[101]. Каратынскі не толькі спрабуе звярнуць увагу на мясцовыя беларускія справы, на цяжкае народнае жыццё. Ён сцвярджае, што ўсё не ладна ў царстве Расійскім. Твор мае «другое дно». І гэта «дно» — прадчуванне рэвалюцыі 1863 г. Аўтар спадзяваўся, што адпаведны чытач зразумее падтэкст верша. Дарэчы, такі ж падтэкст ёсць і ў польскіх вершах паэта, ужо не звязаных з асобай цара.

Каратынскі добра засвоіў ідэі Ул. Сыракомлі. Гэта прызнаваў і сам настаўнік. У прадмове да першага зборніка Каратынскага «вясковы лірнік» так ахаарактарызаваў маладога аўтара: «Жывучы некалькі год у маім доміку, ён чэрпаў натхненне з тых жа самых крыніц любові да вёскі і яе народа, прыроды, кніжкі, долі і нядолі, што і мы самі. Надзелены здольнасцю ад нараджэння, ад нас ён, можа, набраўся ахвоты да песні, ля нас, можа, развіў талент, але развіў самастойна»^[102]. А ў 1861 г. Сыракомля назваў Каратынскага «братам па сэрцу і прыу»^[103].

У мастацкай творчасці Каратынскі прытрымліваўся тых жа поглядаў на мастацтва, што і Сыракомля, які патрабаваў ад мастацкага твора праўдзівасці і дзейснасці ў дачыненні да жыцця. Свае эстэтычныя погляды вучань «вясковага лірніка» выклаў у каментарыях да «абразка з народнага жыцця» «Таміла». Каратынскі абараняе тэндэнцыйнасць мастацкага твора: «Як цела без душы з'яўляецца толькі грудкай зямлі, так і мастацкі твор без тэндэнцыі, або без асноўнай мэтанакіраванай думкі, становіцца толькі мёртвай копіяй: фарфаравай фігуркай з яскрава намаляванымі шчокамі»^[104]. Адсюль, піша аўтар, натуральна

вынікае беспадстаўнасць агульнавядомай формулы «мастацтва для мастацтва». Толькі забаўкі робяцца для таго, каб забаўляцца імі, а твор мастацтва — «каб уздзеінічала заключаная ў ім думка»^[105]. Абапіраючыся на канкрэтныя прыклады, Каратынскі разглядае пытанні адзінства зместу і формы, уплыву і значэння фальклору і г. д. На разважаннях пісьменніка ляжыць водбліск ідэй рускіх і польскіх рэвалюцыйных дэмакратаў.

Тэарэтычных палажэнняў, выказаных у каментарыях да «Тамілы», Каратынскі няўхільна прытрымліваўся ў сваёй мастацкай практыцы. Ён не толькі ўспрыняў дэмакратычныя заветы свайго настаўніка Сыракомлі, але і ішоў далей. Можа, таму, што Каратынскі быў селянінам па паходжанню і паспытаў у дзіцястве нямала нястач, ён глыбей разумеў і гора далёкіх амерыканскіх неграў^[106], і гора беларускага прыгоннага селяніна, праўдзівей паказваў сялянскае жыццё. У гэтым пераконвае нас той жа вершаваны «абразок» «Таміла». Ён пачынаецца зваротам да «старога суседа» Нёмана, да наднёманскай вёскі, у якой цяжка працуюць паднявольныя сяляне:

Na morgu pańskim, czy swoim zagonie,
Wieśniak do pługa przyrosły taksamo.
Bose, półnagie, lecz z przyszłością w łonie,
Swawolą dzieci za wioskową bramą^[107].

Усюды, куды кінеш вокам, відаць неўладкаванасць сялянскага жыцця: жаласна глядзяць дробнымі вокнамі хацінкі, уздыхае па вясне худая чародка жывёлы. Нялёгка жывецца і старому беларускаму селяніну Таміле:

Nędza ze swemi dzieci i wnuczęty
Zasiadła w chacie, dojada, co może.
W gumienku pusto, jak wymiółł w komorze,
Chleba ostatni bochenek zaczęty;
Piesek i kotek, a konik srokaty — cały dostatek!^[108]

А тут яшчэ прыходзіць стараста Кандрат Луста і прымушае Тамілу плаціць падаткі, загадвае яму ісці ў двор —

Tomilo ręce załamał z rozpaczy,
Gospośia w kącie na głos zaszlochała;
Bo iść do dworu któż nie wie co znaczy?
Zniewaga duszy lub katusza ciała^[109].

У «Таміле» выказаны надзеі і жаданні беларускага селяніна. Аўтар верыць, што і ў грамадстве наступіць тая ж гармонія, якая існуе ў прыродзе. Асуджаючы лібералаў, паэт заклікае актыўна ўмешвацца ў жыццё, пераходзіць ад слоў да справы:

Lecz sama ziemia plonów nie wyrości,
Trzeba ją w ciężkim uprawiać mozoł.
A wy? wy leżąc na niwie przeszłości,
Jedwabnym słówkiem pielecie kąkole?^[110]

Як бачым, у параўнанні з творамі Сыракомлі ў «абразку» «Таміла» ёсць два якасна новыя моманты. Па-першае, жыццё, асабліва сялянскае, не прыхарошваецца, а паказваецца ў непрыкрытай праўдзівасці; класавыя супярэчнасці не згладжваюцца, а падкрэсліваюцца. Па-другое, рэзка адмаўляецца мінулае. Свой ідэал Каратынскі бачыць у будучым. А гэта — рашучы крок да крытычнага рэалізму, да рэвалюцыйна-дэмакратычнай свядомасці.

«Таміла» мае цікавасць для беларускага чытача яшчэ і таму, што першапачаткова «абразок», відаць, быў напісаны на беларускай мове. У каментарыях аўтар апраўдваецца за тое, што недастаткова перадаў беларускі моўны каларыт: «Перакладаючы амаль літаральна з беларускай мовы на польскую, нягледзячы на гарачыя намаганні, нельга захаваць у кніжнай польскай мове адценняў беларускай, на якой гаворыць у гэтых ваколіцах народ...»^[111] Аднак асобныя беларусізмы ў «абразку» засталіся. Аўтар выкарыстаў беларускія прыказкі і песні (песні каравайніц, Грыцька, дружак).

Апрача «абразка» «Таміла», В. Каратынскі выдаў яшчэ дзве паэтычныя кніжкі на польскай мове: зборнік «Чым хата багатая, тым рада» (Вільня, 1857) і дыдактычную, накіраваную супраць п'янства паэму «Выпіў Куба да Якуба» (Вільня, 1859). Вельмі цікавай з'яўляецца першая з кніг. Яна адкрываецца прадмовай Сыракомлі. У праграмных вершах «Падстрыжэнне», «Першы дзень вясны», «Любоў» паэт сцвярджае, што неўзабаве над яго вёскай «заззяюць тры сонейкі», знікне мароз, які «цяпер нішчыць і сушыць усё на свеце». І тады на зямлі запануе шчасце, у адно зліюцца «любоў да сям'і, Радзімы, Чалавецтва». Некаторыя вершы зборніка блізкія да беларускіх народных песень («Сірата», «Два каханні»).

Пасля паўстання 1863 г. Вінцэс Каратынскі пераехаў у Варшаву, дзе працаваў на журналісцкай ніве. Але паэт не парываў сувязей з роднай Беларуссю. Відаць, да таго перыяду адносіцца яго

беларускі лірычны верш «Туга на чужой старане». За 25 год знаходжання ў Варшаве Каратынскі надрукаваў многа артыкулаў і даследаванняў, якія непасрэдна датычацца Беларусі і беларускай літаратуры, — «Малюнкі з узбярэжжаў Нёмана» (Тыгоднік повшэхны. 1882–1884), «Пасля дваццаці пяці год» (Тыгоднік ілюстраваны. 1887. № 245) і інш.

Працягваючы справу бацькі, па-беларуску пісалі таксама сыны Вінцэся Каратынскага—Людвік^[112] і Бруна. Сярод запісаў беларускіх народных песень у рукапісах З. Вольскага захоўваецца наступны верш Бруна Каратынскага:

Хто нашай мужыцкай мовы
Не брыдзіцца, так як людзі,
Няхай жа будзе здаровы
І вяселле мае ў грудзі.
Дай Бог яму доўга жыць
І ніколі не тужыць^[113].

Больш аб'ектыўна ацэнена ў беларускім літаратуразнаўстве творчасць трэцяга прадстаўніка групы «Кур'ера віленскаго» Уладзіслава Сыракомлі (Людвіка Кандратовіча), якога Янка Купала называў сваім любімым пісьменнікам^[114]. Дэмакратызм «вясковага лірніка», прагрэсіўная накіраванасць яго дзейнасці яшчэ не ставіліся пад сумненне.

Спадчына Ул. Сыракомлі (1823–1862) увайшла ў скарбніцу двух братніх народаў — польскага і беларускага. Вядома, паэт пісаў пераважна на польскай мове, але яго жыццё і творчасць настолькі цесна звязаны з беларускай рэчаіснасцю, што сталі фактам і нашай літаратуры. Сыракомля добра ведаў беларускую мову і любіў ёю карыстацца ў гутарках з сялянамі^[115]. Многа беларусізмаў у польскіх творах паэта. Ю. Трыпуцька, даследчык мовы Сыракомлі, налічвае іх каля 150 (сярод іх — мяцеліца, гаць, гара, калёсы, мшар, пацук, папар, хвоя і інш.)^[116]. У «вясковага лірніка» часта сустракаюцца беларускія прымаўкі, фразеалагізмы.

У шматлікіх эпічных, драматычных і лірычных творах Сыракомлі адлюстравана жыццё розных слаёў беларускага грамадства сярэдзіны XIX ст. Паэт паказаў беларускую вёску — яе побыт, яе ўзаемаадносіны з маёнткам. У цэнтры многіх гутарак Сыракомлі («Улас», «Чысты чацвер», «Янка-Магільшчык», «Год у песні») знаходзіцца беларускі селянін. «Пясняр беларускай зямлі», як называе Сыракомлю А. Брукнер^[117], падкрэслівае яго працавітасць, сумленнасць, высакароднасць. Напярэдадні 1863 г. у

сыракомлеўскага селяніна з'яўляецца бунтарства, усведамленне ўласнай годнасці («Вясковая школа»)[118].

Спецыяльнага даследавання патрабуюць дарожныя нататкі Сыракомлі, яго гістарычныя і этнаграфічныя працы «Мінск» (Тэка віленьска. 1857. № 1, 2), «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» (Вільня, 1853). У іх прыводзяцца цікавыя звесткі аб мінулым розных беларускіх гарадоў і сёл, апісваецца побыт беларускіх сялян, даюцца малюнкi тагачаснага грамадскага жыцця.

З беларускіх твораў Сыракомлі да нас дайшлі ўсяго два: «Добрыя весці» (1848) і «Ужо птушкі пяюць усюды...» (1861). Аднак гэта толькі нязначная частка з таго, што напісана паэтам на беларускай мове. Вядома, што ў свой час Вінцэсь Каратынскі, рыхтуючы да выдання першы зборнік, хацеў уключыць у яго і беларускія вершы. Але адносна іх Сыракомля параіў наступнае: «Прапаную не змяшчаць у зборніку «Чым хата багата...» Сярод маіх твораў таксама ёсць трошкі беларускіх. Прапаную тады, каб мы разам, у адной кнізе выдалі нашу беларускую паэзію»[119]. На жаль, гэтая задума засталася няздзейсненай, а беларускія вершы Сыракомлі, відаць, загінулі ў час Другой сусветнай вайны разам з паперамі Зямкевіча ў доме Галомбэка. Па сведчанню Кіркора, некаторыя вершы Сыракомлі сталі беларускімі народнымі песнямі: «Іх спяваюць усюды, хоць нямногія ведаюць, кім яны складзены»[120].

Верш «Добрыя весці» ўпершыню быў змешчаны ў брашуры «Гутарка старога дзеда» (1861) і адразу ж здабыў вялікую папулярнасць. Урыўкі з яго цытаваліся ў пісьмах патрыётаў, звязаных з падрыхтоўкай паўстання 1863 г.[121]

У беларускім літаратуразнаўстве існуюць разыходжанні адносна жанру «Добрых весцяў». Услед за Ю. Крашэўскім[122], Я. Карскі, С. Майхровіч, А. Семяновіч і іншыя лічаць «Добрыя весці» пачаткам лібрэта беларускай оперы, музыку да якой напісаў Фаустын Лапатынскі. І. Бас услед за М. Гарэцкім называе твор лірычным вершам. Хто ж з даследчыкаў мае рацыю? Адказ на гэта пытанне даў Ф. Лапатынскі, які паведамляў В. Каратынскаму, што Сыракомля прыслаў яму лібрэта не «Добрых весцяў», а «Багдана», дзе адчуваецца ўкраінскі каларыт. Зыходзячы з пісьма Лапатынскага, Каратынскі робіць вывад, што задума Сыракомлі напісаць лібрэта беларускай оперы засталася няздзейсненай, а «Добрыя весці» — гэта «пачатак лірычнага твора, напісанага яшчэ ў Залучы ў 1848 годзе»[123].

У беларускім і польскім літаратуразнаўстве пашырана думка, што верш «Добрыя весці» з'яўляецца водгукам на падзеі 1848 г. у

Францыі. Але, відаць, у 1848 г. Сыракомлю хвалявала не столькі далёкая Францыя, колькі блізкая Галіцыя, дзе тады пад напорам народных мас было адменена прыгоннае права. Узрадаваны гэтай весткай паэт верыць, што хутка прыйдзе час, калі «цары-паганцы» перастануць «таптаць з балотам» народ. Па свайму гучанню верш «Добрыя весці» антыпрыгонніцкі і антыцарскі; ён можа служыць добрай ілюстрацыяй шляхецкай рэвалюцыйнасці паэта^[124].

З групай «Кур'ера віленскага» быў звязаны яшчэ адзін беларуска-польскі пісьменнік — Арцём Вярыга-Дарэўскі (1816–1884). Вярызе-Дарэўскаму таксама не пашанцавала ў літаратуразнаўстве. І раней (Л. Савінскі), і цяпер (М. Канапацкі, П. Хэртз) яго блытаюць з польскім паэтам Аляксандрам Вярыгай-Дарэўскім, які прыкладна ў тыя ж гады жыў ва Украіне. Паслядоўнага дэмакрата, удзельніка паўстання 1863 г., палітвязня некаторыя даследчыкі залічылі ажно ў рэакцыянеры^[125].

Арцём Вярыга-Дарэўскі пісаў на беларускай мове многа і плённа^[126], але, на жаль, амаль усе яго беларускія творы не дайшлі да нас. Больш захавалася польскіх твораў пісьменніка, яго публікацыі ў варшаўскіх часопісах «Рух музычны», «Дзеннік варшавскі» і інш. У 1858 г. у Магілёве, у кнігарні Сыркіна, Вярыга-Дарэўскі пад псеўданімам «Беларуская дуда» выдаў сваё вершаванае апавяданне «Гутарка аб сваяку». Тыраж выдання быў затым канфіскаваны, але захаваўся рукапіс, прадстаўлены аўтарам віленскаму цэнзару П. Кукальніку^[127]. Карыстаючыся эзопавай мовай польскага вызваленчага руху, у «Гутарцы аб сваяку» паэт выказаў нянавісць да прыгнятальнікаў народа — не толькі нацыянальных, але і сацыяльных. Нават Сыракомля наўрад ці гаварыў бы так пераканана аб непазбежнасці дэмакратычных пераўтварэнняў (падкрэслена Вярыгай-Дарэўскім):

A panowie? — dudo! cicho!
Bo już na tych naszych braci
Jakieś modne wstało lichy,
Wszak idemo , zawsze kraci ...
A gdy jeszcze, gdzieś, tam, w głębi,
Po spuściznie z ojców, dziadów,
Serce bratnie kurczy, ziębi,
Leczcie biedne od tych gadów:
Śmielszą wolą, czystsza duszą,
Czynem prawdy, — a w przyszłości
Wszyscy wdemo zstąpić muszą
Dla wszechszczęścia, wszechmiłości.
O nasz kraik, chwała Bogu!
Stapa w demo: za sądami,
Ze stanowym ciągłym w progu...^[128]

Лірычны герой паэмы, які нарадзіўся на берагах «Дзвіны і Дзісенкі», адчувае тугу «па іншаму, лепшаму жыццю». Ён прысвячае сябе «цяжкім выпрабаванням і ахвярам». І вось герой адпраўляецца дзеля высакароднай справы ў Мінск. Аўтар перасцерагае юнака: лепш быць пастухом ці цесляром, чым арыстакратам, які гоніцца толькі за грашымі і не чытае кніг, хоць і купляе іх. «Быць нам чужымі — тут і ў небе!» — усклікае паэт, звяртаючыся да магнатаў.

Дарога прыводзіць юнака да Свіслачы, воды якой з радасцю вітаюць прыгожы горад: «Здароў будзь, літоўскі Мінск». Аднак прыгажосць горада падманлівая — яна трымаецца на эксплуатацыі народа:

Gwaru, stuku, turkotu,
Lamp, latarń bez liku,
A co twego tu potu,
Biedny wyrobniku!^[129]

Далей ідзе сатырычнае апісанне балю мінскай арыстакратыі. Пагардліва глядзіць на яе юнак: не, ён не стане абкрадваць сябе з той радасці, якую прыносіць праца! Яму, як і іншым патрыётам, не хочацца танцаваць у час, калі пакутуе народ:

I znać, że im serce boli,
Że nie chcą weselić wśród katuszy,
Tak kiedy co rodzinnego
Obcy duch nam schłania, niszczy, gubi...^[130]

Найбольш поўнае ўяўленне аб дэмакратызме і патрыятычнай дзейнасці Арцёма Вярыгі-Дарэўскага дае славыты «Альбом», копія якога знаходзіцца ў рукапісным адзеле Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР. Гэты «Альбом» быў своеасаблівым нелегальным альманахам — яго чыталі сотні людзей. Вярыга-Дарэўскі ездзіў, відаць, з канспірацыйнымі мэтамі па розных гарадах — у Віцебск, Вільню, Мінск, Магілёў. Там ён прапанаваў сваім знаёмым зрабіць запіс у альбоме, прачытаць папярэднія запісы...

«Альбом» складаецца з 89 старонак, частка з якіх не запоўнена. У ім зроблена больш трыццаці запісаў, датаваных 1858–1863 гг. Восем з іх — на беларускай мове (В. Каратынскі, Я. Вуль, М. Караткевіч, Якуб Т...кі, В. Дунін-Марцінкевіч, А. Рэнье, Эдвард Г., А. Рыпінскі). Альбом адкрываецца вершам Ул. Сыракомлі «Запрашаеш мяне ў кнігу сваіх памятак». Апрача яго, у «Альбоме» ёсць польскія вершы А. Адынца («Дух, дзеянне, прагрэс», «Да АрцёмаВярыгі», «Дзецям Адама», «Надпіс на помніку Яна Чачота...»), Я. Вуля («Не новая думка»), А. Хадэцкага, І. Ходзькі, М. Маліноўскага, магіляўчаніна Ю. Гутовіча, мінчан С. Акраінскага, А. Семянкевіча і Л. Манцэвіча. Некаторыя запісы зроблены на польскай мове прозай (А. Кіркор, Паковіч, А. Здановіч, А. Рыпінскі і інш.).

На старонкі альбома трапілі адгалоскі тых прамоў, з якімі Вярыга-Дарэўскі выступаў у час паездак, тых спрэчак, якія ён вёў са сваімі ідэйнымі праціўнікамі. Сяму-таму рэвалюцыйныя перакананні паэта прыходзіліся не да густу. Так, польскі паэт А. Адынец, які не вызначаўся прагрэсіўнасцю, заклікае Вярыгу-Дарэўскага не ўзбуджаць нянавісьць да паноў, нё слухаць д'ябла і застацца хрысціянскім паэтам (відаць, для такіх «парад» былі падставы!). Стрымана адгукаецца аб уладальніку альбома І. Ходзька. Затое дэмакратычна настроеныя слухачы і чытачы з энтузіязмам успрымалі словы ВярыгіДарэўскага. «Дарагая Беларусь! Прыгледзься да яго дзеянняў, да яго энергіі, самаахвяраванняў. Паглядзі, як выходзіць ён у тваіх дзяцей любоў да Айчыны, як вядзе іх дарогай праўды, прагрэсу... Вы вучыце нас роднае мовы, узбуджаеце добрыя думкі, запальваеце

высакароднейшыя пачуцці», — так звяртаецца да паэта група віцяблян^[131]. А мінчане С. Акраінскі, А. Сямянкевіч і Л. Манцэвіч выказалі свае пачуцці ў наступных радках:

Witaj natchniony wieszczu Białoruskiej ziemi,
Coś poczuł boleść ludu piersiami całemi!
Wierz mi, że nad Swisłoczy błotnemi brzegami
Tyleś znalazł współczucia i braterstwa tyle,
Że nam błogą pamiątką zostaną te chwile,
Kiedyś duszę swą rzewną wynurzył przed nami,
Kiedy w improwizacyi czarownym potoku
Gromiłeś brud i świetne wychwalałeś czyny —
Tyleś spotkał uwielbień i w sercu i w oku,
Jakby Cię twoi bracia słuchali z nad Dzwiny...^[132]

Вярыга-Дарэўскі быў адважным рэвалюцыянерам, звязаным з польска-беларускім патрыятычным падполлем. Раз'язджаючы па беларускіх гарадах і сёлах, ён абуджаў рэвалюцыйную свядомасць, служыў радзіме жывым словам і жывым прыкладам. «Наддзвінскі дудар» паспяхова пераадольваў слабыя бакі польскага нацыянальна-вызваленчага руху, бо звязваў яго з сацыяльнымі пераўтварэннямі, з аграрнай рэвалюцыяй, узбуджаў, як піша А. Адынец, нянавісць супраць паноў. Яго «Альбом» — яскравы сімвал дружбы польскай і беларускай літаратур, братніх славянскіх народаў.

Аб дэмакратызме Вярыгі-Дарэўскага сведчыць таксама тое, што ён з'яўляўся супрацоўнікам польскага часопіса «Слово», які выдаваўся ў Пецярбургу ўраджэнцамі Беларусі Э. Жалігоўскім і І. Агрызкай. Выдаўцы часопіса ставілі перад сабой мэту аб'яднаць сілы польскіх і рускіх рэвалюцыянераў і карысталіся ў гэтым імкненні падтрымкай рускай дэмакратыі — Чарнышэўскага, Някрасава, Серна-Салаўевіча^[133]. Як відаць з архіва Жалігоўскага, які захоўваецца ў Кракаве, апрача Вярыгі-Дарэўскага, са «Словам» былі звязаны Ялегіш Францішак Вуль (Корбут), палачанін Л. Пятроўскі, віцяблянін Г. Марцінкевіч і інш. Яны прысылалі ў часопіс свае карэспандэнцыі і вершы. Напрыклад, Вярыга-Дарэўскі 22 лістапада 1858 г. і 12 студзеня 1859 г. адправіў у «Слово» паведамленні аб важнейшых падзеях у Віцебску. Туды ж беларускі пісьменнік хацеў накіраваць свае вершаваныя творы, у прыватнасці, пераклады з польскай мовы. Ён пытаў у Жалігоўскага: «Што мне рабіць са сваім «Конрадам» (перакладам «Конрада Валенрода» А. Міцкевіча на беларускую мову. — А. М.) і

іншай пісанінай? А ёю я хацеў бы дзяліцца і з Вільняй, і з вамі, прытым па вас нешта мацней сумую»^[134]. Апрача таго, Вярэга-Дарэўскі прысвяціў Э. Жалігоўскаму верш, у якім гучыць вера ў поспех пачатай справы, у тое, што «свет адновіцца», «упадуць скалы, якія пагардліва зацямяюць сонца»^[135]. На жаль, на 15-м нумары царскія ўлады спынілі выданне «Слова», якое прызначалася спецыяльна для Беларусі. (Жалігоўскі выязджаў сюды вербаваць аўтараў і падпісчыкаў).

«... Першыя дзеячы на літаратурнай ніве ніколі не забываюцца, бо, таленавітыя ці бяздарныя, яны ў абодвух выпадках асобы гістарычныя», — казаў калісьці В. Бялінскі^[136]. Гэтыя словы цалкам стасуюцца да беларуска-польскіх пісьменнікаў, якія групаваліся вакол «Кур'ера віленьскага» і «Слова». Іх імёны не павінны быць забыты.

Творчасць аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Вінцука Дуніна-Марцінкевіча (1807–1884) па свайму характару самабытная. У лепшых творах («Гапон», «Халімон на каранацыі») ён паказаў істотныя рысы нацыянальнай своеасаблівасці беларускага народа. Пстарычнай заслугай пісьменніка з’яўляецца тое, што ён рабіў забітага простага селяніна галоўным героем сваіх твораў^[1], узводзіў яго на «літаратурны Парнас» адначасова з рускай (Някрасаў, Тургенеў) і польскай (Сыракомля, Лёнартавіч) літаратурамі. Арыгінальным мастаком паказаў сябе Марцінкевіч у п’есах «Пінская шляхта» і «Залёты», дзе ён ішоў ад рэчаіснасці, паказваючы канфлікты, тыповыя для эпохі, калі дэкласавалася шляхта і нараджалася буржуазія.

І ўсё ж у беларускай літаратуры XIX ст., бадай, няма другога пісьменніка, які быў бы так цесна звязаны з традыцыямі польскай літаратуры, як Дунін-Марцінкевіч. Яго першыя творы — «Ідылія»^[2], «Рэкруцкі набор», ад якога да нас дайшлі толькі два чатырохрадкоўі^[3], «Спаборніцтва музыкаў» і інш. — напісаны або на польскай, або на польскай і беларускай мовах. У спадчыне паэта ёсць такія буйныя вершаваныя аповесці на польскай мове, як «Благаславённая сям’я», «Славяне ў XIX стагоддзі», «Літаратурныя клопаты», «Люцынка, альбо Шведы на Літве», «З-над Іслачы»^[4]. І нават у апошнім дайшоўшым да нас творы, у п’есе «Залёты» (1870), добрая палавіна герояў гаворыць па-польску. Аб тым, што паэтычны талент Марцінкевіча фарміраваўся пад уздзеяннем польскай літаратуры, красамоўна сведчыць тое, што і ў беларускіх творах ён карыстаўся сілабічным вершаскладаннем, уласцівым польскай паэзіі.

Розныя даследчыкі па-рознаму вызначалі нацыянальнае паходжанне Марцінкевіча. Напрыклад, В. Вегнаровіч услед за А. Ельскім называў яго палякам^[5]. Такое меркаванне на першы погляд пацвярджаецца і выказваннямі самога паэта. Напрыклад, у «Люцынцы» ён лічыць роднай мовай «Каханоўскага мову»^[6]. Сваю неналежнасць да беларускай нацыі Марцінкевіч адзначае і ў вядомым пісьме ў рэдакцыю «Газеты польскей». У іншых выпадках паэт называе сябе літвінам, адносячы да беларусаў толькі жыхароў Віцебскай, Магілёўскай і ўсходняй часткі Мінскай губерняў (верш «Да пачцівых беларусаў!»). І тут жа, падкрэсліўшы

сваю «польскасць» або «літоўскасць», ён, супярэчачы самому сабе, называе палякаў «братнім» народам, абвяшчае сябе прадстаўніком Беларусі^[7].

Нам здаецца, што маюць рацыю тыя даследчыкі (ДоўнарЗапольскі, Галомбэк), якія лічаць Марцінкевіча прадстаўніком апалячанай беларускай шляхты. Род Марцінкевічаў, які атрымаў прывілеі ад Пятра Аляксеевіча, паходзіў са Смаленшчыны^[8]. Паэт паступова прыходзіў да ўсведамлення сваёй належнасці да беларускай нацыі, свядома пачынаў тварыць на беларускай мове, аднак у палітычным сэнсе ён ніколі не аддзяляў Беларусь ад Польшчы і тым больш не супрацьпастаўляў іх. Аўтар «Гапона» — перш за ўсё беларускі пісьменнік. Найбольш значныя ў ідэйна-мастацкіх адносінах творы Марцінкевіча напісаны на беларускай мове. Аднак тое, што ён стварыў на польскай мове, таксама цікава для нас, бо ў ім адлюстравана тагачаснае жыццё ў Беларусі, яе гістарычнае мінулае. Без польскіх твораў нельга вызначыць ідэйна-творчае аблічча Марцінкевіча.

Пішучы беларускія творы, аўтар «Гапона» арыентаваўся на сялянства. Ён разумеў, што беларуская мова тады з'яўлялася «мужыцкай» мовай (прадмова да перакладу «Пана Тадэвуша»). Але Марцінкевіч не мог не ўлічваць таго, што беларускія сяляне, да якіх ён адрасаваў свае творы, яшчэ непісьменныя. І таму беларускія творы паэта ў многім звернуты таксама «да пана, да аўдыторыі «адукаванай»^[9] і толькі праз яе — да сялянства, Марцінкевіч жадаў, каб, чытаючы яго творы сялянам, адукаваная польская шляхта адначасова і сама маральна ўдасканальвалася і прывівала сялянам культуру, любоў да кнігі^[10]. Пісьменнік разглядаў сваю творчасць як першую, элементарную ступеньку, якая дапаможа затым беларускаму мужыку ўзбрацца на лесвіцу адукацыі і нацыянальнай свядомасці. За такія намеры, за спробу даць селяніну зразумелую яму кнігу аўтара «Гапона» хваліў польскі рэвалюцыйны дэмакрат, папличнік Т. Шаўчэнка Э. Жалігоўскі. Баляслаў, галоўны герой яго філасофскага рамана «Сёння і ўчора», запісвае ў сваім. дзённіку, што селянін «вельмі добра зразумее «Ідылію» Марцінкевіча, якую вельмі трапна прааналізаваў Сыракомля; наяўнасць яе даказвае, што на кожнай гаворцы можа існаваць драма»^[11]. Далей герой зазначае, што рускія пісьменнікі паказваюць прыклад служэння народу, прывучаючы яго разумець усё больш складаныя ідэі. На такія ж шлях становяцца польскія і беларускія аўтары: «За адзін або два дзесяткі гадоў ужо з лёгкасцю можна было б перайсці ад «Ідыліі» Марцінкевіча, ад «Веслава» (К. Браздінскага. — А. М.) да «Двух светаў»

Крашэўскага і іншых светаў, якія адкрыты або толькі адкрываюцца»^[12].

Марцінкевіч з дзяцінства добра ведаў польскую мову. Пачатковую адукацыю ён атрымаў у павятовай школе ў Бабруйску, дзе ў той час выкладанне вялося па-польску. Працягваючы навучанне ў віленскім базыльянскім канвікце^[13], будучы паэт таксама знаходзіўся ў польскім асяроддзі. Гэта дало магчымасць не толькі вывучыць польскую класіку XVIII ст., але і пазнаёміцца з сучаснай польскай літаратурай. У «Літаратурных клопатах» паэт выявіў здзіўляючае веданне імён і твораў нават другарадных польскіх пісьменнікаў.

Як мастак Марцінкевіч у многім выходзіў з традыцый польскай літаратуры. Ён браў адтуль не толькі станоўчае, але і тое, што было абмежаваным, з'яўлялася данінай часу і абумоўлівалася асаблівасцямі польскага вызваленчага руху. Паспрабуем даказаць гэта, супастаўляючы творы Марцінкевіча з творамі яго польскіх сучаснікаў — пераважна Ул. Сыракомлі і А. Плуга, якія таксама нарадзіліся на беларускай зямлі і былі блізкімі сябрамі беларускага пісьменніка. У пэўнай ступені мы можам гаварыць аб ідэйна-творчай агульнасці Марцінкевіча, Сыракомлі і Плуга.

Як вядома, у польскай літаратуры сярэдзіны XIX ст. ідэі нацыянальнай самасвядомасці, пачуцці любові да айчыны выражаліся вельмі яскрава і падкрэслена. Перад пісьменнікамі заняволенай нацыі асабліва востра паўставала пытанне аб барацьбе з касмапалітызмам. Магнатам-касмапалітам супрацьпастаўляліся свядомыя патрыёты, адданыя ўсяму свайму, нацыянальнаму («Пан Тадэвуш» А. Міцкевіча, «Чужаземшчына» А. Фрэдры, бытавыя раманы Ю. Крашэўскага).

Побач з «агульнапольскім» патрыятызмам у творчасці тых польскіх аўтараў, якія жылі на беларускай зямлі, паявіўся «лакальны» патрыятызм. Найбольш акрэслена ахарактарызаваў яго Адам Плуг: «...я ўсё ж не магу адрачыся ад грэшнай любові да дарагіх родных мясцін, хаця люблю мой край — айчыну, таксама як не выракаюся любові да сваіх бацькоў, нягледзячы на ўлюбёнасць ва ўсіх суайчыннікаў...»^[14] Адчувальны, амаль фізічны характар мела любоў да роднага краю ва Уладзіслава Сыракомлі, які называў сябе «сынам і грамадзянінам» беларускай зямлі. «Вясковы лірнік» ганарыўся тым, што мог па водару пазнаць наднёманскія лугі, па смаку — нёманскую ваду, па шуме — наднёманскія дрэвы. «І вецер з таго боку я распазнаю грудзьмі, бо шчыра любіў тыя ваколіцы», — усклікаў паэт у «гутарцы з наднёманскіх палёў» «Кавалак хлеба»^[15]. Замілаваны той зямлёй,

якая яго парадзіла, Сыракомля ненавідзеў абьяжавых да прыгажосці родных ваколіц франкаманаў, якія «шваргталі» на чужой народу мове («Школьные часы», «Лялька»).

Тую ж любоў да ўсяго свайго, няхай і не заўсёды прыгожага, той жа «лакальны» патрыятызм, тое ж выкрыццё касмапалітычнай шляхты мы знаходзім у Марцінкевіча. Ужо ў першым яго буйным творы, які дайшоў да нас у оперы «Ідылія» красамоўна праявіліся патрыятычныя пачуцці аўтара, асуджэнне паноў лятальскіх, якія прамянялі радзіму на замежныя даброты і не бачаць у сябе нічога вартага ўвагі. Пісьменнік хацеў, каб перавыхаванне Кароля Лятальскага стала прыкладам для той часткі шляхты, якая амаль усё жыццё праводзіла за мяжой, адракалася ад роднай мовы і не дбала аб дабрабыце сваёй краіны. Марцінкевіч свядома прыхарошваў, паэтызаваў сваю «родную старонку», даказваў, што на свеце няма краіны лепшай за яе. Усхваляваным гімнам радзіме гучаў, напрыклад, уступ да «Благаславённой сям'і»:

Што мне пекны Парыж, Рым прыгожы і сlynны,
Што швейцарскія горы, старыя Афіны.
Што мне Вена, Мадрыд, што мне Лондан туманны,
Больш за ўсё я бацькоўскаму краю адданы!
Тут прывольна і ўтульна на ўлонні прыроды!
Тут і птушкі спяваюць прыгожа заўсёды!
Тут і сонца на свет весялей паглядае!
І любоў гарачэй тут у сэрцах палае!^[16]

(Пераклад А. Зарыцкага)

Як вядома, Марцінкевіч аддаў значную даніну класаваму салідарызму, ідэалізаваў сацыяльныя ўзаемаадносіны ў вёсцы, што аб'ектыўна было на руку пануючым класам. Паны і сяляне ў яго — адна дружная сям'я, у якой «бацька» клапаціцца аб дабрабыце сваіх падданных, навучае іх грамаце, а «дзецi» плацяць пану за «дабро» сумленнай працай. Выдаючы жадаемае за сапраўднае, робячы неапраўданыя абагульненні з некаторых прыватных назіранняў, Марцінкевіч паказваў класавае яднанне як рэальнасць. Так, у «Шчароўскіх дажынках» успамінаецца пра Яна з Янова, якога сяляне завуць бацькам, пра магната Стэфана, які «ў кожным чалавеку бачыць свайго брата»^[17]. У «Гапоне» пані з'яўляецца апякункай пакрыўджаных і абяздоленых: яна дае прытулак беднай Кацярынцы, вучыць яе чытаць, спраўляе ёй багатае вяселле.

Чым жа вытлумачыць такую ідэалізацыю адносінаў і сялян? Ці з'яўляецца яна дастатковай падставай, каб залічыць Марцінкевіча да дваранскіх лібералаў, як гэта робяць некаторыя беларускія літаратуразнаўцы? Урэшце, ці была такая ідэалізацыя рэакцыйнай для свайго часу? Адказваючы на гэтыя пытанні, трэба ўлічваць многія акалічнасці. Па-першае, супярэчлівасць становішча апалячанай беларускай шляхты, да якой належаў пісьменнік. Па-другое, завуалёванасць сацыяльных узаемаадносін на ўсходзе Еўропы, асабліва ў Беларусі. Нельга таксама забываць пра тое, што ў 50–60-я гады XIX ст. беларуская нацыя яшчэ толькі кансалідавалася; у ёй, як і ў кожнай «маладой» нацыі, адчуваліся тэндэнцыі выступіць у адносінах да нашых прыгнятаючых нацый «адзіным строем», замоўчваць унутраныя канфлікты. Урэшце, салідарысцкім тэндэнцыям у творчасці Марцінкевіча садзейнічаў уплыў польскай літаратуры сярэдзіны XIX ст., у якой да класавага яднання і ўзаемаразумення заклікалі не толькі лібералы, але і дэмакраты. Вось што, напрыклад, пісаў у «Дзявочым вечары» Ул. Сыракомля, які імкнуўся прымірыць паноў і сялян і цяжка пакутаваў, калі яго імкненні разбіваліся аб няўмольную рэчаіснасць:

Trzeba w sercu, jak plastr miodu,
Mieć kochanie dla narodu,
I dla panów, i dla kmieci,
I dla starszych, i dla dzieci...^[18]

Яшчэ мацней праявілася ідэалізацыя «добрага пана» ў творчасці А. Плуга. Прыгонны Астап, герой аповесці «Апякунка», падзеі якой адбываюцца ў Беларусі, называе сваіх гаспадароў «боскай апекай, апорай, парадай, дапамогай і божым прадвызначэннем на зямлі»^[19]. Сяляне і асабліва слугі ў Плуга з асалодай цалуюць сваім панам рукі і ногі, самі напрошваюцца «за дапамогай, патрабуючы работы ў маёнтку»^[20]. І ўсё гэта пісалася ўдзельнікам паўстання 1863 г., аўтарам, які ў «Забойцы дзяцей» ухваляе бунт вёскі супраць жорсткага пана.

Хочацца з прыемнасцю адзначыць, што ў адрозненне ад Плуга да такой ступені прыхарошвання рэчаіснасці «ліберал» Дунін-Марцінкевіч не даходзіў. Ён не замоўчваў тыя злачынствы і злоўжыванні, якія дапускалі паны ў адносінах да прыгонных. Напярэдадні паўстання 1863 г. у пісьменніка пачынае крышталізавацца думка, што, малючы вобразы «добрых» паноў, ён стварае прывідны ідэал. У «Люцынцы» аўтар раіць бедняку, каб

ён не ішоў да магнатаў «за парадай і за дапамогай» нават тады, калі будзе. пагражаць смерць, бо ў багатых ён не знойдзе спагады. У панскім асяроддзі асвечаныя філантропы з'яўляюцца нетыповым выключэннем:

Але гэтакіх мала, ой, мала, мой браце,
Днём з запаленай свечкаю трэба шукаць іх^[21].

Трагізм Марцінкевіча заключаўся ў тым, што ён, разумеючы безвыніковасць сваіх пошукаў, усё ж «з запаленай свечкай» шукаў гэты ідэал «добрага» пана. Не бачачы іншых рэальных шляхоў, паэт хацеў хоць такім чынам дапамагчы сялянству. Перад аўтарам «Гапона» стаяла невырашальная дылема: вызваленне сялян было немагчыма без узбуджэння нянавісці да шляхты, але ўзбуджаць нянавісць да шляхты было нельга, бо яна адначасова выступала як найпершы вораг царскага самадзяржаўя, апоры прыгонніцкай сістэмы... Адзіны выхад з гэтай складанай калізіі паэт бачыў у перавыхаванні, у маральным удасканаленні чалавека, у першую чаргу «дрэннага пана». Дарэчы, у сярэдзіне мінулага стагоддзя нават такія заклікі да збліжэння паноў і сялян, да асветы і маральнага ўдасканалення расцэньваліся царскімі ўладамі як крамольныя, «камуністычныя». У 1850 г. была ўзбуджана справа супраць віленскіх літаратараў Э. Жалігоўскага, Р. Падбярэскага, В. Палубінскага і інш. Віленскі генерал-губернатар абвінавачваў іх у тым, што яны заклікаюць «да выпраўлення нораваў, асветы сялян і збліжэння з імі памешчыкаў (...) і ў многіх месцах выказваюць думкі і паняцці сапраўднага камунізма»^[22]. Як вядома, за такое імкненне «да выпраўлення нораваў» усе названыя пісьменнікі былі прыгавораны да ссылкі ў аддаленыя губерні Расіі і да канфіскацыі ўсёй маёмасці.

Гаворачы аб паказе вёскі ў творчасці Марцінкевіча, трэба адзначыць, што ён не толькі ідэалізаваў пана, але і аднабакова падыходзіў да селяніна. Імкнучыся згладзіць сацыяльныя супярэчнасці і ўзбудзіць сімпатыю да сялян, пісьменнік паказваў іх не такімі, якімі яны былі на самой справе, а такімі, якімі ён хацеў бы іх бачыць. А для гэтага не было патрэбы спыняцца на рэальным, штодзённым побыце вёскі. Дастаткова было, як слухна заўважыў А. Адамовіч, перадаць «этнаграфічныя рысы гэтага быту», паказаць панству, што «... мужык не такі грубы, дзікі, якім лічаць яго, што і жыццё і быт яго па-свойму яркія, маюць сваю паэзію»^[23]. Сяляне ў Марцінкевіча надзелены чалавечнасцю, духоўнай сілай, прыгажосцю. Яны могуць адчуваць, весяліцца,

любіць, ненаві дзець у такой жа ступені, як і паны, а значыць, маюць і аднолькавае права на асабістае шчасце — права не сацыяльнае, а маральнае. Больш таго, марцінкевічаўскія сяляне часта высакародней прадстаўнікоў маёмных класаў (Агатка ў «Купале»).

А як жа паказвала селяніна тагачасная польская літаратура? У ёй трывала ўкараніліся традыцыі гуманістаў-асветнікаў XVIII ст., якія бачылі ў селяніне перш за ўсё чалавека, аднолькавага па сваіх пачуццях і здольнасцях з панам. Жывымі заставаліся словы Гуга Калантая аб тым, што «нявольнік, белы або чорны, які стогне пад насіллем несправядлівага закону ці ў ланцугах, з'яўляецца чалавекам і нічым ад нас не адрозніваецца!...»^[24] Гэту веру ў чалавека як эстафету перанялі філаматы, на сцягу якіх былі напісаны словы «Патрыятызм, гуманізм і асвета», пераняло пакаленне рамантыкаў, каб перадаць яе прадстаўнікам дэмакратычнай літаратуры 40–50-х гадоў. Паказваючы беларускага селяніна, яны перш за ўсё адзначалі яго чалавечнасць, маральную чысціню. Вядома, піша ў «Хатніх успамінах» Адам Плуг, нялёгка жывецца «літоўскаму» прыгоннаму. Ён сядзіць у «чорнай хатцы», сілкуецца «чорным хлебам, часта адчувае голад і бяду, прыгнечаны марнай працай». І ўсё ж гэта — чалавек высокіх духоўных якасцей. На беларускай зямлі

Dobrzy, zacni ludzie wszyscy,
Bez zawiści i bez dumy,
Zawsze sobie sercem blizcy,
Niby swaty, niby kumy^[25].

У «Вандроўках па маіх былых ваколіцах» (1853) Ул. Сыракомля таксама адзначае здольнасць беларускага селяніна глыбока адчуваць радасць і гора, прыгожае і агіднае. Мужык толькі вонкава суровы: «У яго загарэлых, касцістых, прыкрытых грубой і рванай сярмягай грудзях тояцца глыбокія пачуцці»^[26]. Ён здольны чула любіць сваіх дзяцей (...) і паноў. Ул. Сыракомля аддае перавагу светлым, радасным рысам побыту беларускай вёскі. Паэт агаворваецца, што хоча паказаць жыццё селяніна «ва ўсёй праўдзівасці», «наўмысна адмаўляецца ад паэтызацыі»^[27] Але нават у лыкавых лапцях, нават у печы, на якой зімой збіраюцца і старыя, і малыя, ён бачыць нешта вартае паэтызацыі. Нават на старую страху ён пазірае, як на маляўнічую пляму: «Вось доўгая і вузкая, бокам звернутая да вуліцы, з чатырма дробнымі вокнамі будыніна. Сцены яе ўзведзены з круглых яловых або сасновых

бярвенняў, пакрытыя страхой з саломы, часцей за ўсё маляўніча ўскудлачанай і зацвіўшай зялёным імхом, а над ёю выдаўблены пень дрэва замяняе комін»^[28]. Такімі ж фарбамі выпісаны прызда, клець, вулей, старая сукаватая груша, агарод. У малюнку хаты беларускага селяніна няма нічога адштурхоўваючага: у ёй хочацца жыць!

Аналагічная карціна беларускай вёскі ў Марцінкевіча. Ён таксама аддаваў перавагу не змрочнаму, а светламу і радаснаму. Яго героі часцей за ўсё не маюць асаблівых падстаў скардзіцца на свой лёс, настроены дружалюбна і толькі ў крайніх выпадках выходзяць з сябе, бяруцца за кол, як Гапон. Калі верыць пісьменніку, вёска не адчувала вострых матэрыяльных нястач, мела за што павесяліцца ў свята («Вечарніцы»). Марцінкевіч апаэтызаваў такія рысы беларускага сялянства, як працавітасць, аптымізм, гасціннасць. І толькі зрэдку скрозь гэту паэтызацыю прыглушаным рэхам прабіваўся напамін пра голад і нястачы:

Мужык хоць убогі, — як вол працавіты!
Гаруючы цяжка, рэдка калі сыты...^[29]

Хаця Марцінкевіч неаднаразова заяўляе аб працавітасці сваіх герояў, у працы яны не паказаны. Працэс сельскагаспадарчай вытворчасці, паншчына застаюцца на заднім фоне як глухі лейтматыў. Затое «буйным планам» апісваюцца сялянскія вечарынкi і вяселлі («Гапон», «Быліцы», «Ідылія»), народныя святы і абрады («Купала»). Аўтар любуецца сваім героем, калі той знаходзіцца на ўлонні прыроды, удала танцуе «Мяцеліцу» або спявае песню, пры якіх забываюцца і паншчына, і гора. Гаворачы словамі аповесці «Гапон», на марцінкевічаўскага мужыка «ажно хочацца глядзець».

Ці можна асуджаць Марцінкевіча за тое, што ён выяўляў у сялянскім жыцці пераважна светлае, прывабнае? Відаць, не. Для таго часу такі пункт гледжання быў прагрэсіўны, падкрэслена палемічны. Іменна паны накіравалі Лятальскага пазіралі тады на селяніна, як на «быдла і нічога болей», як на цёмную і дзікую сілу, здольную толькі знішчаць усё «цывілізаванае». Рэакцыянеры тыпу Ржавускага і Веляглоўскага адмаўляліся бачыць у мужыку чалавека, пагарджалі ім. Вось красамоўны прыклад. У 50-х гадах XIX ст. амаль адначасова выйшлі «Год у песні» Ул. Сыракомлі і «Малюнак вясковай раскошы» В. Веляглоўскага. Калі першы выказаў свае гарачыя сімпатыі да сялян, даказваў іх права на шчасце, то другі смуткаваў над доляй... галіцыйскіх памешчыкаў, якіх няма каму абараніць ад мужыкоў: пасля вызвалення ад

паншчыны сяляне сталі, маўляў, лянiвымі і не жадаюць жаць пераспелае жыта. Веляглоўскі сцвярджаў, што свабода для селяніна — зло, што ў мужыку тоіцца звер, якому нельга даваць волю. Як жа ацаніла гэтыя творы рэакцыйная крытыка? Люцыян Сяменскі, які не вызначаўся прагрэсіўнасцю поглядаў, рэзка крытыкаваў Сыракомлю за... ідэалізацыю селяніна і хваліў Веляглоўскага за «рэалізм», за тое, што народ у яго творах з'яўляецца «ахвярай уласнага лянiўства, валацужнасці, ашуканства ці п'янства»^[30].

Ідэалізацыя сацыяльных узаемаадносін у вёсцы ў творчасці Марцінкевіча спалучалася з ідэалізацыяй мінулага. Ен бачыў, што вёска ўсё больш расслойваецца, што ў ёй паяўляюцца людзі тыпу Сабковіча. Прывід капіталізму палохаў пісьменніка. Але ён мог супрацьпаставіць новым адносінам толькі «добрыя старыя часы» Рэчы Паспалітай. Жадаючы прымірыць пана з селянінам, але не знаходзячы ў навакольным жыцці адпаведных доказаў таго, што такое яднанне магчыма, ідэал «добрага пана» Марцінкевіч шукаў у сiвой мінуўшчыне. Нельга не пагадзіцца са Сцяпанам Майхровічам, што вобраз князя Грамабоя («Вечарніцы») ствараўся з мэтай даць павучальны прыклад для сучасніка^[31]. Князь Грамабой

Добры, адважны, шчэры то быў пан.
Не прапускаў кепства ён нікому.
Гатоў, бывала, хоць бы аканому
Заспяваць праўдай; мужычкам быў рад,
Не жалеў хлеба, солі для грамад^[32].

Як і Ул. Сыракомлі, А. Плогу і іншым тагачасным польскім пісьменнікам, Марцінкевічу здавалася, што раней людзі жылі лепш, багацей у матэрыяльных адносінах («Вечарніцы»). Як і Ул. Сыракомля («Старапольскія рараты», 1858), беларускі пісьменнік шкадаваў аб страце былой маральнай «цнатлівасці». Яму хацелася, каб зноў вярнуліся тыя часы, калі быццам бы «бацьку сын шанаваў, паважаў бацька сына», рыцары «хадзілі ў паходы па добрай ахвоце», магнаты аказвалі апеку небагатай шляхце, «памагалі навукам, памагалі мастацтву», дзяўчаты паказвалі ўзор паслухмянасці, а жонкі — адданасці («Благаславённая сям'я»). Мінскі дэпутат Марцін, які яшчэ захоўвае «старапольскія норавы», здаецца аўтару ўвасабленнем маральнай чысціні.

У марцінкевічаўскай ідэалізацыі мінулага знайшоў сваё выражэнне своеасаблівы пратэст супраць рэчаіснасці. Як і яго польскія сучаснікі, у мінулым беларускі пісьменнік шукаў адказу

на надзённыя пытанні. Як і Ул. Сыракомлю, яно цікавіла яго ў трох вельмі актуальных у сярэдзіне XIX ст. аспектах. Па-першае, у аспекце барацьбы з чужаземнымі захопнікамі. Па-другое, у плане адказнасці чалавека за лёс грамадства, радзімы, яго здольнасці ахвяраваць сабой, паставіць агульнае вышэй прыватнага, асабістага. Па-трэцяе, абодва паэты спынялі сваю ўвагу пераважна на тых фактах мінулага, якія сведчылі аб уяўнай або сапраўднай еднасці беларускага і польскага народаў («Тры дачкі літвіна», «Люблінскі сейм», «Дачка Пястаў», «Люцынка»).

Як сведчыць Г. Вервес, ва «ўслаўленні гераічнага мінулага з мэтай абуджэння сваіх сучаснікаў да барацьбы за сацыяльныя і нацыянальныя правы» з польскай дэмакратычнай літаратурай XIX ст. блізка сыходзілася тагачасная ўкраінская літаратура^[33]. Тое ж самае можна сказаць пра беларускую літаратуру. Марцінкевіч аддаваў перавагу тым момантам гісторыі, калі славянства выступала адзіным фронтам супраць іншаземнага прыгнятальніка (напрыклад, супраць шведскіх захопнікаў у «Люцынцы»). Письменнік верыў, што прыклад Далівы («Люцынка»), князя Грамабога («Вечарніцы»), старога Марціна («Благаславённая сям'я») натхніць сучаснікаў на самаахвярныя ўчынкі: бо калі прыгадаеш справы прадзедаў — «на сэрцы салодка, кроў бурліць, ажывае ў табе мужнасць продкаў»^[34]. У змрочныя часы царызму як заклік гучалі словы Люцыны, з якімі яна звяртаецца перад бітвай да Далівы:

Узнімай сваю зброю ў чэсць роднага краю,
А слабыя ў табе абарону хай маюць,
Тваю сілу хай вораг у бойках адчуе, —
Каб ты быў маім рыцарам верным, хачу я^[35].

(Пераклад С. Дзяргая)

Стаўленне Марцінкевіча да старашляхецкага мінулага ў цэлым апалагетычнае. Але яно было больш крытычным, чым, напрыклад, у Ю. Крашэўскага, В. Поля ці А. Плуга. У адрозненне ад В. Поля («Магорт», «Прыгоды Бенедыкта Вінніцкага»), Г. Ржавускага («Успаміны пана Севярына Сапліцы»), М. Чайкоўскага («Вярнігара») у больш позніх творах («Люцынка», «Травіца брат-сястрыца») беларускі пісьменнік паказаў і супярэчнасці былой Рэчы Паспалітай.

У беларускім літаратуразнаўстве не закончыліся спрэчкі аб творчым метадзе Дуніна-Марцінкевіча. Адны даследчыкі (С. Майхровіч, А. Семяновіч) гавораць аб сентыменталізме беларускага пісьменніка (прынамсі ў дачыненні да яго ранніх твораў). Другія з большымі або меншымі агаворкамі адносяць яго да прадстаўнікоў крытычнага рэалізму, вызначаюць элементы гэтага рэалізму. Трэція ж (Р. Бярозкін) сцвярджаюць, што аўтар «Гапона» яшчэ «рэалістычных вобразаў (...) не стварыў»^[36].

На нашу думку, аб рэалізме Марцінкевіча гаварыць можна толькі вельмі ўмоўна. У аўтара «Гапона» яшчэ няма ў поўнай меры той тыпізацыі, якая, калі карыстацца тэрміналогіяй В. Дняпрова, уласціва крытычнаму рэалізму, няма аналізу з'яў з пункту гледжання іх сацыяльна-гістарычнай сутнасці, даследавання ўнутранага свету чалавека. Для Марцінкевіча характэрны іншы тып мастацкага абагульнення — канструяванне рэчаіснасці па разумоваму ідэалу, узвядзенне вобраза да ідэальнага.

Якія ж аргументы сведчаць аб тым, што ў творчасці Марцінкевіча тыпізацыя яшчэ не пераважае? Па-першае, яўна адчуваецца ўмяшальніцтва аўтара, які з'яўляецца інтэрпрэтатарам падзей. Мастацкая ідэя ў Марцінкевіча, як правіла, зададзена: не характар рухае сюжэт, а аўтар загадзя, да працэсу творчасці, складае («канструіруе») схему дзеяння герояў. Не Юлія, а сам пісьменнік расстаўляе ў «Ідыліі» сеці, у якія трапляюць Лятальскі, Ян, камісар з жонкай і войт Навум. Перавыхаванне герояў адбываецца раптоўна, нематывавана, не пад уплывам асяроддзя, а таму, што так хоча аўтар — дастаткова прыгадаць, як раптоўна пазбыўся франкаманіі Кароль Лятальскі. Характары, як правіла, статычныя, «тоесныя» ў пачатку і канцы твора.

Па-другое, кідаюцца ў вочы дыдактычныя намеры аўтара. Чытачу не трэба выводзіць ідэю, выходзячы з сукупнасці мастацкіх вобразаў, бо гэта ідэя, часта вельмі утылітарная, выкладаецца ў канцы твора, так сказаць, у «голым» выглядзе, як павучанне. Пісьменніку здавалася, што мала будзе паказаць агіднасць дзеянняў Сабковіча, мала будзе пасадзіць яго пад стол у пакоях пачцівай шляхты, а затым пакараць увасобленае ў ім зло. У дадатак да ўсяго ў канцы «Залётаў» адзін са станоўчых герояў п'есы, суддзя, выступае з доўгім павучаннем, вельмі характэрным для дарамантычных метадаў, у першую чаргу класіцызму.

Па-трэцяе, вобразам Марцінкевіча не стае шматграннасці. Яны намалёваны аднабакова, адной фарбай — белай або чорнай, на што

ўказваў яшчэ Янка Купала. Прытым фарбы пераважна згушчаны: Сабковіч — гэта «шэльма з шэльмаў», Пачціўскі — сама дабрачыннасць. Героі Марцінкевіча яшчэ не індывідуалізаваны ў тым сэнсе, як гэтага патрабуе метада крытычнага рэалізму, не жывуць уласным, самастойным жыццём. Пішучы твор, аўтар «Гапона» быццам расстаўляе белыя і чорныя фігуркі, кожную з іх надзяляе адпаведнай рысай, патрэбнай для ілюстрацыі той або іншай думкі пісьменніка, і, як у шахматнай задачы, прымушае іх дзейнічаць у адзіна магчымым і адзіна патрэбным напрамку^[37]. У п'есах Марцінкевіча героя характарызуе яго прозвішча (Лятальскі, Дабровіч, Выкрутач, Шчырэцкі, Прыгаворка ў «Ідыліі», Пачціўскі, Зацнеўскі, Сабковіч у «Залётах»).

Мова герояў Дуніна-Марцінкевіча таксама амаль не індывідуалізавана: іх вуснамі гаворыць сам аўтар. Нярэдка ён забывае і пра паходжанне іх, і пра адукацыйны ўзровень. І тады, напрыклад, Даміцэля, сястра былога пастуха Сабковіча («Залёты»), уплятае ў свае разважанні прозвішчы антычных персанажаў. Героі Марцінкевіча самі сябе рэкамендуюць у доўгіх маналогам, самі сябе выкрываюць і павучаюць, як гэтага патрабавалі каноны драматургіі XVIII ст. Услед за ёю Марцінкевіч спыняў увагу не на характарах, а на палажэннях, вонкавых сітуацыях, у якія трапляюць дзеючыя асобы. Хіба не на пераапраананнях і непазнаваннях будзеца камізм «Ідыліі»? Хіба, саджаючы Сабковіча пад стол, Марцінкевіч не аддаў даніну патрабаванням камедыі XVIII ст.?!

Літаратура XVIII ст. наклала свой адбітак таксама на паэзію Марцінкевіча. Яго вершы нельга назваць лірыкай, бо ў іх амаль не выражана лірычнае «я» аўтара. Паэзія Марцінкевіча мае апісальны характар; яна пераважна прысвечана канкрэтным падзеям у жыцці аўтара. Разумовы пачатак бярэ верх над пачуцёвым.

На першы погляд, незразумела, якім чынам дарамантычныя мастацкія напрамкі здолелі накласці такі значны адбітак на творчасць Марцінкевіча. У рускай жа літаратуры ў той час ужо сфарміраваўся крытычны рэалізм. У польскай — расцвіў рэвалюцыйны рамантызм Міцкевіча і Славацкага...

Нам здаецца, што элементы класіцызму і сентыменталізму ў творчасці Марцінкевіча ў многім тлумачацца ўздзеяннем польскай літаратуры XVIII ст., традыцыі якой былі вельмі жывучымі і ў XIX ст. Трэба ўлічваць, што мастацкія напрамкі ў тагачаснай польскай літаратуры развіваліся інакш, чым у рускай, а сама літаратура намнога адсталая ў параўнанні з іншымі літаратурамі. «Мы адсталі ў літаратуры на цэлае стагоддзе», — пісаў у 1827 г. А. Міцкевіч^[38].

У 1829 г. ён прызнаваў у пісьме да І. Лелевеля, што ў літаратуры Польшча «на паўвека адсталая нават ад Расіі»^[39].

Галоўнымі напрамкамі польскай літаратуры XVIII ст. былі класіцызм і сентыменталізм. «Літаратура ідэй» тут актыўна ўздзельнічала ў барацьбе з прыгонніцкім ладам і рэлігійным абскурантызмам, за перамогу сіл розуму, за свабоду і роўнасць усіх людзей. Г. Калантай, Ф. Язерскі, Ю. Мейер і іншыя асветнікі патрабавалі вызвалення сялян ад прыгону, устанаўлення раўнапраўя мяшчан і шляхты. Вядома, яны, сыны асветніцкай эпохі, яшчэ верылі, што сацыяльныя пераўтварэнні наступяць у выніку «рэвалюцыі зверху», мірных рэформ. Гэта рыса прыйшлася вельмі да спадабы многім польскім аўтарам першай палавіны XIX ст., якія сацыяльнае пытанне падпарадкоўвалі нацыянальнаму.

Традыцыі польскага класіцызму, ідэі веку Асветніцтва на беларуска-літоўскіх землях пусцілі трывалыя карэнні. Пад уплывам гэтых традыцый у значнай ступені фарміраваўся талент не толькі А. Міцкевіча, але і Я. Чачота, Т. Зана. Гэтыя ідэі, часта ў эпігонскай форме, панавалі тут да 1831 г.^[40]

Пад сцягам адмаўлення класіцызму выступаў польскі сентыменталізм. Халоднаму рацыяналізму ён супрацьпаставіў пачуццёвасць. Сентыменталізм з'явіўся крокам уперад, бо цікавіўся простым чалавекам, яго ўнутраным светам, даказваў права простага чалавека на асабістае шчасце. Але прадстаўнікі сентыменталізму заклікалі да роўнасці не ў сацыяльным, а ў маральным сэнсе, рабілі стаўку на тое, каб расчуліць чытача, згладжвалі класавыя супярэчнасці. Іменна гэтым тлумачыцца факт, што ў польскай літаратуры ўздзеянне сентыменталізму адчувалася нават у сярэдзіне XIX ст. (Сыракомля, Плуг, Ленартовіч): грамадскае крэда сентыменталістаў як нельга лепш адпавядала тагачаснаму імкненню перавесці канфлікт з сацыяльнай сферы ў маральна-этычную. Зноў жа трэба падкрэсліць, што польскі сентыменталізм быў шырока прадстаўлены на беларускіх землях, дзе жылі яго вядучыя прадстаўнікі Ф. Карпінскі, Ф. Князьнін, Т. Глінская і інш. Іх творы карысталіся вялікай папулярнасцю ў «літоўскіх засценках» на працягу ўсяго XIX ст.^[41]

Калі польскі сентыменталізм быў яшчэ слаба звязаны з патрэбамі нацыянальнага жыцця, з яго асаблівасцямі, то рэвалюцыйны рамантызм выступіў у арыгінальным, нацыянальным адзенні, вырастаў з патрабаванняў эпохі буржуазных рэвалюцый і нацыянальна-вызваленчага руху. Рамантызм сінтэзаваў усё лепшае, што было ўласціва папярэднім напрамкам: ад сентыменталізму ўзяў яго культ пачуццяў, ад

класіцыстаў веку Асветы — яго грамадскую праграму. Але рамантыкі пайшлі далей: ім быў чужы рэфармізм, яны заклікалі да рэвалюцыйнага пераўтварэння жыцця, паказвалі яго ў сутыкненні і змаганні супрацьлеглых сіл.

Рэвалюцыйны рамантызм, з якім цесна звязана ўзнікненне новай беларускай літаратуры, дасягнуў у Польшчы такога росквіту, якога, бадай, не ведала ніякая іншая краіна. Тут ён у цэлым панавалі да 1863 г. У польскім рамантызме праяўлялася нацыянальная самасвядомасць народа, творы рамантыкаў становіліся школай выхавання патрыятычных пачуццяў. Культ выключнай асобы, які так характэрны для рамантыкаў, імпанаваў шляхецкім рэвалюцыянерам, якія рабілі стаўку на тайную змову, на гераізм адзінак.

Аднак развіццё польскага рамантызму ў межах Расійскай імперыі было штучна перапынена паражэннем паўстання 1831 г. Лепшыя паэтычныя сілы на чале з Міцкевічам і Славацкім аказаліся ў эміграцыі. Творы вядучых польскіх рамантыкаў былі забаронены царскай цензурай і таму ў Літве і Беларусі іх мала хто ведаў^[42]. У краіне зноў актывізаваліся класіцысты і сентыменталісты, якія спрабавалі заняць «пустку», узнікшую пасля эміграцыі рамантыкаў. Праўда, псеўдакласіцыстам не ўдалося заглушыць цікавасць да народнага жыцця, да фальклору, абуджаную рамантыкамі.

Такім чынам, у польскай літаратуры 40–50-х гадоў XIX ст. узнікла складаная сітуацыя. У эміграцыі існаваў рэвалюцыйны рамантызм, але яго творы былі амаль недаступны чытачу ў краіне. Затое свабодна адчувалі сябе прадстаўнікі псеўдакласіцызму і рэакцыйнага рамантызму, які быў прасякнуты містыкай, матывамі расчаравання і суму. У такіх умовах наследаванне лепшым традыцыям літаратуры XVIII ст. з яе заклікам да свабоды, роўнасці і брацтва ўсіх людзей было прагрэсіўнай з’явай. Іменна ад літаратуры XVIII ст. — ад Красіцкага, Вянгерскага, Нарушэвіча, Ясінскага адштурхоўваліся Сыракомля, Крашэўскі, Фрэдра^[43]. Іх шлях да крытычнага рэалізму ляжаў не праз рамантызм, а міма яго.

У перыяд такой «пусткі» пасля эміграцыі рамантыкаў якраз і пачынаў свой творчы шлях Ул. Сыракомля, мастацкі метада якога ў многім падобны на метада яго сучасніка і сябра Марцінкевіча. У «вясковага лірніка» — той жа тып мастацкага абагульнення, тыя ж зададзенасць і ўмяшальніцтва аўтара. Муза Сыракомлі «не дала малюнкаў, якія звярталі б увагу рэльефнасцю дэталяў і выразнасцю колераў. Налёт сентыменталізму і агульнасці

прыводзіў да таго, што контуры прадметаў раздвойваліся, сціраліся, прыдаючы вобразам цьмянасць, бы ў воку блізарукага»^[44]. Традыцыі літаратуры XVIII ст. больш за ўсё адчуваюцца ў эпічных і драматычных творах Ул. Сыракомлі. Так, з захаваннем канонаў класіцызму напісана эпічная паэма «Маргер» (1854). У ёй яшчэ няма гістарызму, уласцівага рамантычным творам, няма абавязковай для іх паралелі паміж мінулым і сучасным. Такую залежнасць ад літаратуры XVIII ст. добра адчуваў і сам аўтар^[45].

У творчасці Сыракомлі спалучаліся элементы розных літаратурных напрамкаў — класіцызму, сентыменталізму, рамантызму. У прыватнасці, паэт увабраў усё лепшае, што было ўласціва польскаму сентыменталізму, — яго цікавасць да простага чалавека, унутранага свету герояў, яго паэтызацыю сялянскай працы, побыту. Героі сыракомлеўскіх «гавэндаў» вызначаюцца павышанай, гіпербалізаванай пачуццёвасцю. Гарадской разбэшчанасці супрацьпастаўляецца ў духу Русо ідылічнае, «чыстае» жыццё на ўлонні прыроды, дзе ўвесь дзень праплывае ў бязвоблачным шчасці:

Z rana ci wianek upłote,
Na obiad dam szmer strumyka,
Na wieczere śpiew słowika,
A na noc marzenia złote^[46].

Не ў меншай меры, чым для Сыракомлі, сентыменталісцкія тэндэнцыі характэрны для ранняга Марцінкевіча. Яго героі надзелены незвычайнай пачуццёвасцю. Іх пачуцці — гэта не бурныя страсці рамантычных герояў, а «салодкая ўсхваляванасць», спакойнае захапленне, афарбаванае налётам лёгкага суму. Вось як, напрыклад, гаворыць пра сваё каханне Кароль Лятальскі:

Прыйдзі, мой любы анеле!
Клічу цябе я ўлюблёны.
Сцежку табе тут усцэле
Кветкамі любасць да скону^[47].

Часам нават ствараецца ўражанне, што для герояў Марцінкевіча важна не само каханне, а туга па ім, пакутлівасць, якая ачышчае душу чалавека. Іх пачуцці праяўляюцца вонкава, часцей за ўсё ў патоку слёз. Героі быццам спаборнічаюць, хто глыбей і меланхалічнай адчувае. Яны жывуць сентыментальнымі ідэаламі — знаходзяць сваё шчасце ў ідылічным каханні на ўлонні прыроды, імкнуцца ў марак да мясцін, звязаных з успамінамі

маленства. Такі «культ» успамінаў характэрны для «Ідыліі», «Залётаў». Адэля Сакальніцкая («Залёты») спявае:

У садочку цвітучым па сцежачках, польнай
Пахучай травіцай засланных,
Я змалку дзён з Стасем гуляла свавольна,
На воку бацькоў мілаваных.
Стась міла забавіць патрапіў заўсёды:
Ці птушку з гнязда мне дастане,
Ці кветак нарве мне, ці ягад з гароду,
Чым-будзь асалодзіць гулянне.
Як после навукам ён стаў аддавацца,
Яму ў сэрцы ўдзячнасць хавала.
Бывала, як госці пачнуць к нам збірацца,
Я толькі яго сустрачала^[48].

У ранніх творах Марцінкевіч падзяляў думку сентыменталістаў, што чалавеку для шчасця яго трэба адасобіцца ад грамадства: пакінуць горад, які пагаршае норавы, і схавацца з любімым чалавекам у вясковай цішы, напоўніць жыццё сельскімі немудрагелістымі радасцямі, як гэта робяць героі ідылічных вершаў Карпінскага ці драмы «Хатка ў лесе» Ул. Сыракомлі — з той толькі розніцай, што ідылічнае шчасце пастушкоў Карпінскага яшчэ бязвоблачней і бестурботней, чым шчасце марцінкевічаўскіх Алісы і Юліі. Для сялянкі Лауры («Філон і Лаура»), якая прынесла ў лес для свайго каханага, пастуха Філона, кошык з малінамі, найвялікшым горам здаецца, што ад яе кудысьці схаваўся гарэзлівы Філон. Мары гераіні не ідуць далей таго, што

Lepiej mu na tym jaworze
Koszyk i wieniec zawieszę.
Jutro paść będzie trzodę przy borze,
Znajdzie... jakże go pocieszę^[49].

Дарэчы, здаецца, ніхто яшчэ не заўважыў, што ў «Ідыліі» Юлія Дабровіч спявае песню на працытаваныя вышэй словы Карпінскага, вельмі папулярную ў першай палавіне XIX ст. Гэта яшчэ раз пацвярджае, што Марцінкевіч добра ведаў творчасць польскіх сентыменталістаў.

Наогул «Ідылія» ў многім мае несамастойны характар. Яе сюжэт нагадвае сюжэт камедыі Карпінскага «Аброк», герой якой, пан Мілоскі, таксама вяртаецца са сталіцы ў вёску і пад уздзеяннем кахання да Палюсі, дачкі селяніна Шымана, раптоўна

перааджаецца. Да таго ж аказваецца, што Палюся зусім не сялянка. Яна шляхціца, племянніца пана Статэцкага. Для шчасця маладых няма перашкод, а жорсткі аконам Гразніцкі, якому таксама спадабалася Палюся, пасаромлены. У абодвух творах бачны дыдактычныя намеры аўтараў.

Адносіны Марцінкевіча да сентыменталізму вызначаюцца супярэчлівасцю. Найбольшую даніну сентыменталісцкім тэндэнцыям ён аддаў у ранніх творах, асабліва ў «Ідыліі». Потым, убачыўшы, што яго ідылічныя ідэалы разыходзяцца з рэчаіснасцю, пісьменнік пачаў асуджаць ідэалізацыю вясковага побыту («Літаратурныя клопаты»), але не змог канчаткова парваць з сентыменталізмам. Занадта моцныя карэнні ён пусціў у польскай літаратуры, ад якой Марцінкевіч сябе яшчэ амаль не аддзяляў. Традыцыі сентыменталізму адпавядалі ідэям класавага салідарызму, якія падзяляліся дробнай шляхтай. Усё гэта штурхала беларускага пісьменніка назад, да Карпінскага і Князьніна. Характэрна, што ў беларускіх творах Марцінкевіч больш арыгінальны і менш залежны ад традыцый польскай літаратуры («Гапон», «Халімон на каранаванні», «Пінская шляхта»). Уплыў сентыменталізму ў беларускіх творах адчуваецца ў непараўнальна меншай ступені, чым, напрыклад, у «Благаславённой сям'і», напісанай на польскай мове. Часам нават узнікае ўражанне, быццам двухмоўныя «Залёты» ці «Ідылія» пісаліся двума аўтарамі — настолькі розніца тып мастацкага абагульнення ў розных сцэнах, Там, дзе дзейнічаюць сяляне, дзе апавяданне вядзецца на беларускай мове, амаль знікае зададзенасць, дыдактызм, пераважае. (звернемся зноў да тэрміналогіі В. Дняпрова) тыпізацыя (Марыся, Пятрук, Навум). Тамсама, дзе падзеі пераносяцца ў палац, аўтар застаецца верны традыцыям літаратуры XVIII ст.

Што датычыцца польскага рамантызму, то ён не мог у значнай ступені адбіцца на ранняй творчасці Марцінкевіча. Як ужо гаварылася раней, у 40 – пачатку 50-х гадоў XIX ст. асноўныя творы рамантыкаў былі ў межах Расійскай імперыі невядомыя. Праўда, ад рамантызму ішла цікавасць да фальклору, свабода ў дачыненні да граніц паміж жанрамі (вершаваныя аповесці і апавяданні Дуніна-Марцінкевіча вельмі блізкія да сыракомлеўскай «гавэнды», якая ў многім вядзе паходжанне ад рамантычнай балады). Але ўсё ж аўтару «Гапона» быў чужы суб'ектывізм і лірызм рамантыкаў; яго героям далёка да змагароў Міцкевіча і Славацкага.

У 40 – пачатку 50-х гадоў XIX ст. з твораў А. Міцкевіча на тэрыторыі Літвы і Беларусі ведалі пераважна тыя, якія былі

напісаны ў віленска-ковенскі перыяд жыцця паэта, — балады і рамансы, «Гражыну», II і IV часткі паэмы «Дзяды». Яны выклікалі ажыўленыя спрэчкі. Эпігоны класіцызму адмаўлялі рамантычную паэзію Міцкевіча, высмейвалі і парадывалі яе (П. Янкоўскі). Але знаходзіліся і абаронцы новага напрамку. Некаторыя з іх спрабавалі пісаць «пад ранняга Міцкевіча», што было палемічна завостраным у дачыненні да лагера рэакцыі. Марцінкевіч, і гэта робіць яму гонар, залічаў сябе якраз да прыхільнікаў таленту маладога Міцкевіча.

У сярэдзіне мінулага стагоддзя на беларускіх і ўкраінскіх землях многа наследаванняў выклікалі другая і чацвёртая часткі паэмы «Дзяды». Апісанне беларускага народнага абраду, у час якога мёртвыя выступаюць з гнеўным асуджэннем зямных парадкаў, страсны маналог-споведзь Густава, незадаволенага рэчаіснасцю, захаплялі многіх пісьменнікаў малодшага пакалення. Пад уплывам «Дзядаў» узніклі «Хаўтуры» і «Звар'яцелы паэт» А. Грозы, «Эдвард» В. Чайкоўскага, «Звар'яцелы» А. Плуга, «Калейдаскоп жыцця» Я. Мікульскага і інш. У адным шэрагу з гэтымі творамі стаіць драма Марцінкевіча «Звар'яцелы» (1855). Яе герой, малады паэт Эдмунд, без узаемнасці закаханы ў Аліну Паэтніцкую, няздольную адказаць узаемнасцю на сапраўднае пачуццё. Ён неаднаразова выступае з доўгімі маналогамі аб вераломнасці жанчын і недасканаласці свету, паўтарае пры гэтым вядомыя словы Міцкевіча «Жанчына, марны пух...» Марцінкевіч паўтарае Міцкевіча нават у дэталях. Звар'яцелы Эдмунд з'яўляецца ў лесе таксама ў рванай вопратцы, падперазаны вяроўкай. Перад доўгай дарогай Густаў атрымлівае кіпарысавы лісток, Эдмунд — лісток ружы. «Самазабойству» Густава адпавядае смерць звар'яцелага Эдмунда.

На жаль, у «Звар'яцелым» Марцінкевіч наследаваў свайму папярэдніку нятворча, па-эпігонску. Беларускі пісьменнік не асэнсаваў усяго ідэйна-мастацкага багацця II і IV частак паэмы «Дзяды». Міцкевічаўскі Густаў расчараваны не толькі ў каханні, а ў рэчаіснасці наогул. Ён пераконваецца, што ў сучасным грамадстве нельга быць шчаслівым. Любоў Густава «не на адным спачыла чалавеку, а ўсе народы абняла». І таму міцкевічаўскі герой памірае, каб уваскрэснуць бунтаром Конрадам, узнімаецца над асабістым у імя агульначалавечага. У «Дзядах» выказаны адносіны народа да ўмоў жыцця, спачуванне сялянскай нядолі. Нічога гэтага няма ў «Звар'яцелым». У драме адсутнічае той сацыяльны пратэст, які так выразна гучыць у паэме Міцкевіча. Эдмунда не цікавіць

жыццё народа. Герой Марцінкевіча не можа «ўваскрэснуць» для барацьбы, бо цалкам замкнуўся ў сваім пакутлівым каханні. Пачуцці Эдмунда настолькі гіпербалізаваны, а пафас яго маналогаў настолькі штучны, што «Звар’яцелы» часам успрымаецца як пародыя на IV частку «Дзядаў».

Пад несумненным уздзеяннем «Дзядаў» напісаны і «Стаўроўскія дзяды» — другі раздзел «Вечарніц». «ДунінМарцінкевіч, — піша Ю. Галомбэк, — звярнуўся тут да абраду дзядаў, наследуючы, відаць, Міцкевічу, вылучыў у якасці асноўнага моманту адносіны народа да паяўлення духаў...»^[50] У адрозненне ад Міцкевіча падзеі ў «Стаўроўскіх дзядых» перанесены ў далёкае мінулае.

Уздзеянне польскага рамантызму на творчасць Марцінкевіча ўзмацнілася ў канцы 50-х гадоў, калі ў межах Расіі зноў пачалі выдавацца творы Міцкевіча і Славацкага. Новая хваля рамантычнай паэзіі дакацілася тады да самых аддаленых куткоў Беларусі, стала тут ідэйным сцягам нацыянальна-вызваленчага руху.

У 1858 г. упершыню на польскай зямлі (у Торуні) выйшла з друку эпапея А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш». І знамянальна, што Марцінкевіч прыступіў да перакладу яе адразу ж, як толькі яна была дазволена да друку ў Расіі. Яго пераклад з’явіўся першым перакладам паэмы на славянскія мовы. Марцінкевіч апырэдзіў чэшку Э. Краснагорскую, харвата М. Марэціча і іншых перакладчыкаў. Ужо 28 мая 1858 г. рукапіс перакладу першых дзвюх быліц дазволіла друкаваць віленская цэнзура. У наступным годзе яны былі надрукаваны. Але адразу ж амаль увесь тыраж выдання (за выключэннем некалькіх экзэмпляраў) канфіскавала цэнзура. «Прыбраны ў мужыцкую сярмягу» «Пан Тадэвуш» не дайшоў да беларускага чытача. Але ўжо сам факт перакладу сведчыў не толькі аб высокім мастацкім гусце Марцінкевіча, але і аб яго грамадзянскай мужнасці. У 80-я гады ён зноў спрабаваў выдаць паэму на беларускай мове — на гэты раз з дапамогай часопіса «Край». Цікава, што, па сцвярджэнню А. Брукнера, забаронены пераклад быў паўторна выдадзены ў Кракаве і адтуль нелегальна дастаўляўся ў Беларусь^[51]. Магчыма, гэтым выданнем карыстаўся Ул. Бэлза, перадрукоўваючы пачатак перакладу ў львоўскім выданні 1888 г.^[52]

Робота над перакладам «Пана Тадэвуша» ўзбагаціла мастацкі вопыт Марцінкевіча. У польскіх творах пісьменніка, напісаных пасля 1858 г., асабліва ў «Люцынцы» (1861), відавочна творчае ўздзеянне Міцкевіча. Тут хочацца запырэчыць Ю. Галомбэку, які прататып «Люцынкі» бачыў у міцкевічаўскай «Гражыне»: у

абодвух творах, маўляў, галоўнымі героямі з'яўляюцца жанчыны, а падзеі адбываюцца ў далёкім мінулым. Але ж галоўная дзеючая асоба «Люцынкі» — малады Даліва. Нельга не пагадзіцца з А. Лойкам, што ў паэме Марцінкевіча прыкметна адчуваецца ўплыў «Пана Тадэвуша»^[53]. Абодва творы пачынаюцца з усхваляванага пралога, у якім выказваюцца патрыятычныя пачуцці, праслаўляюцца прыгажосць роднага краю. Законнік з «Люцынкі», які ўзнёслай прамовай прымірыў сварлівую шляхту, нагадвае міцкевічаўскага ксяндза Робака.

Ю. Галомбэк указвае і на іншыя паралелі паміж творамі Марцінкевіча і Міцкевіча, у прыватнасці паміж «Славянамі ў XIX стагоддзі» і «Конрадам Валенродам». Марцінкевічаўскі Кізралі — гэта Валенрод, які дзейнічае ў іншы час і ў іншай краіне, але аднолькавым спосабам. Ён, як і міцкевічаўскі герой, трапіўшы ў варожы стан, выношвае ў сэрцы помсту для тых, хто запаланіў яго радзіму:

Вось чаму часта ў журбоце ён ходзіць,
Зрок павяртае да роднага краю,
Што паланёны варожаю зграяй^[54].

Марцінкевічу, відаць, засталася невядомай творчасць такога рамантыка, як Ю. Славацкі. Яго творы, як гэта на аснове дакументаў сцвярджае Г. Вервес, у першай палавіне XIX ст. праследаваліся царскімі ўладамі ва Украіне і, зразумела, у Беларусі^[55]. Апрача таго, ускладненая паэзія Славацкага здавалася тут адарванай ад рэальных спраў і проста незразумелай. Імя Славацкага Марцінкевіч не ўспамінае ў «Літаратурных клопатах». Праўда, у «Люцынцы» ёсць асобныя вобразы, быццам бы літаральна запазычаныя з арыентальных паэм польскага рамантыка, далёкія ад беларускай рэчаіснасці. У беларускі пейзаж «упісваецца» ўсходняя экзатыка:

Бедуін на кані, што да бегу прывычны,
Не імчыцца так хутка ў стэпах за здабычай,
Ды і сокал на чаплю не так хутка рыне,
Як з вятрамі ў спрэчках імчыцца Люцына^[56].

Або:

Так два буйвалы б'юцца ў бязлюднай пуетыні,
Аж пакуль з іх, нарэшце, адзін не загіне...^[57]

Але «арыенталізм» «Люцынкі» не абавязкова тлумачыцца ўздзеяннем паэзіі Славацкага. З такім жа поспехам ён мог узнікнуць пад уплывам «Кіргіза» Г. Зялінскага ці «ўсходніх» паэм А. Чайкоўскага.

Уздзеянне польскіх рамантыкаў на Марцінкевіча адбывалася, відаць, не адразу і не непасрэдна, а апасродкавана — праз творчасць яго бліжэйшага сябра Ул. Сыракомлі. Творчае выкарыстанне ідэйна-мастацкага багацця міцкевічаўскага «Пана Тадэвуша» ў «Народжаным Яне Дэмбарогу» магло служыць прыкладам для «Люцынкі», «Конрада Валенрода» ў «Маргеры» — для «Славян у XIX стагоддзі».

Такім чынам, творчы метады Марцінкевіча вызначаўся складанасцю і ў нейкай ступені эклектызмам.

У цэлым яго ўмоўна можна было б вызначыць як дарамантызм («прадрамантызм»). Метады Марцінкевіча здзіўляюча падобны на метады польскага дарамантычнага пісьменніка К. Браздзінскага. Яго «Веслаў» таксама насычаны фальклорным матэрыялам; у тэкст уводзяцца народныя песні.

У творчасці Марцінкевіча спалучаліся элементы розных мастацкіх напрамкаў — класіцызму, сентыменталізму, рамантызму, урэшце крытычнага рэалізму. У адной «Ідыліі» ці «Гапоне» адначасова праявілася тое, што іншыя літаратуры перажылі паасобку на працягу дзесяцігоддзяў і стагоддзяў. Такое спалучэнне, відаць, характэрная асаблівасць літаратур XIX ст., якія адсталі ў сваім развіцці. Як сцвярджае П. Дзінекаў, у Балгарыі таксама «нельга гаварыць аб аформленых літаратурных школах сентыменталізму і рамантызму..., але няцяжка прыкмеціць элементы гэтых плыняў у творах шэрагу пісьменнікаў XIX ст.; у балгарскай літаратуры яны паяўляюцца са значным спазненнем, у той час, калі еўрапейскія літаратуры іх ужо жываюць»^[58]. У балгарскай літаратуры сярэдзіны XIX ст. праяўленні рэалізму з цяжкасцю можна аддзяліць ад элементаў сентыменталізму і рамантызму. Тагачасныя балгарскія пісьменнікі пераважна арыентаваліся на здабыткі літаратуры XVIII ст., у тым ліку і зарубежнай; 50-я гады ў балгарскай літаратуры нагадваюць не сярэдзіну XIX ст. у рускай літаратуры, а прыкладна другую палавіну XVIII ст.^[59] Тое ж самае можна сказаць і аб украінскай літаратуры, дзе ў першай палавіне XIX ст. класіцысцкія тэндэнцыі ажываюць таксама ў сплыве з рамантызмам.

Свае асабістыя адносіны да многіх польскіх пісьменнікаў Дунін-Марцінкевіч выказаў у трэцяй частцы вершаванай аповесці «Літаратурныя клопаты», дзе аўтар успамінае аб гутарцы з Алесяй. Яго шчароўская знаёмая прадэманстравала здзіўляючае веданне польскай літаратуры сярэдзіны XIX ст.:

Ёсць пісьменнікі, паэты, не знайсці ім роўных,
Заклікаюць нас наперад, к новым дням чароўным.
От, напрыклад, наш Крашэўскі, Штырмер, Каржанёўскі,
Поль, Ржавускі і Сяменскі, Адынец, Чайкоўскі
Так прыгожа і даўно ўжо нас запаланілі,
«Не пакінуць яны працы да апошняй хвілі.
Ці зямляк наш Сыракомля — гонар наш і слава!
Кожны месяц выдае ён новы твор цікавы.
Што за мова! Стыль прыгожы. Не знайсці заганы.
І не дзіўна, што літвінкі ім зачараваны!
От, каб выдаў Поль «Магорта», Крашэўскі «Два светы»,
А славуты Сыракомля свайго «Дэмбарога»,
Свет прызнаў бы: край наш мае добрых твораў многа,
Што не бедная эпоха на майстроў-паэтаў^[60].

(Пераклад П. Пранузы)

І гэта — не толькі пункт гледжання Алесі. Яе думку падзяляе аўтар:

Што Алеся мне сказала, я з усім згадзіўся,
Але поглядам уласным шчыра пахваліўся:
«Аўтар слаўнае «Марыі», аўтар «Валенрода» —
Найвялікшыя паэты будуць жыць заўсёды.
Аўтар «Караля замчышча» змоўк, не піша болей,
Гэта вестка працінае сэрца моцным болем^[61].

(Пераклад П. Пранузы)

Усяго ў «Літаратурных клопатах» названы прозвішчы 28 польскіх пісьменнікаў (Міцкевіч і іншыя рамантыкі названы ўскосна). Гэты пералік даволі эклектычны: у яго трапілі і пісьменнікі, якія стаялі на перадавых пазіцыях (Вольскі, Сыракомля, Дзяржкоўскі), і кансерватары (Ржавускі, Штырмер, Поль, Адынец; заўважым, што іх прозвішчы прыводзіць не пісьменнік, а Алеся). Побач з агульнавядомымі пісьменнікамі

названы і тыя, хто не меў значнага таленту (Кракуў, Прушакова, Вянярскі, Трыплін, Пілат). Цікава, што Марцінкевіч не ўспамінае тых польскіх паэтаў, якія стаялі на крайне левых пазіцыях (Бэрвінскі, Эрэнберг, Васілеўскі). У цэлым жа ў «Літаратурных клопатах» пералічаны (за выключэннем А. Грозы і І. Ходзькі) усе польскія аўтары, якія ў сярэдзіне XIX ст. былі найбольш папулярны ў Літве і Беларусі. Амаль усе пісьменнікі, указаныя Марцінкевічам, мелі прамое або ўскоснае дачыненне да Беларусі, Гэта — і Міцкевіч, і Сыракомля, і Плуг, і Польш, і Крашэўскі, і Пянкевіч, і Трыплін, і Ржавускі. Беларускую тэматыку ўзнімаў Л. Сяменскі («Свіцязянка»); яго «Вечарніцы» (Вільня, 1854) у некаторай ступені паслужылі жанравым прататыпам для «Вечарніц» Марцінкевіча (1855). На Палессі нарадзіўся прэзаіт Ю. Дзяржкоўскі. Для С. Манюшкі, ураджэнца Беларусі і асабістага сябра аўтара «Гапона», пісаў лібрэта Ул. Вольскі. Урэшце, Леапольд Штырмер друкаваўся ў «Незабудцы» Баршчэўскага («Пантофаль, гісторыя майго пляменніка», 1841).

З многімі польскімі пісьменнікамі Марцінкевіч быў знаёмы асабіста, перапісваўся з імі, а яны ў сваю чаргу падтрымлівалі творчасць аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры ў віленскім і варшаўскім друку. Сярод шчырых сяброў паэта трэба назваць Адама Плуга, Юльяна Гарайна і, вядома, Уладзіслава Сыракомлю.

Адам Плуг (А. Пяткевіч), беларус па паходжанню (нарадзіўся ў Замосці ля Грэска, жыў у Жукавым Барку ля Нясвіжа), прыхільна ставіўся да спроб Марцінкевіча стварыць «мясцовую» літаратуру на народнай мове і, па сведчанню Карскага, сам напісаў па-беларуску легенду і чатыры аповяданні. У 1856 г. Плуг наведаў Мінск і пабываў у гасцях у беларускага пісьменніка^[62]. Тады ж быў напісаны яго верш «Да В. Марцінкевіча. Аўтара твораў на беларускім дыялекце»:

Serцем ujęty w zacnej twej chacie,
Litwin, wędrowiec z podolskich pól,
Serцем ci płaci, Litwinie bracie,
Za słodkie słowo, za chleb, za sól,
Jam ci Pług niby, tyś rolnik prawy,
Ty w kmiecej mowie prowadzisz siew,
Co z czasem ponad chwasty i trawy
Wzrośnie w cudownych owoców krzew.
Niechże ci Pan Bóg znoje osłodzi,
Niech błogosławi pocziwy trud,
Niech się twój zasiew stokroć rozrodzi,
Duchownym chlebem niech żywi lud^[63].

Сваю паездку ў Беларусь Пług падрабязна апісаў на старонках варшаўскага часопіса «Кроніка вядомосці краёвых і загранічных». Тамсама польскі паэт выступіў у абарону Марцінкевіча, якога пан Скібіцкі папракаў у «Газеце варшавскай» за тое, што ён сваімі дыялектызмамі псуе польскую мову. Аўтар артыкула выказаў упэўненасць, што творы беларускага пісьменніка «могуць падабацца сялянам, бо прамаўляюць да іх на іх жа мове і ў пэўнай ступені дасканалы малююць іх свет»^[64]. Адначасова Пług крытыкаваў Марцінкевіча за тое, што ён... узнімае празмерна вострыя тэмы — крытыкаваў справа.

Творы беларускага пісьменніка папулярываваў у польскім друку таксама белетрыст і падарожнік Юльян Гарайн. Нейкі час ён жыў у Мінску. Калі ў 1852 г. мінскія аматары паставілі «Ідылію», Гарайн расказаў аб прэм'еры ў карэспандэнцыі, змешчанай у газеце «Дзеннік варшавскі» пад назвай «Фізіялогія прыказак»^[65]. Затым гэта карэспандэнцыя была ўключана ў зборнік «Затрачаныя хвіліны»^[66]. Абставіны, пры якіх адбылося знаёмства Марцінкевіча з Сыракомляй, Гарайн прыгадаў у мемуарах «З жыцця паэта». У іх звяртае на сябе ўвагу сцвярджэнне, што марцінкевічаўскі «Гапон» быў інсцэніраваны ў Мінску^[67]. Гэта ж пацвярджаюць і іншыя мемуарысты^[68].

Аднак найбольш плённай была дружба Дуніна-Марцінкевіча з Уладзіславам Сыракомляй, чыя творчасць стала для беларускага пісьменніка добрым прыкладам служэння народу. «Вясковы лірнік» заахвочваў свайго сябра пісаць на беларускай мове. У каталогу бібліятэкі Сыракомлі ёсць амаль усе кнігі Марцінкевіча^[69]. Гэта дружба вельмі не падабалася царскім уладам. Нават у 1889 г., пасля смерці беларускага пісьменніка, яны

абвінавачвалі яго ў сяброўскіх адносінах з польскімі паплечнікамі, «якія, як напрыклад Сыракомля, прысвечалі яму нават свае вершы»^[70].

Ул. Сыракомля неаднаразова бываў у Мінску і гасцяваў у доме Марцінкевічаў. 5 чэрвеня 1855 г. ён выступаў тут са звернутым да «любімага Навума» вершаваным тостам, які пачынаецца словамі:

Szczęśliwy, kogo wianek bratnich serc otoczy,
Jak mię dzisiaj przychodnia u brzegów Swisłoczy!^[71]

У многіх крыніцах указваецца, што разам з віяланчэлістам А. Концкім і кампазітарам С. Манюшкай Сыракомля прыез джаў у Мінск таксама на грамадзянскія выбары ў кастрычніку 1856 г.^[72] На першы погляд гэта падцвярджаецца загалоўкам марцінкевічаўскага верша «На ўшанаванне прыбыцця ў горад Мінск Апалінарыя Концкага, Уладзіслава Сыракомлі і Станіслава Манюшкі», які датуецца 25 кастрычніка 1856 г.^[73]

Аднак на самай справе ў кастрычніку 1856 г. Сыракомлі ў Мінску не было. Звяртаючыся да «вясковага лірніка», у прадмове да «Літаратурных клопатаў» (а пад імі стаіць дата 10 снежня 1856 г.) той жа Марцінкевіч пісаў: «На выбары, якія тут, у Мінску, былі вельмі шумнымі, таму што славуць артысты Апалінары Концкі, Станіслаў Манюшка, наш геніяльны спявак, і Адам Герман, таленавіты віяланчэліст, сваім з'яўленнем на мінскім гарызонце дадалі некаторым чынам бляску гэтаму выбарчаму з'езду, — прыбылі таксама два беларусы...»^[74] Ды і сам Сыракомля ў пісьме да мінчаніна Паўла Матушэвіча выказаў такую просьбу: «Занадта мяне хвалюе н а ш р о д н ы М і н с к , каб яго выбары, на якія я не змог паспяшыць, засталіся для мяне абыхавымі. Таму, прашу цябе, апішы мне іх шырока...»^[75] Аб прысутнасці Сыракомлі на грамадзянскіх выбарах у Мінску не ўспамінае і А. Плуг^[76], які, перакладаючы названы вышэй «Верш Навума Прыгаворкі», даў яму зусім іншы заглавак: «Верш Вінцэнта Марцінкевіча да Апалінарыя Концкага, Манюшкі і Германа...» Такое розначытанне ўзнікла, відаць, з-за таго, што Марцінкевіч напісаў свой прывітальны верш яшчэ д а п р ы е з д у г а с ц е й і потым, хаця адзін з іх і не прыбыў, уключыў верш у зборнік «Дудар беларускі» ў першапачатковым выглядзе.

Неацэнную паслугу маладой беларускай літаратуры аказаў Сыракомля сваімі артыкуламі і рэцэнзіямі. У іх паэт даказваў права беларусаў мець пісьменства на сваёй роднай мове, абараняў беларускую літаратуру ад нападак розных паноў скібіцкіх, знаёміў

польскага чытача з творамі Марцінкевіча. Са свайго боку беларускі паэт быў вельмі ўдзячны Сыракомлі за сяброўскую падтрымку і крытыку. Вершаванае апавяданне «Літаратурныя клопаты» ён прысвяціў польскаму сабрату. У прэзічнай прадмове да апавядання Сыракомля названы «паэтам і прыяцелем», які добра зразумеў працу пачынальніка новай беларускай літаратуры. Імя польскага паэта, сцвярджае Марцінкевіч, шырока вядома ў Беларусі — «ад Вільні і да Гомеля».

У 1855–1857 гг. Ул. Сыракомля змясціў у «Газэце варшавскай» тры артыкулы пра творчасць Марцінкевіча, а таксама «Кароткае даследаванне аб мове і характары паэзіі русінаў у Мінскай правінцыі»^[77]. У першым з артыкулаў гаворка ідзе пра «Вечарніцы», у другім — пра «Гапона», у трэцім — пра «Купалу»^[78].

Вельмі цікавым з’яўляецца таксама артыкул Сыракомлі «Творы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча», які быў змешчаны ў газэце «Кур’ер віленскі»^[79] і да апошняга часу заставаўся па-за ўвагай беларускіх даследчыкаў.

У пачатку артыкула падкрэсліваецца, што з творчасцю беларускага пісьменніка аўтар знаёміць польскага чытача ўжо не ў першы раз. «Адразу ж пасля выхаду кожнага больш каштоўнага твора Марцінкевіча, — піша Сыракомля, — мы давалі аб ім справаздачу ў «Газэце варшавскай», лічачы тварэнні народнага паэта феноменам, вартым увагі іменна з таго поваду, што Марцінкевіч першы ўзяў у свядомыя рукі Беларускаю дуду нашага народа, здабыў з яе песню, якую народ зразумеў, а хатняе рэха паўтарыла».

Далей Сыракомля спыняецца на некаторых фактах гісторыі беларускай літаратуры, успамінае, што беларуская мова, якая «бліжэй за ўсё да рускай мовы», была калісьці ўрадавай, называе такія творы, як «Прамова Мялешкі», пісьмо Камунякі да Абуховіча. Адзначаецца, што ў адрозненне ад украінскага беларускі народ не стварыў багатага эпасу. Аўтар тлумачыць гэта больш цяжкімі матэрыяльнымі ўмовамі жыцця сялянства.

Прыгадаўшы пра першыя крокі, якія на ніве асветы беларускага народа зрабілі Я. Чачот і Р. Зянкевіч, Сыракомля пераходзіць да разгляду творчасці Марцінкевіча. Пра яго сказана, што ён «... сам пачаў пісаць на мове беларускага народа, у яго духу і пра яго, а нам прыемна даведацца, што яго словы з удзячнасцю сустрэты пад гонтавымі беларускімі стрэхамі. Марцінкевіч заслугоўвае падзякі за тое, што, зацікаўліваючы літоўска-рускі народ зразумелымі для

яго аповесцямі, ён пашырае сярод народа ахвоту да чытання, якой той раней не меў».

Далей, разглядаючы такія творы Марцінкевіча, як «Вечарніцы», «Гапон» і «Купала», Сыракомля робіць некалькі крытычных заўваг пра дыдактызм і кніжнасць асобных вобразаў. Дзякуючы за прысвячэнне яму «Літаратурных клопатаў», аўтар абяцае ў адным з наступных артыкулаў разгледзець польскія творы свайго сябра (на жаль, здаецца, ён не паспеў выканаць сваё абяцанне).

4

Гаворачы пра артыкул Сыракомлі ў «Кур'ежэ віленьскім», нельга не звярнуць увагу яшчэ на адну акалічнасць. Аддаючы належнае Марцінкевічу, аўтар усё ж папракае яго за «аголены» паказ рэчаіснасці і распальванне класавай нянавісці. Вось што піша Сыракомля пра аповесць «Гапон»: «Нягледзячы на чыстую беларускую мову і паасобныя вобразы, створаныя ўмела і са смеласцю, мы не можам пахваліць «Гапона». Сёння (г. зн. напярэдадні паўстання 1863 г., выдзелена намі. — А. М.) не час дражніць старую прадудзятасць паміж класамі грамадства; а калі, з аднаго боку, мы не верым, каб усе аканомы былі такімі дрэннымі, як апісаны ў аўтара, то, з другога, зусім не дапускаем думкі, каб Гапон, дзіця сумленнага нашага народа, стаўшы ўжо афіцэрам, хаваў бы на дне сэрца непрыгожую помсту. Наколькі мы ведаем гэты наш народ, мы ўпэўнены, што Гапон у такім выпадку астаўся б натуральным апякунам і абаронцай свайго ворага. Навошта аўтар абражае высакародныя пачуцці народа, аб якіх (мы ўпэўнены) ён сам прытрымліваецца іншых перакананняў». Супрацьпаставіўшы «Гапону» «Шчароўскія дажынкi», Сыракомля дае Марцінкевічу наступныя парады: «Няхай аўтар не спыняецца ў сваім высакародным намаганні вучыць народ, няхай праясняе яму ў галовах, робіць лепшымі сэрцы, прысвячаючы свае апавяданні жыццёвым тэмам, і ўрэшце (...) няхай не лічыць сваёй заслугай паказ дробязей паўсядзённага побыту ў занадта дакладных фарбах. Не ў іх заключаецца стыхія паэзіі, асабліва такой, якая ставіць сваёй мэтай узняцце вясковага народа».

Як відаць з прыведзеных цытат, Сыракомля крытыкаваў Марцінкевіча за тое, што ён распальвае класавыя рознагалосці, узбуджае ў сялян нянавісць супраць паноў. Папракаў беларускага пісьменніка за твор, які ў нашым літаратуразнаўстве стаў хрэстаматыйным прыкладам шляхецкага лібералізму... Як жа вытлумачыць такую крытыку «справа»? С. Александровіч бачыць тут проста нейкую нелагічнасць, непаразуменне. Гаворачы пра

аналагічныя папрокі Сыракомлі па адрасу Марцінкевіча на старонках «Газэты варшавскай», даследчык піша: «Цяжка даць веры, што такія заўвагі дае паэт, які ў сваёй творчай практыцы не прытрымліваўся тых рэцэптаў, якія прапануе Дуніну-Марцінкевічу. У сваіх творах «На Палессі», «Бедны дрозд», «Вызваленне сялян», «Лялька» і многіх іншых Ул. Сыракомля не шукаў «драпіроўкі» і «эстэтычнай падфарбоўкі», каб прыкрыць суровую праўду жыцця»^[80]. Аднак з С. Александровічам нельга пагадзіцца. З такім жа поспехам у спадчыне польскага паэта можна знайсці творы, дзе жыццё «эстэтычна падфарбавана», дзе героі не помсцяць за свае крыўды, а калі і помсцяць («Хадыка», «Сповідзь пана Корсака»), то потым доўга «адмольваюць» свой «грэх».

Ул. Сыракомля раіў Марцінкевічу якраз тое, чаго сам прытрымліваўся ў творчай практыцы. Польскі паэт неаднаразова заклікаў сваіх чытачоў, каб яны прабачылі сваім класавым ворагам. Такія заклікі асабліва характэрны для лірычных твораў, напісаных напярэдадні паўстання 1863 г. Вось радкі з верша «Уступ да віленскага календара на 1862 год»:

Starą nienawiść do starszej braci
Niech zapomnienie wieczne przygniecie;
Trzeba zapomnieć, że są bogaci...
Dziś bogatymi zostać możecie!^[81].

У адрозненне ад Сыракомлі Марцінкевіч не асуджае, а ўхва ляе селяніна, які сіле супрацьпастаўляе сілу. Гапон актыўна, з калом у руках, выступае ў абарону сваіх (няхай пакуль што асабістых) правоў, а затым, стаўшы афіцэрам, здае свайго крыў дзіцеля ў рэкруты.

Калі ў абмалёўцы іншых вобразаў паэмы (пані, аконам, Кацярына) Марцінкевіч пераважна ішоў за традыцыямі польскай літаратуры, то Гапон — ужо не ідылічны селянін Сыракомлі, а грозны мужык, і яго бунтарскія дзеянні не маглі не шакіраваць польскага паэта. Няхай Гапон яшчэ не разумее, што аконам, яго асабісты вораг, з'яўляецца адначасова і сацыяльным ворагам. Але заўтра можа зразумець, можа ўзняць кол супраць класавых прыгнятальнікаў, павесці за сабой іншых. Іменна гэта, словы Гапона: «Помні, што і мы з зубамі», прывід сялянскага бунту, і палюе аконама. Не столькі любоў да Кацярыны, колькі страх за ўласную скуру прыводзіць яго да пані, дзе ён кажа:

Кепска, пані, у нас чуваць,
Уся воласць у трывозе,
Не адзін будзе ў астрозе;
Хлопцы сталі бунтаваць^[82].

Як бачым, Сыракомля правільна зразумеў ідэйны змест «Гапона», але ўсё ж крытыкаваў яго справа, з тых пазіцый, якіх сам прытрымліваўся ў творчай практыцы. Кім жа тады быў «вясковы лірнік» — кансерватарам, лібералам, дэмакратам?

Адказваючы на гэта пытанне, трэба ў першую чаргу ўлічваць, што Сыракомля разумеў неабходнасць радыкальнага вырашэння сялянскага пытання, хаця і спадзяваўся, што яно будзе вырашана «зверху», дзякуючы ўступкам шляхты («Вызваленне сялян»). Падкрэсліваючы ідэйную блізкасць «вясковага лірніка» да Т. Шаўчэнкі, Ул. Спасовіч пісаў, што найлепшым сябрам Сыракомлі быў не шляхціц, а селянін, што ў лірыцы паэта, цесна звязанага з народамі, не адчуваецца містыцызму і рэлігійнага экстазу, уласцівага частцы польскай паэзіі сярэдзіны мінулага стагоддзя, гучыць моцная вера ў прагрэс^[83]. Усё гэта дае магчымасць паставіць прозвішча Сыракомлі ў шэрагу польскіх дэмакратаў, якія хаця і не выступалі з заклікамі да барацьбы, але сваімі творамі змагаліся «супраць феадальна-прыгонніцкай сістэмы і нацыянальнага прыгнёту»^[84]. Больш таго, у час падзей 1848 г. і напярэдадні паўстання 1863 г. у творчасці Сыракомлі пачынаюць гучаць рэвалюцыйныя ноткі. Вядома, у творах, прызначаных для цензуры, паэт не выступаў і не мог выступіць з заклікамі да барацьбы з царскім самадзяржаўем, але затое сам, асабіста, прыняў удзел у падрыхтоўцы да паўстання 1863 г.

Нядаўна з архіўных матэрыялаў стала вядома, што ў 1858 г. Сыракомля выязджаў з канспірацыйнымі заданнямі ў Познань, дзе яго знаходжанне ператварылася ў маніфестацыю патрыятычных сіл. Услед за паэтам познанская паліцыя паслала ў Вільню сакрэтнае данясенне^[85]. Калі ў 1861 г. у Вільню прыйшла вестка аб тым, што ў Варшаве царскімі жандармамі расстраляна пяць патрыётаў, Сыракомля з чужым пашпартам паспяшаўся ў польскую сталіцу. «Па дарозе, — сведчыць С. Цывінскі, — у Коўне, Сувалках, Ломжы ён выступаў з патрыятычнымі прамовамі»^[86]. У Варшаве паэт прыняў удзел у маніфестацыях супраць рэпрэсій, а яго прыезд выліўся ў дэманстрацыю адзінства польскіх, літоўскіх і беларускіх патрыётаў^[87]. На зваротным шляху Сыракомлю арыштавалі і адправілі ў віленскую цытадэль, а затым пад нагляд паліцыі ў Барэйкаўшчыну. Паэту пагражала ссылка, ад

якой яго пазбавіла заўчасная смерць. І, відаць, тут мы маем справу не з жандарскай памылкай. Мусіць, спакойны і памяркоўны Сыракомля быў цесна звязаны з патрыятычным рухам, нават з яго левым, рэвалюцыйна-дэмакратычным крылом, нават з К. Каліноўскім. К. Каліноўскі і В. Урублеўскі сустракаліся ў Вільні ў доме Яўстафія Урублеўскага, ссыльнага сябра Шаўчэнкі. Той жа дом часта наведваў і Сыракомля^[88]. У віленскім доме паэта знаходзілася адна з явак паўстанцаў. Выкарыстоўваючы архіўныя матэрыялы, А. Смірноў устанаўлівае, што там у 1863 г. знаходзіліся як К. Каліноўскі, так і яго сакратар Ц. Далёўскі, а апошні быў там арыштаваны па даносу здрадніка^[89].

Такім чынам, Ул. Сыракомля ў асноўным па свайму светапогляду належаў да шляхецкіх дэмакратаў, а асобныя яго памылкі і непаслядоўнасці тлумачацца тагачаснымі абставінамі, асаблівасцямі польскага вызваленчага руху. Паэт непрымірыма адносіўся да праяўленняў лібералізму, высмейваў тых, хто не ішоў далей дробных уступак («Фрагмент»). На думку Сыракомлі, лібералы — гэта людзі, якія «хацелі сваімі ўчынкамі забіць д’ябла, аднак не забілі нават сотні мух»^[90]. Чым бліжэй быў уздым 1861–1863 гг., тым мацней у творчасці «вясковага лірніка» гучалі рэвалюцыйныя матывы, тым больш рашуча асуджаў ён лібералаў і кансерватараў.

Што ж датычыць Марцінкевіча, то, хаця па свайму светапогляду ён не стаяў правай Сыракомлі, у беларускім літаратуразнаўстве яго ўпарта адносяць да дваранскіх (шляхецкіх) лібералаў (М. Клімковіч, С. Майхровіч і інш.). Толькі М. Ларчанка асцярожна прызнае, што ў 50-я гады Марцінкевіч зрабіў «круты паварот» у бок дэмакратызму, які «пачынае паступова пераважаць у свядомасці»^[91].

Пры адмаўленні дэмакратызму Марцінкевіча звычайна робіцца спасылка на тое, што ён не ўдзельнічаў у паўстанні 1863 г., «быў далёкі ад рэвалюцыйнага руху свайго эпохі». Выпадковасцю называўся нават арышт паэта ў 1864 г. Аднак, як відаць з апошніх даследаванняў А. Смірнова і Г. Кісялёва, аўтар «Гапона» з’яўляўся членам нелегальнай арганізацыі «Пянтковічаў», прымаў удзел у нацыянальна-вызваленчай барацьбе 1863 г. Даносы царскіх агентаў сведчаць, што Марцінкевіч мог быць аўтарам «Гутаркі старога дзеда», што ён пераклаў на беларускую мову гімн «Божа, што Польшчу...», напісаў адозву з заклікам да супраціўлення царызму, якая 27 сакавіка 1861 г. была паслана віленскаму губернскаму маршалку шляхты Дамейку^[92]. Аб усім гэтым паведамлілі самому Аляксандру II. У канцы кастрычніка 1864 г.

пісьменніка арыштавалі і пасадзілі ў турму. Марцінкевіча абвінавачвалі ў напісанні рэвалюцыйных твораў і аказанні матэрыяльнай дапамогі паўстанцам. Побач з гэтым яму інкрымінавалася, што ў 1861 г. ён двойчы — у студзені і маі — ездзіў у Варшаву. На допыце арыштаваны сцвярджаў, што рабіў гэта з прыватнымі мэтамі. Аднак факты сведчаць аб іншым. У маі 1861 г. Марцінкевіч ездзіў у Варшаву разам з Сыракомляй, апошні ж, як указвалася раней, адправіўся туды ў сувязі з расстрэлам варшаўскіх патрыётаў. В. Каратынскі аўтарытэтна сцвярджае, што ў Варшаву Сыракомля «прыбыў разам з беларускім паэтам Вінцэнтам Дуніным-Марцінкевічам...»^[93].

Як і Сыракомля, па свайму матэрыяльнаму становішчу Марцінкевіч належаў да шарачковай шляхты, г. зн. па сутнасці да разначынцаў. Яго фінансавыя справы былі настолькі дрэннымі, што ён адмаўляўся нават ад пакупкі часопіса, у якім друкаваўся артыкул аб канцэрце яго дзяцей у Варшаве^[94]. Трэба было мець высокую грамадзянскую свядомасць, каб пры такім становішчы выдаваць уласным коштам свае беларускія творы і нават, як у выпадку з перакладам «Пана Тадэвуша», цяпець пры гэтым значныя страты^[95].

Вырашаючы, куды аднесці Марцінкевіча, да лібералаў ці дэмакратаў, трэба ўлічваць, што ў сярэдзіне XIX ст. лібералы і дэмакраты яшчэ канчаткова не размежаваліся, поплич выступалі супраць рэакцыі. У 40-я гады паміж беларускім паэтам і польскім «краёвым» прэзаікам Ігнаціем Ходзькай яшчэ нельга было прыкмеціць прынцыповай розніцы. Аднак у канцы 50-х гадоў рэчаіснасць запатрабавала ад абодвух пісьменнікаў дакладнага вызначэння сваіх пазіцый. І ў 1858 г. Ходзька ўжо прапанаваў не адмяняць прыгонніцтва, а толькі ачыншаваць сялян, за што яго рэзка крытыкаваў Сыракомля. Ходзька нават заяўляў, што паказ народнай нядолі з'яўляецца... абразлівым для шляхты і таму супрацьпаказаны мастацкай літаратуры. Марцінкевіч жа, як і Сыракомля, павярнуў да дэмакратызму, які праявіўся і ў «Гапоне», і ў «Халімоне на каранаванні». У апошнім творы пісьменнік па сутнасці развянчаў ліберальныя ілюзіі, іранізаваў над верай Забалотнага ў тое, што «царок дабрэнькі» выслухае яго, прадстаўніка сялян, і задаволіць іх патрэбы. Цар не захачеў пабачыцца з Забалотным; яго нават не ўпусцілі ў «касцёл успення». Ліберал не мог бы з такой іроніяй выкрыць веру ў добрага «царка», не мог бы напісаць такі а н т ы ц а р с к і твор.

Для творчасці Марцінкевіча ў цэлым характэрны гуманістычны пачатак. У сацыяльна-палітычных поглядах пісьменніка пераважаюць не ліберальныя, а дэмакратычныя тэндэнцыі. Дэмакратычным быў ужо сам зварот да беларускай мовы, якая тады з'яўлялася мовай заняволенага селяніна. Дэмакратычным было тое, што Марцінкевіч рабіў гэтага селяніна галоўным героем сваіх твораў, надзяляў яго высокімі маральна-этычнымі якасцямі, падкрэсліваў яго права на шчасце. З дэмакратычных пазіцый выкрываў пісьменнік кручковых і сабковічаў, розныя праяўленні прыгонніцтва і самаўладства. Марцінкевіч варожа ставіўся да прыгоннага права. У 1861 г., пісаў А. Ельскі, ён урэшце дачакаўся «палавінчатага ажыццяўлення сваёй мары — вызвалення сялян»^[96]. Пісьменнік мог памыляцца ў сродках, але не памыляўся ў мэце — мэтай жа яго было «садзейнічаць перабудове існуючага ладу ў карысць селяніна»^[97]. Праўда, дэмакратычныя тэндэнцыі ў Марцінкевіча, як і ў Сыракомлі, не грунтаваліся на навуковым перакананні, не вызначаліся паслядоўнасцю і завершанасцю, мелі хутчэй стыхійны, пачуццёвы характар.

Паміж творчасцю Марцінкевіча і Сыракомлі наогул нельга правесці прынцыповай ідэйна-творчай мяжы. У асноўным пытанні, у адмаўленні прыгонніцкай рэчаіснасці, нацыянальнага прыгнёту, яны былі адзінымі. Абодва пісьменнікі з абурэннем гаварылі аб неўладкаванасці сялянскага жыцця, аб паняверцы годнасці селяніна. Адрозненні паміж Марцінкевічам і Сыракомляй — гэта адрозненні пераважна мастацкага парадку. Талент беларускага паэта (хаця ў Сыракомлі талент большай меры і сілы) больш эпічны, шматпланавы. Пра аўтара «Гапона» не скажаш, як гэта зрабіў Крашэўскі ў дачыненні да Сыракомлі, што ён «іграў на адной струне свайго сэрца». У творчасці Марцінкевіча менш праявіўся ўплыў рамантыкаў, намнога слабей лірычны пачатак. Беларускаму пісьменніку больш уласціва этнаграфічнае бытапісальніцтва, стылізацыя пад фальклор.

Такім чынам, пры параўнанні са спадчынай польскіх пісьменнікаў сярэдзіны XIX ст. выразна відаць, што для творчасці Марцінкевіча ўласцівы дэмакратызм, няхай і не паслядоўны, не цвёрды. Гэты дэмакратызм можна было б умоўна назваць шляхецкім (дваранскім), хаця, і тут нельга не пагадзіцца з польскім гісторыкам С. Кяневічам^[98], тэрмін «шляхецкі дэмакрат» з'яўляецца даволі неакрэсленым, бо ўказвае толькі на паходжанне пісьменніка, а не на яго светапогляд.

1863 г. балюча адбіўся на маладой беларускай літаратуры, на дзесяцігоддзі спыніў яе развіццё. Царскія ўлады, якія глядзелі на беларускі нацыянальны рух як на інтрыгі палякаў, цыркулярам 1867 г. фактычна забаранілі беларускае друкаванае слова. Пасля паражэння паўстання 1863 г. на Беларусь спусцілася цёмная ноч рэакцыі. Мураўёў-вешальнік пакрыў беларускую зямлю шыбеніцамі. Па беларускіх гасцінцах у Сібір крочылі тысячы катаржан і ссыльных. Толькі па суду Мураўёў рэпрэсіраваў 9361 чалавека. Знішчаліся тыя, хто стаў або мог стаць цветам беларускай нацыі. І гэта ноч здавалася такой беспрасветнай, што нават шчырыя прыхільнікі беларускай літаратуры згубілі веру ў тое, што калі-небудзь можа надыйсці святанне. Рэакцыянеры ж імкнуліся наогул даказаць, што не было ніякіх спроб стварыць нацыянальную беларускую літаратуру, а калі яны і былі, то з'яўляліся штучнымі. Так, нехта А. С. гаворачы аб марцінкевічаўскім перакладзе «Пана Тадэвуша», раіць на старонках часопіса «Тыгоднік ілюстраваны» здаць увесь тыраж «карыкатурнага» перакладу ў макулатуру, аставіўшы чатыры зэкземпляры для «выбраних знаўцаў» — Ельскага, Карловіча, Каратынскага і Пяткевіча^[1].

І ўсё ж паражэнне паўстання 1863 г. не магло назаўжды спыніць развіццё беларускай літаратуры. Беларускі народ у 80–90-я гады, пры больш спрыяльных умовах, вылучыў са свайго асяроддзя новае пакаленне пісьменнікаў. Я. Лучына, Ф. Багушэвіч, А. Гурыновіч, Ф. Тапчэўскі, А. Абуховіч, М. Косіч і іншыя прадоўжылі справу сваіх папярэднікаў, перанялі ўсё тое лепшае, што было ў спадчыне беларускіх пісьменнікаў 50–60-х гадоў, і пайшлі далей. Гаворачы словамі Элізы Ажэшкі, «час схілу дзён» Марцінкевіча і Сыракомлі быў «святаннем дня» Багушэвіча і Лучыны.

У параўнанні з 50–60-мі гадамі ў апошняй чвэрці XIX ст. уплыў польскай літаратуры на беларускую літаратуру вонкава аслабеў, стаў не такім відавочным. У сувязі з тым, што беларуская літаратура набывала прафесіянальную сталасць, вопыт польскай класікі яна магла засвойваць больш творча. Усе беларускія пісьменнікі канца XIX ст. добра ведалі польскую мову і многа на ёй пісалі. Яны ўдзялялі значную ўвагу перакладанню твораў

польскай класікі. Так, Я. Лучына з'яўляецца аўтарам наслідаванняў і перакладаў такіх вершаў і гутарак Ул. Сыракомлі, як «Бусел», «Горсць пшаніцы», «Ямшчык», «Надта салодкія думкі» і інш. Ф. Багушэвіч пераклаў байку А. Бартальса «Свінні і бараны», А. Абуховіч — многія санеты і балады А. Міцкевіча, вершы Ул. Сыракомлі і М. Канапніцкай. У 1892 г. у Львове выдадзена першая частка паэмы «Пан Тадэвуш» А. Міцкевіча, перакладзенай на беларускую мову А. Ельскім.

Трэба падкрэсліць, што ў другой палавіне XIX ст. уплыў рускай літаратуры на беларускіх пісьменнікаў часткова здзяйсняўся праз пасрэдніцтва польскай літаратуры і польскага друку. Красамоўным з'яўляецца, напрыклад, такі факт. Вядомы рускі публіцыстычны твор А. Варзара (А. Іванова) «Хітрая механіка» быў творча перапрацаваны польскім рэвалюцыйным дзеячом Ш. Дыкштэйнам і выдадзены пад назвай «Бацька Шыман». Пад назвай «Дзядзька Антон» гэты твор пасля пераклаў на беларускую мову М. Абрамовіч^[2].

Тыя польскія аўтары, якія паходзілі з Беларусі, з'яўляліся актыўнымі пасрэднікамі паміж польскай і рускай літаратурамі. У канцы XIX ст., калі колькасць перакладаў з рускай мовы на польскую была яшчэ вельмі скромнай, калі нянавісць да рускага самаўладства часта пераносілася на ўсё рускае наогул, асаблівае гучанне набываў кожны артыкул аб рускай літаратуры, які з'яўляўся на старонках польскага друку, кожны пераклад з рускай класікі.

Прыемна канстатаваць, што актыўнымі прапагандыстамі рускай літаратуры сярод палякаў у другой палавіне XIX ст. выступалі якраз пісьменнікі, якія нарадзіліся ў Беларусі ці жылі тут. Яны працягвалі добрыя традыцыі, закладзеныя ў першай палавіне XIX ст., калі Т. Зан і З. Далэнга-Хадакоўскі перакладалі на польскую мову творы Карамзіна, а П. Янкоўскі назваў Пушкіна «правадыром рускай літаратуры»^[3]. Гэтыя традыцыі развіваў аўтар прадмовы да «Шляхціца Завальні» Я. Баршчэўскага і «Пісем пра Белую Русь»^[4] Р. Падбярэскі (1813–1863), які на старонках віленскага часопіса «Паментнік навукова-літэрацкі» папулярываваў ідэі Бялінскага, а ў артыкуле «Пісьмо выдаўца «Паментніка» да Альберта Грыфа» пераказаў асноўныя палажэнні працы рускага рэвалюцыйнага дэмакрата «Агляд рускай літаратуры за 1847 год»^[5]. Аўтар прапанаваў пачаць дыскусію аб народнасці і рэалізме ў літаратуры, але закрышчэ часопіса перашкодзіла здзейсніць гэту задуму^[6]. Не без уплыву Падбярэскага Сыракомля пачаў пераклад на польскую мову твораў Пушкіна, Рылеева, Някрасава, Курачкіна, Нікіціна,

Лермантава. Другі папличнік Падбярэскага, перакладчык пушкінскага «Прарока» Э. Жалігоўскі, пісаў, што руская літаратура «...павінна бясконца і абавязкова нас цікавіць і настойліва прыцягваць нашу ўвагу»^[7].

Сярод папулярызатараў рускай літаратуры ў Польшчы пачэснае месца належыць Б. Белаблоцкаму, А. Кірку і Ул. Спасовічу. Браніслаў Белаблоцкі (1861–1887) нарадзіўся на Случчыне, вучыўся ў Мінску, а затым у Пецябургу, дзе добра пазнаёміўся з вучэннем рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў. Пасля пераезду ў Варшаву ён зблізіўся з сацыялістычнымі арганізацыямі, партыяй «Пралетарыят». На старонках варшаўскага часопіса «Пшэглэнд тыгоднёвы» паслядоўны вучань Чарнышэўскага і Дабралюбава выступіў з серыяй артыкулаў пра рускую белетрыстыку, паказаў польскаму чытачу ідэйнае багацце твораў Салтыкова-Шчадрына, Успенскага, Златаўрацкага. У артыкулах Белаблоцкага выкладзены асноўныя прынцыпы эстэтыкі рускага рэвалюцыйнага дэмакратызму.

У Познанскім княстве і Галіцыі вельмі многа для папулярызацыі рускай і беларускай літаратур зрабіў Адам Кіркор. У 1873–1874 гг. ён апублікаваў на старонках часопіса «Тыгоднік велькопольскі» даследаванне «Нарысы сучаснай рускай літаратуры», якое затым выйшла асобным выданнем. Кіркор бачыў у рускай літаратуры «дзве літаратуры», падзяляў рускіх пісьменнікаў на тых, каго «прыдушылі» ў маладыя гады, і тых, хто прымірыўся «са становішчам, якое існавала ў Расіі, каго менш трывожыў лёс радзімы»^[8]. Асаблівае месца даследчык адвёў Чарнышэўскаму, якога назваў «глыбокім філосафам і рэфарматарам грамадства».

А. Кіркор даў нарыс рускай белетрыстыкі і ў курсе лекцый «Аб літаратуры братніх славянскіх народаў», якія спачатку чыталіся ў Кракаўскім тэхнічна-прамысловым музеі, а потым выйшлі асобнай кнігай. У ёй прыведзены таксама сістэматызаваныя звесткі аб беларускай літаратуры, пра якую ў тагачаснай Польшчы ведалі вельмі нямнога. Ва ўмовах, калі польская рэакцыя брала пад сумненне нават само існаванне беларускай літаратуры, голас Кіркора ў яе абарону быў асабліва каштоўны.

Першы раздзел даследавання Кіркора прысвечаны «русінскай літаратуры», куды, апрача беларускай, аўтар адносіць і ўкраінскую. Тут каратка разглядаецца гістарычнае мінулае Беларусі, называюцца старажытныя помнікі яе пісьменства. Пры гэтым даследчык сцвярджае, што «Слова аб палку Ігаравым» напісаў на беларускай мове чалавек, які «калі не стала жыву ў Мінску, то быў у гэтых ваколіцах»^[9]. Далей гутарка ідзе аб

дзеінасці Скарыны, сярэдневяковай палемічнай літаратуры, першых зборніках беларускага фальклору. У заключэнне разглядаецца творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча і А. Вярты-Дарэўскага.

Урэшце, вялікія заслугі ў папулярызацыі рускай літаратуры ў Польшчы мае ўраджэнец Мінска Уладзімеж Спасовіч. У 1882 г. разам з Пільтцам ён арганізаваў выданне пецябургскага штотыднёвіка «Край», які, па словах польскага даследчыка М. Якубца, з'яўляўся «польска-рускім літаратурным мастом». Хаця на старонках гэтага часопіса друкаваліся і згодніцкія матэрыялы, у цэлым «Край» многа зрабіў для культурнага збліжэння польскага, беларускага і рускага народаў — прыгадаем, што сюды пісалі Багушэвіч^[10] і Лучына^[11]. У 1886 г. Спасовіч прачытаў у Кракаве дзве лекцыі «Міцкевіч і Пушкін ля помніка Пятру Вялікаму», дзе гаварыў аб дружбе двух вялікіх песняроў. Адначасова, з'яўляючыся рэдактарам «Вестника Европы», Ул. Спасовіч знаёміў з польскай літаратурай рускую грамадскасць. Раздзелы аб польскай літаратуры ёсць у напісанай ім разам з А. Пыпіным «Гісторыі славянскіх літаратур» (Пецябург, 1881).

Сярод беларусаў, якія садзейнічалі збліжэнню трох славянскіх літаратур, трэба назваць імя Янкі Лучыны. Ён пераклаў на польскую мову байкі Крылова «Асёл і салавей» і «Сабачая дружба»^[12], верш «Забытая вёска» М. Някрасава, вершы Хамякова і Чумінай^[13]. Як відаць з пісем да польскага паэта і выдаўца Зянона Пшэсмыцкага (Мірыяма), Лучына рабіў таксама пераклады на рускую мову вершаў Асныка, планаваў зрабіць для «Вестника Европы» падборку з твораў Канапніцкай, Пшэсмыцкага, Вяржбіцкага, Лянге, а таксама артыкул аб «новай польскай паэзіі»^[14].

З рускімі і польскімі рэвалюцыянерамі быў цесна звязаны беларускі паэт Адам Гурыновіч, які ўзначальваў у Пецябургу студэнцкі «Гурток моладзі польска-літоўска-беларускай і маларускай» і, відаць, для сустрэч з польскімі рэвалюцыянерамі выязджаў у 1892 г. у Варшаву^[15].

Паэт-рэвалюцыянер пісаў на трох мовах — беларускай, рускай і польскай. Ён добра ведаў польскую мастацкую літаратуру і пераклаў некалькі яе твораў на беларускую мову («Вяллія» А. Міцкевіча, «Вясна» і «Гібнуць зарання столькі цвяткоў» Я. Каспровіча, «Малюнак з галодных гадоў» Э. Ажэшкі). Гурыновіч атрымліваў польскую рэвалюцыйную і сацыялістычную літаратуру, заказваючы яе з-за граніцы за пасрэдніцтвам С. Пяткевіч^[16].

А. Гурыновіч пражыў усяго 25 год і не паспеў убачыць свае творы ў друку (выключэннем з’яўляецца фальклорнаэтнаграфічны нарыс, апублікаваны ў кракаўскім часопісе «Збюр вядомосці до антрополёгіі краёвей»^[17] і выпушчаны асобным адбіткам. Талент паэта знаходзіўся яшчэ ў станаўленні, у развіцці. Аб шматграннасці гэтага таленту можна меркаваць як па беларускіх творах Гурыновіча, так і на аснове знаёмства з польскімі яго вершамі, якія знойдзены намі ў рукапісным аддзеле Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР^[18].

У васьмі сшытках, спісаных рукой Гурыновіча, побач з беларускімі творамі 12 польскіх вершаў. Яны вельмі разнастайныя ў тэматычных і жанравых адносінах. Тут і любоўная лірыка («Калі б мне з табою», «Стаіць над ракою белая бярозка», «Я люблю цябе любоўю той»), і гумарыстычныя вершы («Людскія жаданні», «Не хачу»; у апошнім у польскі тэкст уплечены беларускія словы), і пейзажныя апісанні («Неба пакрылася цёмнай хмарай»). Некаторыя творы — гэта ўзнёслыя гімны мастацтву, свабодзе. Так, у вершы «Да свабоды», які пераклікаецца з сыракомлеўскім вершам «Смерць салаўя», выказаны страсны пратэст супраць заняволення ўсяго жывога і натуральнага. Але найбольш цікавым з’яўляецца верш «На фабрыцы». Ён сведчыць аб тым, што ў творчасці Гурыновіча адбіўся ўплыў нарастаючай барацьбы рабочага класа. Гэта — першы твор аб пралетарыяце, напісаны беларускім пісьменнікам, хаця і на польскай мове. У ім знайшла выражэнне скарга рабочых на свой «цяжкі прастацкі лёс», на жыццё, якое праходзіць «у барацьбе з бядой, за хлеб і соль». Верш пачынаецца апісаннем фабрычных ускраін горада:

Dźwiękiem ostrym powietrze przerywa
Odgłos głośny fabrycznej gwizdawki.
Stado kawek z przestrachem się zrywa
Z drzew rosnących u brzegu sadzawki
I do góry pośpiesznie wzlatuje.
Jeszcze słońce szle pierwsze promyki,
A lud pracy się zbierać zaczyna
I pośpiesza do gmachu fabryki^[19].

Сярод беларускіх пісьменнікаў 80–90-х гадоў XIX ст. з польскай літаратурай найбольш цесна быў звязаны Янка Лучына. Яго грамадская праграма блізкая да супярэчлівай, але адносна

прагрэсіўнай праграмы польскіх пазітывістаў, якія актыўна змагаліся з рэшткамі феадалізму ў краіне, супраць цемрашальства. Як і пазітывісты, Лучына верыў у неабмежаваныя магчымасці тэхнічнага прагрэсу, звязанага з развіццём капіталізму, праслаўляў сілу чалавечага розуму.

Сонца навукі скрозь хмары цёмныя
Прагляне ясна над нашай ніваю,
І будуць жыці дзеткі патомныя
Добраю доляй — доляй шчасліваю!..^[20]

Лучына ў адрозненне ад Марцінкевіча шукаў свой грамадскі ідэал у будучым, дзе «плуг прагрэсу пройдзе, усё ўзарэ і скрасіць». Аднак ва ўмовах капіталістычнай рэчаіснасці, якая разыходзілася з гэтым ідэалам, паэт часта губляўся. Ён адчуваў сябе няўтульна ва ўмовах пазітывісцкай «паэтычнай зімы» (П. Хмялёўскі), калі ад паэзіі патрабавалі утылітарнага служэння грамадству, «праслаўлення індустрыялізацыі». Вось чаму ў вершах Лучыны часта гучыць элегічная туга, сум па «чуллівай песні» рамантыкаў, якая мела «агністую сілу, што кранала сэрцы». Паэту хочацца, каб яго песня была дзейснай. Гэтае жаданне з асаблівай сілай выявілася ў вершы «Вясковы лірнік», прысвечаным «ценым Сыракомлі»^[21].

На працягу 1887–1888 гг. Лучына супрацоўнічаў з польскім часопісам «Жыце», друкаваў там свае вершы і паэму «Паляўнічыя замалёўкі», пасылаў туды свае паэмы «Андрэй» і «Віялета», напісаныя на беларускім матэрыяле^[22]. Як відаць з недатаванага пісьма беларускага паэта да фактычнага рэдактара часопіса З. Пшэсмыцкага, Лучына нават асігноўваў на выданне «Жыця» некаторыя сродкі^[23] і вербаваў падпісчыкаў^[24]. Аўтар «Вязанкі» станоўча адзваўся аб змесце часопіса і яго рэдактары, прысвяціў апошняму спецыяльнае вершаванае пасланне, якое не прызначалася для падцэнзурнага друкавання і таму прасякнута свабодалюбнымі думкамі («усюды вораг раніць нам сэрцы, усё ператварае ў руіны»). Аўтар скардзіцца, што натоўп стаў кланяцца золату, а «слова, разец, пэндзаль ды тоны гармоніі запрадаліся ў ярмо». Але ўрэшце рэшт «пасля змагання свет прыбярэцца ў святлейшыя фарбы»^[25]. Цікава, што верш «Вясковы лірнік» Лучына таксама прапаноўваў часопісу «Жыце». У паперах З. Пшэсмыцкага захоўваецца карэктурны адбітак гэтага верша пад назвай «Сённяшні вясковы лірнік»^[26]. У параўнанні з тэкстам, змешчаным у зборніку 1898 г., тут яскравей выказаны дэмакратычныя перакананні Лучыны. Паэт звяртаецца да ліры з заклікам: «Не,

грэх заснуць у спакоі! Абуджай да працы, да бою!» У варыянце, прызначаным для «Жыцця», больш прыкметны беларускі каларыт. Аўтар прыгадвае пра Купалле, пра дзяцей беларускіх палёў, сасланых да берагоў Іртыша і Куры. Відаць, з-за гэтага верш і быў забаронены.

Янка Лучына быў асабіста знаёмы з выдатнай польскай дэмакраткай Марыяй Канапніцкай. Як відаць са знойдзенага С. Майхровічам пісьма Лучыны да фалькларыста П. Шэйна, яны перапісваліся паміж сабой. Беларускі паэт пасылаў Канапніцкай свае вершы, якія ёй вельмі спадабаліся^[27]. Сардэчныя ўзаемаадносіны склаліся ў Лучыны таксама з польскімі паэтамі, якія жылі ў Мінску, у прыватнасці з Ю. Вяржбіцкім. У адным з пісем да Пшэсмыцкага аўтар «Вязанкі» захапляўся творчасцю свайго земляка: «Ці меў пан у руках «Ганку» Вяржбіцкага? Якія цудоўныя па сваёй прыгажосці малюнкі!! Якая выдатная і чыстая мова!»^[28]

Не выключана магчымасць, што Лучына быў асабіста знаёмы ці перапісваўся з Элізай Ажэшка. Відаць, яго вершам адкрываўся адрас, які жыхары Мінска пасылалі ў 1892 г. польскай пісьменніцы ў сувязі з яе юбілеем. Гэты верш («На юбілей Ажэшкі») завяршаецца радкамі:

Otóż gdy cały naród się jednoczy
Wspólną wdzięcznością, przyjmij w szczerem słowie
Zebrane głosy w grodzie nad Swisłoczą,
Które w dniach chwały szła tobie ziomkowie^[29].

Асабістыя кантакты з польскімі пісьменнікамі Лучына мог устанавіць у час сваёй паездкі на польскія землі ў канцы 80-х гадоў, калі ён лячыўся ў Буску, вядомым курорце ля падножжа Карпатаў. Аб гэтай паездцы паэт расказвае ў пісьме да Пшэсмыцкага: «Так складваецца, што, не затрымліваючыся, праеду праз Варшаву і таму не буду мець магчымасці сустрэцца з вамі і паціснуць вашу руку. У Буску я нічога не пісаў, бо не мог; відавочна, уплывала акружэнне і курс лячэння. Цяпер еду ў вёску, у святую Літву, дзе напэўна сяду на свайго барона-валачобніка (пегаса. — А. М.). Некалькі жанравых абразкоў, уражанні побыту ў Буску трымаю ў галаве і, пэўна, вылью іх на паперу ў рыфмаваным выглядзе»^[30]. Далей у тым жа пісьме ідзе санет «Віняры», які заканчваецца словамі:

Ziemio moja ojczysta! W tak wielkim obszarze
Naraz cię nie widziałem, tobą wzrok niesyty
Napieścić się nie może. Gdyby we śnie marzę.
Lecę, niesiony dumą, w przezrocze błękitny
Aż tam, gdzie dymią jakby w świątyni ołtarzu
Niebotyczne wierzchołki, sinych Tatrów szczyty^[31].

З польскіх пісьменнікаў XIX ст. найбольшы ідэйна-мастацкі ўплыў на паэзію Лучыны аказаў Ул. Сыракомля^[32]. Той факт, што беларускі паэт у многім следаваў традыцыі «вясковага лірніка», адзначалі такія польскія даследчыкі канца XIX і пачатку XX ст., як А. Драгашэўскі, С. Цывінскі, І. Хржаноўскі, А. Свентахоўскі. і інш. Так, А. Драгашэўскі, рэцэнзуючы зборнік Лучыны 1898 г., пісаў, што, хача яго аўтар быў тэхнолагам, яго паэзія «мае сельскі настрой», патыхае старасвечынай як у галіне формы, так і зместу. Крытык тлумачыць гэта тым, што, па-першае, Лучына жыву у правінцыяльным Мінску і, па-другое, знаходзіўся пад уплывам гавэндаў Сыракомлі, які «ў пэўнай ступені з'яўляўся духоўным бацькай» паэта^[33]. І. Хржаноўскі таксама адносіў Лучыну да несучасных паэтаў, чыімі настаўнікамі былі Міцкевіч і перш за ўсё Сыракомля: «У «Розных вершах», напрыклад, уплыў Кандратовіча можна пазнаць адразу. Ці то ў песні «Вяскowy лірнік», прысвечанай памяці Сыракомлі, ці то ў замалёўцы «Цудоўны від», ці то ў вершы «На перавозе» — усюды мы сустракаем тую самую задуму, якую так любіў Сыракомля: прывязанасць да радзімай зямлі, тугу па роднай краіне, любоў да паэзіі, высокае ўяўленне аб прызначэнні паэта і г. д. Але паэзія Кандратовіча ўплывала не толькі сваім зместам: Неслухоўскі пераняў яе дух: тая самая чулінасць, тая самая прастата, тая самая шчырасць, урэшце тая ж самая цеплыня...»^[34] Такім чынам, сувязі Янкі Лучыны з польскай літаратурай вызначаюцца шматграннасцю. У творчай спадчыне паэта многае напісана на польскай мове або перакладзена з беларускай мовы на польскую. Гэта — паэма «Паляўнічыя замалёўкі», некалькі дзесяткаў лірычных вершаў, неадшуканыя паэмы «Андрэй», «Гануся» і «Віялета». Апрача «Жыцця», паэт друкаваў свае творы ў такіх польскіх выданнях, як «Край»^[35] і дадатак да яго «Пшэглэнд літэрацкі»^[36], «Правда»^[37], «Клосы»^[38], «Календаж повшэхны»^[39], «Пшыяцель дзеці»^[40] і інш. Беларускі аўтар таксама пераклаў на польскую мову аднаактовую п'есу французскага драматурга Т. Бэўвіля «Сакрат і яго жонка»^[41]. У паперах А. Валіцкага (рукапісны аддзел Нацыянальнай бібліятэкі ў

Варшаве) захоўваецца некалькі польскіх вершаў Лучыны, якія нідзе не друкаваліся («Восень», «Май», «...і шумяць, і з ветрам хвалююцца, бы мора...»).

Лучыне не суджана было пабачыць зборнік паэтычных твораў, які сваякі пісьменніка выдалі ў 1898 г. на польскай мове (крыху раней асобным адбіткам, на чатырох старонках, выйшаў у Варшаве яго польскі верш «На магільніку»). Зборнік адкрываецца невялікай прадмовай невядомага нам аўтара. Лучына называецца ў ёй «выбраннікам, у душы якога тлела іскра натхнення»^[42]. Ададаўшы належнае матэматычным здольнасцям паэта, аўтар прадмовы працягвае: «Любоў да прыроды, гумар, які, нягледзячы на калецтва, ніколі яго не пакідаў, акрэсленая цвярозасць у поглядах прывялі да таго, што яго эпічныя творы маюць многа дадатных рыс і перш за ўсё вызначаюцца непараўнанай пластычнасцю»^[43]. Адначасова ўказваецца на пераймальнасць некаторых твораў Лучыны: «Яго талент не вызначаўся поўнай арыгінальнасцю, у эпічных творах паэт часта браў прыклад з Міцкевіча, чуллівай лірыкай жа нагадвае Сыракомлю»^[44].

Перадавы польскі друк адгукнуўся на вестку аб смерці Лучыны. У варшаўскай «Правдзе», счыраваючыся за крыптанімам «п», рэдактар часопіса, вядомы тэарэтык пазітывізму Аляксандр Свентахоўскі апублікаваў некралог, які пачынаўся словамі: «У Мінску памёр чалавек, якога не ведала шырокая грамадска сць, якога гісторыя літаратуры не ўвекавечыла на сваіх старонках, а пасля смерці часопісы не прысвяцілі яму нават дробнай нататкі. Стоячы ўдалечыні, на ўзмежку, ён не быў фаварытам, не меў падтрымкі, не стаў пестуном якога-небудзь часопіса, не здабыў сабе сяброў, якія напісалі б некралог, хаця ў сваёй душы ён хаваў і талент, і запал. Ён палюбіў прыроду, прытым літоўскую прыроду, на яе ўлонні выхаваўся і яе прывабнасцю захапіўся. Быў ён чалавекам добрым і справядлівым, змог у сабе падтрымліваць агонь духоўнага энтузіязму, нягледзячы на фізічныя пакуты...»^[45] Затым, працываўшы ўрывакам з «Паляўнічых замалёвак», Свентахоўскі рэкамендуе выдаць беларускія вершы Лучыны: «Мы ведаем многа яго твораў, якія дагэтуль не друкаваліся. Сярод іх ёсць таксама абразкі, напісаныя маляўніча на беларускай мове. Варта, каб хто-небудзь заняўся гэтай спадчынай, аб'яднаў бы яе ў вязанку, кветкі якой узбагацілі б нашу мастацкую літаратуру»^[46]. І, хто ведае, магчыма, беларускі зборнік Лучыны пецяўбургскія студэнты назвалі «Вязанкай», улічваючы менавіта гэту парадку Свентахоўскага...

Творчы характар мела ўздзеянне польскай класічнай літаратуры на Францішка Багушэвіча. Гэты самабытны, арыгінальны мастак у цэлым зыходзіў не з чужых уплываў, а з патрабаванняў народнага жыцця. Польская літаратура не пакінула ў творчасці беларускага паэта такога значнага следу, які так прыкметны, скажам, у Марцінкевіча ці Лучыны. Праўда, у паэзіі Багушэвіча часта сустракаюцца вобразы і думкі, якія пераклікаюцца з адпаведнымі вобразамі і думкамі Сыракомлі або Міцкевіча. Але гэта — не перайманне. Адштурхоўваючыся ад чужога, Багушэвіч ствараў сваё, арыгінальнае. Ён пераасэнсоўваў чужое, часта ўступаючы з ім у палеміку і адмаўляючы яго. Складваецца ўражанне, што некаторыя гутаркі і вершы беларускага паэта ўзніклі нават з нязгоды з той ці іншай думкай яго папярэдніка.

Найбольш яскрава такое пераасэнсаванне відаць пры супастаўленні творчасці Багушэвіча і Сыракомлі. Беларускі паэт добра ведаў і высока цаніў спадчыну «вясковага лірніка», з якім ён у юнацтве хадзіў аднымі сцежкамі. Багушэвіч раіў на старонках польскага часопіса «Край»: «Паэтычныя творы Сыракомлі павінны знаходзіцца ў кожнай сям’і, як скарб, што перадаецца з пакалення ў пакаленне»^[47].

Творчае наватарства праявіў Багушэвіч, пераасэнсоўваючы некаторыя думкі і вобразы гутарак і вершаў Ул. Сыракомлі — «Непісьменны», «Аб маім старым доміку», «Вясковая школа», «Дадзіццяці», «Фрагменты пра Піліпа з Канопляў» і інш.

Так, у вершы «Непісьменны» «вясковы лірнік» сцвярджаў у свой час, што аб сялянскім жыцці лепш за ўсё мог бы расказаць сам селянін. Герой Сыракомлі скардзіцца:

Jednego tylko zazdroszczyć może,
 Że wy, panowie, pisać umiecie,
 Dajcie mi pióro i kartkę białą,
 Nauczcie piórem wodzić w potrzebie!
 Tożby latało, tożby latało,
 Jak błyskawica po ciemnym niebie!
 Wszystko, co boli, co cieszy szczerze,
 Co sam obaczę, co mi kto powie,
 Wszystkobym wiernie kładł na papierze
 Dumkę po dumce, słowo po słowie^[48].

У вершы «Не цурайся» Ф. Багушэвіч таксама выказвае думку, што аб сваёй нядолі праўдзівей за ўсё напісаў бы сам селянін:

Каб умеў кіраваць я пяром, —
Я бы ксёнжку счыркаў, як папар,
Я б аб тым, як мы сеем, аром,
І як косім, і жнём божы дар^[49].

Аднак паміж названымі творамі ёсць істотныя адрозненні. Селяніну Сыракомлі грамата патрэбна, каб апісаць свае «прыгожыя сны», «анёлаў са светлымі тварамі», тое, «як касцельны звон кліча людзей». Герой спадзяецца, што, калі раскажа пра сваю бяду, ён, можа, расчуліць «цвёрдыя сэрцы» або нават сам Хрыстос «заплача над яго доляй». У Сыракомлі селянін п р о с і ц ь , каб яго навучылі пісаць. Не такі багушэвічаўскі герой. Ён не просіць. Дайце яму магчымасць — і ён сам навучыцца. І будзе пісаць не пра сны і анёлаў, а пра сваю мазолістую працу. Пісанне для яго — тая ж праца («счыркаў бы, як папар»), Грамата яму патрэбна не для таго, каб расчуліць паноў, а каб прымусіць іх сябе паважаць:

Можа б ты прачытаў той грымзол
І да працы набраў бы ахвоты,
Шанаваў бы мужыцкі мазоль...^[50]

Адрозненні паміж вершамі «Непісьменны» і «Не цурайся» — гэта адрозненні шляхецка-дэмакратычнага і рэвалюцыйна-дэмакратычнага светапогляду. Малюючы селяніна, Сыракомля хоча выклікаць да яго спагаду. Багушэвіч жа паказвае яго як грозную сілу, актыўнага пераўтваральніка і гаспадара жыцця. Гэта відаць і пры параўнанні «Фрагментаў пра Піліпа з Канопляў» Сыракомлі і «Кепска будзе!» Багушэвіча. У абодвух творах паказаны барацьбіт за справядлівасць, які пакуль што не можа перамагчы, бо дзейнічае ў адзіночку (як кажа Сыракомля, «дзьмухае супраць ветру, каб павярнуць яго»). Пакінем у баку асобныя тэкстуальныя супадзенні (напрыклад, і Піліпа, як Аліндарку, ахрысцілі «па календару»). Спынімся на тым, што адрознівае абодвух герояў. Шляхціц Піліп змагаецца са злом у імя абстрактнай справядлівасці, уступаецца за прыніжаных з-за сваёй няўрымслівай натуры — такі ён ужо нарадзіўся. Сыракомлеўскі Піліп — выключэнне, і аўтар асуджае яго дзеянні. Селянін Аліндарка таксама змагаецца пакуль што адзін, але змагаецца не дзеля абстрактных прынцыпаў, а з канкрэтным ворагам, таму што прымушаюць жыццёвыя абставіны. Багушэвіч не асуджае ўчынак героя, а ўхваляе яго.

У Сыракомлі ёсць верш «Аб маім старым доміку», навяяны канкрэтным выпадкам: у 1847 г. паэту будавалі ў Залучы новую хату, а яму не хацелася пакідаць старую, з якой было звязана столькі ўспамінаў. Аўтар паэтызуе стары маляўнічы домік:

W parkanową wjedź ulicę —
Stary domek w ziemię gnie się
Krzywe ściany, a na strzesie
Mchem zakwitły już dranice,
Widać niebo z drugiej strony
Szczербinami między dranic:
To mój domek pochylony.
Lecz nie oddałbym go za nic^[51].

Стары домік у паэта асацыіруецца з нечым свойскім, родным; новы ж здаецца чужым, бо з ім аўтара яшчэ нічога не вяжа. Новы дом — гэта новы свет, новае невядомае жыццё — і толькі. Сыракомля не ўзняўся тут да вялікіх мастацкіх абагульненняў, яго патрыятызм носіць «лакальны» характар.

Іншая справа — верш Ф. Багушэвіча «Мая хата». Ён таксама пачынаецца з канкрэтнага апісання:

Бедна ж мая хатка расселася з краю,
Між пяскоў, каменняў, ля самага гаю,
Ля самага бору, на беражку лесу (...)
Кепска ж мая хатка, падваліна згіла,
І дымна, і зімна, а мне яна міла;
Не буду мяняцца хоць бы і на замкі, —
Калок свой мілейшы, як чужыя клямкі.
На страсе мох вырас, на маху бярозка, —
Мільшая мне хатка, як чужая вёска^[52].

Але далей ідзе вялікае мастацкае абагульненне. З «маёй хатай» у паэта асацыіруецца ўся радзіма^[53]. Гэта — сімвал Беларусі. Патрыятызм аўтара актыўны, страсны:

Я не кіну хаты, хоць мяне вы рэжце,
Не пайду да вас я, хіба ў арэшце.
А хоць сілай навет адарвалі б з дому,
Калісьці вярнуўся б, як мядзведзь да лому^[54].

Толькі ў адным выпадку беларускі паэт цалкам салідарызаваўся з Сыракомляй. Гутарка ідзе пра багушэвічаўскі верш «Калыханка».

У ідэйным плане ён сугучны сыракомлеўскай гутарцы «Вясковая школа». Напярэдадні паўстання 1863 г. у творчасці Сыракомлі з’явіліся рэвалюцыйна-дэмакратычныя матывы, якія знайшлі сваё выражэнне ў гутарцы «Вясковая школа». Яе герой спачатку «сумняваецца», ці варта быць селянінам:

Te, co mój ojciec znosząc męczarnie,
Wypasać woły nago i boso,
Chodzić z toporem, sochą i kosą,
Żyć łustą chleba czarną i twardą
I nierozumnych ludzi pogardą!
Tego nie warto!^[55]

А можа лепш стаць аконамам і «біць людзей»? Ці мастаком, каб перадаць прыгажосць сваёй вёскі? Ці ўланам або панам? Тады, думае герой Сыракомлі, «буду панаваць, выганю маці». Але ўрэшце апавядальнік усё ж прыходзіць да вываду, што няма на зямлі высакародней звання, чым працаўнік, няма высакародней работы, чым сеяць на ніве. І сыракомлеўскі селянін рашае быць «самім сабою», горда заяўляе: «Я, хоць буду біцца галавой аб сценку, застануся мужыком!»

Тую ж самую трывогу за будучы шлях чалавека, за тое, каб ён заставаўся «самім сабою», мы адчуваем у вершы Багушэвіча «Калыханка», дзе Маці звяртаецца да сына наступным чынам:

Можа будзеш калі панам
Ці вялікім капітанам,
Людцоў божых будзеш біці,
Цяжка будзе ў свеце жыці...
Тагды матка прыйдзе ў госці, —
Сын выкіне стары косці,
Жабруючы пойдзе ў вёску...^[56]

Багацце спусташае, маральна нішчыць чалавека. І таму маці раіць сыну, каб ён застаўся земляробам:

Ой, не будзь ты лепей панам,
Ні вялікім капітанам,
Будзь чым матанька радзіла,
Каб у госці не хадзіла,
Каб век з табой векавала,
Гаравала, працавала... ^[57]

Як бачым, паміж дэмакратызмам Багушэвіча і дэмакратызмам Сыракомлі існуюць вельмі істотныя адрозненні. Першы глядзеў на народнае жыццё народнымі, сялянскімі вачыма; апавядальнік у яго гутарках — селянін, а аўтар зліваецца з ім^[58]. Другі ж пазіраў на свет вачыма дробнага шляхціца, які звычайна і выступае ў ролі апавядальніка. Праўда, часамі ў гутарках Сыракомлі апавяданне вядзецца ад імя селяніна («Святы Пётр»), але аўтар захоўвае ў адносінах да яго адпаведную дыстанцыю. Тон паэзіі Багушэвіча-рэаліста сумны, у Сыракомлі ж, які ў многім наследаваў сентыменталісцкія традыцыі, — больш вясёлы, святочны. Праўда, і ў Сыракомлі адчуваецца слязлівасць. Але слёзы «вясковага лірніка» — гэта слёзы расчуленасці і захаплення. Багушэвічаўская ж сляза прасякла горыччу, бо горкае жыццё народа.

Але абодвух пісьменнікаў многае і аб'ядноўвае. У беларускім літаратуразнаўстве няма адзінага пункту гледжання на тое, адкуль вядзе паходжанне багушэвічаўская гутарковая (сказавая) форма мастацкага апавядання. Нам здаецца, што гутарка Багушэвіча злучана прамой ніццю з гавэндай Сыракомлі.

Значна менш звязвала Багушэвіча з Адамам Міцкевічам. Занадта розныя былі іх дараванні: цвярозы рэаліст і ўзвышаны рамантык. І ўсё ж, нам здаецца, у багушэвічаўскай гутарцы «Быў у чысцы» чуваць водгукі не Дантэ, не Брэнтана, як гэта прынята сцвярджаць, а другой часткі міцкевічаўскіх «Дзядаў». У абодвух творах узнімаецца адна і тая ж праблема пакарання, адказнасці за зробленыя злачынствы. Народ верыў, што яго прыгнятальнікі будуць суро́ва асуджаны калі не пры жыцці, то хаця б пасля смерці. Якраз гэты фальклорны матыў распрацаваў Міцкевіч у другой частцы «Дзядаў», дзе выказана думка, што самае справядлівае пакаранне — прымусіць «чалавека» рабіць пасля смерці тое, чаго ён не хацеў рабіць на зямлі: «Той, хто гора не спазнаў на свеце, пасля смерці радасці не спазнае». Права дараваць віну дадзена толькі народу, які вырашае лёс душ. Такім жа правам карыстаецца і герой гутаркі «Быў у чысцы». Пры жыцці аконам Бізуньскі жорстка пакрыўдзіў яго. Але багушэвічаўскі селянін не помслівы. Спусціўшыся ў чыснец, ён гуманна адносіцца да свайго ворага, паказвае сваю маральную перавагу над ім. У чысцы ён бачыць, што найвялікшае пакаранне для прыгнятальнікаў народа — гэта прымусіць іх працаваць, рабіць тое, чаго яны ніколі не рабілі на зямлі.

У спадчыне Ф. Багушэвіча ёсць некалькі вершаў на польскай мове^[59], аднак яны не маюць асаблівай мастацкай каштоўнасці. У іх аўтар звычайна адштурхоўваўся ад якога-небудзь чужога верша.

Так, відаць, паэт чытаў «Песню пра нашу зямлю» В. Поля, дзе той праслаўляў Рэч Паспалітую ў былых яе граніцах:

A czy znasz ty, bracie młody,
Te pokrewne twoje rody,
Tych Górali i Litwinów,
I Żmudź świętą i Rusinów?^[60]

В. Поль, паэт-кансерватар, бачыў усё толькі ў ружовым святле, не заўважаў ні народнага гора, ні народнай барацьбы, не прызнаваў за «літвінамі» і «русінамі» права на самастойнасць. І таму паэма «Песня пра нашу зямлю» не магла не абурыць Багушэвіча. Тады нарадзілася парафраза, дзе напамінаецца аб іншай «нашай зямлі», аб Сібіры, куды сасланы ўдзельнікі паўстання 1863 г.:

O, ja nie znam, bom ja stary;
Lecz północne znam obszary:
Lena, Amur i Pieczora,
I te bagna, i jeziora,
I te góry, i te stepy...
I podziemne wielkie sklepy,
Gdzie Twych przodków prochy giną
Za uroczą, za jedyną,
Tą skazaną dziś na mękę...
A czy znasz Ty tę piosenkę?..^[61]

Парафразаі вядомай арыі Ёнтэка з лібрэта Ул. Вольскага да оперы С. Манюшкі «Галька» з'яўляецца верш Ф. Багушэвіча «Шумяць ёлкі на вяршынях гор, шумяць невясёла», апублікаваны Э. Янкоўскім^[62]. Верш гучыць як рэквіем паўстанцам 1863 г., пасля паражэння якога «навокал запанаваў сум». Парадыйны «Тастамант» Багушэвіча^[63] — гэта перайманне «Тастаманту» Сыракомлі^[64] і «Тастаманту» Крашэўскага^[65], з той толькі розніцай, што польскія папярэднікі пералічвалі рэчы, якія яны а д д а д у ц ь пасля смерці сябрам, беларускі ж паэт раіць сябрам, што яны павінны п р ы н е с ц і яму на пахаванне. Парафразаі вядомай філамацкай песні А. Адынца «Прэч, прэч, смутак» з'яўляецца багушэвічаўскі «Спеў», які ў 1897 г. заняў першае месца на конкурсе на лепшую песню для польскай моладзі.

Шчырыя сяброўскія ўзаемаадносіны склаліся ў Францішка Багушэвіча з многімі польскімі пісьменнікамі і грамадскімі

дзеячамі другой палавіны XIX ст., у першую чаргу з Элізай Ажэшкай і Янам Карловічам.

Дружба паміж Багушэвічам і Ажэшкай завязалася праз пасрэдніцтва Яна Карловіча^[66]. Першае сведчанне аб знаёмстве двух дэмакратаў мы знаходзім у пісьме Э. Ажэшкі да Я. Карловіча ад 2 лістапада 1887 г.: «Тры тыдні назад быў у мяне ваш добры знаёмы з Вільні п. Багушэвіч. Я з вялікай прыемнасцю правяла з ім некалькі гадзін. Ён чытаў мне свае беларускія паэтычныя творы і даў мне нават іх копію з асобным вершыкам, таксама па-беларуску, да мяне ці для мяне... Гэта вельмі прыгожыя рэчы, маюць яны нейкую асабліваю прывабнасць, і мне вельмі цікава, ці змогуць сяляне зразумець іх і знайсці ў іх смак. Будучым летам паспрабую чытаць іх маім міневіцкім знаёмым. П. Багушэвіч прывёз мне таксама 25 рублёў, сабраных для Ежа. Усяго маю 90 рублёў, якія днямі, па вашаму ўказанню, вышлю па адрасу пані Мілкоўскай»^[67]. Такім чынам, Багушэвіч не толькі чытаў Ажэшцы свае творы, якія ёй спадабаліся, але і выконваў яе канкрэтныя даручэнні — сабіраў грошы для польскага пісьменніка дэмакрата, удзельніка барацьбы за вызваленне паўднёвых славян Т. Ежа (Мілкоўскага), які, нягледзячы на адсутнасць сродкаў, арганізоўваў якраз эмігранцкі музей у Рапэрсвілі.

Наступная сустрэча Ажэшкі і Багушэвіча адбылася ў пачатку 1888 г. У пісьме да Карловіча ад 22 лютага 1888 г. успамінаецца: «Быў у мяне нядаўна п. Багушэвіч і чытаў мне нядаўна напісаную ім па-беларуску байку, доўгую, поўную фантазіі, цудоўную (відаць, «Хцівец і скарб на святога Яна». — А. М.). Пекны гэта талент. Яго польскія вершы слабыя, але беларускія, на маю думку, па меншай меры выдатныя. Трэба было б з усёй сілай заахвочваць яго да работы ў гэтым напрамку»^[68]. Увосень 1888 г. Багушэвіч чакаў ад Ажэшкі нейкіх кніг, а ў 1889 г. таксама пабываў у яе і перадаў ёй пісьмо ад Карловіча^[69]. Паэт дапамагаў Ажэшцы ў зборы звестак аб прафесійнай дзейнасці жанчын у Беларусі.

У канцы 1891 г. польская грамадскае збіралася адзначыць 25-годдзе творчай дзейнасці «каравы жывога слова і пакутлівай праўды», як назваў Ажэшку Ф. Багушэвіч. Беларускі паэт не застаўся ўбаку ад падрыхтоўкі. 17 лістапада 1891 г. ён пісаў Карловічу: «Глухія весткі даходзяць да нас сюды, што на гэтых днях Варшава адзначае юбілей пані Э. Аж(эшкі). Спадзеючыся на ўвагу, рашэнне і ласкавасць пана, пасылаю некалькі беларускіх вершаў з тым, каб вяльможны пан, калі палічыць гэта магчымым, зрабіў ласку ўручыць іх пані Э. Аж(эшка), у процілеглым выпадку

аддаў іх знішчэнню»^[70]. Верагодна, што сярод дасланных Карловічу твораў быў верш Багушэвіча «Яснавяльможнай пані Арэшчысе»^[71].

Аднак царскія ўлады сарвалі ўрачыстасці ў Варшаве. Тады 6 лютага 1892 г. сябры пісьменніцы сабраліся ў яе гродзенскім доме. Прыехалі літаратары П. Хмялёўскі і Я. Карловіч, мастак М. Андрыёлі, грамадскія дзеячы С. Сэмпалоўская, Ю. і М. Катарбінскія, Л. Мейе і інш. Сярод іх быў і беларус Ф. Багушэвіч. Нам невядома, ці чытаў ён свой верш на вечары, ці перадаў твор юбіляру асабіста. Праз некалькі дзён, 9 лютага 1892 г., Ажэшка паведамляла Карловічу: «Пасля вашага ад'езду я некалькі гадзін яшчэ правяла ў мілай гутарцы з пп. Левакоўскім і Багушэвічам... Затым гэтыя паны выехалі ў Вільню...»^[72]

Дружбаі пабрацімаў называюць узаемаадносіны Ф. Багушэвіча з Я. Карловічам. Як відаць з іх перапіскі, апублікаванай Г. Кісялёвым, пасля паражэння паўстання 1863 г. польскі вучоныфалькларыст, які запісаў каля 600 мелодый беларускіх народных песень і рэцэнзаваў працы Янчука і Шэйна, дапамог Багушэвічу схавацца ад праследавання царскіх улад, даў яму грошы на дарогу да Нежына. Затым Карловіч даручыў Багушэвічу догляд за сваім маёнткам Вішнева, выконваў яго розныя асабістыя просьбы, прыцягваў да супрацоўніцтва ў сваім этнаграфічным часопісе «Вісла», дзе ў 1889 г. (Т. III. С. 891–892) беларускі пісьменнік змясціў нататку аб тым, як клічуць і паганяюць жывёлу ў Беларусі і на Украіне. Карловіч высока ацэньваў намаганні Багушэвіча ў галіне беларускай пісьменнасці, лічачы іх «справай вялікага гістарычнага значэння»^[73]. У 1891 г. абодва сябры наведалі Кракаў, разам аглядалі ято гістарычныя славутасці, удзельнічалі ў рабоце з'езду даследчыкаў прыроды. Тамсама, у Кракаве, Карловіч пазнаёміў Багушэвіча з М. Федароўскім, Ш. Дыкштэйнам і іншымі дзеячамі польскай літаратуры і навукі^[74].

З дапамогай Карловіча ўбачылі свет першыя кнігі Ф. Багушэвіча «Дудка беларуская» (Кракаў, 1891, перавыданне ў 1896 г.) і «Тралялёначка» (Кракаў, 1892). Абедзве яны выйшлі ў выдавецтве Анчыца, з якім Карловіч быў асабіста знаёмы. 21 лістапада 1890 г. Багушэвіч дзякаваў Карловічу за абяцанне надрукаваць рукапіс, а 22 лютага 1893 г. выдавец звярнуўся да Карловіча з наступнай просьбай: «Мы таксама прапануем вашай ласкавай увазе рахунак аўтара «Тралялёначкі» (адрасат з Вільні), які нам заявіў, што яго рахунак урэгуліруе шан(оўны) пан. Астатак складае 29.80 фл.»^[75] Гэта пісьмо сведчыць, што кракаўскія выданні кніг Багушэвіча ажыццяўляліся не толькі з дапамогай Карловіча, але і на яго сродкі.

Цікава адзначыць, што кракаўскі друк адразу ж адгукнуўся на выхад «Дудкі беларускай». Першая рэцэнзія на зборнік змешчана ў кракаўскім часопісе «Пшэглэнд повшэхны» ўжо ў маі 1892 г. Аўтар рэцэнзіі Тытус Саподзька высока ацэньвае зборнік Ф. Багушэвіча: «Гэта быццам чулівае рэха скаргі, якая далятае з далёкай і амаль забытай літоўскай правінцыі паміж Дзвіной, Дняпром і Прыпяцю, правінцыі, звязанай доўгі час з гісторыяй Польшчы»^[76]. У «Дудцы беларускай», напісанай «невядомым песняром» з «не вельмі прыгожым псеўданімам», рэцэнзент вылучае «сімпатычны ўступ», разлічаны на самыя шырокія колы чытачоў. Найпрыгажэйшымі, аднак, называюцца вершы «Хрэсьбіны Мацюка» і «Праўда», якія цытуюцца ў каментарыях. Рэцэнзент папракае паэта за паланізмы і русізмы, шкадуе, што ва ўмовах царызму нельга нават і думаць аб тым, «каб «Дудка» магла б распаўсюдзіцца сярод беларускага народа, якому (...) яна прынесла б сапраўдную карысць». Па сутнасці гэта першая рэцэнзія на зборнік Ф. Багушэвіча.

Пашырана думка, што з дапамогай польскіх сяброў, у прыватнасці Элізы Ажэшкі, у 1894 г. выйшаў у познанскім выдавецтве Р. Нікульскага другі зборнік Багушэвіча — «Смык беларускі». Аднак такога выдаўца ў Познані ніколі не было. Зборніка «Смык беларускі» няма ні ў адной з познанскіх бібліятэк (хаця ён ёсць у Варшаве, Кракаве). Яго выхад не зафіксаваны ў архівах познанскага паліцэйскага прэзідыума, не заўважаны «Пшэводнікем бібліяграфічным» Віслоцкага. Да таго ж у Познані тады не існавала аналагічнага шрыфту^[77]. Усё гэта дазваляе зрабіць вывад, што «Смык беларускі» выдадзены не ў Познані, што Познань указаны толькі для таго, каб заблытаць царскіх цензараў.

Вельмі красамоўным фактам у гісторыі беларуска-польскіх літаратурных сувязей з'яўляецца ўдзел Багушэвіча ва ўзвядзенні ў Вільні помніка Адаму Міцкевічу. У 1898 г., калі па ўсёй Славяншчыне ўрачыста адзначалася стагоддзе з дня нараджэння вялікага польскага паэта, у Вільні быў створаны юбілейны камітэт. У Гістарычным архіве Літоўскай ССР захоўваецца дакумент, які пралівае святло на работу камітэта і ўдзел у ім беларускага паэта. Гэта — справаздача скарбніка камітэта Казіміра Іосіфа Панятоўскага пад назвай «Будаўніцтва помніка Адаму Міцкевічу». Па сведчанню Панятоўскага, у камітэт увайшло 12 чалавек. Сярод іх у першую чаргу названы Ф. Багушэвіч: «І. Францішак Багушэвіч, які нарадзіўся ў Ашмянскім павеце, прысяжны адвакат, аўтар шматлікіх песень і твораў на народнай беларускай мове («Дудка беларуская», «Скрыпка», «Тралялёначка» і інш.),

удзельнік паўстання 1863 г., памёр у красавіку 1900 г. Гэта ён у значнай ступені ўплываў на разумовае развіццё Нагродскага»^[78]. Як відаць з прыведзеных слоў, «Скрыпка беларуская» была добра вядома сучаснікам паэта. Гэта пацвярджае думку С. Александровіча аб тым, што «Скрыпка», магчыма, была надрукавана.

Са справаздачы К. Панятоўскага відаць, што Ф. Багушэвіч прымаў самы актыўны ўдзел у рабоце нелегальнага камітэта па будаўніцтву помніка Адаму Міцкевічу, у зборы ахвяраванняў, быў фактычна адным з кіраўнікоў камітэта.

4

Пасля паўстання 1863 г. царскія ўлады забаранілі польскае кнігадрукаванне на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю. Упершыню такую прапанову ўнесла Камісія па расследаванню польскіх і жмудскіх кніг, створаная ў 1865 г. пад старшынствам Сталыпіна. Па загаду віленскага генерал-губернатора ў 1866 г. былі закрыты ўсе мясцовыя выдавецтвы і перыядычныя выданні на польскай мове. У 80-я гады адзіным распаўсюджвальнікам польскай кнігі ў Беларусі з'яўляўся мінскі магазін З. Савіцкай, які неаднаразова закрываўся ў сувязі з канфіскацыяй «тавару»^[79]. Па яго ініцыятыве ўбачылі свет некаторыя творы польскіх класікаў («Два багі, дзве дарогі» Ю. Крашэўскага, Мінск, 1881).

І ўсё ж нават пры такіх умовах у другой палавіне XIX ст. на беларускай зямлі жыло нямала польскіх пісьменнікаў. Апрача Э. Ажэшкі, яны, як правіла, не пакінулі значнага следу ў гісторыі сваёй літаратуры. Аднак і сёння варта ўвагі спадчына такіх мясцовых аўтараў, як Зофія Тржашчкоўская (Адам Мскі), аўтар вершаванага цыкла «З беларускіх песень»^[80] Юзаф Корвін-Кучыньскі, блізкі сябар Лучыны Юзаф Вяржбіцкі^[81] і інш. З польскіх пісьменнікаў другой палавіны XIX ст., якія нарадзіліся ці жылі ў Беларусі, трэба прыгадаць Ч. Янкоўскага, М. Радзевіч, Г. Скірмунт, Ю. Вайсангофа, В. Зындарм-Касцялкоўскую, Г. Друцкага-Любецкага, Т. Корзана, А. Марбурга, М. Масонюса, А. і Ю. Патоцкіх, К. Прушынскага, З. Савіцкую і інш.

У 70–90-я гады XIX ст. польскія фалькларысты па-ранейшаму праяўлялі вялікую цікавасць да вуснай творчасці беларускага народа, публікавалі свае запісы як у асобных выданнях, так і на старонках часопісаў. Асабліваю каштоўнасць мае трохтомны зборнік «Беларускі народ на літоўскай Русі», выдадзены ў Кракаве ў 1897–1903 гг. (наступныя тамы зборніка выходзяць у паваеннай Польшчы). Зборнік складзены Міхалам Федароўскім, які доўга

жыў на Пружаншчыне. У калектыўную кнігу «Віленскі падарунак», прысвечаную 50-годдзю пісьменніцкай дзейнасці Ю. Крашэўскага, уключаны этнаграфічны нарыс Эмы Івашкевіч «Вяселле ў Свянцянскім павеце», дзе цытуюцца беларускія народныя песні «Зборная суботка настала», «3 суботы на нядзельку», «Ой ты, рэчанька, ой ты, быстрая» і інш.^[82] У 1889 г. у Львове выйшаў зборнік «Беларускія паданні, сабраныя Ул. Вярэгай» з прадмовай Яна Карловіча^[83]. Матэрыялы па беларускай этнаграфіі і фальклору часта публікаваліся на старонках спецыяльных часопісаў: «Збюр вядомосці до антрополёгіі краёвэй» (Бірута, Ул. Вярэга, Ул. Дыбоўскі, Я. Карловіч, А. Кольберг, А. Чэрны і інш.), «Вісла» (Я. Вітарт, З. Глогер, А. Лэнтоўскі, Я. Карловіч), «Матэрыялы антрополёгічна-археалёгічна» (Л. Васілеўскі, А. Чахоўская), «Край» (Я. Лось), «Тыгоднік ілюстраваны» і інш.^[84] Вельмі цікавай з’яўляецца беларуская народная песня пра Касцюшку, працытаваная Пламеньчыкам на старонках газеты «Дзеннік познаньскі». Вуснамі беларускага народа ў песні высока ацэньваецца патрыятычная дзейнасць нацыянальнага польскага героя, які быццам бы загінуў у барацьбе з царскімі войскамі. Яго смерць горка аплаквае над магілай адзінокая, «няшчасная Марусенька»^[85].

Польскі друк 70–90-х гадоў XIX ст. удзяляў многа ўвагі грамадска-культурнаму жыццю ў Беларусі. Цікавую спробу выдаваць польска-беларуска-літоўскі часопіс «Змова» прадпрыняў у Парыжы Ю. Такаржэвіч (1870)^[86]. На старонках польскіх газет і часопісаў часта з’яўляліся дарожныя і кразнаўчыя нарысы і нататкі аб Беларусі, а таксама пісьмы з беларускіх гарадоў і сёл^[87]. Своеасаблівым «беларускім» альманахам з’явілася двухтомная «Памятная кніга на ўшанаванне сотай гадавіны нараджэння Адама Міцкевіча» (Варшава, 1898). Пераважная большасць матэрыялаў, змешчаных у кнізе, або напісана аўтарамі, якія жылі ў Беларусі ці паходзілі адсюль, або датычыцца іх творчасці.

Многае зрабіў для прапаганды беларускай літаратуры ў польскім друку сябар Марцінкевіча Аляксандр Ельскі. У 70–90-я гады XIX ст. яго погляды вызначаліся адноснай прагрэсіўнасцю. Пісьмы да польскага раманиста Ю. Крашэўскага, з якім Ельскі перапісваўся з 1870 да 1882 г., дазваляюць меркаваць, што сімпатыі пісьменніка былі на баку беларускага народа. Так, у пісьме ад 3 кастрычніка 1879 г. асуджаецца шляхта, якая растрочвае народнае дабро і жыве, «бы паразіт»^[88]. У 1884 г. Ельскі выдаў у Варшаве кнігу «Заўвагі аб сялянскай праблеме, а іменна, як было ў нас і ў іншых месцах», у якой выступіў з крытыкай рэакцыйнага даследавання польскага

пісьменніка Валерыя Пшыбароўскага «Сяляне ў нас і ў іншых месцах» (Вільня, 1881). Лічачы сябе палякам, Ельскі ўсё ж з вялікай павагай ставіўся да беларускага народа. У прадмове да беларускага перакладу паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш» (Львоў, 1892) пісьменнік звяртаўся да сваіх чытачоў: «... палюбіце ж усім сэрцам сваю родную, занядбаную, святую беларускую мову...»^[89] Яшчэ мацней узнімаў Ельскі свой голас у абарону мовы беларускага народа ў артыкулах, прызначаных для польскіх перыядычных выданняў «Хвіля»^[90] і «Край»^[91].

А. Ельскі з'яўляўся страсным аматарам і сабіральнікам памятак беларускай і польскай літаратур. Яго дом у Замосці ператварыўся ў сапраўдны музей^[92]. Карыстаючыся сабранымі матэрыяламі, Ельскі выступіў у польскім друку з некалькімі важнымі публікацыямі пра А. Міцкевіча^[93]. Вельмі высокую ацэнку творчасці польскага паэта даў Ельскі ў артыкуле «Адам Міцкевіч у Беларусі»^[94].

Карысную справу рабіў Ельскі, папулярызуючы здабыткі польскай літаратуры ў Беларусі (пераклады «Пана Тадэвуша» Міцкевіча, «Сямі вечароў» Супінскага^[95], «Марыі» Мальчэўскага) і беларускай літаратуры ў Польшчы. Цяжка нават пералічыць усе публікацыі пісьменніка аб мінулым і сучасным беларускай эканомікі, літаратуры і культуры^[96]. Трэба адзначыць, што спадчына Ельскага ўсё яшчэ недастаткова сабрана, апісана і вывучана.

У другой палавіне XIX ст. беларускую тэматыку паспяхова распрацоўвалі вядучыя прадстаўнікі польскага крытычнага рэалізму Эліза Ажэшка, Марыя Канапніцкая, у некаторай ступені Генрык Сянкевіч. Яны адлюстроўвалі жыццё і побыт беларускага сялянства ў іх складанасці і супярэчлівасці, стварылі галерэю рэалістычных вобразаў прадстаўнікоў нашага народа.

Эліза Ажэшка (1842–1910) нарадзілася на беларускай зямлі, у Мілкоўшчыне ля Гродна. Ужо ў дзяцінстве будучая пісьменніца «навучылася трошкі гаварыць на беларускай мове»^[97]. З побытам беларускіх сялян Ажэшка яшчэ бліжэй пазнаёмілася ў Людвінове, маёнтку свайго мужа ў Кобрынскім павеце. Гады жыццёвай і творчай сталасці пісьменніца амаль бязвыезна правяла ў Гродне. Ведала Ажэшка і цэнтральную Беларусь, дзе яна ў пачатку XX ст. некалькі разоў адпачывала ў маёнтку Фларыянаў каля Ляхавіч (адначасова прыязджаў сюды і Ул. Рэймант). Праездом пісьменніца наведвала таксама Мінск, адкуль ёй недалёка было да Ракава — да вядомых літаратараў братоў Здзяхоўскіх.

Беларуская рэчаіснасць была асноўнай крыніцай творчасці Ажэшкі, і таму польскі гісторык літаратуры А. Брукнер меў

падставы называць яе «літвінкай, такой жа, як Міцкевіч ці Сыракомля, бо яна моцна ўрасла ў сваю зямлю, з яе чэрпала сілы і сокі...»^[98] Беларускімі па тэматыцы з'яўляюцца такія творы пісьменніцы, як аповесці «Нізіны» і «Дзюрдзі», раман «Хам», апавяданні «Абразок з гадоў голаду», «У зімовы вечар» і інш. Яны складаюць «лепшую частку» ў спадчыне пісьменніцы^[99].

Дзякуючы гэтым творам беларускі селянін упершыню ўвайшоў у сусветную прозу. Хрысціна, Пятруся, Павел Кабыцкі, Васілёк, Ганна і іншыя героі ажэшкаўскіх твораў былі першай спробай стварыць у прозе рэалістычны вобраз беларуса, зазірнуць у яго душу. Пісьменніца бачыла ў сялянстве не толькі светлыя, станоўчыя рысы, але і адмоўнае, тое, што параджалася цемрай і галечай, адкрыта гаварыла аб непісьменнасці, забабоннасці і сквапнасці беларускай вёскі. Расказваючы пра жыццё і побыт беларускіх сялян, Ажэшка ўключала ў мастацкую тканіну твораў запісы беларускага фальклору (у арыгінале або перакладзе). Так, у рамане «Аўстраліец» выкарыстана беларуская народная песня «Летам белая бяроза», якую па просьбе пісьменніцы падабраў з фальклорнага зборніка Яна Чачота Я. Карловіч^[100].

У пісьмах да сяброў Ажэшка неаднаразова падкрэслівала, што тыя сяляне, аб якіх яна расказвае на старонках сваіх твораў, з'яўляюцца беларусамі. 1 верасня 1884 г. яна паведамляла Равіце-Гаўронскаму: «Ужо з год я пішу сялянскія раманы, сяляне ж у нас — русіны»^[101]. У пісьме да Г. Нусбаўма ад 23 лютага 1885 г. ёсць такія радкі: «Я абавязкова хачу добра вывучыць русінаў, на моры якіх мы з'яўляемся тут астравамі, многа пісаць пра іх і нават уступіць з імі ў сякія-такія ўзаемаадносіны»^[102]. Ажэшка бачыла ў беларускім селяніне няшчаснага чалавека, якому трэба працягнуць руку дапамогі, якога трэба навучаць. У адным з пісем да Яна Карловіча гаворыцца: «Мае ж «Дзюрдзі» з'яўляюцца, як я суцяшаю сябе, сапраўднымі русінскімі сялянамі, зусім не жывёлінамі, а людзьмі, якія прабываюць на вельмі нізкай стадыі развіцця цывілізацыі»^[103].

Нацыянальнаму пытанню ў Беларусі Э. Ажэшка прысвяціла спецыяльны артыкул «Нацыянальныя адносіны ў Літве і так званы літоўскі сепаратызм», які застаўся неапублікаваны. У трэцім раздзеле артыкула гутарка ідзе аб беларусах. Пісьменніца адзначае, што да беларусаў у першую чаргу трэба аднесці сялян. «Яны падзяляюцца на католікаў і праваслаўных, першыя з якіх схіляюцца да польскай нацыі, другія ж — да рускай, але ніводны з іх першую або другую сваёй не лічыць і наогул не дасягнуў ніякага нацыянальнага ўсведамлення. Толькі ў самы апошні час там і сям

пачынаюць з'яўляцца адзінкі, рэдкія і ізаляваныя, якія выйшлі з улоння беларускага народа і называюць сябе беларусамі»^[104]. Што ж датычыцца палякаў, то іх у Літве — меншасць. Гэта — шляхта, «або польская гістарычна, або апалячаная ў старадаўнія часы з русінскай і літоўскай...»^[105]

Ажэшка станоўча ставілася да нацыянальнага адраджэння беларускага народа, да яго маладой літаратуры і культуры, прысвячала гэтаму народу свае раманы, аповесці, апавяданні і нарысы (Людзі і кветкі над Нёманам // Вісла. Т. 2, 4, 5). Вышэй ужо гаварылася аб дружбе пісьменніцы з Ф. Багушэвічам, аб тым, што ў сувязі з яе юбілеем напісаў адзін з вершаў Я. Лучына. Э. Ажэшка падтрымлівала кантакты або была асабіста знаёма і з іншымі беларускімі пісьменнікамі, дзеячамі культуры — А. Пашкевіч (Цёткай), Ул. Ф. Луцэвіч^[106], І. Буйніцкім^[107] і інш.

Як бачым, Ажэшка спачувала нацыянальным імкненням беларускага народа. Аднак яна ніколі не ставіла пытанне аб яго нацыянальнай незалежнасці, падзяляла канцэпцыю «гістарычных граніц Польшчы». На іншых пазіцыях стаяла рэвалюцыйная дэмакратка Марыя Канапніцкая. Пабываўшы ў Ажэшкі, яна пісала Ленартовічу: «Але Гродна — няхай Бог над ім зжаліцца. Той Нёман мог бы плыць аднымі слязьмі, не было б дзіўна. Людзей тут занадта мала, жыццё занадта цяжкое, сэрцы вельмі слабыя. Тое, што там народзіцца калісьці ў народным асяроддзі, не будзе Польшчай ці Літвой, але Беларуссю. Гістарычныя рысы (г. зн. рысы Рэчы Паспалітай. — А. М.) час і няволя выгрызуць, этнаграфічныя ж рысы застануцца»^[108]. У наступным годзе паэтэса гасцявала ў маёнтку Грушова ля Пінска, у польскай раманісткі Марыі Радзевіч. Сваімі ўражаннямі аб Палессі яна дзялілася з тым жа Ленартовічам у пісьме ад 1 кастрычніка 1889 г.: «Краіна цікавая, упершыню з ёй знаёмлюся. Падабаецца вельмі. Пінск і Піншчыну трэба аглядаць вясной, калі шырока і далёка разліваецца вада. Але і цяпер, восенню, цікавіць мяне гэта ваколіца. Ваколіца і людзі. Краіна змянілася, пазбавілася сваіх былых прыкмет; вады стала менш, лясы высеклі, значная частка зямель — у руках рускіх. Але пінчук заўсёды застаецца тым самым, тыпова худы, чарнявы, брудны, фанабэрысты і бедны. Заўсёды на плячах ён носіць тую ж самую торбу з кускам чорнага хлеба і солёным агурком, заўсёды пляце лапці і апранаецца ў самаатканую светку...»^[109]

Выдатная польская паэтэса Марыя Канапніцкая праявіла вялікую цікавасць да жыцця беларускага народа, яго літаратуры і культуры. У пачатку XX ст. пісьменніца звярталася ў «Нашу ніву»

з просьбай, каб адтуль ёй даслалі звесткі аб жыцці беларусаў^[110]. У выніку паездак Канапніцкай у Гродна і на Піншчыну нарадзіліся паасобныя мастацкія творы. Сярод іх апавяданне «З узломам», якое з'яўляецца адным з лепшых у Канапніцкай. Тут упершыню ў польскай літаратуры створаны рэалістычны вобраз выхадца з сялянскіх нізоў, які не баіцца кінуць царскаму самадзяржаўю суровыя сацыяльныя абвінавачванні^[111]. І створаны гэты вобраз на беларускім матэрыяле.

Вобразы беларусаў ёсць таксама ў паэме «Пан Бальцар у Бразіліі». Сярод эмігрантаў, якія шукаюць хлеба ў Паўднёвай Амерыцы, знаходзіцца беларус Луць Астапчук. Ён родам з Палесся, з-пад Лагішына. Калісьці і ў Астапчука была зямля, але новы пан адабраў яе сілай. Дарэмна сяляне шукалі праўду ў судах. Апрача штрафаў ды «павестак на варотах», яны нічога не дабіліся. Прышлося зведаць і турмы: адных пагналі ў Пінск, іншых — ажно ў Мінск^[112]. Але праследаванні не пахіснулі Астапчука. Ён плыве за акіян з упэўненасцю, што трэба «толькі не мірыцца — усяго даб'ешся». У далёкай Амерыцы герой сумуе па роднай Лагішыншчыне; часамі яму здаецца нават, што з Беларусі сюды далятаюць гукі дудкі пастуха. Астапчук, нязломны прадстаўнік беларускага народа, паступова прыходзіць да ўсведамлення, што сіла ў калектыве.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Узаемадзеянне беларускай і польскай літаратур было ў XIX ст. рознабаковым і ў асноўным плённым. Больш багатая літаратура польскага народа, як правіла, дапамагала беларускай літаратуры выйсці з адставання і заняць пачэснае месца на славянскім «пасадзе». На жаль, гэта літаратура прыцягвала на свой бок і значную частку мясцовых творчых сіл, якія пры іншых умовах маглі б стаць гонарам беларускага пісьменства. Так ужо склаўся лёс беларускага народа, што многія яго сыны неслі свой талент у дар суседнім народам...

Ўздзеянне польскай грамадскай думкі і польскай літаратуры асабліва моцна праявілася напярэдадні паўстання 1863 г., калі сама рэчаіснасць стварала ўмовы для такога ўздзеяння. У гады ўздыму нацыянальна-вызваленчага і сацыяльнага руху палякі і беларусы разам паўсталі на барацьбу супраць царскага самаўладства. У гэтай барацьбе актыўна ўдзельнічала мастацкае слова польскіх і беларускіх пісьменнікаў.

У сярэдзіне XIX ст. беларуская нацыя знаходзілася ў працэсе кансалідацыі. І таму беларускай літаратуры было асабліва важна абуджаць нацыянальную самасвядомасць, патрыятычныя пачуцці. Тут прыдаўся адпаведны вопыт польскай літаратуры, многія творы якой былі сугучны беларускім пісьменнікам. Адначасова з польскага боку ішло і тое, што было абмежаваным, абумоўлівалася асаблівасцямі польскага вызваленчага руху, — ідэалізацыя сацыяльных узаемаадносін у вёсцы, сялянскага побыту, прыхарошванне старажытнасці мінулага.

Уплыў польскай літаратуры з асаблівай яскравасцю праявіўся ў творчасці Дуніна-Марцінкевіча, Чачота, Баршчэўскага, Рыпінскага. Паколькі ў XVII–XVIII стст. працэс развіцця беларускага пісьменства быў перапынены, традыцыі парушаны і часткова забыты, пачынальнікам новай беларускай літаратуры прыйшлося ў многім адштурхоўвацца ад супярэчлівых традыцый літаратуры іншага народа. Вядома, прысваенне скарбаў іншай літаратуры выключае паўтарэнне. «Музы — літаратурныя традыцыі — не ствараюць жывой паэзіі», — пісаў В. Шклоўскі^[1]. На жаль, і Дунін-Марцінкевіч, і Чачот, і Баршчэўскі часам стараліся паўтарыць, што ўжо было сказана іх польскімі папярэднікамі, і тады траплялі ў эпігонства.

Зразумела, што чым большыя творчыя індывідуальнасці ўступаюць у працэс узаемадзеяння, тым больш яно скрыта,

арганічна. Па Бялінскаму, вышэйшая форма літаратурных узаемасувязей заключаецца ў тым, каб узбудзіць у пісьменніка «ўласныя сілы». Гэта датычыцца класіка беларускай літаратуры XIX ст. Ф. Багушэвіча. Адштурхоўваючыся ад некаторых твораў польскай літаратуры, ён ствараў новае, сугучнае жыццё. У выніку ўзаемадзеяння з такімі мастакамі, як А. Міцкевіч і Ул. Сыракомля, з'яўляліся новыя творчыя адкрыцці.

Беларуская літаратура, якой у XIX ст. яшчэ было не па сілах аказваць уплыў на польскую літаратуру (мы маем права гаварыць толькі аб беларускай тэматыцы, аб выкарыстанні беларускага фальклору), спаўна адплаціла чалавецтву за дапамогу, атрыманую ад іншых літаратур, калі ў XX ст. яна стварыла арыгінальныя мастацкія каштоўнасці. Узаемасувязі беларускай літаратуры з літаратурамі іншых народаў, у тым ліку і польскага, у XX стагоддзі сталі будавацца на іншай аснове — гэта сувязі раўнапраўных літаратур.

Беларуска-польскае літаратурнае яднанне, якое зарадзілася ў далёкім мінулым, плённа развівалася ў XX ст., асабліва пасля 1945 г., калі польскія браты-суседзі, як іх у паэме «Рыбакова хата» назваў Якуб Колас, уступілі ў новую дзяржаўную са дружнасць. Уздзеянне польскай класічнай літаратуры XIX ст. адчуваецца і ў наш час. Прытым беларуская проза, якая ў многім «пераскочыла» праз крытычны рэалізм, толькі цяпер змагла па-сапраўднаму асэнсаваць творчы вопыт Ажэшкі і Пруса, Жэромскага і Сянкевіча. У вучобе ў сваіх польскіх папярэднікаў прызнаюцца такія майстры беларускай прозы, як Янка Брыль і Піліп Пестрак. П. Пестрак піша: «Для мяне польская літаратура пасля рускай займае другое месца. І таму не дзіўна, калі ў адным месцы рамана («Сустрэнемся на барыкадах». — А. М.) на хвіліну ўрываецца Жэромскі (мне падабаецца яго пафас, яго інтымная лірыка), у другім месцы — наша зямлячка Эліза Ажэшка са сваёй задумнай лірыкай беларускіх палёў»^[2]. Янка Брыль побач з А. Чэхавым называе сваім любімым пісьменнікам Б. Пруса^[3]. «Міцкевіч, Прус, Славацкі, Сянкевіч, Канапніцкая, Ажэшка... Здаровая, натуральная любасць да польскай культуры, да прыгожага ў польскім народзе — вось найлепшае, што я вынес са школы», — пісаў Я. Брыль пра сваё дзяцінства і юнацтва^[4].

Аб дружбе беларускай і польскай літаратур у XX стагоддзі сведчаць шматлікія факты. Неаднаразова захапляўся творамі польскай класікі Янка Купала. Яго пяру належаць многія пераклады твораў Міцкевіча, Канапніцкай, Сыракомлі, Каспровіча, Бранеўскага і інш. Многа агульнага можна знайсці паміж эпапеяй

А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш» і «Новай зямлёй» Я. Коласа. Эстэтычныя здабыткі польскіх «авангардыстаў» цікавілі «маладнякоўцаў». Асобную старонку ў гісторыі беларуска-польскіх літаратурных сувязей складае дзейнасць польскіх пісьменніцкіх арганізацый, якія існавалі ў Савецкай Беларусі ў 20–30-я гады. Да беларускай тэматыкі звярталіся многія пісьменнікі сацыялістычнай Польшчы (Трапачынская-Агарак, Выгодскі, Мірскі, Пастэрнак). У пасляваенны час на беларускую мову перакла дзены лепшыя творы як польскіх класікаў (Міцкевіч, Славацкі, Канапніцкая, Сянкевіч), так і сучасных польскіх аўтараў (Кручкоўскі, Бранеўскі, Брандыс, Тувім, Жулаўскі, Путрамонт, Махэк і інш.). А польскі чытач пазнаёміўся з перакладамі кніг Купалы, Танка, Коласа, Быкава. Так беларускія і польскія пісьменнікі, якіх Ул. Бранеўскі на ўрачыстасцях у Навагрудку ў 1955 г. назваў «унукамі Міцкевіча», здзяйсняюць заветы геніяльнага паэта, які марыў аб «часіне, калі народы, спрэчкі забыўшы, злучацца ў адзіную сям'ю».

З ДАСЛЕДАВАННЯЎ

БЕЛАРУСЬ У ЛЮСТЭРКУ МЕМУАРНАЙ ЛІТАРАТУРЫ XVIII СТАГОДДЗЯ

1. САЦЫЯЛЬНЫ ПАРТРЭТ

Магнаты

У Рэчы Паспалітай, дзяржаве феадальнай, уся ўлада, палітычная і эканамічная, належала шляхце. У адрозненне ад дваранства ў іншых еўрапейскіх краінах польская, беларуская, літоўская, украінская шляхта была больш шматлікай. Паводле вядомага гісторыка XIX стагоддзя Тадэвуша Корзана (дарэчы, ураджэнца Мінска), у 1791 годзе шляхта складала 8 працэнтаў жыхароў краіны (дваранства ў Заходняй Еўропе — каля двух працэнтаў).

У XVIII стагоддзі шляхта была паняццем саслоўным. Як слушна сцвярджае Анджэй Заянчкоўскі, яе нельга ідэнтыфікаваць з якім-небудзь адным класам, таму што ўнутры гэтага саслоўя існавала класавая барацьба^[1]. У адрозненне ад рускага дваранства шляхта ў Рэчы Паспалітай маёмасна была вельмі дыферэнцыраванай. На адным полюсе — магнаты, уладальнікі вялікіх латыфундый. На другім — «шарачковая», «загонная» шляхта, якая жыла з працы сваіх рук або служыла магнатам, няшчадна імі эксплуатавалася (зарубежных падарожнікаў шакіравала шляхта, якая вазіла гной, уторкнуўшы ў яго свой абавязковы атрыбут — шаблю). Папулярная прымаўка казала, што ў ашмянскай шляхты адна нага абута ў бот, а другая ў лапаць... А паміж гэтымі полюсамі была сярэдняя шляхта — уладальнікі адной-дзвюх вёсак. Якраз яна найбольш ненавідзела дробных «шарачкоў», фармальна роўных з ёю.

Агульнае і адрэчнае

І ўсё ж, нягледзячы на значнае сацыяльнае расслаенне, шляхта была адзіным саслоўем. Аб'ядноўвалі яе агульныя правы, прывілеі. Перш за ўсё гэта выключнае права ўладаць зямлёй, прыгоннымі сялянамі (мяшчанства не мела яго). Шляхце быў таксама дадзены прывілей «недатыкальнасці жылля». Яе землі вызваліліся ад падаткаў, а тавары — ад мыта. Толькі шляхта мела права займаць дзяржаўныя пасады, а таксама... гнаць і прадаваць гарэлку. Аднаго не магла шляхта: гандляваць і займацца рамёствамі. Чалавек, які

«спрафанаваў» сваё саслоўе такімі «подлымі» дзеяннямі, губляў шляхецтва і пераходзіў у мяшчанства.

Асабліва высока шляхта цаніла сваю «залатую вольнасць». Яна сапраўды была больш значная, чым у дваран суседніх краін. Удзел у сейме, сейміках і трыбуналах дазваляў шляхціцу істотна ўплываць на знешнюю і ўнутраную палітыку краіны. Шляхта падпарадкоўвалася толькі тым законам, якія сама прымала. Практычна яна была незалежная ад караля, цэнтральнай улады. Па словах польскага гісторыка культуры Аляксандра Брукнера, шляхціца звязвалі з каралём толькі падымны падатак ды абавязак удзельнічаць у «паспалітых» войнах. Лагічным вынікам такой «свабоды» было самавольства.

Шляхта ганарылася таксама сваёй «роўнасцю». Фармальна «шарачок» меў такія ж правы, што і магнат. «Шляхціц на сядзібе, — гаварыла прыказка, — роўны ваяводзе». Юрыдычна ў Рэчы Паспалітай не прызнаваліся княжацкія (апрача старадаўніх «рускіх» родаў) і графскія тытулы. Арыстакрат павінен быў называць беднага шляхціца «панам братам», «васпанам», «вашмосцем» або «дабрадзеем». Але на практыцы ўсё гэта выглядала іначай. Тытулы купляліся за граніцай. «Брат» замяняўся зняважлівым «брацікам», «аспанам» або «асанам». Каб падкрэсліць сваю адметнасць, выключнасць, багатая шляхта шырока карысталася «службовымі» тытуламі: стольнік, чэснік, мечнік, скарбнік, кашталян... У каго такога тытула не было, той купляў яго. Мемуарыст Я. Ахоцкі прызнаецца, што сваім сябрам ён «даставаў падкаморства, харунжанства, чэснікаўства і скарбніцтва» за 10–15 дукатаў. У крайнім выпадку можна было падкрэсліць, што такі тытул насіў нехта з продкаў. Матушэвіч згадвае Русецкага, «праўнука мінскага кашталяна, які зваўся мінскім кашталяніцам».

Практычна магната і «шарачка» аддзяляла велізарная сацыяльная бездань. Бедная шляхта залежала ад сярэдняй і буйной, аддавала ёй «за хлеб і соль» свае галасы на сейміках. Магнаты сапраўды былі «свабодныя», бо мелі вялікія ўладанні (асабліва на Украіне і Беларусі). Да сваіх родавых маёнткаў яны далучалі каралеўскія староствы — спачатку бралі іх у арэнду, а потым не аддавалі назад. Магнацтва прыбірала да рук біскупскія кафедры (у XVIII стагоддзі іх мог заняць толькі той, хто меў добрую радаслоўную), сілай захоплівала фальваркі дробнай і сярэдняй шляхты. Арыстакраты становіліся ўладарамі велізарных абшараў, фактычнымі гаспадарамі «Прынёманскага» краю.

Кароль Радзівіл, напрыклад, быў ардынатам нясвіжскім і алыцкім, уладальнікам Біржаў, Дубінкаў, Слуцкага княства, Кейдан, Койданава, Чарнаўчыцаў, Невеля, маёнткаў у Жоўкве і Злочаве, затым — вялікіх двароў на Валыні і Украіне, якія яму дасталіся па маці, апрача гэтага — арандатарам велізарных каралеўшчын. Паводле Нямцэвіча, у скарбніцы нясвіжскага магната захоўваліся «дванаццаць апосталаў, вышынёй у дзве ступні, адлітыя з чыстага золата, сталы, літыя з серабра, і тысячы іншых каштоўных прадметаў»^[2]. Абапіраючыся на дакументы, Крашэўскі сцвярджаў, што нясвіжская скарбніца займала тры вялікія залы, напакаваныя ўсякай усячынай — «пачынаючы ад значнай колькасці карцін, габеленаў — аж да дванаццаці драўляных коней, аздобленых сёдламі і збруяй нябачанай прыгажосці. Панскае багацце рэпрэзентавалі каштоўныя каменні, галаўныя ўборы, запінкі, пярсцёнкі, гадзіннікі, нашыйнікі, кольчыкі. Апрача гэтага — маршалкаўскія жэзлы, булавы гетманаў, буздыганы (жалезныя дубіны. — А. М.), каштоўныя сагайдакі і шчыты, шаблі ў залатых ножнах, залатая і пазалочаная зброя, акропленыя святой вадай мячы, шыццё, карункі, урэшце, егіпецкія муміі, зброя дзікіх індзейцаў — усяго гэтага хапала, каб прыемна і з карысцю заняць некалькі гадзін часу»^[3]. Кароль Рэчы Паспалітай у параўнанні з Каролем Радзівілам выглядаў «бедненькім».

У магнацкіх дварах канцэнтравалася мноства службы — рэспектавай (ганаровай, з дваран) і платнай. Платная служба ў сваю чаргу дзялілася на чыноўнікаў-афіцыялістаў (маршалак, сакратар, падскарбі, канюшы, гардэробны, падчашы, камердынер, камісары, пленіпатэнты) і простых прыдворных, чым абавязкам было прыйсці з раніцы ў панскія пакоі і чакаць далейшых загадаў. У ліку тых, хто звычайна быў пры двары, Кітовіч называе пакаёвых хлопцаў, лакеяў, гайдукоў, пахолікаў, паюкоў, венгрынкаў, гусараў, стральцоў, пажаў, турчанят, ляўфраў (пасыльных ганцоў), фурманаў, машталераў (даглядчыкаў коней), кухмайстраў, кухараў, кухцікаў, цукернікаў, буфетных. Некаторыя прыдворныя мелі сваіх слуг (пахолікаў, казачкоў), якіх мусілі ўтрымліваць уласным коштам^[4]. У кожнага былі строга вызначаныя абавязкі. Гайдук, напрыклад, трымаў ля пана палаш, паюк стаяў за гаспадыняй, калі яна ў гасцях сядзела за сталом, трымаў яе малітоўнік у касцёле. Як піша Ахоцкі, у кожнага магната служба была апранута ў адзенне «свайго колеру», і злачынствам лічылася прысвойваць «чужыя колеры».

Урэшце, магнаты мелі ў сваіх дварах шматлікія арміі. Геранім Радзівіл «трымаў рэгулярнага войска шэсць тысяч рознай зброі,

кавалерыю і пяхоту, старшых афіцэраў называў генераламі, палкоўнікамі, маёрамі» (Кітовіч, 377). Апрача таго, слугкі ардынаты меў яшчэ «шэсць тысяч нерэгулярнага войска — казакаў і стральцоў». Муштравалі іх нямецкія афіцэры. З дапамогай такой арміі жорсткі магнат лёгка распраўляўся з сялянскімі бунтамі і паўстаннямі (напрыклад, з Крычаўскім паўстаннем). Усяго ж пры неабходнасці Радзівілы маглі паставіць пад ружжо да 50 тысяч кавалерыі і столькі ж пяхоты.

Дзякуючы сваім багаццям і арміям магнаты адчувалі сябе «пупком свету», «соллю зямлі». Радзівілы лічылі, што «на трубы» ў іхнім гербе звернут позірк «усяго свету». Нясвіжскія ардынаты часта не падпарадкоўваліся каралеўскай уладзе, больш таго, скрытна вялі інтрыгі, каб самім атрымаць каралеўскую карону. Сімвалам «пераемнасці» павінен быў служыць... ложка, які стаяў у радзівілаўскай спальні: у XVII стагоддзі ён належаў польскаму каралю Яну III Сабескаму, а да яго трапіў ад французскага караля Людовіка XVI.

Магнацкая пыха не ведала межаў. Ставіўся знак роўнасці паміж шляхтай і народам, нацыяй, дзяржавай. Узорам паўнацэннага чалавека стаў «bene natus et possessionatus et catholicus» («высакародны землеўласнік і католік»). Сцвярджалася, што сяляне і мяшчане ніжэй шляхты ў фізічных і псіхічных адносінах, паколькі паходзяць яны не ад біблейскага Яфета, а ад «подлага Хама». Магнаты залічалі сябе ледзь не да святых, патрабавалі асаблівага, прыніжанага ўшанавання. У розных мемуарных крыніцах гаворыцца, што калі жонка Міхала Радзівіла спявала ў касцёле «гадзінкі», на яе словы: «Я тое ўчыніла на небе, каб узыходзіла бясконцае святло», хор прыдворных, кланяючыся, адказваў: «Пакорліва дзякуем вашай княжацкай мосці».

У XVIII стагоддзі выразна заўважаецца фізічнае і маральнае выраджэнне магнацтва. Раней лічылася гонарам мець многа дзяцей, цяпер арыстакраты (Геранім і Кароль Радзівілы) уміраюць беспатомна, а іх шматлікія жонкі шукаюць уцехі з другімі, уцякаюць са слугамі за граніцу. Распаўсюджанымі становяцца псіхічныя расстройствы, маньяцтва, садызм, распуста. У XVI і XVII стагоддзях магнаты яшчэ бралі ў рукі шаблю, займаліся дзяржаўнымі праблемамі. Тады яшчэ абавязвала рыцарства, адвага, высакароднасць. Цяпер жа шляхецкая эліта бавіць час у бесперапынных баляваннях і паляваннях. У дзённіку Міхала Радзівіла вельмі часта сустракаюцца такія запісы: «Абед у замку, і дужа многа гасцей меў я. Пасля абеду адбылася карусель. Былі чатыры банды кавалераў: у кожнай бандзе шэф і чатыры

кавалеры... Было зноў жа столькі ж банд дам на фэтонах, запрэжаных адным канём (...) Пасля была цудоўная вячэра ў замку, і так нам весела прайшоў дзень»^[5]. Нездарма А. Сайкоўскі робіць вывад, што дзённік Рыбанькі, чалавека набожнага і адначасова «драпежнага», пераканаўча сведчыць аб «упадку інтэлектуальнай культуры ў саксонскія часы»^[6].

Аднак нельга сказаць, што магнаты зусім не займаліся карыснай дзейнасцю. Сярод іх былі і людзі актыўныя, гаспадарлівыя (Ганна Радзівіл, Антон Тызенгаўз, Міхал Казімір Агінскі, Іахім Храптовіч), якія дбалі пра развіццё рамёстваў і гандлю, засноўвалі мануфактуры, дзе вырабляліся сапраўдныя шэдэўры прыкладнага мастацтва (літыя паясы ў Слуцку, габелены ў Карэлічах, посуд і люстэркі ў Налібаках і Урэччы, тканіны ў Гродне і Ружанах). Больш адукаваных магнатаў ужо не задавальняла пустое баўленне часу. Нараджаецца мецэнацтва. З'яўляюцца прыдворныя друкарні (Нясвіж, Гродна, Слонім), прыгонныя тэатры з аркестрамі, опернымі, балетнымі і драматычнымі трупамі (Нясвіж, Слуцк, Ружаны, Слонім, Гродна, Шклоў). У іх рэпертуар уваходзяць не толькі заходнееўрапейскія творы, але і трагедыі, камедыі і оперы мясцовых аўтараў (Францішка Радзівіл, Мацей Радзівіл, Міхал Казімір Агінскі). Сярод маладой арыстакратыі (Чартарыскія, Храптовічы, Панятоўскія — цікава, што адзін з Панятоўскіх, дзед польскага караля Станіслава Аўгуста, прыныцова пісаў сваё прозвішча праз ў кароткае) распаўсюджваліся ідэі Асветніцтва, тэорыі французскіх фізіякратаў, творы Вальтэра і Русо. Шырыліся заклікі да рэформ, паляпшэння сялянскага быту, змяншэння шляхецкай анархіі і ўзмацнення цэнтральнай улады.

Радзівілы

У XVIII стагоддзі ў Беларусі было нямала магнацкіх родаў — Сапегі, Агінскія, Масальскія, Чартарыскія, Пацы, Тышкевічы, Пацеі... Аднак першае месца сярод іх і па багаццю, і па дзяржаўных пасадах безумоўна займалі Радзівілы.

Імкнучыся яшчэ больш узвялічыць свой род, Радзівілы выводзілі яго ад старажытнай рымскай арыстакратыі. Пачынальнікам роду нібыта быў Дорспрунг, таварыш легендарнага Палямона, які з Рымскай імперыі дабраўся морам у Літву і заснаваў тут Рамнову (Новы Рым). Аднак у летапісных крыніцах імя Радзівіл (потым яно стала прозвішчам) упершыню сустракаецца толькі ў 1401 годзе. Магутнасць жа Радзівілаў пачынаецца з 1547 года, калі ім надалі тытул князёў Свяшчэннай Рымскай імперыі, а польскі кароль Зыгмунт Аўгуст ажаніўся з Барбарай Радзівілаўнай Гашталдавай.

Маладая і прывабная ўдава (легенда кажа, што з яе пісаўся абраз Маці Божай Астрабрамскай) пакарыла сэрца караля, таксама ўдаўца, пры дапамозе сваіх братоў Мікалая Рудога і Мікалая Чорнага, якія за гэта сталі высокімі літоўскімі саноўнікамі. Мікалай Чорны (дарэчы, заснавальнік друкарні ў Брэсце) неўзабаве стаў плесці інтрыгі супраць самога караля, прыняў пратэстанцтва, каб не падпарадкоўвацца ягонаму каталіцкаму двару. Гэты «грэх» бацькі замольваў яго сын, Мікалай Сіротка. Ён адбыў паломніцтва ў Іерусалім, якое каларытна апісаў у сваім «Падарожжы» (вытрымала некалькі выданняў, перакладзена на іншыя мовы). Сіротка пабудоваў у Нясвіжы замак і фарны касцёл, акружаў сябе вучонымі (Т. Макоўскі). Паступова Радзівілы сталі тытулаваць сябе «князямі з божай ласкі», падобна каралям прыбаўлялі да свайго імя парадкавы нумар. Яшчэ ў пялёнках яны атрымлівалі высокія званні, пасады і ордэны (Пане Каханку стаў паслом на сейм у... чатырнаццаць год).

Пачынаючы з Сіроткі многія Радзівілы як беларускай (нясвіжскай), так і літоўскай (біржанскай) лініі пісалі дыярыушы. «Успаміны» пакінуў кардынал Ежы Радзівіл, брат Сіроткі^[7]. Потым мемуарыстыкай займаліся Багуслаў^[8] і Альбрэхт^[9] Радзівілы. Гэта традыцыя працягвалася і ў XVIII стагоддзі. Вядомы «Збор каляндарных дзён» Кароля Станіслава Радзівіла, бацькі Рыбанькі і дзедз Пана Каханку^[10]. Рыбанька таксама вёў штодзённа, на працягу трыццаці год «Дыярыуш», рукапіс якога налічвае больш дзесяці тысяч старонак. «Вадэмэкум» і дыярыушы пакінуў пасля сябе брат Рыбанькі слугкі ардынат Геранім. Вялікая мемуарная літаратура звязана з імем Кароля Радзівіла Пана Каханку. Урэшце, дзённікі пісалі таксама жонкі Радзівілаў (напрыклад, жонка Марціна брэсцкая падчашанка Марта Трамбіцкая). Усе гэтыя крыніцы даюць багаты матэрыял для гісторыі быту і нораваў тагачаснай Беларусі.

Мемуары пераконваюць нас, што ўсіх Радзівілаў нельга мераць адной меркай. Прадстаўнікі гэтага роду розніліся не толькі характарамі, але і перакананнямі. Адны былі жорсткімі тыранамі, другія ж падзялялі ліберальна-асветніцкія погляды, выступалі за рэформы, супраць царскага самаўладства.

Найбольш радыкальнымі поглядамі вызначаўся Мацей Радзівіл. Ён гарача падтрымаў канстытуцыю 3 мая, прыняў актыўны ўдзел у паўстанні 1794 года пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі, на свае грошы ўзброіў некалькі атрадаў пяхоты і кавалерыі. Сялян, якія прымыкалі да паўстання, вызваляў ад прыгонніцтва. За ўсё гэта царскія ўлады праследавалі Мацея Радзівіла, адабралі ў яго права

на апеку над малалетнім князем Дамінікам, якому пасля смерці Пане Каханку дасталіся ўсе агромністыя нясвіжскія ўладанні. Свае ліберальныя погляды Мацей Радзівіл выказаў у лібрэта оперы «Агатка», пастаўленай у Нясвіжы ў 1784 годзе (музыка Д. Голанда). У ёй даказвалася, што сяляне таксама людзі, што яны, «карміцелі» свету, маюць права на «натуральнае шчасце». Потым, пры пастаноўцы ў Варшаве, аперэта істотна скарачалася цензурай.

Станоўчыя моманты можна знайсці ў дзейнасці Удальрыка (Ульрыка) Радзівіла. Ён цікавіўся механікай, астраноміяй, у 1761 годзе разам з афіцэрамі гарнізона ў Камянцы назіраў Венеру, якая пераходзіла якраз праз сонечны дыск. Пісаў вершы, перакладаў на польскую мову п'есы нямецкіх аўтараў, займаўся ўсеагульнай гісторыяй, заклікаў да рэформы «літоўскай» (?) граматыкі на фанетычнай аснове. Ёсць звесткі (А. Брукнер), што Удальрык Радзівіл рабіў таксама пераклады на беларускую мову. Увогуле ж ён лічыўся дзіваком і арыгіналам. Не разлічваючы на жаночую ўзаемнасць (сваім выглядам «палохаў жанчын»), загадаў мясцоваму мастаку намаляваць партрэт прыгожай дамы і цэлымі днямі іграў на флетраверсе «гімны ў гонар гэтага ідэалу». Маючы пад пяцьдзсят год, ажаніўся з маладзенькай суседкай, чым выклікаў нянавісць усёй сям'і. Пад старасць Удальрык Радзівіл напісаў «даведнік» «Куншт кахання», дзе выкарыстаў як свой «вопыт», так і творы французскіх аўтараў. Зрэшты, некаторыя парады камянецкага магната гучаць упайне разумна: каб спадабацца жанчыне, трэба «трэніравацца» ў літаратуры і мастацтве, не перабольшваць у пахвальбе, не расказваць аб «атрыманых фаворах».

Куды больш адхіленняў ад псіхічнай нормы, сведчанняў выраджэння было ва ўладальніка Чарнаўчыц Марціна Радзівіла. Праўда, у маладыя гады ён захапляўся прыродазнаўчымі навукамі, асабліва медыцынай і хіміяй. Падарожнічаў па Заходняй Еўропе, займаўся даследамі, сабіраў розныя калекцыі, ахвотна музіцыраваў. Але потым захапіўся шарлатанствам, алхіміяй, пачаў шукаць «філасофскі камень», які ператвараў бы ў золата звычайныя металы. З гадамі чарнаўчыцкі магнат усё больш сходзіў з глузду. Матушэвіч, які добра ведаў князя Марціна, сцвярджае, што яго вар'яцтва праяўлялася ў трох «постацях»: сексуальнай распусце, расправах над людзьмі і «рэлігійных практыках». Як ужо гаварылася, у чарнаўчыцкім двары існаваў сапраўдны гарэм, «кадэткі» якога галадалі, хадзілі ў падраных кашулях. На сумленні князя і яго памочнікаў было некалькі змрочных забойстваў, грабязы і падпалы. Замольваючы грахі, Марцін Радзівіл кінуўся ў

іудаїзм, пачаў верыць у «перасяленне душ» (маўляў, у будучым ён сам стане... сланом, а потым вярхоўным жрацом). Паводле Нямцэвіча, кожную пятніцу ў Чарнаўчыцах збіраліся прыхільнікі іудаізму на яўрэйскія стравы — «на барухі, локшын, шчупакоў і кугель». Урэшце, вар'яцтва князя вывелі з цяргнення яго родзічаў, і ён апынуўся «пад апекай» у слуцкім замку. Увесь парадокс заключаўся ў тым, што «апеку» даверылі Гераніму Радзівілу, чалавеку таксама псіхічна ненармальнаму, маньяку і садысту.

Радзівіл жорсткі

Злавесная постаць Гераніма Радзівіла варта таго, каб на ёй спыніцца падрабязней. Тым больш што мемуарная літаратура дае для гэтага багаты фактычны матэрыял.

У бытнасць Гераніма Радзівіла Слуцк ператварыўся ў вялікую і добра ўмацаваную крэпасць. Станіслаў Рэйтан успамінаў, што верхні замак рускіх князёў Алелькавічаў к таму часу ўжо ляжаў у руінах. «Тырчала толькі высокая, у некалькі паверхаў вежа, ператвораная ў турму; ніжні замак, які знаходзіўся побач, быў акружаны валамі, равамі, пад'ёмнымі мастамі»^[1]. Горад Слуцк таксама «ўвесь аколаны высокімі валамі, глыбокімі равамі». У валах было зроблена пяць брам. Яшчэ адно ўмацаванне («цытадэль») узвышалася за горадам. Штодзённа там адбываліся вучэнні прыдворнага войска. Вечарам Карлінг абавязкова прыносіў ключы ад цытадэлі князю і тут жа атрымоўваў «план практыкаванняў і экзекуцый» на наступны дзень.

У адрозненне ад свайго брата Рыбанькі, чалавека вонкава дабрадушнага (яго «дабратай» захапляўся Матушэвіч), Геранім Радзівіл не ўмеў і не хацеў іграць ролю «апекуна» навакольнай шляхты, ненавідзеў яе. У дзённіках князя, пісаных выразным «вострым» почыркам, пра ніжэйшых па знатнасці гаворыцца з пагардай: «смярдзючае гноем сяброўства», «галовы з калом пыхлівасці». «Навошта мне іх садзіць за стол, — здэкліва пытаўся харунжы, — калі я іх столькі, колькі захачу, магу мець ззаду свайго крэсла?»

Узаемаадносіны Гераніма Радзівіла з сярэдняй і бяднейшай шляхтай пераканаўча даводзяць, чаго ў сапраўднасці была варта яе хвалёная «залатая вольнасць». Аднойчы, пабачыўшы праз акно, што адзін з прыдворных бесперапынна круціцца ля брамы, князь паклікаў яго і, як заўсёды заікаючыся, спытаў: «Чаго ты ту... тут ходзіш?» Прыдворны лісліва адказаў: «Хачу заўсёды прыслужыцца вашай княжацкай мосці, таму стаю на відзе». Князь

раззлаваўся і загадаў яго павесіць: «Ця... цяпер вацьпан бу... будзеш у мяне заўсёды на в... віду»^[12]. Загад тут жа быў выкананы.

Або іншы выпадак. У 1750 годзе ад князя ўцяклі, не вытрымаўшы здзекаў, два курляндскія афіцэры — Лемкін і Каркош. Па наіўнасці яны шукалі прыстанку ў кляштары езуітаў, але тыя не хацелі губляць «фундатарскую ласку» і прагналі ўцекачоў. Разгневаны Радзівіл завочна прыгаварыў іх да павешання, абяцаў за іх галовы дзвесце злотых. Урэшце афіцэраў злавілі. Каб пакараць «зdraднікаў» і запалохаць службу, харунжы задумаў такія агідны спектакль: «Воля мая, каб ваенны суд над шэльмамі Каркошам і Лемкіным... вырашыў справу наступным чынам. Найперш, каб да смерці зусім падрыхтаваліся. Павінен кат таму Лемкіну, узвёўшы яго на лесвіцу, пятлю на галаву надзець, а калі ўжо павінна наступіць павешанне — дараваць горлу. Але калі ўніз яго звядзе, няхай яму кат дасць у морду і нагой тры разы пад зад, кажучы: «Так шэльмам плацяць»... А Каркошу няхай яшчэ ўнізе надзенуць пятлю, а калі ён будзе на трэцяй прыступцы лесвіцы, крыкнуць яму: «Пардон. Але паколькі ты, шэльма, наважыўся на камандзіраў... руку сваю шальмоўскую ўзняць...» Сказаўшы гэтыя словы, кат павінен даць у морду, каб заліўся крывёю, дадаць прытым: «Няхай з цябе цячэ, як з сабакі». Па гэтай цырымоніі аддаць іх да цяжкіх работ на тры гады — з той даты, як іх сюды прывялі»^[13]. Але з радзівілаўскай турмы рэдка хто выходзіў на волю. Яшчэ ў маі 1754 года Каркош і Лемкін прасілі выдаць ім новае адзенне, бо старое збуццела. Неўзабаве абодва памерлі ў турме.

Цямніцы ў Слуцку і Белай заўсёды былі перапоўнены вязнямі. Паводле мемуараў Францішка Карпінскага, Геранім Радзівіл «любіў слухаць у падзямеллях енкi ўяўных злачынцаў, якіх называў найлепшымі сваімі спевакамі»^[14]. Пасля смерці харунжага некалькі вязняў, «выйшаўшы пасля доўгага заключэння на вецер, адразу памерлі»^[15].

Выключную жорсткасць Гераніма Радзівіла аднадушна падкрэсліваюць многія мемуарысты. Паводле Станіслава Рэйтана, «быў ён суровы да старасці, таксама гнеўны, як і помслівы, а таму бязлітасны. Твар у яго заўсёды быў хмурны, тужлівы, незычлівы, позірк пануры і пагрозлівы; вусны ж усміхаліся толькі тады, калі ён абдумваў помсту або кару»^[16]. Матушэвіч, прыхільнік і прыслужнік Радзівілаў, таксама мусіў прызнаць: «Быў гэта пан слабага розуму, а вельмі хуткі на падазрэнні, дзеля людскога вока любіў прыкідвацца вялікім панам, хаця ў душы быў скупы; любіў лісліvasць і пахвалу, быў заўзяты паляўнічы; меў свайго войска

некалькі тысяч, але ўнутрана быў баязлівы, і таму да тых, хто яму служыў, строгі і жорсткі: загадваў арыштоўваць і доўга без суда трымаў пад стражай» (Матушэвіч, III, 85).

Слуцкі ардынат баяўся, што яго слугі адкажуць на здзекі «чорнай задумай», увесь час хваравіта падазраваў іх у жаданні атруціць або забіць свайго пана. І, відаць, гэта былі небеспадстаўныя падазрэнні. Некалькі разоў Геранім Радзівіл знаходзіў у страве, а потым дакладна замалёўваў у дзённіку доўгія іголки, кавалкі бітага шкла. Асаблівы недавер выклікалі ў харунжага лекары. 5 сакавіка 1749 года ён запісаў у сваім дыярыушы: «Дайшоў да мяне з поштай ліст, ананімна пісаны некалькі дзён назад, дзе для мяне была перасцярога, што італьянец, адзін з маіх лекараў, павінен мне нешта падсунуць; не верачы гэтаму, памятаючы некалькі ранейшых перасцярог, пусціў усё міма вушэй»^[17]. Аднак на наступны дзень, «не давяраючы д'ябальскім спакусам», князь усё ж загадаў арыштаваць доктара.

З такой жа падазронасцю ставіўся слугі ардынат да кожнай жанчыны. Складаючы парады для будучых дзетак (нашчадкаў у яго, аднак, не было), ён перасцерагаў: «З усёй перакананасцю жадаю, каб вы пазбягалі сядзець з дамамі, па-мойму ж з кабетамі (слова «кабета» тады гучала зняважліва. — А. М.), таму што ад таго сядзення часта з непазбежнай боскай абразай бываюць забойствы, якіх, забытаўшыся ў такіх кампаніях, у каханні пазбегнуць цяжка». Цікава, што стыль харунжага, як толькі ён пачынаў пісаць пра жанчын, становіўся па-барочнаму квяцісты і кунштоўны; раптам з'яўляліся досціп, вычварныя тропы.

Геранім Радзівіл паводзіў сябе з жанчынамі цынічна і нахабна. У маладосці, успамінаў адзін з княжацкіх слуг, яго захапленні зводзіліся да «непрыстойных сувязей з выбранымі сярод сялянства маладзіцамі; гвалт, выкраданне, прымус з дапамогай фізічных кар былі для яго нішто; яму здавалася, што свет для яго толькі створаны; усе ж самыя разнастайныя загады князя вызначаліся самай нястрыманай страснасцю»^[18].

Аднак час ішоў. Трэба было хачя б вонкава захоўваць прыстойнасць, падумаць пра нашчадкаў. Першы выбар харунжага паў на Тарэсу Сапяжанку, дачку надворнага літоўскага падскарбія. Спачатку маладая і прыгожая дзяўчына спадабалася князю. Згулялі пышнае вяселле, Ды неўзабаве, згадвае той жа радзівілаўскі слуга, слугі ардынат «астудзіў жанчыну сваім мёртвым характарам», абыякавасцю. Фактычна жыла яна ў заключэнні, не мела права нікога бачыць. На дапамогу княгіні прыйшоў прыдворны лекар Фрыдэрык Бахстром. Калі Геранім Радзівіл быў вымушаны

паехаць разам з жонкай у Мінск, на пасяджэнне трыбунала, папярэджаны Сапега ўжо чакаў там сваю дачку. Узнік скандал, які скончыўся разводам. Баючыся княжацкай помсты, Бахстром схаваўся ў Шацку, у доме Аскеркаў. Тады харунжы паслаў у Шацк сваю армію на чале з Карлінгам. Але навакольная шляхта дала дастойны адпор свавольным «наезнікам».

Такі ж лёс напаткаў другую жонку Гераніма Радзівіла, Магдалену Чапскую. Хаця спачатку князь называў яе «сваёй душкай», абяцаў ёй «захоўваць вечную любоў», але потым стаў параўноўваць яе з «фарбаванай лісіцай». А калі Магдалена затрымалася на некалькі дзён у Варшаве, услед ёй паляцела грознае пісьмо, якое пачыналася такімі радкамі: «Маё сэрца. Пачынаеш, бачу, дзёрці са мною казла, бо паміж іншымі дзівацтвамі супраціўляешся выразнай маёй волі небыцця ў Варшаве. Маючы некалькі дарог абысці яе, на злосць туды шлях павяртаеш, дзе я не загадваў быць. Ведай жа пра тое, вашмосць пані, што ў наступны раз з вялікай і ўзаемнай злосцю вашмосць пані будзеш павінна туды ехаць, дзе мая воля, а не яе, бо фурман і людзі слухаць вашмосць паню не будуць, што княжацкім абяцаю словам, таму што блазенскім мужам і панам ніколі я не быў і не буду»^[19]. Магдалене хутка апрыкрылі такія пагрозы, і праз тры гады яна ўцякла да маці.

Навучаны вопытам, трэцюю жонку, Анжэліку Мянчынскую, Геранім Радзівіл трымаў пад замком. У госці і на паляванні ездзіў адзін, прыкрываючыся тым, што яго жонка зацяжарыла. А калі з пратэстам з'явіўся брат Анжэлікі, загадаў службе схіпіць яго, сілай пасадзіць у карэту і вывезці на «авальных колах» з Слуцка ў Белую. Але Мянчынскі прыдумаў, як дапамагчы сястры. Выехаўшы за горад на шпацыр, яна знайшла ў дамоўленым месцы фурманку і ўцякла на ёй ад тырана.

Лысы, заклівы, плюгавы, грузны, Геранім Радзівіл тым не менш адносіў сябе да ідэальных мужчын. Аднак гэта быў закончаны эгаіст: усіх людзей ён лічыў дрэннымі і толькі сябе аднаго — цнатлівым і сумленным. Больш таго, да канца жыцця слупкі ардынаты спадзяваўся, што яго галаву па праву ўвянчае польская карона. Тым больш што гэта яму вешчавалі «прагностыкі», цвёрда абяцалі хіраманты... А пакуль тая карона, харунжы ставіў сабе конныя помнікі, акружаныя басейнамі. Фантазія ў князя была таксама «каралеўская». Калі паляванне — то каб у ім удзельнічалі тысячы людзей (у 1752 годзе Геранім хваліўся брату, што за два месяцы забіў 26 мядзведзяў, 17 дзікіх свіней, 15 ласёў і 106 ваўкоў). Калі новы замак — то каб быў ён пасярод возера Князь, на

непрystупных драўляных палях (праўда, згадвае С. Рэйтан, будаўніцтва хутка закінулі, бо аказалася, што зімой будзе лёгка дабрацца да замка па лёдзе).

Пры ўсёй паблажлівасці да Гераніма Радзівіла і Матушэвіч, і Рэйтан змаглі выявіць у яго толькі дзве станоўчыя рысы: цвярозасць і «акуратнасць». Слуцкі ардынат сапраўды вылучаўся сярод сучаснікаў тым, што і сам не піў, і караў за п'янства іншых. Карлінгу быў дадзены загад біць нагайкай усіх салдат, якія маюць «свінячую звычку». «Акуратнасць» жа харунжага зводзілася да прускага педантызму ў гаспадарчых справах. Князь сам пісаў інструкцыі для сваіх аканомаў, сам падлічваў рахункі, нечакана правяраў фальваркі (фурман толькі за брамай даведваўся, куды яму прыйдзеца ехаць).

Вядома, ліслівыя сучаснікі, прыдворныя одапісцы знаходзілі ў Гераніма Радзівіла куды больш усякіх «дабрачыннасцей». Калі ў 1760 годзе князь памёр, у Вільні і Нясвіжы выйшлі з друку вершаваныя і праязічныя «Плачы», дзе жорсткі прыгоннік названы добрым грамадзянінам і адважным воінам. Але ў народнай памяці слуцкі ардынат застаўся тыранам, які падавіў Крычаўскае паўстанне. Нават «ліберал» Аляксандр Ельскі, прыехаўшы ў Слуцк і пабачыўшы ў фарным касцёле скрынку з сэрцам князя, надгрызеным мышамі, пісаў у сваіх успамінах, што Геранім Радзівіл «крывава здзекаваўся з народа», што ў яго «прыгонныя сяляне стагналі ў прыгнёце»^[20].

Нясвіжскі Фальстаф

І ўсё ж, мусіць, не Геранім Радзівіл быў самай злавеснай і жудаснай фігурай сярод беларускіх магнатаў XVIII стагоддзя. Зыходзячы з мемуарнай літаратуры, «пальму першынства» тут, безумоўна, трэба прысудзіць яго пляменніку Каролі Радзівілу, з якім мы ўжо крыху сустрэкаліся. Дэспат і п'яніца, распуснік і авантурыст, фантаст і дзівак, ён быў тыповым параджэннем свайго часу. Нездарма столькі ўвагі яму прысвяцілі самыя розныя мемуарысты. Сваёй сумніцельнай славай і папулярнасцю нясвіжскі пляменнік намнога зацыміў слуцкага дзядзьку.

Кароль II Станіслаў Радзівіл Пане Каханку (1734–1790) быў сынам гетмана Міхала Радзівіла Рыбанькі і Францішкі Урсулы, апошняй з князеў Вісьнявецкіх. Пасля ранняй смерці іншых дзяцей бацькі вельмі песцілі свайго адзінага сына і нашчадка, таму не адправілі яго за граніцу. У пятнаццаць год, сцвярджае Г. Жавускі, Каролек яшчэ не ўмеў чытаць. І толькі нейкі Пішчала навучыў яго адрозніваць літары: спачатку пісаў іх крэйдамі на табліцы, а потым

казаў вучню цяляць у іх са стрэльбы. Рос Пане Каханку чалавекам малапісьменным, абмежаваным, таму баяўся і ненавідзеў людзей адукаваных, акружаў сябе невукамі, распуснікамі. Час бавіў на паляваннях, а потым і на «дзікіх свавольствах з дзяўчатамі». Грамадскія справы Кароля зусім не цікавілі. І тым не менш ён атрымоўваў чыны і ўзнагароды: у пяць год — ордэн святога Губерта, у трынаццаць — маршалкаўства на віленскім сейміку, у шаснаццаць — дэпутацтва ў літоўскім трыбунале, у семнаццаць — палкоўніцтва, у васемнаццаць — мечнікаўства Вялікага княства Літоўскага...

У 1762 годзе, пасля смерці бацькі, Пане Каханку стаў яшчэ і віленскім ваяводам. А заадно — і самым багатым чалавекам у Рэчы Паспалітай. Нямцэвіч падлічвае, што нясвіжскаму ардынату належала каля пяці тысяч вёсак, больш тысячы гарадоў і мястэчак, якія давалі ў год сорак мільёнаў злотых даходу. Іншыя крыніцы ацэньваюць гэту суму ў дзвесце мільёнаў. Вядома, былі цяжкія гады, калі князь аказваўся ў выгнанні, у эміграцыі ў сувязі са сваім удзелам у антыкаралейскіх канфедэрацыях, калі на яго маёнткі накладваўся секвестр. Тады даводзілася рабіць даўгі, закладваць залатыя статуй апосталаў, лічыць кожны талер. Але, безумоўна, да дзівацтва трэба аднесці бесперапынныя скаргі ваяводы на сваю беднасць, ледзь не жабрацтва, бо толькі «на жабракоў» ён штодзённа браў з сабой нешта з дзесяць залатых дукатаў. Аднойчы, у час балю, князь крывадушна скардзіўся, што не можа сабе дазволіць есці з фарфоровых талерак, бо яны часта б'юцца, і таму карыстаецца танным алавяным посудам. І тут жа загадваў прынесці з падвалаў такую безліч віна, што на яго можна было купіць не адзін фарфоровы сервіз...

Вялікія багацці дазвалялі Каролю Радзівілу весці разгульнае, марнатраўнае жыццё. Калі вяселле — то тыдзень, калі пахаванне — то тры дні бесперапыннага п'янства. Гучна адзначаліся рэлігійныя святы, імяніны. Напрыклад, на Каляды 1780 года з Рыгі ў Нясвіж было дастаўлена 1500 бутэлек шампанскага, 300 рэйнскага віна, 200 бургундскага, 100 араку, 3 бочкі англійскага піва, 1000 фунтаў васковых свечак, 10 бочак пораху для феерверкаў, 15 бочак свежых і марынаваных вустрыц, цэнтнеры перцу, імберу, карэнняў, мяшкі разынак і лімонаў, урэшце, 100 галоў «цукру-гандыжброту» і 800 фунтаў кавы^[21].

А вось як у 1783 годзе адзначалі ў Нясвіжы імяніны аднаго з родзічаў гаспадара. Урачыстасці пачаліся залпамі з сотні гармат. Затым эскорт скіраваўся ў фарны касцёл. Уперадзе ехаў атрад кавалерыі. За ім вялі дванаццаць коней у зброі, якая ззяла

жэмчугам, рубінамі і смарагдамі. Далей у дванаццаці парадных карэтах, запрэжаных шасцёркамі, ехалі члены сям'і. Наступныя пяцьдзесят карэт былі прызначаны для гасцей. За абедзеннымі сталамі ў той дзень сядзела сто шэсцідзесят чалавек. Пасля абеду паказалі оперу. Урачыстасці завяршыліся вячэрай, феерверкамі і балем.

Дорага Радзівілу каштавалі прадстаўленні сваіх і замежных труп. Ва ўспамінах Г. Герычовай расказваецца пра такі напаўанекдатычны выпадак. Аднойчы князь слухаў оперу ў выкананні італьянскіх артыстаў і, не разумеючы мовы, прыдрамаў крыху. І раптам у адной з арыў некалькі разоў прагучала слова «багатэля» (па-польску: дробязь). Абураны магнат гучна ўсклікнуў: «Што? Для іх гэта драбяз, калі я ім плачу 40 000 у месяц? Выгнаць іх заўтра!»^[22].

Пышныя балі і прадстаўленні наладжваў Пане Каханку не толькі ў Нясвіжы, але і ў іншых гарадах, куды выязджаў па службовых і маёмасных справах. Першы магнат Рэчы Паспалітай імкнуўся зацьміць нават каралеўскі двор. І гэта яму ўдавалася. Ян Дуклан Ахоцкі быў сведкам, як у 1789 годзе Кароль Радзівіл «ад імя Літвы» даваў у Варшаве «прыём для Кароны». Усяго было запрошана (па ўваходных білетах) больш чатырох тысяч шляхты. Усе праходы і лесвіцы ў Радзівілаўскім палацы былі выбіты пунсовым сукном. У ліхтарах ззяла каля дзвюх тысяч свечак. Талеркі і нажы на сталах былі з золата або пазалочаныя. Пасярод галоўнага стала «ўзвышалася кампазіцыя з мейсенскага фарфору, дзе паказваўся штурм Гібралтара». «Вячэра пачалася з вустрыц, якіх спецыяльна прывезлі поштай з Гамбурга на некалькіх фурманках. Прыслугоўвалі прыдворныя, апранутыя ў жоўтыя атласныя жупаны, блакітныя кунтушы з тоўстымі залатымі шнурамі, падпяразаныя аднолькавымі слупкімі паясамі, за якія былі заткнуты ласёвыя рукавіцы. Увесь гэты баль каштаваў прыкладна два мільёны злотых»^[23]. Кожны з іх быў, вядома, здабыты мазалямі і потам прыгонных.

Не менш, чым на варшаўскі баль, затраціў Пане Каханку на прыём польскага караля ў Нясвіжы (1784). Уся дарога ад Снова да радзівілаўскай рэзідэнцыі была абстаўлена сялянамі і беднай шляхтай, упрыгожана трыумфальнымі брамамі. Ваявода выехаў насустрач на турэцкім кані, у каўпаку з брыльянтамі, якія каштавалі некалькі дзесяткаў тысяч дукатаў. Пакоі ў замку былі абабіты каштоўнымі ўсходнімі тканінамі, упрыгожаны алегарычнымі фрэскамі. Балі, прадстаўленні, паляванні, феерверкі працягваліся некалькі дзён. Адначасова за сталы ў замку сядала

некалькі тысяч чалавек. Яшчэ столькі ж — у кляштарх і шатрах за горадам. Пышныя стравы Станіславу Аўгусту так прыеліся, што, наведваючы бернардзінцаў, ён напасіўся на «просты сняданак» — «каўбасу з так званай верашчакай». Двойчы кароль выязджаў у прыгарад Нясвіжа Альбу, дзе былі пабудаваны дзесяткі ідылічных сялянскіх хатак, выкапаны каналы і вадасховішчы. Па іх плавалі сапраўдныя лодкі і караблі (князь рыхтаваў флот... для Чорнага і Балтыйскага мораў). Альбу асвятляла каля васьмісот тысяч лампёнаў. Кульмінацыяй урачыстасці быў «марскі бой, які інсцэніраваў штурм Гібралтара». Бой вёўся сапраўднымі снарадамі, таму былі забітыя і раненыя. Станіслаў Аўгуст дзякаваў Радзівілу, раздаваў направа і налева чыны, медалі, пярсцёнкі і табакеркі са сваім партрэтам. Але Нясвіж пакідаў прыніжаны: такой раскошы ён не мог сабе дазволіць. Сапраўдным каралём выглядаў не кароль, а Кароль Радзівіл!

Як жа паводзіў сябе ў паўсядзённым жыцці той, каго называлі каралём і ўладаром Літвы? Мемуарысты на гэты конт разыходзяцца. Тыя, хто залежаў ад Радзівілаў, хто давяраў легендам і анекдотам, ідэалізавалі Пане Каханку, усяляк праслаўлялі яго. Матушэвіч, напрыклад, прызнае, што князь страшэнна піў, але нічога не гаворыць аб яго жорсткасці, свавольствах. Да аб'ектыўнай ацэнкі ўзнімаліся нямногія.

Некаторым мемуарыстам імпанавала, што Пане Каханку слепа трымаўся старых шляхецкіх традыцый, не паддаваўся ўплыву заходнееўрапейскай моды. У 1788 годзе, калі яго пабачыў Нямцэвіч, «сенатары ўжо былі ў чужаземнай вопратцы, адзін толькі князь Кароль Радзівіл, віленскі ваявода, нагадваў пра даўнія вякі. Быў гэта мужчына прыгожы, глядзеў горда зверху. Меў ён на сабе пунсовы аксамітны плашч, зашпілены гузамі, а ўверсе — клямрай з брыльянтаў, сярод якіх ззяў каштоўны карбункул, сабаліны каўпак, карабеля (крывая шабля. — А. М.) пры баку з золатам і брыльянтамі; абвіслыя вусы; задыхаўшыся, сядзеў у крэсла» (Нямцэвіч, I, 98). Прыкладна так жа апісваў нясвіжскага ардыната Ахоцкі: «Князь Кароль быў росту ніжэй сярэдняга, досыць поўны, апранаўся папольску, часцей за ўсё ў мундзір віленскага ваяводства, якому старшынстваваў у сенатарскім крэсле; кунтуш цёмна-сіні, жупан і аклад пунсовыя, гузікі залатыя, палаш з фурдыментам (бляхай на ручцы. — А. М.) пры баку, часам карабелка, у золата апраўленая і высыпаная вялікімі брыльянтамі, ласіныя рукавіцы за поясам, на галаве пунсовая шапка; вусы абвіслыя, чупрына выгаленая на цемні» (Ахоцкі, I, 282). Адным

словам, любіў старыя традыцыі, «апранаўся паводле літоўскай моды».

Хавальнікам нацыянальных традыцый застаўся князь у памяці аднаго з прыдворных чыноўнікаў — невядомага па прозвішчу шамбеляна, на ўспаміны якога абапіраўся К. Крашэўскі: «Кароль Радзівіл, выбраўшы сталую рэзідэнцыю ў Нясвіжы, рашыў увесць свой уплыў скіраваць на тое, каб, прынамсі, у Літву не дапусціць той чужаземнай заразы і захоўваць у непарушнай цэласці ўсе старыя звычаі бацькоў». Таму, маўляў, князь стаў для літоўскай шляхты «нібы сапраўдным яе каралём»^[24].

Імкненне да неабмежаванай улады прымушала Пане Каханку займацца рознымі інтрыгамі, весці дваіное жыццё. Таму «праз прымітыўную, вядомую ўсім абалонку ў яго часта прабіваўся незвычайны бляск таямнічага боку характару і дзеянняў» (Крашэўскі; I, 87). На вуснах князя заўсёды «іграла кплівая ўсмешка, якая пасавала да лёгка прыжмураных вачэй».

Ганна Герычова, якая асабіста Кароля Радзівіла не ведала і абапіралася толькі на мясцовыя паданні, сцвярджала нават, што быў ён ледзь не апекуном прыгонных сялян, што жыў сціпла і дабрачынна: «Асабліва мог князь ганарыцца тым, што ва ўсіх сваіх маёнтках дараваў сялянам палавіну паншчыны». Паводзіў, маўляў, ён сябе дэмакратычна, ніякага этыкету не захоўваў. «Хто хацеў, прыходзіў да яго стала, еў і піў тое ж, што і ён сам. Асобнага стала ў яго не было» (Герычова, 20, 24).

Яшчэ больш ідэалізаваны Пане Каханку ў тых творах мемуарнай і «калямемуарнай» літаратуры, якія пісаліся кансерватарамі, прыхільнікамі “сармацкіх” традыцый. Невядомы нам аўтар «Успамінаў пра Кароля Радзівіла» дагаварыўся да таго, што, маўляў, ваявода абараняў «бедных ад насілля магнатаў», працягваў «дабрачынную руку бедным, няшчасным». Нясвіжскі ардынат, маўляў, «хацеў даць свету ўзорны прыклад утаймавання і прыніжэння фанабэрлівай чалавечай пыхлівасці, наследавання сапраўднай хрысціянскай цнатлівасці, любві да бліжняга, чалавечнасці і дабрачыннасці — прытым імкнуўся палепшыць і ўзвысіць вясковае саслоўе, залічаючы найперш сябе да гэтага саслоўя, г. зн. класа вясковых людзей, а таксама дастойную сваю сям’ю і іншыя знакамітыя асобы»^[25]. Суцэльным апафеозам Каролю Радзівілу з’яўляюцца «Успаміны Сапліцы». Праўда, Жавускі прызнае, што «князь не быў па-загранічнаму адукаваны». Але недахоп ведаў у яго нібы кампенсавалася «вялікім і светлым прыроджаным розумам». Гэта, маўляў, няпраўда, што на сумленні ў князя многа чалавечых слёз, бо калі каго ён і пакрыўдзіў, то

потым шчодра ўзнагароджаў. І ўвогуле «сэрца яго было далёка ад усякай подласці, нават ценю недалікатнасці ў пачуццях»^[26]. Урэшце, у «Анекдатычных успамінах з часоў Станіслава Аўгуста», аўтарства якіх прыпісваецца Л. Цяшкоўскаму, аўтарытэтна сцвярджаецца, што Пана Каханку «памёр як добры католік, у жыцці нікога не скрыўдзіў»^[27]. Такі погляд на нясвіжскага магната пашыраўся ў польскай літаратуры на працягу стагоддзяў.

«Нікога не скрыўдзіў»... Цяпер, пасля ўсіх тэндэнцыйных панегірыкаў, працытуем аб'ектыўную ацэнку Енджэя Кітовіча. Ад Радзівілаў ён не залежаў, таму мог дазволіць сабе гаварыць праўду. «Трэцім п'яніцай» Рэчы Паспалітай, пасля надворнага літоўскага маршалка Януша Сангушкі і кароннага крайчага Адама Малахоўскага, «быў віленскі ваявода князь Кароль Радзівіл, які па натуры мала адрозніваўся ад вар'ята, а п'яны зусім шалеў. Калі Малахоўскі нішчыў людзей віном, то Радзівіл забіваў зброяй. Нічога яму не каштавала стрэліць чалавеку ў лоб, нібы сабаку, такія здарэнні лічыліся ў доме і ў сям'і Радзівілаў нечым звычайным (...) Займаўся распустай, а таксама, выпіўшы, жорстка здзекаваўся з розных прыдворных. Нечакана грукнуць ззаду кіем, у час піцця ўбіць келіх у рот, каб аж захлынуўся чалавек, наліць ззаду за каўнер віна таму, хто марудна п'е, моцна стукнуць галовамі ў час размовы — каб аж выскачылі на лбах гузы, выкідваць розныя фіглі з абразай для жаночага сорама — вось самая прыемная забава Радзівіла. Рэдка хто ў яго кампаніі не пацярпеў ад такіх штук» (Кітовіч, 450).

Часта «выбрыкі» канчаліся вельмі трагічна. «Найбольш жудасна пажартаваў Радзівіл з Паца, вялікага літоўскага пісара, свайго фаварыта і нязменнага ўдзельніка ўсіх оргій. Адночы яму так надакучыў сваімі грубіянскімі здзекамі, што Пац не мог болей цярпець і прыгразіў дуэллю. Але Радзівіл, жадаючы не губляць з ім дружбу і адначасова напалохаць за тую пагрозу, прыкінуўся, нібы шалёна на Паца раззлаваўся, загадаў яго тут жа схіпіць, закаваць у кайданы і кінуць у турму. Назаўтра загадаў адзець яго ў смяротную кашулю, вывесці на плошчу ў суправаджэнні ката і ксяндза і рыхтаваць да смерці. Усе сябры Паца і Радзівіла змярцвелі, пабачыўшы гэта, кінуліся Радзівілу да ног, Пац таксама слязьмі і лямантам прасіў аб літасці. Але Радзівіл, прыкідваючыся злосным і глухім на ўсякія просьбы, прыспяшаў Паца, каб той уклечыў пад меч, з якім кат стаяў над яго каркам. Урэшце, калі Пац папрасіў яшчэ хвіліну, каб выпавядацца, Радзівіл, насыціўшыся жартам, падскочыў да Паца з мілай усмешкай: «Вось бачыш! Я цябе больш

напалохаў, чым ты сваёй дуэллю!» Павеў ён тады Паца ў пакоі ў смяротнай кашулі, так, як той стаяў на плошчы, там яму адразу ахвяраваў за гэты жарт вялікія падарункі, пачалася ўцеха вялікая і п'янка ў гонар такой задумы. Пац — безумоўна, смерцю напалоханы, а потым раптоўнай радасцю ўсцешаны — вымушаны быў піць пасля такога ўзбуджэння крыві, захварэў і на трэці дзень памёр» (Кітовіч, 451). Калі такое Радзівіл рабіў з сябрамі, са шляхтай, калі ён разганяў суды і трыбуналы, нападаў на палац Віленскага біскупа і не раз пагражаў самому каралю, то што гаварыць пра мяшчан і сялян! Яны часта «трацілі жыццё ад рукі ці ласкі пана». І ў такім выпадку «не варта было звяртацца да правасуддзя, якое мужыцкую галаву цаніла не даражэй ста злотых» (Кітовіч, 452).

З асаблівым задавальненнем «жартаваў» князь з замежных гасцей: акцёраў, губернераў, нават паслоў. Аднойчы ён напалохаў папскага нунцыя Салузі: «Выбіраючыся на праменад (прагулку. — А. М.), заехаў па яго незвычайным экіпажам, а карыелькай (лёгкай павозкай на двух колах. — А. М.), запрэжанай шасцёркай мядзведзяў; італьянец ледзь не самлеў ад страху» (Нямцэвіч, I, 93).

Увогуле Кароль Радзівіл быў вялікім пазёрам, свайго роду акцёрам. Дзеля папулярнасці сярод «братоў-шляхты» ішоў на ўсё: сядаў з ёй за адзін стол, абменьваўся шапкамі. Расказы, зафіксаваныя мемуарыстамі, сведчаць, што перад выбарамі князь выязджаў на бочцы на рынак і, седзячы на ёй, частаваў усіх віном. Позай было і бічаванне ў перадвелікодную пятніцу, і ўласнаручнае выточванне з дрэва розных табакерак, якія потым раздаваліся шляхце, і гульня ў сялянскія заняткі ў Альбе, дзе па загаду князя ўзвялі ідылічную драўляную вёску. Чаго не зробіш дзеля лішніх галасоў...

Многія мемуарысты аднадушна сцвярджаюць, што ў Пане Каханку было нешта ад блазна, клоуна, параўноўваюць яго з шэкспіраўскім Фальстафам. Усё жыццё ў Нясвіжы нагадвала аперэту ці буфанаду. Князь наўмысна ставіў сябе ў скандальныя і анекдатычныя сітуацыі: катаўся летам на санках, запрэжаных мядзведзямі, па дарозе, высыпанай соллю; конна ўязджаў на тэатральныя прадстаўленні; загадваў расстраляць казу, якая ноччу ўзбралася на вал і напалохала стражу; дражніў у звярынцы малпы, называючы іх прозвішчамі нялюбых суседзяў; будучы п'яным, сам сябе саджаў у цямніцу. Аднойчы, зайшоўшы ў Варшаве ў краму з англійскімі таварамі, паказаў палкай: «Адгэтуль і дагэтуль — маё! Запакаваць і адаслаць».

Паводле Я. Ахоцкага і К. Крашэўскага, любімым заняткам Кароля было расказваць шляхце розныя «глупствы» і «бязглуздзіцы». Куды толькі не заносіла фантазія нясвіжскага Мюнхаўзена! То ён нібы разбагацеў, служачы кухарчыкам у нейкай пані Лазоўскай. То быццам бы варыў страву ў піратаў, ад якіх уцёк у арэхавай шкарлупіне. То аднойчы стрэліў у аленя персікавай костачкай, а потым з яе вырасла паміж рагамі жывёлы цэлае дрэва. То нібы ў яго быў раман з сірэнай, ад якога ў Каспійскім моры з'явіліся селядцы... Асабліва часта князь паўтараў анекдот аб тым, як ён, удзельнічаючы ў штурме Гібралтара, скочыў на вал на адной палавіне каня, бо другую адарвала гарматным снарадам. «Хіба не так было?» — пытаўся апавядальнік у сваіх прыдворных, Бароўскага або Валадковіча. «Не ведаю, — гучаў завучаны адказ, — я гэтага ўжо не мог бачыць, бо яшчэ раней быў забіты». Часам злёгка даставалася і езуітам. «Я, пане каханку, — расказваў князь, — у час майго паломніцтва, калі быў на Іанічных астравах, трапіў разам з Лапускім праз гару Этну ў пекла і бачыў там, пане каханку, мноства езуітаў, але ўсе сядзелі ў шклянках бутлях, шчыльна закаркаваных. Люцыпар загадаў яшчэ іх закрыць пячаткамі, бо баяўся, што яны яму д'яблаў у каталіцтва вернуць» (Крашэўскі, I, 132). Анекдоты пра двух нясвіжскіх сабак, што ад лютасці з'елі адзін другога — толькі хвасты іх засталіся, пра злоўленага ў Налібоцкай пушчы чорта, якога давялося тры дні адмочваць у свянцонай вадзе, пра д'ябліцу, вымушаную гаварыць пацеры, калі ў яе ўкралі д'ябляня... На першы погляд, усё гэта выглядала бяскрыўдна. Але на самай справе, сцвярджае Ахоцкі, забаўныя анекдоты расказваліся з загадзя прадуманай мэтай — каб узмацніць сваю папулярнасць сярод шляхты. «Кухарчык пані Лазоўскай і бацька мільёнаў селядцоў» неяк выклікаў большы давер, чым князь-ваявода...

Трэба прызнаць, што Кароль Радзівіл дасягнуў сваёй мэты. Бедная і сярэдняя шляхта яму давярала: аддавала за яго свае галасы на сейміках, пастаўляла ў Нясвіж прыдворных. Князь акружаў сябе вялікай світай. «Звычайна яго суправаджала, мяняючыся па чарзе, 600–800 чалавек узброенай коннай шляхты, так што, па сутнасці, гэта была падрыхтаваная армія» (Крашэўскі, I, 90). «Адной пяхоты ў князя было пяць атрадаў па сто пяцьдзесят чалавек, нясвіжская і слупская міліцыя пад кіраўніцтвам маёра Папіні, венгра, чатыры батальёны стралкоў пад камандай маёра Длужылоўскага, залаты ўланскі конны атрад, якім камандаваў ротмістр Янкоўскі, а таксама казакі Камінскага, драгуны і

артылерыя» (Крашэўскі, I, 92). «Кадры» для гэтай арміі рыхтавала кадэцкая школа, дзе ваенныя навукі выкладалі маёр Дзюфор, Бэلمانт і Маранці, а іншыя прадметы — нясвіжскія езуіты. Быў у радзівілаўскім войску і прывілеяваны атрад — так званая «альбанская банда». Туды прымалі толькі шляхту старадаўняга роду, пры згодзе большасці «банды».

Калі верыць Жавускаму, усё «ваенна-прыдворнае» акружэнне Пане Каханку складалася з «людзей выдатных, беззаганных у служэнні радзіме — для яе яны не шкадавалі ні крыві, ні працы, і таму ўсе варты, каб увайсці ў польскую гісторыю» (Жавускі, 122–123). Аднак сцвярджэнне радзівілаўскага апалагета абвяргаецца іншымі творамі мемуарнай літаратуры. Напрыклад, войскам у Нясвіжы нейкі час камандаваў невук Штэйнбок. Потым аказалася, што ён падрабляў дакументы, рабаваў насельніцтва. Даведаўшыся аб усім, князь загадаў узяць яго пад стражу. Але з дапамогай езуітаў нягоднік уцёк (Матушэвіч, IV, 122–123). «Альбанская банда» складалася з адных распуснікаў і п'яніц. Ім нічога не каштавала забіць асочніка, які ўпусціў зверга, украсці дзяўчыну, вырваць бараду ў карчмара або здратаваць сялянскія пасевы.

Не выклікае сімпатыі (апрача Францішкі Урсулы Радзівіл) і жаночая палавіна нясвіжскага двара. Сястра Пане Каханку Тэафіля ў п'янстве не адставала ад мужчын. Першая жонка князя, Марыя Любамірская, уцякла ад мужа. Ад другой, Тарэсы Жавускай, ён сам хаваўся ў кляштары. Урэшце, пераканаўшыся ў яе нявернасці, развёўся і з ёю. Падзроныя адносіны звязвалі ваяводу з яго маладой мачахай Ганнай. Праз радзівілаўскі двор прайшлі дзве найвялікшыя авантурысткі XVIII стагоддзя — прэтэндэнтка на рускі трон княжна Тараканава (Цяшкоўскі сцвярджае, што Пане Каханку «быў ёй верны») і англічанка Кінгстон, асоба дужа падзроная і таямнічая. Застаюцца сёння невядомымі прозвішчы тых шматлікіх шляхціцаў, якія браліся ў Нясвіж на выхаванне, а потым, у крытычны момант, выдаваліся з пасагам замуж за «шарачкоў». Тыя лічылі гонарам выходзіць дзяцей, у жылах якіх цякла «блакітная кроў».

Аднак законных дзяцей у Кароля Радзівіла не было. Таму ўсю маёмасць ён завяшчаў пляменніку Дамініку, чалавеку «ніякаму». Пад старасць Пане Каханку аслеп і зусім здзівачэў. Паміраў ён з ілюзіяй, што «жыў для айчыны». Гісторыя, аднак, рассудзіла інакш. Сёння яго жыццё цікавіць нас як сведчанне фізічнай і маральнай дэградацыі магнацтва, разлажэння прыгонніцкай сістэмы. У польскай літаратуры Кароль Радзівіл даўно стаў папулярным героем. Праўда, ён там незаслужана акружаны

арэолам патрыятызму і высакароднасці. Таму хацелася б, каб гэта трагікамічная асоба зацікавіла таксама беларускіх пісьменнікаў, каб, пазбавіўшы яе арэолу, яны паказалі яе ў правільнай гістарычнай перспектыве.

Фаварыты Кацярыны II

У апошнія трыццаці XVIII стагоддзя, калі ўсходнія землі Беларусі ўвайшлі ў склад Расіі, на Полаччыне, Віцебшчыне, Магілёўшчыне і Гомельшчыне з'явіўся новы тып магнатаў. Гэта былі высокія рускія саноўнікі, прыдворныя фаварыты, якім Кацярына II падарыла былыя каралеўскія староствы і канфіскаваныя маёнткі тых польскіх арыстакратаў, якія не захацелі прысягаць на вернасць царскаму трону. Больш чатырнаццаці тысяч сялян атрымаў у беларускіх губернях Пацёмкін (Крычаўскае староства), больш адзінаццаці тысяч — Румянцаў-Задунайскі (Гомельскае староства). Вялікія маёнткі былі падараваны Дандукову, Кантгаўзену, Савінчукову, Ялагіну, удаве генерала Бібікава^[28].

Новая знаць многім адрознівалася ад старой (скажам, Радзівілаў). Яна не магла пахваліцца такім старажытным паходжаннем, але была больш энергічная і адукаваная, больш клапацілася пра мецэнацтва. І, што самае важнае, ва ўмовах абсалютнай манархіі яна не магла сабе дазваляць на такую анархію і такую сваволлю, як магнаты ў Рэчы Паспалітай. Памешчыкі Віцебскай і Магілёўскай губерняў дрыжалі перад вядомым рускім паэтам Г. Дзяржавіным, які, будучы сенатарам, прыязджаў сюды разбірацца ў іх злоўжываннях.

Сярод фаварытаў імператрыцы, якія атрымалі ўладанні ў Беларусі, найбольш каларытнай фігурай быў граф Зорыч. Прозвішча яго згадваецца ў Адама Міцкевіча. Аднак некаторыя каментатары творчасці польскага генія абвясцілі Зорыча плодам... паэтычнай фантазіі. Мемуарная літаратура сведчыць, што гэта ўсё ж рэальная асоба.

Рускі чыноўнік Сямён Багданавіч Бранеўскі, які вучыўся ў Шклоўскім кадэцкім корпусе, сцвярджае, што Сямён Гаўрылавіч Зорыч быў сербам па паходжанню, а сапраўднае яго прозвішча Неранчыч^[29]. У маладосці ён трапіў у палон да туркаў, распілаваўшы аковы, уцёк адтуль на грэчаскім караблі ў Расію. Узяўшы прозвішча свайго дзядзькі па мацярынскай лініі, папрасіўся ў рускую армію. Адвага новага салдата звярнула на сябе ўвагу Пацёмкіна, які даў яму чын ротмістра.

Зорыч быў высокі, прыгожы, вясёлы, дасціпны. І Пацёмкін рашыў выкарыстаць яго ў прыдворных інтрыгах — каб адцясніць

ад імператрыцы Арлова. План удаўся. Зорыч стаў чарговым фаварытам Кацярыны II. Ніхто да яго не атрымоўваў столькі «міласцей» на працягу аднаго дня! З ротмістра Зорыч адразу сцягнуў у генерал-маёры і генерал-ад'ютанты. Яму былі ўручаны брыльянтавая зорка, аксельбанты, шабля, башмакі з каштоўнымі спражкамі, пярсцёнак і запінкі^[30].

Новы фаварыт хутка забыў пра тое, што з'яўляецца ўсяго толькі пешкай у хітрай чужой гульні, і пачаў іграць пры двары самастойную ролю. Бывалі выпадкі, што гарача ўступаўся за пакрыўджаных. Пацёмкіну гэта не спадабалася. Паглыбляўся разлад. Нямцэвіч сцвярджае, што аднойчы Зорыч, гуляючы ў більярд, ударыў нават Пацёмкіна кіем. Імператрыца крыху вагалася. Урэшце рашыла выслаць «выскачку» з Пецярбурга. Зорычу не дазволілі нават развітацца. Але адзінаццаць месяцаў яго прабывання пры двары не прайшлі бяследна. Паводле ўспамінаў Тучкова, апрача грошай і каштоўных рэчаў эксфаварыту ўсё ж далі «ў вечнае і спадчыннае карыстанне мястэчка Шклоў з належачымі да яго вёскамі, у якіх лічылася да 6 т(ысяч) душ, ды Сясвегенскі маёнтак у Ліфляндзі, 4 т(ысячы) душ, прыдворны экіпаж і ўсю прыслугу. Звыш таго, пасля прыбыцця ў Шклоў знайшоў ён там наяўнымі мільён рублёў сабраных з гэтага маёнтка даходаў»^[31].

Такім чынам, у 1778 годзе генерал-ад'ютант Зорыч апынуўся ў Шклове, бедным яўрэйскім мястэчку, якое раней належала польскаму князю Адаму Чартарыскаму. Старая магнацкая рэзідэнцыя аказалася вялікай, але без асаблівых выгод. Таму Зорыч загадаў тут пабудаваць «новы драўляны дом добрага выгляду і размяшчэння, велізарную каменную агароджу і тэатр» (Тучкоў, 152). Неўзабаве ў Шклове з'явіліся оперная, балетная і драматычная трупы, кадэцкі корпус, у якім было да ста пяцідзесяці і нават да трохсот дваран. З усіх бакоў Расіі свету сюды кінуліся аматары прыгод і лёгкай нажывы. Мясцовы чыноўнік Леў Мікалаевіч Энгельгарт здзіўляўся ў сваіх «Запісках», што Шклоў тады быў напоўнены самымі рознымі людзьмі — «шулерамі, авантурыстамі ўсякага роду, чужаземцамі — французамі, італьянцамі, немцамі, сербамі, грэкамі, малдаванамі, туркамі, словам, усякім збродам і «валацугамі»^[32]. Калі імператрыцы трэба было адшукаць якога злачынцу, то яна звычайна «загадвала паглядзець, ці няма яго ў Шклове» (Энгельгарт, 35).

Аднак у Зорыча знаходзілі прытулак не толькі авантурысты. Нейкі час у Шклове жылі сербскія пісьменнікі і вучоныя-асветнікі Дасіфей Абрадавіч, Эмануіл Янкавіч і Петар Негаш. У 1792 годзе тут хаваўся французскі якабінец граф дэ Мантэгю. Мясцовому

поштмайстру здаліся падазронамі газеты, якія прыйшлі на яго імя праз Рыгу. У адным месцы выявіліся літары тайнапісу. Аказалася, што граф прыбыў у Расію з заданнем... спаліць Чарнаморскі флот. Француза арыштавалі, на эшафоце зламалі над ім шпагу і саслалі ў Сібір. За дапамогай у Шклоў прыежджаў князь Ізанбей, другі сын сястры турэцкага султана. Па існуючаму тады заканадаўству яго трэба было забіць яшчэ ў дзяцінстве... Зорыч апекаваўся выгнаннікам, навучыў яго па-руску гаварыць. А калі з Турцыі прыйшла вестка аб смерці яго брата, султан дазволіў князю вярнуцца на радзіму, даў яму чын з правам падаваць ваду для ўмывання рук.

Велізарныя багацці дазвалялі Зорычу весці раскошнае жыццё. У Шклове часта бывалі «балі, маскарады, каруселі, феерверкі», кадэты наладжвалі «ваенныя эвалюцыі, катанні ў шлюпках па вадзе. Адным словам, не было забаў, якімі гаспадар не прывабліваў бы сабе гасцей, і многа ад яго нажываліся гульнёй у карты» (Энгельгарт, 30). За вечар ён мог прагуляць да пяцідзiesiąці тысяч рублёў. Асабліва пышна і ўрачыста Зорыч прымаў у 1780 годзе Кацярыну II. Імператрыца мелася прабывць у Шклове сем дзён. Таму, успамінае Энгельгарт, Зорыч, рыхтуючыся да сустрэчы, «выпісаў з Пецярбурга прыдворную італьянскую оперу, а для канцэртаў — прыдворную музыку і лепшых артыстаў, а сярод іх слаўную ў той час спявачку Банафіка; для ўрачыстасцей жа пабудаваў на свае грошы тэатр і прасторную залу — па плану і пры садзейнічанні славутага архітэктара Брыгонцыя» (Энгельгарт, 18). Чатыры тысячы чырвонцаў каштавала пераробка палаца. Шэсцьдзiesiąт тысяч рублёў прыйшлося заплаціць за фарфор, выпісаны з Саксоніі.

І вось 27 мая, па дарозе ў Магілёў на сустрэчу з аўстрыйскім імператарам Іосіфам II, Кацярына II спыняецца ў Шклове. Не на сем дзён, як было дамоўлена раней, а ўсяго на адну ноч. Таму прыйшлося ламаць намечаную праграму. Прастаўленні ішлі адначасова ў некалькіх памяшканнях. У «Дзённай запісцы падарожжа імператрыцы» быў зроблены такі запіс: «Бліжэй да вечара яе імператарская вялікасць дазволіла сабе забаўляцца ў карты і глядзець нямецкую камічную оперу, пастаўленую ў дамашнім тэатры шклоўскага памешчыка; пасля яе пачаўся бал, а потым была дадзена цудоўная вячэра для світы яе імператарскай вялікасці. Панскі дом і ўсё мястэчка былі ілюмінаваны»^[33]. Пасля вячэры Зорыч падаў сваёй былой любоўніцы руку — і яна са здзіўленнем пабачыла, што будзе начаваць у спальні, якая да

драбніц нагадвала яе пецярбургскую спальню, — «такія ж былі мэблі, фіранкі ля ложка» (Нямцэвіч, I, 191).

Назаўтра імператрыца скіроўваецца ў Магілёў. За тры вярсты ад горада, каля трыумфальнай брамы, яе сустракаюць намеснік Захар Чарнышоў, фельдмаршал Пётр Румянцаў-Задунайскі, князь Рыгор Пацёмкін, эскадрон кірасіраў, мяшчане са сваімі цэхавымі знакамі. Зорыч дзесьці хаваецца на заднім плане. Ля сабора Кацярыну II бласлаўляе крыжам магілёўскі архіепіскап Георгій Каніскі, за што яму ўручаецца панагія. Вечарам разам з Іосіфам II імператрыца слухае оперу. Праз пару дзён абодва самадзержцы ўрачыста закладваюць у Магілёве «царкву ў імя св. Іосіфа, на будынак якой ахвяруюць значныя сумы» (Энгельгарт, 24). Урэшце аўгустейшая ўвага зноў спыняецца на былым фаварыце. Кацярына II вяртаецца ў Шклоў, на гэты раз з Іосіфам II.

Другі візіт імператрыцы мала чым адрозніваўся ад першага. Зноў балі, феерверкі, прадстаўленні. Паводле Энгельгарта, дваране тады «паказалі пантаміму ў тэатры, які быў у тым жа доме, — з надзвычайнымі дэкарацыямі, якіх было да сямідзесяці; сачыніў яе, а таксама і музыку, касцюмы і дэкарацыі барон Ванжура, адстаўны ротмістр аўстрыйскай службы; імператар яго адразу пазнаў і выказаў шкадаванне, што ён пакінуў яго службу. Пасля вячэры быў спалены феерверк, які некалькі месяцаў рабіў генерал-маёр артылерыі Пётр Іванавіч Мелісіна; павільён з 50 000 ракет быў варты свайго майстра і каштаваў вельмі дорага» (Энгельгарт, 24). Кацярына II засталася як быццам бы задаволеная, але больш са сваім фаварытам, здаецца, не сустракалася. Ды Зорыч і не думаў сумаваць. Ён «паводзіў сябе як паша, меў гарэм з балетных дзяўчат» (Бранеўскі, 503). Серб Аляксандр Пішчэвіч, які гасціў у Шклове, спачатку быў шакіраваны, а потым захоплены, сустрэўшы там «прыгожых жонак без мужоў, дочак без бацькоў».

Прадстаўленні тут ператвараліся ў «зборышчы, зручныя для закаханых». «Тэатр скончыўся тым, — прызнаецца Пішчэвіч, — што я меў задавальненне апладзіраваць вялікай дурноце»^[34]. Балетмайстры кінуліся за кулісы. Не адставалі ад іх і кадэты. Родзіч Пішчэвіча капітан Хорват «у арлекінскім адзенні весяліў публіку скаканнем балета ў першай пары з дачкой першага Зорычавага кухара», а аўтар адправіўся ў спальню з шаснаццацігадовай шляхцянкай, якую першы раз пабачыў.

Хаця Зорыч меў каля ста тысяч рублёў гадавога даходу, аднак, ведучы такое разгульнае жыццё, азартна гуляючы ў карты, хутка залез у даўгі, аказаўся на грані банкруцтва. І тады на шклоўскай арэне з'явіліся браты Ганібал і Марк Зановічы. Паходзілі яны з

Далмацыі. Прабываючы да гэтага ў Галандыі, Зановічы пазычылі ад імя венецыянскага пасланніка трыста тысяч гульдэнаў, з-за чаго амаль не пачалася вайна Венецыі з Галандыяй. З Амстэрдама прыйшлося ўцякаць у Парыж, а адтуль — прама ў Шклоў. Авантурысты абяцалі Зорычу, што за арэнду яго маёнткаў будучь яму плаціць у год сто тысяч рублёў і пагасяць усе даўгі. Але грошай у Зановічаў не было, і яны пачалі патаемна рабіць сторублёвыя асігнацыі. Адну з іх шклоўскі карчмар паказаў князю Пацёмкіну. Пачалося следства; у час вобыску пад падлогай знайшлі прывезеныя з-за граніцы інструменты, а адзін з камердынераў аказаўся пераадзетай дзяўчынай-італьянкай. Малодшага Зановіча злавілі ажно ў Маскве з 700 000 рублёў фальшывых асігнацый. Авантурысты трапілі ў крэпасць. Іх жа апякун прыкметна прыціх, бо ніхто не пазычаў яму грошай. Неўзабаве маёнткі Зорыча былі, як гаворыцца ў «Запісцы» Дзяржавіна, прададзены «з публічнага торгу», каб аплаціць два мільёны даўгоў^[35]. Апошнія дні вяльможы прайшлі ў адзіноцтве. Ён баяўся смерці, забараняў пра яе гаварыць (калі хто паміраў, яму гаварылі: адсутнічае па хваробе) і таму нават не склаў завяшчання.

Пасля смерці Зорыча шклоўскі палац, тэатральная зала, аранжарэя прыйшлі ў запусценне. Тучкоў, які тут зноў пабываў у пачатку XIX стагоддзя, адзначыў, што няшлюбных дзяцей царскага вяльможы бясплатна ўзяў на выхаванне мясцовы немец-аптэкар Матуш. Потым іх прыпісалі да грузінскага княжацкага роду Лорадзіевых. Зорка Зорыча хутка ўспыхнула, але хутка і пагасла.

Сярэдняя і дробная шляхта

Дзіўная справа: сярэдняя і дробная шляхта была ў XVIII стагоддзі куды больш шматлікай, чым магнацтва, з яе асяроддзя выйшла абсалютная большасць тагачасных мемуарыстаў, але іх творы ўсё ж не даюць нам падстаў уявіць і паказаць «пана на сядзібе» і «шарачка» з такой жа яркасцю і ўсебаковасцю, з якой усплываюць постаці Гераніма ці Кароля Радзівіла. Чаму? Мусіць, таму, што звычайнаму шляхціцу цяжка было сцвердзіць індывідуальнае «я» — яно падпарадкоўвалася магнату. Той жа Матушэвіч, чалавек разумны і даволі перадавы, ледзь не маліўся на Радзівілаў, фіксаваў ледзь не кожны іх крок, кожнае слова. Сябе ж пакідаў звычайна ў ценю. Брэсцкі кашталян істотна ўплываў на палітычныя падзеі ў краіне, але разумеў, што не ён «заказвае музыку», што ён толькі прылада ў барацьбе магутных «партый», толькі «вінцік» у складанай феадальнай махіне. «Успаміны» Матушэвіча не дазваляюць нам ўявіць іх аўтара як цэласную асобу.

Ён нейкі безаблічны, аморфны, «ніякі». Тое ж можна сказаць пра іншых мемуарыстаў (Залескі, Ахоцкі). І толькі абапіраючыся на сукупнасць іх твораў, можна стварыць «калектыўны» партрэт тагачаснага шляхціца.

Напышлівасць і прыніжанасць

Сацыяльная псіхалогія сярэдняй і беднай шляхты была вельмі складанай. У ёй ужываліся самыя супярэчлівыя і супрацьлеглыя пачаткі. З аднаго боку, шляхта ганарылася сваёй саслоўнай еднасцю з магнатамі, «залатой вольнасцю», правам вырашаць дзяржаўныя пытанні. З другога, прыніжана служыла тым жа магнатам, залежала ад іх эканамічна і палітычна.

Мемуарная і «калямемуарная» літаратура XVIII і XIX стагоддзяў свядома пашырала легенду аб роўнасці і адзінстве шляхты і магнатаў. Г. Жавускі, напрыклад, пераконваў, што ў Рэчы Паспалітай «не было большага гонару, чым польскае шляхецтва, бо шляхціц, хоць найбяднейшы, быў роўны магнату і пры Боскай дапамозе мог сам стаць магнатам, а гэтай роўнасці з магнатам не губляў нават, служачы ў яго (...) У нас пан быў шляхціцам багатым, а шляхціц — панам бедным, а паколькі пан заўсёды быў высокім слугой Рэчы Паспалітай, то шляхціц, служачы ў яго, адначасова служыў і айчыне» (Жавускі, 150).

Аднак фармальная шляхецкая роўнасць на практыцы аказвалася фікцыяй. Можна было за сталом піць з адной чаркі з магнатам, крычаць: «Любімося!» і нават цалавацца пры гэтым. Ды не дай Бог за тым жа сталом сесці на неадпаведным месцы, у чымсьці запярэчыць гаспадару, не выканаць яго загад. Да дзесятага калена будуць тады памятаць нашчадкі яснавяльможную помсту. Дабрата і бяскрыўднасць магнатаў была вонкавай позай. Брэсцкі падкаморы Людвік Пацей любіў казаць: «Калі ў мяне каменем кінуць — я яго схаваю, кінуць другім і трэцім — я і іх схаваю, але калі прыйдзе час, то, кінуўшы адразу ўсе тры камяні, я абавязкова траплю ў свайго праціўніка» (Матушэвіч, I, 20–21).

З гадамі залежнасць сярэдняй і беднай шляхты ад магнатаў усё больш павялічвалася. Гэта было звязана з «размываннем», класавай дыферэнцыяцыяй шляхецкага саслоўя ў Рэчы Паспалітай. Чым далей у ёй на ўсход, тым большая была палярызацыя: багатыя латыфундыі — і палоскі дробнай «загоннай» шляхты, пра якую казалі, што калі ў яе сабака сядзе на «шнюры», то хвост абавязкова будзе за мяжой... У XIX стагоддзі для дробнай шляхты (асабліва многа яе было на Палессі,

Навагрудчыне, Ашмяншчыне) увогуле не аказалася месца паміж панам і селянінам.

У залежнасці ад эканамічнага становішча шляхта ў Беларусі дзялілася на прыдворную, чыншавую, фальварачную, «частковую», «шарачковую» («загонную»). Нягледзячы на значную агульнасць у сацыяльнай псіхалогіі кожная з гэтых груп мела сваё аблічча, свае інтарэсы, этычныя погляды.

Найбольшая залежнасць і маральная разбэшчанасць назіралася ў асяроддзі шматлікай прыдворнай шляхты, розных рэзідэнтаў. Для адных служба пры двары была ненадзейным сродкам здабыць кавалак хлеба. Другія паходзілі з заможных сем'яў, але бацькі пасылалі іх да магнатаў, каб яны набраліся там «розуму і полеру». С. Шантыр успамінае, што ў яго дзеда было каля дзесяці такіх «кавалераў» (набіралі пераважна высокіх і прыгожых), у бацькі — ужо толькі два-тры. У абавязкі «кавалераў» уваходзіла на сваім кані развозіць пісьмы, выконваць іншыя канфідэнцыяльныя заданні, стаяць «пад рукой у пані». У выпадку, калі «рэспектавыя» слугі «псоцілі», асабліва «каля жаночага фартушка», гаспадар пасылаў маршалку двара запячатаны «білет», па якому ім адлічвалі некалькі дзесяткаў «корбачаў» (бізуноў) — вядома, на дыване...

Плата за службу залежала ад маёмаснага стану прыдворных. Маршалкі, канюшыя і іншыя высокія афіцыйлісты атрымлівалі ад тысячы да чатырох тысяч злотых у год, ніжэйшыя — тысячу і адзін злот. «Рэспектавым кавалерам» выдавалі толькі фураж для коней і «страўнае» на аднаго-двух слуг (Кітовіч, 409). Праўда, часам на свята або імяніны гаспадара літасціва ўручаліся падарункі — шапка, пісталет, абноскі з панскага пляча, за асабліва вялікія заслугі — слуцкі пояс. Пасля трох год службы магнат даваў «кавалеру» гучную аплявуху, каб той помніў панскую ласку, прывязваў да яго боку шаблю і прапіваў у яго рукі келіх віна. Пасля гэтага «выпусчнікі» або вярталіся дамоў і гаспадарылі на бацькоўскай сядзібе, або заставаліся пры двары камісарамі, пісарамі, атрымлівалі ў арэнду фальваркі, за якія плацілі чынш. Памер чыншу залежаў ад панскага настрою, ад інтрыг. Таму сярод прыдворнай шляхты ішла бесперапынная грызня — за лепшае аканомства, багацейшы пасаг такой жа «рэспектавай паненкі», за смачнейшы кавалак і цалейшыя абноскі. «Для службы няма нічога святога!» — канстатаваў Кітовіч.

Тыя ж «кавалеры», што вярталіся ў свой фальварак, гаспадарыць не ўмелі і не хацелі, імкнуліся, хаця б вонкава, жыць «па-панску». Гэта не бяда, што няма бялізны, што ў доме бруд, а кухару не плачана за год. Абы толькі на кунтушы ззяў такі ж модны

брыльянтавы «гуз», які нядаўна купіў хтосьці з магнатаў. Абы толькі ў зале віселі партрэты продкаў і турэцкія шаблі, а ў падвале знайшлася бутэлька бургундскага віна! Цягнуцца за магнацкай модай было цяжка. Таму сярэдняя шляхта залазіла ў даўгі, прадавала зямлю і прыгонных. Урэшце, згалелая, цалкам губляла сваю эканамічную і палітычную незалежнасць.

Найбольш цяжка жылося «частковай» шляхце, якая валодала некалькімі сялянскімі сем'ямі, і «шарачкам», што самі апрацоўвалі зямлю. Іх быт мала адрозніваўся ад быту прыгонных. С. Тучкоў, трапіўшы на Магілёўшчыну, са здзіўленнем пабачыў, што дробная шляхта «не мела тады амаль ніякага выхавання. Жыла яна, як і цяпер (у XIX ст. — А. М.), у чорных хатах, падобна да простых земляробаў — нярэдка разам са свойскай жывёлай» (Тучкоў, 74).

Эканамічная залежнасць сярэдняй і дробнай шляхты, вядома, нараджала залежнасць палітычную. Фармальна «шарачок» мог аддаць свой голас, за каго ён хацеў. Але ўся шляхта павета складала так званае «суседства», якое ішло за сваім «правадніком» — разам з ім прадавалася таму або іншаму магнату. Рэч Паспалітая ўяўляла сабой «федэрацыю суседстваў» (А. Заянчкоўскі), падзеленых паміж дзвюма асноўнымі «партыямі» — кансерватыўнай («сармацкай») і рэфармісцкай. Сярэдняя і дробная шляхта была сляпой зброяй у іх зацятай барацьбе.

Залежнасць і бяспраўнасць ішлі ў пары з прыніжанасцю, ліслівасцю, баязлівасцю. Згадваючы полацкага ваяводу Юзафа Сасноўскага, вядомы гісторык польскай літаратуры Юльян Барташэвіч пісаў, што ў XVIII стагоддзі «шляхціц баяўся кожнага кроку, бо лёгка мог кагосьці настроіць супраць сябе, але існаваў лёгка сродак, каб дагадзіць усім па чарзе: можна было нават і не слухаць паноў, абы толькі да іх падлізвацца, абы за іх голасам наперакор святой справядлівасці. Пакутаваў тады нехта трэці, але хіба гэта шкодзіла акцёрам?»^[36]

Непаслухмянага ж шляхціца заўсёды можна было пакараць: пазбавіць арэнды, учыніць на яго фальварак узброены «наезд», урэшце, збіць кіем або розгамі. Гродзенскі вяльможа Тызенгаўз моцна пабіў аднаго з трох братоў Сухадольцаў, здольных юнакоў са шляхты, якія былі ў яго на службе. Брат пакрыўджанага скардзіўся самому каралю^[37]. Жорстка абыходзілася з «шарачкамі» маці Матушэвіча. Яна загадала «хвастаць бізунамі» «шляхціца брэсцкага ваяводства» падстаросту Ластоўскага, які, «атрымаўшы некалькі соцень пляг па голым целе, праз пару дзён памёр» (Матушэвіч, I, 125). Ксёндз адмовіўся пахаваць нябожчыка. У справу мог умяшацца суд. І тады сябры параілі, каб Ластоўскага

«збрабiць няшляхiцiам». Матушэвіч паехаў у Ашмяны, узяў у знаёмага ксяндза «бланк» хроснай метрыкі і запоўніў яго па свайму ўгледжанню. Асмалеўшы, маці мемуарыста расправілася з сям'ёй нябожчыка: яго ўдаву схапілі і вывезлі ў невядомым кірунку.

Шляхецкія прывілеі пры ўсёй іх умоўнасці крыху ахоўвалі ад «знявагі чынам і словам». Таму сярэдняя і дробная шляхта асабліва баялася, каб нехта не ўсумніўся ў яе знатным паходжанні. Назапашваліся сапраўдныя і фіктыўныя дакументы.

«Генеалагічнае дрэва» завучвалася на памяць яшчэ ў раннім дзяцінстве. Старанна размалёўваліся гербы. Як ужо гаварылася, літоўская і беларуская шляхта выводзіла свае рады ад легендарнага патрыцыя Палямона і дужа ганарылася гэтым, параўноўваючы сябе з польскім дваранствам. «Ляхове не была шляхта, але былі людзі простыя, ані мелі гербовых сваіх, але мы шляхта старая, рымская», — гаварылі праціўнікі уніі з Каронай яшчэ ў XVI стагоддзі^[38]. Шляхецкае саслоўе было замкнутым. Але не цалкам. Найбольш энергічныя мяшчане і сяляне, нават карчмары за грошы здабывалі наблітатыю. Паколькі спецыяльнага дэпартаменту герольдыі не існавала і праверкай радаслоўных ніхто не займаўся, можна было проста «прымазацца» да іншага шляхецкага роду, дадаць да свайго прозвішча «высакародны» канчатак — *скі*. Праўда, хадзіла з рук у рукі «Кніга хамаў», дзе пералічаліся ўсе «лжэшляхціцы». Але калі хто разбагацеў, не дужа на яе звяртаў увагу. Праз некалькі пакаленняў «неафіцтва» забывалася.

І ўсё ж «дамоклаў меч мужыцкасці» вельмі палохаў шляхту, нават багатую і знатную. Не было большай абразы гонару, чым калі хто называў «нобіля хлопам». Зведаў гэту абразу і Марцін Матушэвіч.

Паміж двух агнёў

Брэсцкага мемуарыста можна лічыць тыповай фігурай сярэдняга шляхціца XVIII стагоддзя. У яго паводзінах і поглядах праявіліся розныя «комплексы» тагачаснай саслоўнай псіхалогіі. Нягледзячы на значны маёнтак, Матушэвіч усё жыццё быў «кліентам» розных магнацкіх групавак: спачатку прыніжана службы Сапегам, пазней, пераканаўшыся ў хуткім росце папулярнасці Чартарыскіх, перайшоў у іх лагер. Гэта дало яму пасаду брэсцкага стольніка. Падканцлер, а потым канцлер Вялікага княства Літоўскага Міхал Чартарыскі нібы любіў свайго прыхільніка: «цалаваў яго ў галаву», «хваліў перад усімі». Але дастаткова было Матушэвічу адзін-другі раз праявіць незалежнасць — і панская ласка змянілася гневам. Як

пабачым далей, Чартарыскія пусцілі ў ход усе сродкі, каб ашальмаваць свайго «кліента», адлучыць яго ад шляхецкага саслоўя. На нейкі час мемуарыст аказаўся ў адзіноцтве, адчуваў сябе, «нібы авечка ў воўчай пашчы» (Матушэвіч, II, 282). Ды пасля кароткага роздуму перакінуўся да Радзівілаў, ворагаў Чартарыскіх. Міхал Радзівіл даваў яму самыя адказныя даручэнні, Кароль Радзівіл раіўся з ім, прымаючы сур'ёзныя рашэнні. Прыслужніцтва прыносіла новыя чыны і арэнды. І ўсё ж як толькі ў 1764 годзе на трон уступіў стаўленік Чартарыскіх Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, як толькі Пане Каханку ўцёк на чужыну, Матушэвіч на нейкі час здрадзіў Радзівілам. Затым доўга вымольваў іх «ранейшую ласку»...

Характэрна, што такая беспрынцыповасць і прадажнасць нічуць не бянтэжыла Матушэвіча — гэта для яго быў звычайны, нармальны стан. У сваіх «Успамінах» ён не раз шчыра прызнаваўся, што галоўнае для яго — багацце, рух уверх па іерархічнай лесвіцы. Дзеля іх брэсцкі чыноўнік ішоў на ўсё, асабліва ў маладосці: «Маючы тады год 25 веку майго, я заўсёды цвяроза паводзіў сябе, але жадаючы заваяваць ласку і пачуцці жыхароў ваяводства, кланяўся і частаваў, колькі магло быць маёй мажлівасці; не менш частаваў я сяброў падстаросты і суддзі (сваіх ворагаў. — А. М.), і так, дзякуючы Божай літасцівасці, пачаў я мець у ваяводстве ласку і афекты» (Матушэвіч, I, 88). Галасы шляхты каштавалі дорага, таму даводзілася эканоміць на асабістых выгодах: «Задумаў я тады не фарсіць, ездзіць усюды саматрэць або і самаўтор, на багатыя строі не траціцца і нідзе не пазычаць вялікіх грошай, каб за іх не плаціць працэнтаў» (Матушэвіч, I, 91).

Здавалася б, Матушэвіч, навучаны горкім вопытам, не раз пакрыўджаны магнатамі, павінен быў спагадліва адносіцца да тых, хто па іерархіі стаяў ніжэй. Тым больш што ён у многім падзяляў асветніцкія ідэі Станіслава Канарскага... Дык не! Саслоўныя забабоны бралі верх над звычайнай чалавечнасцю, сумленнасцю. Матушэвіч арганічна ненавідзеў дробных «шарачкоў».

І жорстка за гэта паплаціўся.

Аднойчы на дробнага шляхціца Юзафа Вітаноўскага пала падазрэнне, што ён украў у Матушэвічаў два сярэбраныя падсвечнікі. Сапраўднаму ці ўяўнаму злодзею далі дзвесце розаг і адправілі са двара. Пакрыўджаны Вітаноўскі пусціў пагалоску, што адна з яго прыгонных, Ганна Пінчукова («Шымчыха») — родная цётка Матушэвіча, што яго дзед ніякі не шляхціц, а сялянін Матус. Плётцы ніхто не даў бы асаблівай веры, але яе падхапілі і падтрымалі сваім аўтарытэтам Чартарыскія. Каб адпомсціць

Матушэвічу, які якраз здрадзіў ім, яны выкупілі ад Вітаноўскага Гінчукову і сталі яе ўсюды паказваць. З «волчынскай фабрыкі» Чартарыскіх ва ўсе канцы пасыпаліся «пашквілі» і «газеты» — нявесце Матушэвіча, сваякам. З-за гэтага ледзь не разладзілася адно вяселле, другое...

Абвінавачванні ў нешляхецтве балюча закранулі гонар Матушэвіча — больш, чым магчымая «страта ўсяго маёнтка». Выкрыццё паклёпу стала для яго справай жыцця і смерці. І шляхціц звярнуўся са скаргай у мінскі трыбунал, дзе якраз маршалкаваў ягоны апякун Кароль Радзівіл. У ход пайшлі ўсе сродкі. Былі мабілізаваны ўсе сілы — зямныя і нябесныя. У Мінску Матушэвіч спачатку адправіў набажэнства перад цудоўным абразам у кляштары базыльянаў, папрасіў маліцца за яго розных дам. Потым, прызнаецца мемуарыст, «я, колькі мог, князю гетману (бацьку Кароля Радзівіла. — А. М.) прыслужваўся. Напрыклад, на дзень нараджэння яго дачкі, князеўны Веранікі, якая нарадзілася з другога шлюбу і якую князь вельмі любіў, я напісаў вершы, дзе як мага стараўся падкрэсліць усе сваяцтвы Радзівілаў з каралеўскімі сем'ямі, пахваліць яго і яго сына, князя маршалка трыбунальскага» (Матушэвіч, II, 148). Урэшце, за два тыдні да рашаючага пасяджэння Матушэвіч пачаў аб'язджаць кватэры трыбунальскіх дэпутатаў. З'яўляўся там нават а пятай гадзіне раніцы, «да ног крыжам падаў, плакаў і так навучыўся плакаць, што як толькі, прыехаўшы да нейкага дэпутата, пачынаў гаварыць, слёзы адразу з вачэй сыпаліся» (Матушэвіч, II, 150). Услед за слязьмі лілося віно. І не надарэмна. З дваццаці трыбунальскіх дэпутатаў дзесяць падалі «рыскі» за Матушэвіча. А паколькі адзін голас быў несапраўдны (напісаны збоку), трыбунал асудзіў паклёпніцу і патрабаваў яе выдачы.

Але Чартарыскія адразу апрадэставалі рашэнне. Праўда, Гінчукову ўсё ж везлі ў Мінск, толькі ў Стоўбцах яна раптам «захварэла» і знікла ў невядомым кірунку. Справа цягнулася доўга, патрабавала многа грошай. Памірыць абодва бакі спрабаваў сам кароль. Ды Матушэвіч па-ранейшаму настойваў, каб паклёпніцу «білі ў Брэсце каля ганебнага слупа». А Чартарыскія схавалі жанчыну ў нейкім аддаленым маёнтку. І на гэтым усё скончылася. Будучы даволі багатым і ўплывовым чалавекам, маючы ўсемагутных «патронаў» і знаёмствы на каралеўскім двары, Матушэвіч так і не змог дабіцца праўды і справядлівасці.

Брэсцкі кашталян быў тыповым параджэннем феадальнага ладу, «залатой вольнасці». Ён сам тварыў беззаконне і сам жа стаў яго ахвярай.

Як і браты Валадковічы, пра якіх многа гаворыцца ва «Успамінах» Матушэвіча, іншай мемуарнай літаратуры. З адным з братоў, Юзафам, жорстка абышлася шляхта, нанёшы яму (і не без падстаў) дваццаць шэсць ран. Другі Валадковіч, Міхал, быў расстраляны ў Мінску па незаконнаму рашэнню трыбунала. Яго імя потым стала легендарным, выкарыстоўвалася рознымі групоўкамі ў барацьбе за ўладу.

Браты Валадковічы

Юзаф і Міхал Валадковічы жылі на Міншчыне. Іх род не належаў да багатых, але ўсё ж быў у сваяцтве з Радзівіламі. Міхал блізка сябраваў з Каролем Радзівілам, дапамагаў яму ў розных «выбрыках». Абодвух братоў ведалі «па вельмі бурнаму характару і шалёнай фантазіі» (Крашэўскі, I, 263). Адносіны мемуарыстаў да Валадковічаў дваістыя: тыя, хто служыў Радзівілам, ідэалізуюць братоў, захапляюцца іх сілай, мужнасцю, другія, больш аб'ектыўныя, асуджаюць іх за п'янства і «дзікасць паводзін». Парознаму ацэньваюцца трагічныя падзеі, якія адбыліся ў Мінску ў лютым 1760 года. Калі верыць М. Матушэвічу ці І. Ходзьку, то Міхал Валадковіч стаў тады нявіннай ахвярай шляхецкай міжусобицы; калі ж чытаеш К. Крашэўскага, то пераконваешся, што «баламут» варты быў трыбунальскай кары, хоць і не такой суровай. Высвятленне ісціны ўскладняецца тым, што акты трыбунала згарэлі ў час мінскага пажару 1762 года^[39]. Таму сёння застаецца толькі адзін шлях да праўды — супастаўленне розных мемуарных крыніц.

Паводле К. Крашэўскага, абодва браты самі былі ў многім вінаваты ў тым, што іх напаткала. Суседзі не любілі Валадковічаў за крывадушнасць і пагарду да беднай шляхты. Юзаф, краснасельскі староста, хацеў пашырыць свае ўладанні коштам фальварка, які належаў Яцынічу. Маючы гонар, той не збіраўся ўступіць «бацькоўскі загон». Тады Валадковіч пачаў суседу вытоптаць збожжа, адбіраць жывёлу і рыбалоўныя сеткі. Бездапаможны Яцыніч «адпомсціўся» арыгінальным спосабам: «загадаў прыбраць у кунтуш сноп, ці, як на Літве кажуць, куль саломы, пакласці яго над берагам возера (Валадковічы жылі на супрацьлеглым беразе. — А. М.), расцягнуць, нібы чалавека, і біць бізунамі. А Яцыніч пытаў:

— Каго гэта б'еце?

— Пана Валадковіча, — адказвалі людзі.

— А за што?

— Бо нам шкоду робіць: абдзірае, грабіць і жывёлу забірае...

— Тады, — казаў шляхціц, — біце добра, каб розуму наву чыць» (Крашэўскі, I, 273–274).

Даведаўшыся пра «тэатр», Валадковіч нібы супакоіўся: вярнуў жывёліну і нават запрасіў Яцыніча на абед. «Шарачок» пакаяўся: быў, маўляў, на падпітку... Але гаспадар тут жа «паклікаў людзей. Расцягнулі Яцыніча над возерам — і пасыпаліся частыя пугі.

— А каго ж гэта лупіце? — пытаў Валадковіч.

— Э, ды гэта, пане, куль саломы, — адказвалі людзі.

— Ну, дык малаціце добра! — заахвочваў староста».

Атрымаўшы сто і адзін удар, звычайную ў Валадковічаў порцыю, Яцыніч звярнуўся ў суд. За знявагу шляхецкага гонару старосту прыгаварылі да «шасці тыдняў цывільнай вежы і штрафу ў дзвесце коп грошаў». Яцынічу здалася, што гэтага мала, таму ён падаў апеляцыю на «рускую сесію» літоўскага трыбунала, якая адбывалася ў Мінску ў лютым 1760 года. Па іроніі лёсу дэпутатам гэтага трыбунала быў выбраны таксама брат Юзафа, Міхал — яго нават зрабілі скарбнікам... Але істотна ўплываць на рашэнне трыбунала ён не мог: па-першае, маршалак сесіі, Міхал Сапега, захоўваў нейтралітэт і на нейкі час увогуле з'ехаў у свой Быхаў, па-другое, віцэ-маршалкам сесіі стаў чужаземец Марыконі, асабісты вораг Валадковічаў. Ды і іншыя дэпутаты не дужа любілі абодвух братоў — хто за буйны нораў, хто за непавагу да «святога касцёла»...

Істотны ўплыў на далейшыя падзеі, відаць, меў таксама скандал, які Міхал Валадковіч учыніў у Мінску летам 1759 года. У кафедральным касцёле тады выступаў славыты прапаведнік з Нясвіжа дамініканец Аблачынскі. Адноўчы Валадковіч з цікавасці пайшоў на яго казанне аб п'янстве і — о жаж! — пачуў, што з амвона расказваюць пра ўсё тое, што ён вытвараў. Тут жа пачаў выношвацца план помсты...

Прайшоў тыдзень. Ледзь у наступную нядзелю Аблачынскі ўвайшоў на амвон, як «пасярод усеагульнай цішыні раптам знадворку пачулася дзіўная музыка — нешта звінела, бубнела, мэкала, трубіла, пішчэла, смяялася самымі нязвычнымі галасамі» (Крашэўскі, I, 268). Усе людзі натуральна высыпалі з касцёла. Выйшаў і ксёндз з памочнікамі і званочкам. Аказалася, што ўся плошча забіта натоўпам. Пасярод яго танцавалі пад гукі музыкі «мядзведзі, малпы і асабліва прыбраныя цыганы». А над усімі імі ўзвышаўся на высокім возе Міхал Валадковіч. Ён «сядзеў на бочцы з віном, у акружэнні сваёй неадступнай дружныны, частаваў гледачоў і слухачоў, заахвочваючы да вясёлай гульні» (Крашэўскі,

I, 70). Аблачынскі тут жа разагнаў натоўп і прыгразіў Валадковічу: «Прыйдзе на цябе час Божай кары!»

Марцін Матушэвіч безумоўна ведаў і пра знявагу Яцыніча, і пра канфлікт на мінскай плошчы, але, відаць, свядома замоўчваў усе папярэднія падзеі, бо яны сведчылі не ў карысць сваякоў яго «патрона» Кароля Радзівіла. Ва «Успамінах» брэсцкага кашталяна ўвогуле не гаворыцца, што за справа разглядалася тады ў мінскім трыбунале, а Міхал Валадковіч паказваецца нявінным жартульніком. У той няшчасны дзень, 1 лютага, ён «напіўся, частуючы гасцей, і п'яны паехаў у суд, дзе, застаўшы дэпутатаў у пакоі нарад, загадаў віно ў пакой насіць і сяброў частаваць. Трыбунальскі віцэ-маршалак (Марыконі. — А. М.), пакуль рэгенты пісалі дэкрэт, гуляў у карты. А паколькі раней бывала, што барабаншчыкаў і трубачоў трыбунальскай пяхоты запрашалі ў пакой нарад, каб гучна абвяшчаць тосты ў час п'янкi, то Валадковіч і цяпер папрасіў віцэ-маршалка, каб загадаў прыйсці сюды трубачам і барабаншчыкам. Калі ж віцэ-маршалак груба адказаў п'янаму, што гэта гультайская манера, Валадковіч раззлаваўся, адказаў, што гуляць у карты больш выпадала б на тым свеце, і скінуў яму са стала грошы разам з картамі, а потым дастаў шаблю і, нікога не атакуючы, ссякаў запаленыя свечкі. І Длускага, аршанскага дэпутата, які ззаду стаяў, неасцярожна параніў у руку — так лёгка, што рана за 24 гадзіны загінула. Потым усё супакоілася, зазванілі на зацікаўленыя бакі і абвясцілі дэкрэт» (Матушэвіч, III, 70–71).

Аднак «падсвецім» «Успаміны» Матушэвіча ўспамінамі старога шамбеляна, запісанымі К. Крашэўскім. Аказваецца, «кліент» Радзівілаў апусціў вельмі істотныя падрабязнасці. Дэпутаты ў той дзень выносілі якраз прысуд па справе Яцыніча. Па іх дэкрэту Юзаф Валадковіч павінен быў заплаціць ужо чатыры тысячы коп грошаў і адседзець у вежы тры месяцы. І паводзіў сябе Міхал Валадковіч зусім не бяскрыўдна: «Стаўшы шалёным, ён секануў шабляй у стол, каля самай рукі віцэ-маршалка, і, як некаторыя даказваюць, пашкодзіў крыху распяцце, якое блізка стаяла; а калі Марыконі нахіліўся, сцягнуў сукно са стала і, накінуўшы яго на віцэ-маршалка, хацеў так яго, безабароннага, сячы. Але ў тое імгненне Валадковіча схпіў за палу Длускі, лідскі дэпутат, якога ягомасць пан Міхал секануў адразу па руцэ, калі ж Длускі пачаў уцякаць, гнаўся за ім і, ужо прыпёршы ў кут, забіў бы яго на месцы, калі б Марыконі ўзаемна не абараніў Длускага, схпіўшы Валадковіча за талію і вырваўшы з яго рук шаблю, якую адкінуў на сярэдзіну залы» (Крашэўскі, I, 279). Валадковіч на нейкі момант

прысіх, пачаў прасіцца, каб яго не каралі. Але калі Длускі пачаў скардзіцца, што яму зусім нізавошта рассеклі да касці руку, дэбашыр даў яму кулаком у твар. Калі ж зачытвалі дэкрэт, пачаў усіх страшэнна лаяць. Пасля закрыцця пасяджэння зайшоў яшчэ на гаўптвахту, сілай прымусіў ісці за сабой трубачоў і барабаншыкаў. Выйшаўшы на вуліцу, сустрэў дамініканцаў, якія ішлі з насілкамі за нябожчыкам. Валадковіч адабраў насілкі, разagnaў манахаў, музыкантам загадаў іграць пахавальны марш, а сам спяваў. Затым пайшоў на кватэру Длускага, не застаўшы яго, павыбіваў вокны. Нарэшце, у пісара Паца зусім зваліўся з ног і быў аднесены на кватэру...

Ворагі Радзівілаў і Валадковічаў тым часам не драмалі. Ва ўсе канцы — у Варшаву і Быхаў, у Заслаўе, да реферэндара Пшаздзецкага — былі адпраўлены тэрміновыя данясенні аб тым, што Валадковіч зняважыў трыбунал і святое распяцце. Вядома, у трыбуналах Рэчы Паспалітай бачылі і не такое. Пры іншых акалічнасцях дэбашыра прыгаварылі б, у адпаведнасці з законамі, да заключэння ў вежы, да грашовага штрафу. За пашкоджанае распяцце можна было б, як разважае Ходзька, пабудаваць касцёл, за параненую руку — адліць такую ж з серабра. Знаёмыя шапталі, што Валадковіч высеча сябе ў бернардзінцаў дысцыплінай, адбудзе пеша паломніцтва ў Рым — і на гэтым усё скончыцца.

Аднак Марыконі і яго сябры рашылі выкарыстаць скандал, каб адпомсціць Радзівілам, а заадно і прадэманстраваць сваю беспакаранасць. Валадковіча дагаварыліся судзіць «на горла». Віцебскі дэпутат Жаба, пайшоўшы да споведзі ў кляштар кармалітаў, прагаварыўся аб планах віцэ-маршалка. Валадковічу данеслі: рыхтуецца расправа, а таму ўцякай з Мінска ці, у крайнім выпадку, паведамі Кароллю Радзівілу; Але 12 лютага, калі трыбунал разглядаў скаргу Длускага аб тым, што нібыта яму адсеклі руку, падсудны ўсё ж з'явіўся ў залу пасяджэння. Марыконі, груба парушыўшы працэдуру, не вывеў Валадковіча з ліку дэпутатаў, не даў яму нават адваката і адразу ж запатрабаваў для яго смяротнай кары. Палавіна дэпутатаў прагаласавала за гэту прапанову, іншыя ж заявілі пратэст. Калі пачалі пісаць дэкрэт, Валадковіч спачатку хацеў вырваць яго з кнігі, потым кінуўся ўцякаць праз акно. Але «тут жа натоўпам уварвалася трыбунальская пяхота, схапіла Валадковіча; адразу на рукі яму надзелі кайданы і пацягнулі ў цямніцу, дзве адразу ногі яму закавалі і ланцугом за талію прыкавалі да сцяны» (Матушэвіч, III, 77). Прыкладна так жа расказвае пра падзеі 12 лютага і Крашэўскі. Аднак ён удакладняе вельмі істотную дэталю, якая, відаць, сведчыць аб стыхійным

атэзізме Валадковіча. Калі яму не далі вырваць лісты з кнігі, ён схапіў са стала распяцце і ўсклікнуў: «Адракуся ад гэтага пана Бога, а вас усіх чэрці возьмуць!» (Крашэўскі, I, 287)

Па закону належала, каб дэкрэт быў выкананы за тры дні. Але тут у Мінск прыйшлі весткі, што на дапамогу Валадковічу з Бelay ідзе Кароль Радзівіл, што яго войска ўжо ў Койданаве. Таму праз некалькі гадзін пасля пасяджэння да вязня з'явіўся ксёндз Аблачынскі і пачаў угаворваць яго пакаяцца і выпавядацца. Валадковіч жа ўсё лічыў, што з ім дрэнна жартуюць. Урэшце каля дзвюх гадзін ночы ў кардэгардыю з'явіліся салдаты трыбунальскай пяхоты. З шасці куль чатыры трапілі Валадковічу ў грудзі, дзве адбіліся ад металічнага шкаплера, які ён насіў на шыі. Затым афіцэр выстралам у вуха дабіў ахвяру. Вестка аб смерці Валадковіча разышлася па ўсёй краіне, трапіла ў зарубежныя газеты. Адны асуджалі нябожчыка, другія яго гарача абаранялі. Сярод мінчан пайшоў па руках верш, нібыта напісаны самім Валадковічам (тэкст верша прыведзены ў I. Ходзькі). Але не мог жа ён сам пісаць пра сваю смерць, сам праслаўляць сябе з-за магілы:

Obacz, ojczyzno, jaka twoja strata.
Gdzie twa nadzieja? Kędy moje lata?
Ledwie ze światem zabieram przymierze,
Jeden mi życie cudzoziemiec bierze.

З расстрэлам Міхала Валадковіча справа не скончылася. Дзве варожыя групыкі працягвалі барацьбу. Брат пакаранага, Юзаф, паранейшаму здзекаваўся з дробнай шляхты: аднойчы ён загадаў спляжыць Ратынскага, сябра літоўскага рэферэндара Пшаздзецкага, другім разам, «сустрэўшы ў Мінску на рынку Пуцяту, таварыша па Пяцігорскаму палку таго ж Пшаздзецкага, сказаў даць яму дзвесце нагаек» (Матушэвіч, IV, 18). Трыбунал рашыў злавіць Юзафа Валадковіча і паслаў дзеля гэтага «200 чалавек лепшай стражы». Але Матушэвіч перасцярог свавольніка, і той, навучаны вопытам, паспеў схавацца «да мінскіх базыльянаў, узяўшы з сабой досыць людзей і стрэльбаў».

Сёння браты Валадковічы выклікаюць у нас дваістыя пачуцці. Безумоўна, гэта былі людзі неардынарныя, вынаходлівыя, энергічныя. Але іх энергія ішла яўна не ў лепшым кірунку. Яны сталі ахвярай той жа самай «шляхецкай вольнасці», якая іх нарадзіла, якой яны верай і праўдай служылі.

І міжвольна думаеш: калі так беззаконна і беспакарана можна было расстраляць багатага і ўплывовага шляхціца, сябра і сваяка ўсемагутнага Кароля Радзівіла, то ў якім жа бяспраўі мусіў тады жыць чалавек, якога не ахоўвалі ніякія саслоўныя прывілеі!

«Простыя» саслоўі

Калі расстрэльвалі Валадковіча, была хоць захавана бачы масць законнасці: збіраўся трыбунал, галасавалі дэпутаты, пісаўся дэкрэт. У дачыненні ж да простанароддзя не было нават гэтай бачымасці. Што там адна галава Валадковіча! Галовы тых, хто не мог пахваліцца гербамі, ляцелі сотнямі і тысячамі, асабліва ў час шляхецкіх канфедэрацый, міжусобіц. У Рэчы Паспалітай можна было (прынамсі, да пастановы сейма 1768 года) забіць селяніна, мешчаніна, купца і ў горшым выпадку заплаціць за гэта штраф, пасядзець крыху ў «вежы».

Паны сварыліся і мірыліся, а з плеч ляцелі сялянскія галовы. У 1701 годзе, напрыклад, «пад Дуброўнай спачатку выразалі дзве з палавінай тысячы мужыкоў Сапегі, потым забралі ўсё нажытае, зжалі збожжа»^[40]. Пазней не раз сутыкаліся на Магілёўшчыне атрады Агінскага і Сасноўскага. Першы з іх «кружыў каля Крычава і Магілёва, судзіў і вешаў сялян, якія наводзілі ворага на канфедэратаў (...) Таму і Сасноўскі са свайго боку выціскаў з Белай Русі кантрыбуцыю, сваволіў і рабаваў больш багатых русінаў»^[41].

Паны не дзялілі нейкі кавалак поля, лесу, сенажаці. Захопліваць жа або адстойваць іх звычайна пасылалі прыгонных сялян, якія дзесяткамі гінулі ў такіх «наездах» і «тумультах» (беспарадках). У 1761 годзе на сялян Матушэвіча напалі са стрэльбамі, косамі і цапамі сяляне суседняга, церабунёўскага маёнтка пана Талочкі. Пабачыўшы гэта, піша мемуарыст, «я загадаў спыніць карэту, хуценька высеў з яе, пабег туды, дзе стралялі, і крычаў, каб абодва бакі супакоіліся. Тут мужыцтва пачало ўцякаць, а хця з таго боку агню было больш, аднак з нашага боку нікога не ранілі; з таго ж боку, як расказвалі, мой слуга Малахоўскі, якога наравісты конь занёс сярод церабунёўскае мужыцтва, забіў з пісталета аднаго хлопца, іншых мужыкоў патаптаў і першы прымусіў іх уцякаць. Тады людзі нашыя даганялі іх, тапталі і секлі» (Матушэвіч, III, 149). Нярэдка прыгонных сялян выкарыстоўвалі пры вырашэнні сямейных канфліктаў. Неяк брат Марціна Матушэвіча, Адольф, раззлаваўшыся, загадаў мінковіцкаму падстаросту Дамброўскаму, каб той з сялянамі напаў на вёску Чэрнева, якая належала мемуарысту. «Наезнікі» пачалі «з хлявоў быдла гвалтам забіраць, а

калі ў вёсцы быдла свайго не давалі, тады Дамброўскі разам з другой дворняй пачаў да чэрнеўскіх сялян страляць. Падстрэліў тады шротам досыць небяспечна двух маіх сялян» (Матушэвіч, II, 34).

Варожасць паноў часта перарастала ў зацятую, сляпую нянавісць паміж сялянамі. Адноўчы, едучы ў Высокае паўз сваю карчму ў Мікрыцы, Матушэвіч знайшоў там на дарозе труп свайго прыгоннага Данілы Кузьмічка, якога забілі сяляне высокаўскага пробашча ксяндза Бухавецкага, заклятага ворага мемуарыста. Затым высветлілася, што зрабілі гэта «трое мужыкоў-крыміналістаў, якія толькі са злосці жорстка закатавалі зусім невінаватага селяніна, што быў у карчме і слязліва прасіўся, каб яго не забівалі» (Матушэвіч, III, 150). Потым, праўда, за забойства Кузьмічка адзін з трох злачынцаў быў «на смерць асуджаны і абезгалоўлены», але затое другога (трэці ўцёк) выкупіў ад смерці славацкі аканом Жымоўскі, «заплаціўшы золотых пяцьсот — дык таго толькі ля ганебнага слупа розгамі білі» (Матушэвіч, IV, 13).

Калі не лічыць «паклёпніцы» Ганны Гінчуковай, Даніла Кузьмічок, здаецца, адзіны прыгонны селянін, названы ў Матушэвіча па прозвішчу. Астатнія прыгонныя для яго — бязлікая, аморфная маса. Паколькі тагачасная шляхта лічыла, што толькі яна прадстаўляе народ, нацыю, дзяржаву, то цікавасць да селяніна і мешчаніна з'яўлялася ў яе толькі ў выключным выпадку — калі ён кагосьці забіў або яго забілі, калі з ім звязаны нейкі кур'ёз (напрыклад, у нясвіжскай галерэі Радзівілаў вісеў партрэт прыгоннага з Чучавіч, які пражыў сто сорок год). Таму жыццё «простых» саслоўяў слаба адлюстравана ў тагачаснай мемуарнай літаратуры, якая стваралася выключна шляхтай. Толькі адзін Енджэй Кітовіч збіраўся напісаць раздзел «Аб мужыцкіх звычаях», але, на жаль, абарваў яго на апісанні сялянскага адзення. У большасці ж дзённікаў і ўспамінаў гараджане, рамеснікі, купцы, прыгонныя сяляне, слугі з'яўляюцца толькі эпізадычна, недзе на заднім фоне і абавязкова ў сувязі і ўзаемадзеянні са шляхтай. Паміж «высакароднымі» і «негербавымі» жыхарамі краіны захоўвалася значная сацыяльная дыстанцыя.

Горад і гараджане

Шляхта звысоку, пагардліва ставілася да рамёстваў і гандлю, часта адмаўляла «сапсаванае» гарадское жыццё, палемічна супрацьпастаўляла яго «вясковай ідыліі». Звычайны землеўласнік-дамасед ехаў у горад неахвотна, бо гэта патрабавала многа грошай.

Прыехаўшы ў ваяводскі ці павятовы цэнтр, ён бавіў час у асяроддзі такой жа шляхты, а да рамеснага людз яму не было ніякай справы. Таму тагачасная мемуарыстыка дае нам толькі вельмі агульныя, сумарныя звесткі пра стан беларускіх гарадоў.

У XVIII стагоддзі, асабліва ў першай яго палавіне, гарады Рэчы Паспалітай перажывалі глыбокі ўпадак. У параўнанні з XVI стагоддзем прыкметна скарацілася насельніцтва, заняпалі рамесніцкія цэхі. Як сведчаць творы мемуарнай літаратуры, мяшчане знаходзіліся ў намнога горшым становішчы, чым шляхта: яны мусілі плаціць мноства падаткаў — пагалоўны, падымны, «гіберну» (ваенны), чопавы, паштовы, несці выдаткі на кватарунак войск, уносіць мыта пры вывазе тавараў за граніцу, не мелі права набываць зямлю і пасылаць (да 1791 года) паслоў на сейм. Фармальна горадам па-ранейшаму кіраваў магістрат — бургамістр, радцы, лаўнікі. Але фактычна ўсё залежала ад магнатаў і шляхты, ад каралеўскага староства. Яны ўмешваліся ў рашэнні магістратаў, узаемаадносіны цэхаў, камандавалі, калі і дзе праводзіць кірмашы. Матушэвіч, напрыклад, скардзіўся, што раней у Расне «на святога Ілью рускага» былі добрыя кірмашы. На іх «маскоўскія купцы прывозілі футры, турэцкія з Хоціма — коней». Прыезджалі немцы з Гданьска і Вроцлава. Але вось ваявода самавольна рашыў перанесці кірмаш у Высокае і сілай стаў заварочваць туды купцоў, якія ехалі ў Расну (Матушэвіч, I, 39). Злоўжыванні шляхты (Занковіча ў Магілёве, староствы Іваноўскага ў Мінску) выклікалі ўзброенае супраціўленне мяшчан. З таго і з другога боку былі забітыя і параненыя.

Паводле мемуарных крыніц, тагачасныя беларускія гарады мелі даволі непрывабны выгляд. Смецце з вуліц не прыбіралася, а вуліцы не брукаваліся — хіба што каля ратушы і гандлёвых радоў (Магілёў, Віцебск). Рыначная плошча зарастала пустазеллем. Ваду дастаўлялі з рэчкі ваданосы і вадавозы. Вуліцы афіцыйных назваў не мелі. Замест шыльдаў рамеснікі вывешвалі розныя знакі (каваль — падкову, шавец — бот, кравец — нажніцы, цырульнік — таз). Ноччу горад не асвятляўся, таму прахожыя ўзбройваліся ліхтарамі і паходнямі. Затое ўсюды адчыняліся корчмы і шынкi, у якіх цяжка было пераначаваць, але лёгка дастаць гарнец ці кварту гарэлкі. Ну і, вядома, вакол корчмаў цікавалі зладзеі і распусніцы. Апошнія заклікалі публіку ў свае «замтузы». Праўда, прадстаўніц «першай старажытнай прафесіі» часам жорстка каралі. Калі верыць Жавускаму, у сярэдзіне XVIII стагоддзя падваявода Абуховіч загадаў абрэзаць вушы, нос і губы старой шляхціццы, якая адчыніла ў Навагрудку «тракцірню» і садзейнічала там

«сустрэчам». Ва «Успамінах» Матушэвіча ўжо сустракаецца тэрмін «незарэгістраваная» (г. зн. сумленная) жанчына...

У мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя амаль нічога не гаворыцца пра рамесніцкія цэхі, іх унутранае расслаенне, а таксама пра мануфактуры. Толькі пералічваюцца шматлікія мануфактуры — суконная, шаўковая, палатняная, карункавая, карэтная і інш., адкрытыя А. Тызенгаўзам у Гродне, ды Андрэй Мейер у сваім «Апісанні Крычаўскага графства» (гэты твор мяжуе з мемуарыстыкай) назваў прадукцыю, якую пастаўлялі на рынак невялікія заводы Падняпроўя і Пасожжа^[42]. Крыху больш звестак прыводзіцца пра вотчынныя мануфактуры, дзе працавалі прыгонныя сяляне. Ф. Булгарын згадвае, што ў Русінавічах, у маёнтку Апюхоўскай, стогадовай сястры яго прадзеда, была майстэрня па вышыванню дываноў і шпалераў, у якой побач з вясковымі дзяўчатамі працавалі і шляхцічкі. На дыванах вышываліся батальныя і паляўнічыя сцэны з чалавечымі фігурамі ў натуральны рост. Прадукцыя русінавіцкай мануфактуры пасылалася нават на каралеўскі двор. Зорыч у сваіх шкоўскіх маёнтках таксама завёў «розныя фабрыкі, а менавіта: шоўкавых тканін, палатную, ветразяў, канатаў, суконную і скураную. Але гэтыя прадпрыемствы, апрача ўбыткаў, амаль нічога яму не прыносілі, таму што ён любіў дарыць свае вырабы ўсім, хто толькі з цікавасцю іх аглядаў» (Тучкоў, 155).

У мемуарах Е. Кітовіча, М. Матушэвіча, Г. Дабрыніна, С. Тучкова эпізодычна з'яўляюцца дробныя гарадскія чыноўнікі, палестранты, якія выконвалі чарнавую работу ў судах.

Уся гэта «галота» рэкрутавалася з дробнай шляхты і мяшчанства. «Юрысты з палестры» самі парушалі законы, не грэбавалі дробным грабязом. Яны часта «забаўляліся», заступаючы дарогу падарожнікам, асабліва рамеснікам і купцам, «адбіраючы ад іх грошы, пояс, шапку, гадзіннік і шаблю». З «публічных жанчын» палестранты бралі штормесячную плату або патрабавалі паведамляць, калі ў іх будзе багаты кліент. «Так пад бокам святой справядлівасці адна несправядлівасць прыгняталася другой несправядлівасцю» (Кітовіч, 183). Любімым заняткам дробных чыноўнікаў была гульня ў пальцаты (а па сутнасці — бойка кіямі).

У свавольстве і гультайстве праходзілі таксама дні рускай «штацкай службы». Г. Дабрынін паказвае такую сцэнку з жыцця чыноўнікаў Магілёўскай губернскай канцылярыі: «Нямногія з іх пісалі, іншыя сядзелі без работы, а большай часткай сноўдаліся па рынку, шумелі, рагаталі, кідалі адзін у другога пяском з пясочніц,

хапалі адзін другога за каўнер, за валасы, ганяліся за сябрамі, скакалі на лаўкі»^[43]. «Высокія матэрыі», думкі аб народным жыцці рэдка займалі галовы магілёўскіх і не толькі магілёўскіх канцылярыстаў.

Корчмы і карчмары

Асаблівай праслойкай сярод жыхароў тагачаснай Беларусі былі яўрэй-карчмары. З аднаго боку, іх няшчадна эксплуатавала шляхта, з другога — яны самі з такой жа няшчаднасцю абдзіралі сялян, значна павялічвалі феадальны прыгнёт у вёсцы.

У сярэдзіне XVIII стагоддзя карчмы былі амаль у кожнай беларускай вёсцы. Густа стаялі яны і па лясках, на межах панскіх уладанняў. Тады ім давалі гучныя назвы: Астатні Грош, Рым, Воўчая Яма, Лавігуз, Пагулянка, Пачакай, Выгода, Радасць, Раскоша, Уцеха, Пекла, зрэдку — проста Ёхнава карчма...

Карчмы звычайна дзяліліся сенямі на дзве часткі. Злева жыў арандатар з сям'ёй. Там жа можна было выпіць куваль піва ці кварту 25–35 градуснай «сівахі», закусіць яе селядцом. Справа спыняліся на начлег шляхта, купцы. Пасцель для іх (звычайна — куль саломы) сцялілі на глінабітнай падлозе, у лепшым выпадку — на лаве. Па нядзелях у карчму збіраліся сяляне: шукалі ў гарэлцы забыцця ад гора і крыўды, танцавалі пад гукі скрыпкі, цымбалы і дуды. Карчма служыла прыгонным нечым накшталт сённяшняга клуба. Тут грамада на чале з войтам і лаўнікамі праводзіла свае сходкі, судзіла паводле старога звычаёвага права. Сюды прыходзілі весткі з навакольнага свету. Прыносілі іх і расказвалі «люзныя» людзі: пілігрымы, старцы, дзяды, сляпыя лірнікі, якія спецыяльна выколвалі сваім дзецям вочы, каб забяспечыць ім жабрачы кавалак хлеба. У карчмах выпяваў сацыяльны фермент, абдумваліся антыпрыгонніцкія выступленні і бунты.

Аднак у цэлым карчма была для вёскі сацыяльным злом. Праз арандатараў пан прымусова збываў тут сялянам прадукцыю свайго гарэлачнага бровара. Прыгонны меў права піць толькі ў сваёй карчме. Тых, хто піў, скажам, у мястэчку, білі розгамі або нават садзілі ў ледзяную палонку^[44]. Цэны на гарэлку ўстанаўліваліся адвольна. Кожны селянін павінен быў выпіць за год акрэсленую колькасць «сівахі». А не вып'е — усё роўна заплаціць яе кошт, бо так патрабавала прапінацыя — няпісаны закон аб прымусовым спажыванні спіртных напіткаў. Даходы ад арэнды карчмаў дасягалі часам палавіны ўсіх панскіх прыбыткаў! Да таго ж карчмары, як на гэта скардзяцца мемуарысты, часта разбаўлялі гарэлку вадой,

дабаўлялі да яе дурнап'яну, ашуквалі з мерай. Калі ж у сялян не было грошай, арандатар даваў ім у доўг, «запісваючы, як захоча, і потым, пры наступленні жніва, браў у іх апошні кавалак хлеба» (Тучкоў, 79). За паўцаны сяляне прыносілі ў карчму збожжа і воўну, ільняное палатно і курэй. Карчмарам здаваліся таксама ў арэнду млыны. Прыгонным забаранялася мець у сябе нават ручныя жорны, і за памол прыходзілася аддаваць па ўгледжанню арандатара «частку сваёй мукі або збожжа».

Такім чынам, карчмар быў кожны дзень патрэбны і шляхце, і сялянам. Ён пасрэднічаў у куплі і продажы, пастаўляў інфармацыю, выконваў канфідэнцыяльныя даручэнні. Ён ведаў усё і пра ўсіх. Ён нажываўся, дзе толькі мог. І таму яго, зразумела, не любілі ні ў двары, ні ў вёсцы. Прыезд шляхціца і тым больш магната не прадвяшчаў карчмару нічога добрага. У лепшым выпадку падарожны госць здэкаваўся з яго веры, угаворваў прыняць хрысціянства. У горшым — выганяў з дзецьмі прама на вуліцу, на дождж і снег. Саламону Маймону, чыё дзяцінства прайшло над берагам Нёмана, у Жукавым Барку, не раз даводзілася начаваць у кустах. Побач з карчмой Маймонаў быў стары мост, які ніхто не хацеў рамантаваць. За гэта бацьку будучага філосафа часта білі бізунамі. А аднойчы яго прымусілі выпіць цэбар вады, ад чаго ён захварэў ліхаманкай. Аднойчы ў карчму Маймонаў зайшоў поп і патрабаваў бясплатна гарэлкі, а калі яму адмовілі, падгаварыў селяніна-баброўніка падкінуць у карчму чалавечы труп. Арандатара-пахтара абвінавацілі «ў забойстве хрысціяніна». Пачаліся жорсткія допыты. Баброўнік прызнаўся, што гэта ён падкінуў тапельца. Збітага карчмара ўрэшце выпусцілі, селяніну далі розаг, аднак папа, які ўсё падстроіў, так і не пакаралі. Пра гэтыя перыпетыі бацька Саламона Маймона склаў «нешта накшталт эпапеі з лірычнымі спевамі» і часта яе зачытваў. Сям'я Маймонаў была заможная. Дзеда філосафа называлі «самым бедным багатым чалавекам на свеце». Але эканоміў ён на ўсім (нават на свечках, замках у хляве). Таму ежа ў сям'і «складалася з кепскага хлеба, да якога дамешвалі гліну, малочных і мучных страў, радзей — мяса. Апрапаналіся ў дрэнныя льняныя тканіны і простае сукно»^[45]. Зрэшты, такая адносная (у параўнанні з сялянскай) беднасць часта была вонкавай шырмай, каб засцерагчыся ад грабіцеляў.

Ад здэкаў шляхты не былі застрахаваны нават самыя багатыя купцы і карчмары. Ф. Булгарын расказваў у сваіх «Успамінах» такую гісторыю. Неяк у Слуцку перад яго бацькам яўрэй-адкупшчык не зняў шапку. Абражаны шляхціц папрасіў Кароля

Радзівіла («самага... добрага і высакароднага чалавека!») даць яму ў арэнду маленькі фальварак пад Слуцкам і стаў там прадаваць гарэлку па самай нізкай цане. Карчмару пагражала банкруцтва, таму ён прыбег да Булгарына прасіць прабачэння. Шляхціц нібы злітаваўся і нават прапанаваў яўрэю ўзяць «карчму» ў арэнду. Але як толькі адкупшчык падпісаў кантракт, выбеглі слугі, павалілі новага «арандатара» і ўсыпалі яму дзвесце ўдараў скуранымі пастронкамі. Яўрэі паскардзіліся ў Нясвіж. Але Булгарын з'явіўся туды і лёгка апраўдаўся: ён біў свайго арандатара і па сваёй частцы яго цела! Радзівілам нават гэта спадабалася.

Або другі выпадак, калі вінаваты былі, як кажуць, абодва бакі. Аднойчы багаты карчмар, які служыў арандатарам у генерала Завішы ва Уздзе, доўга не аддаваў аднаму шляхціцу грошай за коней. Завіша адмовіўся ўмешвацца ў канфлікт. Тады Булгарын-бацька падсцярог на дарозе жонку карчмара (апанутую ў атлас і аксаміт, з жэмчугам на шыі) і загадаў яе трымаць у хляве, на гноі да таго часу, пакуль муж не аддасць доўг. Завіша пакрыўдзіўся за свайго арандатара і падаў скаргу ў гродзенскі трыбунал. Булгарын падкупіў сведкаў і выйграў справу. Трыбунал спагнаў з Завішы штраф. Назаўтра аб'явы, расклееныя па Гродне, абвяшчалі, што на гэтыя грошы Булгарын дае гораду баль. Пад вечар на вуліцах паказалася дзіўная працэсія. Уперадзе ішлі і ігралі музыканты, сабраныя з усяго Гродна і наваколля. «За імі стральцы ў ліўрэі ехалі конна пад гербавымі сцягамі. Потым ехалі (конна ж) сам Булгарын, усе яго сваякі і сябры, а ззаду цягнуліся фурманкі, упрыгожаныя сцягамі, з ежай і бочкамі вінаграднага віна, водкі, піва і мёду. Прайшоўшы па галоўных вуліцах, працэсія спынілася на плошчы, і па дадзенаму знаку пачалося частаванне. Раздавалі кожнаму, хто што хацеў»^[46]. Баль закончыўся бойкай. Але Булгарына пры гэтым ужо не было — ён конна знікнуў з горада. Зрэшты, потым ён памірыўся з Завішам і нават вярнуў яму атрыманыя праз суд грошы. Што значыла для багатага шляхціца некалькі тысяч злотых, заробленых чужой працай...

Вёска і сяляне

У Рэчы Паспалітай скардзіліся на беднасць і бяспраўе многія — дробная шляхта, мяшчане, чыноўнікі, купцы, арандатары. Нават Кароль Радзівіл плакаўся, што яго крыўдзіць кароль і што хутка прыйдзеца ісці з торбай і жабраваць... Але, безумоўна, жыццё ўсіх іншых саслоўяў і класаў не ішло ні ў якое параўнанне з жыццём сялян. Яны знаходзіліся ў поўнай залежнасці ад шляхты. Панскай была зямля, якую яны абраблялі. За гэту зямлю яны

павінны былі плаціць натуральны і грашовы чынш, хадзіць на паншчыну, адрабляць розныя шарваркі, старожы і дарэмшчыны. Эканамічная залежнасць спалучалася з асабістай. Пан уладарыў над душой і цела селяніна: мог яго абвянчаць з нялюбым чалавекам, прыгаварыць да балючай і зневажальнай кары. Напрыклад, у інструкцыі Тамаша Лапацінскага, які гаспадарыў у Сар'і Дзісенскага павета ў канцы XVIII стагоддзя, было спецыяльна агаворана, колькі розаг належыць даць селяніну за тое ці іншае «злачынства», колькі разоў і калі павінен прыгонны хадзіць у касцёл і спавядацца. І, урэшце, пан мог купіць і прадаць селяніна, разлучыць яго з сям'ёй. Мужчыну можна было «прадаць за 200 рублёў, а жанчыну ці дзяўчыну за 100, а часам і менш, тады як за сярэдняга каня плацілі 500» (Тучкоў, 80). Матушэвіч даў для падканцлера Сапегі, які без чаргі паставіў пячатку на нейкім акце, трыццаць чырвоных злотых і расненскага селяніна.

Польская шляхецкая мемуарыстыка і псеўдамемуарыстыка XIX стагоддзя пашырала легенды аб заможным і шчаслівым жыцці беларускага селяніна ў «мінулыя залатыя часы». Такая ідэалізацыя сацыяльных адносін у былой Рэчы Паспалітай асабліва адчуваецца ў І. Ходзькі. Зборшчык ахвяраванняў, ад чыйго імя вядзецца апавяданне ва «Успамінах квестара», едзе «па краіне ўрадлівай і вясёлай. Мужычкі на палях косяць сенка або жнуць жытка ці пшанічку... Нідзе не відаць — няхай хвала будзе Богу — ні вялікага прыгнёту, ні біцця бізуном, ні прымусовага згону на работу»^[47]. І ўсё, маўляў, таму, што сюды, у гэты ідылічны рай пад Нясвіжам, яшчэ разам з асветай, з уменнем чытаць не дайшлі «амаральнасць і малаверства»...

Аднак успаміны відавочцаў сведчаць, што жыццё беларускага селяніна нагадвала ў XVIII стагоддзі не рай, а сапраўднае пекла. Нават рэакцыянер Булгарын вымушаны быў прызнаць, што «пасяляне тады ўвогуле былі прыгнечаны, а ў Літве і Беларусі іх становішча было горш, чым неграў» (Булгарын, I, 16). Таму, маўляў, народныя масы засталіся «абыякавымі гледачамі» ў час паўстання Тадэвуша Касцюшкі...

А вось словы генерал-лейтэнанта С. Тучкова. Прыехаўшы ў «паўночную Польшчу» (так у яго «Запісках» называюцца Магілёўшчына і Віцебшчына), ён заўважыў, што мясцовыя сяляне — «самыя няшчасныя людзі», што тут пануе «крайняя беднасць і поўная непісьменнасць», а для паноў уласціва «гордасць і тыранскае абыходжанне з іх падданымі» (Тучкоў, 66). І далей: «Землеўласнік, які валодае адной або некалькімі дзесяцінамі, мае права прымушаць мужыкоў сваіх працаваць на яго па свайму ж

угледжанню. Ёсць такія бесчалавечыя людзі, што прымушаюць мужыка працаваць на сябе па шэсць дзён у тыдзень, нічога не плацячы яму за гэта і прадастаўляючы яму толькі адны святочныя і нядзельныя дні. Не толькі мужчыны, але і ўсе жанчыны працуюць на пана, выключаючы старых і малалеткаў, якія жывяцца міласцінай. Я ведаю аднаго памешчыка, менавіта п. К., які мае даволі вялікі маёнтак і менавіта так абыходзіцца са сваімі людзьмі. Калі ж яго спытаць, як распараджаецца ён працай землепрацаў у сваю і іх карысць? — тады адказвае ён: яны працуюць тры дні на мяне і тры дні ў сваю карысць. Але якія гэта тры дні, што прадастаўляюцца мужыкам? Вядома, што ў паўночнай Польшчы амаль шэсць месяцаў нельга працаваць, звыш таго ўсе карысныя работы маюць акрэслены час. Значыць, той час, у які трэба жаць, сеяць або збіраць, бярэ ён сабе, астатні — ім; сабраўшы плён іх працы, прадае, зусім не клапацячыся пра тое, што бедныя зямляробы нярэдка паміраюць з голаду» (Тучкоў, 78). Кожны памешчык, працягвае мемуарыст, мае ў сябе «аднаго або некалькі аканомаў са шляхты, якія б'юць, мучаюць і караюць сялян самым нечалавечым чынам». Сялянская праца карміла цэлую феадальную іерархію. «Калі пералічыць усіх памешчыкаў, манахаў і манахінь, яўрэяў абодвух полаў, ваенна-грамадзянскіх чыноўнікаў, паноў з велізарнай іх прыслугай, старых з малалеткамі і іншых, хто не апрацоўваў зямлю, то выходзіла па меншай меры, што адзін чалавек мусіў забяспечыць харчаваннем 25 ці 30 душ, калі не больш» (Тучкоў, 79). Наўрад ці гэтыя красамоўныя прызнанні царскага саноўніка патрабуюць якіх-небудзь каментарыяў.

Непасрэдны вынік сацыяльнага прыгнёту — крайняя беднасць беларускай вёскі. Вядома, сялянства было неаднародным. Яго дыферэнцыяцыя з кожным годам паглыблялася. Інакш жылося «служыламу люду» — асочнікам, стральцам, зямлянам, панцырным і путным баярам. Інакш — цяглым, кунічным, агароднікам, новікам, асаднікам. І зусім інакш — кутнікам, каморнікам, бабылям, у якіх не было ні сваёй хаты, ні цяглай сілы. Матэрыяльны стан селяніна ў многім залежаў ад таго, належаў ён пану, кляштару ці каралеўскаму староству (у апошнім выпадку ён мог хоць паскардзіцца ў суд). Залежаў ад нормы згону, велічыні чыншу, якасці зямлі. Урэшце, ад таго, як гаспадарыў пан: рацыянальна або «па-старому», сам або праз аканома, які павялічваў абавязкі ў сваю карысць. Аднак «сярэдні» тагачасны селянін жыў у галечы: курная хатка з глінабітнай падлогай, зрэбнае адзенне, гліняны посуд, куль саломы замест пасцелі... І

голад, сістэматычнае недаяданне, калі не лічыць восені ды калядных і велікодных свят, на якія пакідаліся апошнія запасы.

Гаўрыла Раманавіч Дзяржавін у 1800 годзе так апісаў стан сялянства ў Віцебскай губерні: «Заходзіў я ў бліжэйшыя ад вялікай дарогі некаторыя ўладальніцкія сяленні і бачыў знянацку ў бедных хацінах сапраўдны воблік жыцця пасялян. Лепшыя з іх ядуць пушны, або напалову з мякінай, хлеб, дастаючы і той пакупкай і пазычкай з дня ў дзень на дзённы харч, а іншыя ўжываюць пятую толькі долю жыта, змешваючы з чатырма часткамі мякіны, іншыя ж і гэтага не маюць, а ядуць варанае шчаўе або хлебчуць, як яны называюць, кісліцу, вараную з вотруб'я і жамерын, або самую вадкую кісельную сулу(?!). Ад такой стравы ўсе ўвогуле вялыя, худыя і бледныя, нібы мерцвякі. Параўноўваючы іх з самымі беднымі велікарускімі сялянамі, я не ўсумніўся б сказаць, што яны знаходзяцца ў самым вартым жалю становішчы і церпяць такі голад, які хутка іх паморыць і якога прытым наўрад ці знойдуцца сродкі ў поўнай меры пазбегнуць, калі меркаваць па тым, што ў іх нідзе, ні ў гумнах, ні ў свірнах, няма ніякага хлеба, а таксама жывёлы і свойскай птушкі (выключаючы толькі самую нязначную колькасць коней і кароў)»^[48]. І гэта, працягвае Дзяржавін, не рэдкасць. Так было на Віцебшчыне нават у самыя ўрадлівыя гады. А што было ў 1793 і 1794 гадах, калі здарыўся «недарод хлеба»! Рускі паэт не застаўся раўнадушным да галечы беларускага сялянства, зрабіў на месцы «такія распараджэнні, каб не ўміралі грамадзяне з голаду» (Дзяржавін, VI, 690). Панам было загадана, каб частку сваіх запасаў яны пазычылі сялянам, каб менш вывозілі збожжа за граніцу і пераганялі на гарэлку. У аднаго з Агінскіх, які зусім не клапаціўся пра сваіх сялян, Дзяржавін нават узяў пад апеку маёнткі. Пасля гэтага мясцовыя памешчыкі на чале з Заранкам скіравалі ў Пецярбург данос, што, маўляў, такімі сваімі дзеяннямі сенатар можа «падняць сялян на панюў» (Дзяржавін, VI, 693).

Найбольш гаспадарлівая шляхта, безумоўна, разумела, што фізічнае выміранне сялян ніяк не адпавядае іх інтарэсам. З галоднага прыгоннага на рабоце мала карысці. Да таго ж, калі наймаверна павялічваўся прыгнёт, сяляне масава ўцякалі, скажам, да казакаў на Украіну або да больш памяркоўнага пана... Таму ў неўрадлівыя гады шляхта аказвала пэўную дапамогу вёсцы, вядома, не забываючы пры гэтым і пра свае інтарэсы. У 1757 годзе Матушэвіч адзначыў: «Быў год цяжкі і вясна галодная, прыгонныя ўвесь час прыходзілі з мяшкамі ў двор... Тады надумаў я, каб той,

хто хоча хлеба, наймаўся на работу, а за грошы, якія заробіць, купляў сабе жыта, дзе захоча,

ці ў мяне ў двары, ці ў Высокім на рынку» (Матушэвіч, II, 295). Спачатку людзі недаверліва аднесліся да панскай задумы. Тады Матушэвіч «сілай прымусіў» працаваць двух чалавек у «італьянскім агаро дзе». Загадаў даць ім абед, вечарам — хлеба і «порцыю гарэлкі», а на дадатак — біты шастак. Заахвачаныя такім чынам сяляне расцерабілі пану сенажаць, прывялі ў парадак сад і агарод.

Не менш чым ад голаду, пакутавалі прыгонныя ад прыніжанасці, бяспраўя. Шляхта цвёрда верыла, што селянін створаны толькі «да цапа і сярпа», з'яўляецца ніжэйшай істотай. Акіёмай лічылася, што мужык дурны (а хто ж яму даў асвету?), лянівы (а як жа ён мог зацікавіцца вынікамі сваёй працы?), амаральны (а хто ж яму паказваў прыклад?), схільны да гарэлкі (а хто ж яго прымушаў піць?) — такія сцвярджэнні перавандравалі і ў мемуарную літаратуру (напрыклад, у «Запіскі» С. Тучкова). Мужык параўноўваўся з дзікім зверам, якога абавязкова трэба трымаць пад прымусам. Успамінаючы канец XVIII стагоддзя, Ф. Булгарын катэгарычна вясчаў: «Лепш спусціць з ланцуга галоднага тыгра або гіену, чым зняць з народа вуздзечку паслушэнства ўладам і законам. Няма звера больш лютага, чым раз'ятраная чэрнь!» (Булгарын, I, 14). А паколькі селянін — не такі ж чалавек, як шляхціц, паколькі ў яго звярынае нутро, то яго можна біць, прадаваць, рабаваць. Завіша ўспамінаў, што неяк яму з Браслаўскага павета «дарма ад мужыкоў прывезлі рознага збожжа бочак 45, рыбы вазы два і курэй капы тры» (Завіша, 66). Ды што там збожжа і куры! Ад селяніна гвалтам адбіралі на панскі двор жонку, дачку, сына. Асабліва цяжкі быў лёс рэкрутаў. Іх гналі па этапах без хлеба, хворых. Таму ў дарозе юнакі часта паміралі (Залескі, 264). Але нават рэкрутчына здавалася прыгонным лепшай, чым галеча ў вёсцы. У Залескага згадваецца галодны селянін, які ў 1797 годзе згадзіўся за дваццаць рублёў пайсці за іншага на царскую службу.

І ўсё ж мемуарыстыка дае прыемныя падставы сцвярджаць, што Булгарын памыляўся. Гады сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту не ператварылі мужыка ў дзікага звера. У сялянскай грамадзе захоўваліся спрадвечныя пачаткі добра і справядлівасці. Не скрываючы ўсіх заган тагачаснай беларускай вёскі, Андрэй Мейер тым не менш з усёй сваёй аб'ектыўнасцю канстатаваў, што мясцовыя сяляне «надзелены многімі добрымі якасцямі». Напрыклад, «нідзе менш не чуваць пра смяротныя забойствы і

іншыя падобныя заганы, якія служаць прыніжэнню чалавечага роду, як у гэтым краі (на Крычаўшчыне. — А. М.), што набыты грымучай рускай зброяй»^[49]. Беларускія сяляне здаліся Мейеру сумленнымі, гасціннымі, сціплымі, хоць і «скрытнымі», «падлізлівымі».

Якімі б дрэннымі ні былі ў той час умовы народнага жыцця, скрозь усе перашкоды ўсё ж прабіваліся наверх здольныя, таленавітыя, кемлівыя самародкі, якія пры больш спрыяльных акалічнасцях, безумоўна, праславілі б сваю айчыну. Паводле ўспамінаў Станіслава Рэйтана, у Гераніма Радзівіла быў «селянін-рахункавод, які не ўмеў чытаць і пісаць, але меў такое дасведчанае вока і такую спраўнасць у матэматыцы, што, як казалі, да адзінага зернейка падлічваў пасеў, жніво і ўмалот. Цэлы год ён ездзіў з месца на месца і падаваў свае рапарты князю на мечаных палках. Памёр досыць у маладым узросце»^[50]. У бацькоў Герычовай быў у доме здольны сялянскі хлопчук Каролек. Прывезлі яго «з Беразова, маёнтка Салагубаў на Белай Русі». У Варшаве Каролька навучылі чытаць, пісаць, лічыць, іграць на маленькай арфе (хлопчук быў невялікага росту) і прыгожа спяваць (Герычова, 17). У сталым узросце гэты прыгонны селянін выдатна спраўляўся з абавязкамі садоўніка і агародніка, добра разбіраўся ў народных леках. А ў свабодныя хвіліны Каролек любіў расказваць дзецям казкі «пра чараўніц, ведзьмаў, заклятых каралеўнаў, пра трох сыноў — двух разумных, а трэцім дурні» (Герычова, 26). Мемуарыстка прыводзіць адну з гэтых казак. Змест яе яўна антыпрыгонніцкі і ў пэўным сэнсе «аўтабіяграфічны»: багаты паніч едзе з бедным вясковым хлопцам у вялікі свет; распусны паніч марна бавіць час, хлопец жа прыкладваецца да навукі, таму ў рашаючую хвіліну, у чарадзейскім палацы, змог выбавіць паніча з кіпцюроў д'ябла, выйшаў пераможцам... Кароль Радзівіл хацеў купіць свайго цёзку, каб падарыць яго англійскай ледзі Кінгстон, але бацькі Герычовай не згадзіліся з такою прапановай. Потым пра сялянскага самародка расказвалі Адаму Міцкевічу. Мемуарная літаратура дае падставы зрабіць вывад, што погляд на селяніна, адносіны да яго шляхты на працягу XVIII стагоддзя істотна змяніліся.

Раней, у XVII стагоддзі, селянін з'яўляўся ў дыярыушах вельмі эпізядычна. Храпавіцкі згадваў сваіх слуг і прыгонных толькі ў тым выпадку, калі яны неяк былі звязаны з яго матэрыяльнымі затратамі або стратамі. Працытуем некалькі характэрных запісаў. 28 кастрычніка 1656 года: «Ноччу снег пачаў ісці і днём выпаў спорны. Кухціку Крыську далі сярмягу. Якубу на розныя патрэбы выдалі пятнаццатую частку златага, Андрэю — пятнаццатую

частку». 1 верасня 1661 года: «У вёсцы Андрыянках дзеўка памерла Шэлестава ад паветра». 26 чэрвеня 1662 года: «Прызналася Растоцкая, што яна крала і жэмчуг, і лыжку маю, і каўнер, і іншыя рэчы мае ў розны час». 20 жніўня 1663 года: «Гэтай ноччу ўцёк хлопец Лагуна, падмануўшы з сабой Федарка, хлопчыка з Андрыянак; паслаў я за імі». 22 жніўня 1663 года: «Федарка, хлопчыка, які быў уцёк, прывялі, а Лагуну нельга дагнаць у лесе». І толькі адзін раз за доўгія гады з’явілася простая цікавасць калі не да селяніна, то, прынамсі, да таго, што ён раскажаў: «Учора едучы з Эйсмантаў, перад Бераставіцай большай, за мілю, паказаў мне мужык дзіравы камень на ўзгорку, сцвярджаючы, што, калі хто шалёны тры разы праз гэту дзірку пралезе, кожны раз тройчы абходзячы камень, тады адразу шалець перастане, чаму мноства прыкладаў прыводзіў»^[51]. Індывідуальны лёс, побыт сялянства Храпавіцкага, зразумела, не цікавілі.

У адрозненне ад віцебскага ваявода мінскі ваявода Кшыштаф Завіша ўжо любавалася народнымі абрадамі (хаця яны выклікалі толькі смех), аказваў пратэкцыю выбраным сялянам. На рубяжы XVII і XVIII стагоддзяў ён запісаў у дзённіку: «Справіў вяселле фурману Васілю з Ануськай, нянькай дзяцей маіх. У Раготнай (каля Дзятлава. — А. М.) я загадаў адправіць перад сабой у пакоі ганебна смешныя і дзівосныя вясковыя цырымоніі, якія мяне расмяшылі і ўцешылі. Паказалі сапраўдную інтэрмедыю» (Завіша, 62).

Наступны крок наперад у паказе селяніна — прызнанне, што ён таксама чалавек, што ён мае такое ж «натуральнае права» на шчасце, як і іншыя саслоўі. І гэты крок зрабілі мемуарысты-асветнікі другой палавіны XVIII стагоддзя. Яны даказвалі, што ўсе людзі нараджаюцца роўныя, маюць аднолькавае права карыстацца «пладамі прыроды», рашуча асуджалі сялянскую «няволю». «Бедны наш мужычок! — усклікаў урадженец Кобрыншчыны Антон Трамбіцкі. — У яго толькі жыццё, хаця дужа слаба, абараняецца правам; астатняе ж, маёмасць, свабода, шчасце або няшчасце, цалкам знаходзіцца ва ўладзе яго пана»^[52].

Пад уплывам ідэй Русо некаторыя мемуарысты рэалізавалі гэтыя думкі ў практычнай дзейнасці. Польскі сентыменталіст Францішак Карпінскі падрабязна расказвае ў сваіх «Успамінах», як, будучы арандатарам і ўладальнікам беларускіх фальваркаў каля Пружан і Гродна (Сухадаліна, Краснік, Хораўшчына), ён працаваў разам з сялянамі ў полі, вучыў грамаце вясковых дзяцей, паважаў і пашыраў нормы звычайнага права^[53].

У XIX стагоддзі мемуарыстыка сцвердзіць, што селянін роўны шляхце не толькі ў маральна-этычных, але і ў сацыяльных адносінах, што ён мае права на зямлю і волю.

2. ГРАМАДСКАЕ ЖЫЦЦЁ

На працягу стагоддзяў польская літаратура, асабліва кансерватыўнага напрамку, настойліва пашырала міф аб Рэчы Паспалітай як аб магутнай, вялікай («ад мора і да мора»), выключнай (населенай «выбраным сармацкім народам») — адным словам, ідэальнай на той час дзяржаве, дзе ўсе (пад усімі, вядома, разумелася адна шляхта) жылі вольна і шчасліва. Яшчэ б! Кожны шляхціц у гэтай «рэспубліцы» (а ў перакладзе з лацінскай мовы — у Рэчы Паспалітай) меў права ўдзельнічаць у выбранні самога караля! Адным голасам ён мог сарваць пасяджэнне сейма, адмяніць яго рашэнне! Гаворачы словамі польскага паэта Вацлава Патоцкага, кожны шляхціц тады быў каралём у сваіх уладаннях, а кароль — толькі першым сярод шляхты! І больш у Еўропе такога сапраўды нідзе не чувалася: ва ўсіх суседніх краінах тады мацнелі абсалютныя манархіі.

Дык чаму ж тады такая ідэальная дзяржава лёгка распалася, аказалася калосам на гліняных нагах?

Адказ на гэта пытанне мы знаходзім ў Фрыдрыху Энгельсе. Ён пісаў пра тагачасную Рэч Паспалітую, што «гэта заснаваная на рабунку і прыгнёце сялян дваранская рэспубліка знаходзілася ў стане поўнага расстройтва, яе канстытуцыя рабіла немагчымым якое-небудзь агульнанацыянальнае дзеянне і ў сілу гэтага асуджала краіну на становішча лёгкай здабычы суседзяў. З пачатку васемнацатага стагоддзя Польшча, па выражэнню саміх палякаў, трымалася беспарадкам»^[54]. «Дваранская дэмакратыя» ў Рэчы Паспалітай з'яўлялася, па словах Ф. Энгельса, «адной з самых прымітыўных грамадскіх форм»^[55]. Упадак, падзелы гэтай краіны былі «няўмольнай, жалезнай неабходнасцю». І вінаваціць у іх у першую чаргу трэба «ўнутраны лад Рэчы Паспалітай», «разлажэнне дваранскай дэмакратыі»^[56].

Значыць, у «залатой вольнасці» заключалася не сіла, а слабасць Рэчы Паспалітай. Гэта была яе зацяжная і невылечная хвароба. Як сведчыць мемуарыстыка, шляхецкая вольнасць і роўнасць на практыцы, у паўсядзённым жыцці абарочваліся анархіяй, самавольствам, беспарадкам.

Рэч Паспалітая ўяўляла сабой велізарную феадальна-бюракратычную махіну, на чале якой стаяў кароль. Тытул у яго быў гучны: «З Божай ласкі Кароль Польскі, Вялікі князь Літоўскі, Рускі, Прускі, Мазавецкі, Жмудскі, Кіеўскі, Валынскі, Падольскі, Падляшскі, Інфлянцкі, Смаленскі, Северскі і Чарнігаўскі». Аднак, па сутнасці, гэта быў пажыццёвы выбарны чыноўнік, «самы высокі сярод іншых, але не самы магутны»^[57]. Эканамічная і палітычная ўлада ў краіне належала магнатам; яны ж вырашалі, каго, свайго («пяста») або чужынца, зрабіць каралём. Шляхта, якая збіралася ў Варшаве на элекцыю (выбары) караля і «горлам» галасавала за выбранніка, толькі слепа выконвала волю алігархаў. Праўда, часам розныя магнацкія групыкі вылучалі розных кандыдатаў. Тады галасы падзяляліся, пачыналася «дамашняя вайна», у якой перамагаў мацнейшы.

Магнаты ніколі не забывалі, што гэта яны ашчаслівілі электа (кандыдата), зрабіўшы яго каралём, і пры зручным выпадку падкрэслівалі перад ім свае «заслугі». Асабліва часта гэта рабілася ў дачыненні да Станіслава Аўгуста, род якога ўступаў па знатнасці іншым. Каралю можна было навязаць свае ўмовы, кінуць прама ў вочы зняважлівае слова (з асаблівай прыемнасцю — саксонцам Аўгусту II і Аўгусту III, якія... не разумелі па-польску). Праўда, перад тым жа манархам шляхта слалася лістам, каб атрымаць пасады, тытулы, а ў XVIII стагоддзі — яшчэ і ордэны. Але тыя ж старосты і ордэн Белага Арла можна было проста купіць у Варшаве ці Гродне ў каралеўскіх прыдворных (асабліва ў Рыкса, камердынера Станіслава Аўгуста).

Дзяржаўна-адміністрацыйная сістэма Рэчы Паспалітай вызначалася ўскладнёнасцю і нязладжанасцю. На чале Кароны (Польшчы) і Вялікага княства Літоўскага стаялі свае канцлеры і падканцлеры, маршалкі вялікія і надворныя, вялікія падскарбіі. Арміямі Польшчы і Літвы кіравалі асобныя гетманы — вялікія і польныя. Уся тэрыторыя краіны дзялілася на ваяводствавы і паветы (тэрыторыя сучаснай Беларусі ўваходзіла ў склад Мінскага, Навагрудскага, Брэсцкага, Полацкага, Віцебскага, Мсціслаўскага, Віленскага і Троцкага ваяводстваў).

Паводле падлікаў жыхара Міншчыны Івана Пораю-Кошыца^[58], у Рэчы Паспалітай налічвалася ажно 87 розных званняў і пасадаў. Адны з іх былі дзяржаўныя (канцлер, ваявода, кашталян, гетман, пісар, рэферэндар, войскі), другія — прыдворныя (падкаморы, лоўчы, кухмістр, крайчы, шамбелян), трэція — земскія (староста, падстароста, павятовы маршалак, земскі суддзя, мастаўнічы, каморнік, гараднічы). Замыкаў гэту шарэнгу возны, дробны

чыноўнік, які развозіў судовыя позовы. Сярод гэтых пасадак было многа чыста ганаровых, тытулярных. Ваявода практычна ў ваяводстве нічога не вырашаў і нават акты не падпісваў. Нічога не рабілі розныя мечнікі, падчашыя, стольнікі, канюшыя, харунжыя. Але прызначаліся яны пераважна пажыццёва. Можна было дрэнна працаваць, увогуле нічога не рабіць або нават шкодзіць дзяржаве — а прывілеі захоўваліся.

І ўсе гэтыя пасады, малыя і вялікія, можна было купіць — за грошы, за галасы, за прыхільнасць сваёй жонкі або дачкі. Полацкі ваявода Аляксандр Сапега даў графу Брулю, правай рукі караля Аўгуста III, дваццаць тысяч чырвоных злотых, каб той «выстараўся» для яго «булаву польнага літоўскага гетмана». Але гэтага аказалася мала. Тады «сама полацкая ваяводзіна, будучы прыгожай і маладой, ахвяравала графу Брулю свае фаворы, і кажуць, што сын Бруля, генерал кароннай артылерыі, выкарыстаў гэтыя фаворы» (Матушэвіч, III, 205), Адзін з Лапацінскіх набыў за сто дукатаў «капітанства ў палку кн. ваяводы навагрудскага»^[59].

Прыкладна такім жа шляхам атрымаў літоўскае пісарства гродзенскі гродскі падстароста Тызенгаўз. Даведаўшыся, што ў каралеўскага камердынера ёсць «метрэса», ён «даў ёй сто чырвоных злотых, каб яна свайго аманта... падгаварыла падсунуць каралю на подпіс прывілей на літоўскае пісарства, што камердынер хутка зрабіў» (Матушэвіч, IV, 10). Доўга ніхто не ведаў, як усё гэта адбылося. «Мусіць, крумкач прынёс каралю на подпіс той прывілей у дзюбе», — жартавалі прыдворныя.

Асаблівая барацьба ішла вакол каралеўскіх старостваў, якія давалі вялікія пажыццёвыя даходы. Калі пасля смерці Валовіча стала вакантным Мсціслаўскае староства, атрымаць яго захацеў вялікі літоўскі стражнік Пацей. «Даўшы Брулю дзве тысячы чырвоных злотых, ён атрымаў абяцанне; але князь канцлер (Сапега. — А. М.) больш грошай ахвяраваў Брулю і тэрмінова адправіў пасыльнага ў Пецябург, просячы пратэкцыі для Сапегі, літоўскага падканцлера, зяця свайго; калі ж атрымаў ад царыцы пратэкцыю, тады выпрасіў Мсціслаўскае староства для літоўскага падканцлера, потым гэта староства падканцлер уступіў Лапацінскаму, інстыгатару (пракурору) літоўскаму» (Матушэвіч II, 265).

Найбольш характэрна, што ва ўсіх гэтых выпадках ніхто ні слова не сказаў, ці варты быў пасады той або іншы прэтэндэнт. Асабістыя якасці будучага чыноўніка, яго адукаванасць, розум, дзелавітасць, сумленнасць, нікога не цікавілі. Ад кандыдата на пасаду патрабавалася толькі, каб ён быў, як піша Порай-Кошыц,

старажытным родавым дваранінам і меў зямельны маёнтак. Шлях уверх па іерархічнай лесвіцы быў закрыты толькі для «выскачак-нобіляў» ды яшчэ людзей, якія мелі самастойную думку і пачуццё ўласнай годнасці, не хацелі кланяцца і прыстасоўвацца. Магнатам і высокім саноўнікам такое не падабалася. На ўсіх ніжэйшых рангам яны глядзелі, «як на тых званочкаў пры ашыйніку — калі ашыйнік паварушыцца, тады і яны звоняць» (Матушэвіч, IV, 243).

Сеймы і сеймікі

Асабліваю актыўнасць праяўляла шляхта ў час правядзення сеймаў і сеймікаў, дзе на практыцы рэалізавалася яе «залатая вольнасць». На гэтых зборнях стваралася бачымасць роўнасці і незалежнасці ўсіх удзельнікаў.

Пасяджэнні сеймаў і сеймікаў з'яўляліся значнай падзеяй грамадскім жыцці тагачаснай шляхты, вызначалі яе ўзаемаадносіны, паводзіны. Да зборняў рыхтаваліся загадзя. Ехалі туды як на свята — разам са слугамі, «метрэсамі», запасамі правіянту. У прамежках паміж пасяджэннямі абмяркоўваліся палітычныя навіны, падпісваліся маёмасныя дакументы. Наладжваліся тэатральныя прадстаўленні, вячэры, рэдуцы (балі). Адным словам, усё тое добрае і дрэннае, што існавала ў Рэчы Паспалітай, засяроджвалася на сеймах і сейміках.

Сейм з'яўляўся вышэйшым заканадаўчым органам Рэчы Паспалітай. На элекцыйны сейм, які выбіраў караля, мог ехаць кожны шляхціц. На звычайны ж выбіраліся паслы (дэпутаты) ад кожнага павета, ім жа даваліся «наказы», за якія рашэнні галасаваць, а за якія не. «Наказы» звычайна не супадалі. А паколькі ў рабоце сейма абавязвала адзінагалоснасць, яго лёгка было сарваць. Дастаткова было самай нязначнай прычыны, скажам, недакладна надрукаванага прозвішча ў спісе. Або і без прычыны, без ніякага тлумачэння выгукнуць: «Не дазваляю!» «Для зрыву сейма, — сцвярджае Кітовіч, — не ўжывалі людзей, надзеленых розумам і любоўю да грамадскага добра, бо гэтага не патрабавалася. Дастаткова было, каб пасол, цёмны, нібы ноч, і спецыяльна наняты партыяй Чартарыскіх, не шукаючы ўяўных прычын, адазваўся ў пасольскай зале: «Няма згоды на сейм!» — і гэтага хапала, каб пазбавіць сейм сілы. А калі маршалак яго спытаў: «Якая ж прычына?» — адказваў коратка: «Я пасол, не дазваляю», — і, прамовіўшы гэта, сядаў, як немы д'ябал, на ўсе просьбы і патрабаванні іншых паслоў, каб назваў прычыну спынення сейма, адказваў толькі адно: «Я пасол» (Кітовіч, 578—

579). Вось чаму з трынаццаці сеймаў пры Аўгусте II адбыліся толькі чатыры, а пры Аўгусте III былі сарваны ўсе трынаццаць.

Асабліва неарганізавана праходзілі пасяджэнні сейма ў Гродне (каб падкрэсліць «роўнасць» Кароны і Літвы, тут праводзілі кожны трэці сейм). У адрозненне ад каралеўскага замка ў Варшаве гродзенскі быў цесны і нязручны. У рэяцыі 1784 года падкрэслівалася, што Гродна — горад «забалочаны, нездаровы і таму не падыходзіць для сеймаў, бо тут паслы і сенатары знаходзяць кватэры з найвялікшай цяжкасцю; купцы, што прыязджаюць з Варшавы, адчыняюць тут крамы толькі ў час сейма, таму кватэры і тавары вельмі дарагія»^[60]. Аднак, нягледзячы на дарагоўлю, віно лілося ракою. Пілі нават на пасяджэннях. У прамойце, асабліва калі яны гаварылі доўга і незразумела, публіка кідала з галёркі гнілымі грушкамі. Часта ўзнікалі скандалы, бойкі. Пасяджэнні цягнуліся некалькі тыдняў або зусім зрываліся. Віну за зрыў аднаго з гродзенскіх сеймаў ускладалі на прускага караля Фрыдрыху II, які падкупіў некалькіх паслоў, у тым ліку земскага суддзю Рагалінскага. Атрымаўшы ноччу некалькі соцень чырвоных злотых, Рагалінскі назаўтра «публічна папрасіў слова, выявіў тое хабарніцтва і для доказу кінуў на сярэдзіну залы кашалёк з атрыманымі грашыма, называючы і іншых, што ўзялі, і просячы іх, каб зрабілі тое ж, што і ён. Але замест гэтага гераізму пачаўся вялікі вэрхал у зале, патрабавалі судзіць Рагалінскага нібы за паклёп. Жывыя з таго і з другога боку сутычкі, блізкія да бойкі, спыніў маршалак, адклаўшы пасяджэнне. А назаўтра з'явіўся маніфест ад трох асоб, каб абвясціць сейм несапраўдным. Такім чынам, невядома, ці праўда тое, што сказаў Рагалінскі, ці спецыяльна ён выкінуў штуку, каб сапсаваць сейм, але сейм усё ж сарваў» (Кітовіч, 582).

Паслоў падкуплялі як суседнія дзяржавы, так і свае саноўнікі. Па заданню адной з магнацкіх групавак ашмянскі мемуарыст Ежы Сарока аб'ездзіў перад сеймам Брэст, Ліду, Паставы, Мінск і ўсюды агітаваў за сваю «партыю». Потым жа, на сейме, некаторым «літоўскім паслам» бясплатна давалі «прыпынак, стол і экіпаж, іншым — месячную пенсію»^[61]. Са шляхтай у час сеймаў заігрывалі настолькі, што кожны мог усесціся на балі за ганаровы стол, «адбіць у танцы першую пару — нават у караля».

Паколькі сеймы зрываліся на працягу дзесяцігоддзяў, новыя законы ў краіне не прымаліся, рэформы не праводзіліся. Шляхецкае права «liberum veto», канчаткова адмененае толькі ў 1791 годзе, адмоўна адбівалася на ўсім жыцці Рэчы Паспалітай, садзейнічала яе ўпадку.

Больш жыццяздольнымі аказваліся ваяводскія і павятовыя сеймікі, на якіх выбіралі паслоў на сейм, заслухоўвалі і зацвярджалі іх рэляцыі, абмяркоўвалі гаспадарчыя справы, запаўнялі вакантныя пасады. Удзельнічаць у сейміку мог кожны мясцовы шляхціц. Рашэнні прымаліся большасцю галасоў. Але галасы купляліся магнатамі.

Ва «Успамінах» Матушэвіча падрабязна апісваецца сістэма галасавання на брэсцкім сейміку. Тут звычайна саборнічалі паміж сабой групыкі Радзівілаў і Чартарыскіх. У барацьбе выкарыстоўваліся самыя розныя сродкі, сумленныя і несумленныя. У 1757 годзе Геранім Радзівіл «даў Пятру Пашкоўскаму, палкоўніку галаўной стражы вялікай літоўскай булавы грошы на тое, каб на сейміку перацягнуць на свой бок сяброў. Выдзелілі тады з гэтых грошай Гераніму Дамброўскаму, ротмістру брэсцкага ваяводства, злотых тысячу, каб павёў за сабой шляхту». Дзве тысячы злотых узяў ад Пашкоўскага брэсцкі харунжы Верашчака. Але апошняга ўсё ж перавабіў на свой бок вораг Радзівілаў вялікі літоўскі падскарбі Флемінг. Верашчака амаль дарма ўзяў ад Флемінга ў арэнду «камендаторыю стваловіцкую» і сто чырвоных злотых наяўнымі. Да таго ж падскарбі загадаў навесці парадак у маёнтку харунжага ў Бярозе — «адрамантаваць будынкі, пакапаць равы, працерабіць лугі, пашырыць ворныя землі» (Матушэвіч, II, 282). Таму Верашчака, здрадзіўшы Радзівілам, сарваў пасяджэнне сейміка.

Матушэвіч не робіць ніякага сакрэту з таго, што і сам ён падкупляў шляхту на брэсцкім сейміку. У 1758 годзе мемуарыст «абавязаўся адаслаць каля пяці тысяч злотых на рукі палкоўніка Пашкоўскага паводле рээстра, колькі ён каму павінен даць, другі ж рээстр пры сабе пакінуў, колькі каму трэба даць грошай уласнай рукою (...) Апрача таго, паслаў 24 чырвонцы на дзве бочкі венгерскага віна, якое вытаргаваў у Брэсце Бажэнцкі, брэсцкі стражнік, па 22 чырвоныя злоты за бочку; адна з іх дасталася партыі Пашкоўскага і Бажэнцкага» (Матушэвіч, III, 3). У 1760 годзе Геранім Радзівіл «нечакана» прыслаў Матушэвічу на правядзенне сейміка тысячу злотых. Да іх мемуарыст «дабавіў наяўнымі ўласных дзве тысячы тынфаў (тынф — 18 грошаў серабром. — А. М.), якія, збіраючы сяброў на сейм, усюды разаслаў, апрача таго назапасіў рознай закусі і віна» (Матушэвіч, III, 65).

Подкупы практыкаваліся ў самых розных выпадках: каб атрымаць большасць галасоў, каб прымусіць праціўніка зняць сваю кандыдатуру, каб выведаць намеры ворага і захаваць свае таямніцы

(сакрэтная сеймікавая карэспандэнцыя перасылалася спецыяльнымі пасланцамі ў хлебных боханах). Або і проста так, на ўсякі выпадак. Літоўскі падчашы Патоцкі прапанаваў Матушэвічу «прыняць гадавую капітуляцыю ў чатыры тысячы злотых толькі дзеля аднаго сяброўства». Матушэвіч траціў грошы на брэсцкія сеймікі нават тады, калі выстаўляў сваю кандыдатуру ў Мінску. Ад'язджаючы туды, ён папрасіў брата пазычыць дзвесце чырвоных злотых і «перадаць па пяцьдзсят чырвоных злотых двум братам Дамброўскім, ротмістрам брэсцкага ваяводства, людзям папулярным, а астатнія сто раздаць рознай шляхце ў адпаведнасці са спісам. Апрача гэтага, было загадана, каб Навіцкі, мой аканом, віно, мёд і ўсё астатняе, што трэба для кухні, даставіў у Брэст у вялікай колькасці» (Матушэвіч, II, 184). І ўсё гэта рабілася без асаблівай канкрэтнай мэты — «каб не забывалася папулярнасць прозвішча», каб згадзілася ў будучым.

Нават у тым выпадку, калі нейкая паслуга рабілася на сейміку з чыста сяброўскіх або сваяцкіх пачуццяў, потым трэба было за яе аддзячыць, часта зусім нечаканым, анекдатычным чынам. Польскі кароль Станіслаў Аўгуст згадваў у сваіх «Успамінах», як ён, маючы дваццаць год, упершыню выбіраўся паслом ад Брэсцкага ваяводства. Хаця галасаванне прайшло памысна, уся працэдура, маральная атмасфера на сейміку маглі выклікаць толькі гідлівасць: «Трэба было перад сеймікам некалькі дзён падрад весці з ранку да ночы перагаворы з гэтым зборышчам, хваліць бязглуздзіцы, захапляцца дрэннымі жарцікамі, перш за ўсё браць у абдымкі брудныя, вашывыя постаці; для перадышкі трэба было дзесяць або дваццаць разоў раіцца з павятовымі важакамі, гэта значыць выслухоўваць акружаныя найвялікшай таямніцай падрабязнасці іх нікчэмных сямейных сварак, улічваць іх узаемную зайздрасць, хадайнічаць аб прызначэнні іх на павятовыя пасады, дагаворвацца з імі, колькі і каму з выбаршчыкаў вельмі шляхетнага роду трэба даць наяўнымі. Урэшце належала есці з імі снаданні, абеды, падвячоркі, вячэры за сталамі, аднолькава бруднымі, як і з дрэннай абслугой».

Аднак на гэтым пакуты будучага караля не скончыліся. Пан Глінка, які кіраваў усімі выбарчымі махінацыямі, рашыў адсвяткаваць перамогу і папрасіў Станіслава Панятоўскага аказаць яму «маленькую паслугу ўзамен» — паехаць разам за горад да блізкіх сяброў. «Гэта быў для мяне самы цяжкі з усіх дзён, — скардзіўся потым кароль. — Стары староста, хворы на падагру, нерухомы, існаваў яшчэ толькі дзеля таго, каб піць; жонка яго была аб'ектам самых чулівых пажаданняў пана Глінкі, які, будучы

ўдаўцом, спадзяваўся, што і яна хутка аўдавец. Тым часам жа прыстроіў да яе сваю дачку ад першага шлюбу, васемнаццацігадовую дзяўчыну, тоўстую, белую, сапраўдную Кунегунду, якая на дадатак у спякотны жнівеньскі дзень апрагнулася ў прыгожы чорны аксаміт, падшыты ружовым плюшам. Глінка прапанаваў балъ гэтым двум паням, якія з ім і са мной склалі адзіную кадрылю, а стары муж прадстаўляў публіку. Месцам для танцаў служыў ганак з гнілаватай падлогай. Староста рассеўся ў адным куце, другі заняла адзіная расстроеная скрыпка, а Глінка і я, служачы на змену гэтым дамам, танцавалі ад шостай пасля абеду да шостай раніцы. Пры кожным танцы Глінка сумленна выхіляў келіх, страсаючы апошнюю кроплю на пазногаць, а стары староста верна яму адказваў. Усё — за маё здароўе, за што я, як непітушчы, ніжэйшымі аддзячваю паклонамі»^[62].

Увогуле ж трэба сказаць, што Станіслаў Панятоўскі, чые каларытныя ўспаміны тут працытаваны, быў нетыповай фігурай. У адрозненне ад яго большасць удзельнікаў сеймікаў піла, не адчуваючы ні гідлівасці, ні асаблівых пакут сумлення. Піла перад пасяджэннямі, на пасяджэннях і пасля іх. Балявала ардынарна, прымітыўна, з нейкім жывёльным экстазам. У раздзеле «Пра частаванні і сеймікавыя п'янкі» Кітовіч сцвярджае, што пасля сесіі выбаршчыкаў вялі на кухню, дзе «распачаты абед стыкаўся з вячэрай, тая ж працягвалася да поўначы або і белага дня, калі не могучы ўсе разам змясціцца за сталом, адны пасля другіх сядалі, часам па два і па тры разы, праспаўшыся або выгрузіўшы напакаваны страўнік; клалі кускі мяса не толькі ў пуза, але таксама і ў кішэні і торбы, колькі ўлезе. Гаспадар павінен быў бесперапынна падносіць закуску і пітво. Звычайна такую шляхту паілі віном, змяшаным з гарэлкай — каб хутчэй закруціла галаву — і півам дзеля наталення смагі. П'ючы тады на змену то тую мешаніну віна з гарэлкай, то піва, хутка і невялікім коштам п'янелі. Захмялеўшы, перакульваліся і адразу там, дзе хто ўпаў, спалі: пры стале, пад сталом, пад плотам, пасярэдзіне вуліцы, у канаве, у балоце, дзе каго данеслі і павалілі хісткія ногі» (Кітовіч, 463). Назаўтра многія аказваліся без шапкі, без шпагі, без адзення. Тады ішлі да «патрона» і патрабавалі «кампенсаваць ім шкоду».

Так, на кожным сейміку віно, гарэлка і піва ліліся ракою. Калі ж нейкую справу не ўдавалася вырашыць у застоллі, мірным шляхам, ракою лілася кроў. П'яная шляхта ўспыхвала, нібы порах. Бойкі ўзнікалі нават у касцёле, дзе звычайна праводзіліся сеймікі.

Вось вельмі характэрнае дэталёвае апісанне брэсцкага сейміка 1754 года, зробленае Матушэвічам, яго непасрэдным удзельнікам: «Пайшлі мы тады на сеймік у касцёл аўгусціянаў, а там ваявода, пачаўшы сесію, прапанаваў выбраць маршалкам Флемінга і адразу ўступіў яму крэсла. Флемінг хуценька ўсеўся на крэсла, але Пётр Пашкоўскі, палкоўнік галаўной стражы, не дазволіў на яго старшынства. Флемінг хацеў наперакор яму падзякаваць. Пашкоўскі ж тым больш супраціўляўся, а ўслед за ім амаль уся шляхта крыкнула, што не хоча Флемінга маршалкам. Разгубіўся тады Флемінг, пачаў кідацца, злавацца, а шляхта тым жвавей на яго шумела. Вырвала з-пад яго крэсла і разам з крэслам імпатна і вельмі цесна яго да стала прыпірала. Хацеў ён выхапіць шпагу, але яго Быстры схапіў за руку. Як яму каторы шляхціц што прыкрае сказаў, ён пытаўся: «Як цябе зваць?» Жвава яму за гэта слова «ты» адказвалі. Потым Францішак Касцюшка, гродскі брэсцкі пісаравіч, чалавек смелы, таксама нешта сказаў. Флемінг збянтэжана сказаў яму: «Як ты завешся?» А пісаравіч адказаў яму: «А ты як завешся?» Потым пачаў пісаравіч расказваць гісторыю, як у час апошняга бескаралеўя прыехаў саксонец (Флемінг быў немцам. — А. М.) у яго вёску і загадаў даць яму сыру і масла, паўтараў панямецку розныя выразы таго саксонца. Адны смяяліся, іншыя слухалі так ціха, нібы на казанні. А пісаравіч працягваў, што калі яму паведамілі, што саксонец у яго вёсцы так назалецца, сеў на каня, паехаў у вёску і, убачыўшы саксонца, як разануў яму бізуном таўшчынёй у тры пальцы цераз галаву, дык саксонец упаў на зямлю. Тады ж, злезшы з каня, пачаў яго па плюдрах (штанах. — А. М.) нагайкай біць, прыгаворваючы: «А ў Саксонию, ск... сыне, не ў нашым ваяводстве табе кіраваць». Давялося Флемінгу і больш слухаць, а тымчасам шляхта ўсё больш абуралася. Нарэшце Флемінг, узняўшы булаву, стукнуў аб стол, толькі тое слова сказаў: «Развітваюся». А шляхта яму адказала: «Не развітвайся, бо не вітаў». Тут Флемінг пачаў з фурыяй кідацца на палкоўніка Пашкоўскага. Тады Пётр Талочка крыкнуў: «А да якога ж часу ты будзеш так абыходзіцца са шляхтай?» — і выхапіў шаблю. Адразу ўся шляхта схапілася за шаблі. Быстры і Крапінскі найперш ўцяклі, а за імі пасунуўся ўцякаць Флемінг. І тут шляхта, якая па лавах каля століка стаяла і да шабляў кінулася, разам з лавай перакулілася. Флемінг, уцякаючы ў закрыстыю, хацеў пераскочыць праз шляхту, што ляжала на зямлі, ды ўпаў. Калі ён ляжаў, малы хлапчук чатырнаццаці год, Цімафей Ляскоўскі, сын нябожчыка гродскага рэгента, некалькі разоў спляжыў яго тупой шабляй па плячах. Тымчасам гайдук Франц схапіў Флемінга пад пахі, падняў,

і так Флемінг у нейкую келлю ўцёк. Гэта яго шчасце, што лава перакулілася, шляхта павалілася на зямлю і ніхто мацнейшы яго не секануў, бо забілі б яго. Флемінг схаваўся ў келлі, а тымчасам, калі вэрхал супакоіўся, ваявода брэсцкі закрыў сеймік як сарваны» (Матушэвіч, II, 40–41).

Куды больш крывавыя падзеі адбыліся на брэсцкім сейміку ў наступным, 1755 годзе. Адна «партыя» пачала ў касцёле душыць за горла прадстаўнікоў другой «партыі». Затым пайшлі ў ход шаблі. Матушэвіч з задавальненнем канстатаваў: «Чатырнаццаць чалавек з таго боку пасеклі, а з нашага боку толькі аднаго Куяўскага, музыканта брата майго палкоўніка. Яго ў паясніцу вастрыём піхнулі. Але шабля, наткнуўшыся на пояс і ласіны каптан, ледзь крыху зачাপіла скуру на жываце Куяўскага (Матушэвіч, II, 84).

Сеймікавыя скандалы і бойкі — характэрная з’ява XVIII стагоддзя. Яны адбываліся не толькі ў Брэсце, але і ў іншых гарадах Беларусі. Ураджэнец вёскі Лапацін Мсціслаўскага ваяводства Ігнат Лапацінскі, скарбовы пісар Вялікага княства Літоўскага і родны брат брэсцкага ваяводы, успамінаў у сваім «Дыярыушы жыцця», як ён у 1733 годзе адзінаццацігадовым хлопчыкам прыглядаўся з хораў касцёла чарговаму мсціслаўскаму сейміку: «Пан Лявон Ілініч, гродскі пісар з партыі Валовіча, маючы ў руках старасвецкую бляхмалёвую (выкладзеную залатымі і сярэбранымі бляшкамі. — А. М.) сякерку тонкай работы, хацеў ёю ўдарыць у лоб падстаросту Шпілеўскаму, але той уцёк, а Станіслаў Валовіч ускочыў на стол і выхапіў шаблю; тады абедзве партыі не ленаваліся, асабліва калі два браты Завістоўскія перакулілі стол на партыю Валовічаў. Секаніна працягвалася каля гадзіны, пакуль ксяндзы не выйшлі з манстрацыяй (дараносніцай. — А. М.). Тады члены валовічаўскай партыі ўцяклі з касцёла і сеймікавалі на вуліцы ля карчмы... У той секаніне ў абодвух партыях мноства было пасечаных, найбольш жа цяжка: Талпыга, Дубяга і Козел; двое ж ад цяжкіх ран адразу памерлі»^[63].

«Тумульты» на сейміках успрымаліся як нешта звычайнае, нават непазбежнае. Да іх рыхтаваліся загадзя: назапашвалі павуцінне з чорным хлебам для лячэння ран, падцягвалі войскі. Так, перад брэсцкім сеймікам 1755 года рашылі дзвесце гусараў дыслацыраваць паблізу ў Чарнаўчыцах, яшчэ некалькі соцень — у Кіяўцы і Горбаве. Загадзя пляліся інтрыгі, складаліся планы фізічнай расправы над канкурэнтамі. Канцлер Фрыдэрык Чартарыскі перад пачаткам сейміка ўпрошваў брэсцкіх чыноўнікаў, каб яны прыхільнікаў Радзівілаў «калі не пазабівалі, то, прынамсі, пакалечылі і з сейміка прагналі» (Матушэвіч, III, 4).

У час дыскусіі з аднаго і з другога боку бесперапынна гучалі пагрозы накшталт: «Пане пісар! Падбіваеш шляхту на вэрхал, дык будзь жа ўпэўнены, што я ад цябе не адступлю ні на адзін крок, а калі вэрхал пачнецца, тады першым у тваёй лысіне палаш утаплю» (Матушэвіч, II, 185). Варожасць супрацьлеглых бакоў узростала ад пасяджэння да пасяджэння. Таму найбольш важныя пытанні вырашаліся паціху — у кулуарах, застоллі. Сеймікі ўсё больш ператвараліся ў небяспечную і заблытаную гульню, у якой шляхта, яе галасы цалкам залежалі ад магнатаў.

Суды і трыбуналы

Пасля сеймаў і сеймікаў найбольш значнымі падзеямі ў жыцці шляхты былі пасяджэнні судаў і трыбуналаў. Не было такога шляхціца, які з нейкім не судзіўся б: за абразу гонару, перанесены межавы слуп, здратаванае паляўнічымі сабакамі поле. Працэсы цягнуліся дзесяцігоддзямі, завяшчаліся наступным пакаленням.

Сістэма правасуддзя ў Рэчы Паспалітай вызначалася ўскладнёнасцю. Прыгонных сялян (за выключэннем крымінальных спраў) звычайна караў пан. Яго рашэнні былі канчатковыя і не абскарджаліся (толькі ў каралеўскіх маёнтках прыгонныя маглі паскардзіцца старосце, а ў манастырскіх — біскупу). Шляхецкія ж справы разглядаліся ў земскіх, гродскіх і падкаморскіх судах, якія існавалі ў кожным павеце. Земскі суд збіраўся тры разы ў год на «рочкі» (сесіі) працягласцю па шэсць тыдняў. У яго кампетэнцыю ўваходзілі грамадзянскія справы. Крыміналістамі займаўся гродскі (замкавы) суд, якім кіраваў староста, а ў яго адсутнасць — «калегія» з трох чалавек (падстароста, суддзя і пісар). Гродскі суд звычайна прыгаворваў «да вежы» — «верхняй», дзе можна было жыць з усімі выгодамі, пад умоўнай стражай, і «ніжняй» (падзямелля), дзе сапраўды даводзілася мерзнуць і галадаць. Радзей злачынцаў асуджалі на выгнанне або «на горла» (у такім выпадку стораж адчыняў дзверы суду і абвяшчаў усім: «Сцішцеся перад смяротным прыгаворам!»). Падкаморскі ж суд разбіраў «пагранічыя» (межавыя) канфлікты. Вышэйшай інстанцыяй, куды шляхта магла апеляваць пасля рашэння павятовага суда, былі трыбуналы — каронны і літоўскі. Галоўны літоўскі трыбунал засядаў папераменна: год — у Вільні і Навагрудку, год — у Вільні і Мінску (з 1775 г. — толькі ў Вільні і Гродне). Дэпутаты трыбунала выбіраліся шляхтай на павятовых сейміках. Рашэнні прымаліся большасцю галасоў. Апрача таго, існавалі яшчэ суды гарадскія, духоўныя, маршалкаўскія, яўрэйскіх кагалаў.

Гродскія суды і трыбуналы функцыяніравалі дрэнна. Іх рашэнні залежалі не ад літары закона, а ад таго, як гэту літару (раздзелы «Літоўскага статута», супярэчлівыя пастановы сейма) тлумачылі малапісьменныя кручкатворы. Дакументацыя вялася неахайна, судовыя справы нішчыліся. Матушэвіч прыйшоў у жах, пабачыўшы ў касцёле аўгустыянаў брэсцкія гарадскія акты. Яны знаходзіліся ў шафе, якая стаяла ў вільготнай нішы. «Пасля марознай зімы, а потым адлігі акты зрабіліся такія мокрыя, што ўнізе больш двухсот аркушаў зусім згнілі, расплыліся, калі растаяў лёд. Тады, узяўшы з нішы тыя, што былі больш сухія, мы перанеслі іх у вялікую келлю, якую выпрасілі ў езуітаў, пачалі рэгістраваць. Акты аказаліся пераблытаныя — трэба было спачатку год да года падбіраць» (Матушэвіч, I, 96).

Судовыя дэкрэты часта скажаліся, падрабляліся. Неяк навагрудскія езуіты і быценьскія базыльяне не падзялілі паміж сабой вёску. Іх справу разглядаў літоўскі трыбунал, дэпутатам якога быў выбраны Матушэвіч. Рацыю мелі базыльяне, але езуіты падкупілі трыбунальскага рэгента Шукевіча. Ён «інакш дэкрэт у гэтай справе напісаў, чым дэпутаты вырашылі. Інакш ён зборні духоўных асоб зачытаў, а інакш зацікаўленым бакам выклаў. І так добра прам размахнуўся, што адрэзаў базыльянам адну вёску з землямі на палавіну мілі». Базыльяне натуральна запратаставалі. Шукевіча належала пазбавіць рэгенцтва. Але Матушэвіч пайшоў на кампраміс: «Памеркаваўшы, што калі я закрану такога чалавека, галаву варожай партыі, то мне самому давядзецца цяжка; калі я адсуджу Шукевіча ад рэгенцтва, то мяне ўзаемна адсудзяць ад абавязкаў дэпутата. Я прыдумаў такі спосаб: у судовым пратаколе мы тое месца паправілі, як трэба» (Матушэвіч, III, 178).

Як і на сеймах і сейміках, на зыход судовых і трыбунальскіх спраў уплывалі рознымі сродкамі: грашыма і сувязямі, шабляй і віном. Калі ў 1741 годзе трыбунал разбіраў справу аб маёнтку ў Друі, дэпутату Гарніцкаму спецыяльна далі парашок на паслабленне — і той не змог прыйсці на сесію. Дзякуючы гэтаму Сапегі большасцю ў адзін голас выйгралі працэс і завалодалі маёнткам (Матушэвіч, I, 117). Каб паўплываць на рашэнне трыбунала, Матушэвіч прыбыў на мінскую сесію з некалькімі вазамі віна, піва, прысмакаў, аўса, сена. Усе выдаткі на пачастунак склалі каля дзвюх тысяч злотых (Матушэвіч, III, 215). Адклаўшы справу Рушчыцаў з Пацамі, дэпутаты «зарабілі» тысячу бітых талераў з аднаго боку і сто чырвоных злотых — з другога (Матушэвіч, IV, 12). Не грэбавалі нават дробяззю: земскі рэгент Богуш — «начной шапачкай», пісар Абрамовіч — «смычай

хортаў» і санкамі. Калі ж не дапамагалі прэзенты і грошы, у інтрыгу ўключалі жанчын. Неяк пасля смерці Кароля Радзівіла, які ўсе свае багацці завяшчаў малалетняму пляменніку Дамініку, у судзе слухалася справа, каму ж быць апекуном хлопчыка — Міхалу ці Мацею Радзівілу. Абодва канкурэнты перацягвалі на свой бок дэпутатаў, адвакатаў. Кожны вечар наладжваліся балі. Слугі Феміды атрымалі па сто чырвоных злотых. Але сілы прыкладна ўраўнаважваліся. Тады мемуарыст Ян Дуклан Ахоцкі параіў Міхалу Радзівілу выкарыстаць прыгожую панну Марыконі. Дзяўчына пачала не без поспеху заляцацца да дэпутата Ясінскага. Не давяраючы яго абяцанням, Марыконі запатрабавала, каб для доказу ён прымацаваў у час галасавання да свайго шарыка кавалачак пунсовага воску... Міхал Радзівіл выйграў справу перавагай усяго ў адзін голас. Апякунства давала князю каля пяці мільёнаў даходу. З іх Ахоцкаму дасталося ўсяго каля трохсот злотых, чым «дарадчык» застаўся дужа незадаволены.

У магнатаў быў яшчэ адзін сродак уздзеяння на дэпутатаў трыбунала — запалохаць іх, тэрарызаваць. Тыя «забаўкі», што вытвараў у Мінску Кароль Радзівіл, з'яўляючыся трыбунальскім маршалкам, межавалі са злачынствам. Аднойчы, у 1755 годзе, ён «загадаў дванаццаці сваім драгунам увайсці ў пакой, дзе стаяў стол і пілі (дэпутаты), загадаў страляць у столь. Стаяў тады князь у двары Іваноўскага, мінскага старосты. Значыць, загадаў князь сваім драгунам даць агню, а карабіны былі кулямі набіты. Адразу тады са столі пясок пачаў сыпацца, а печка ад грукату развалілася. У пакой увайшлі янычарскія і венгерскія барабаншчыкі і трубачы. Пачалі ў бубны біць, трубіць, дудзець на дудачках. Гук, піск, пыл ад пяску, дым з разваленай печкі, галас ад п'янкі і сваркі — усё гэта ўяўляла сабой сцэну, падобную да пекла» (Матушэвіч, II, 169–170). Затым пачалася бойка: пінскі дэпутат Валадковіч «даў у губу» навагрудскаму дэпутату Дамейку. Радзівіл зноў скамандаваў драгунам адкрыць агонь. Тады прадстаўнікі варожай «партыі» хацелі «ад страху праз вокны ўцякаць, але іх не пусцілі». Урэшце князь загадаў пасадзіць усіх недругаў у карэту, запрэжаную шасцёркай «злых жарабцоў». «Фурманы пачалі лупіць пугамі, пяхота і драгуны — зноў страляць». Коні сталі паміж сабой грызціся, паблыталі пастронкі і перакулілі карэту... Назаўтра віцэ-маршалак трыбунала павінен быў адмяніць сесію, што якраз адпавядала інтарэсам Радзівілаў.

Іншы раз, калі полацкі дэпутат Тадэвуш Пшасецкі здрадзіў Радзівілам, той жа трыбунальскі маршалак загадаў сваім людзям пераапрунуцца ў манаскае адзенне і вечарам падсцерагчы

«адступніка» ў цёмным завулку. Атрымаўшы трыста бізуноў, Пшасецкі доўга і цяжка адхварэў.

Як піша Матушэвіч, часты дэпутат і «кліент» трыбуналаў, справядлівыя дэкрэты выносіліся вельмі рэдка. Ажыццяўляліся ж яны яшчэ радзей. У злачынцаў былі дзесяткі спосабаў ухіліцца ад кары: уцячы за граніцу, змяніць прозвішча, падацца ў разбойнікі, стаць манахам. У 1718 годзе, паведамляе Завіша, паручніка Ліперта «за напад на Гомель» прыгаварылі да расстрэлу, але адпусцілі на волю, калі ён абяцаў уступіць у ордэн бернардзінцаў. Нават з-пад шыбеніцы можна было ўратавацца, калі знаходзілася падкупленая дзяўчына, якая гатова была выйсці за злачынцу замуж.

Знамянальна, што ў здзяйсненні справядлівых дэкрэтаў бюссільным уладам Рэчы Паспалітай часам дапамагалі... рускія войскі. Вось якая гісторыя здарылася ў сярэдзіне XVIII стагоддзя ў Рэчыцкім павеце. Рэчыцкі земскі суддзя Юзаф Юдыцкі сябраваў з Каролем Радзівілам і хацеў кагосьці з яго сям'і ўтрымаць маршалкам павятовага каптурнага суда. Але «партыя» Чартарыскіх аказалася мацнейшай, і пад яе кіраўніцтвам у рэчыцкім замку сабраўся законны склад суда. Тады Юдыцкія, «сабраўшы людзей і маючы гарматы, атакавалі гэты каптурны суд. Абаранялася партыя кн. Чартарыскіх, аднак Юдыцкія ў той сутычцы атрымалі перамогу. Забілі некалькі шляхты з прыхільнікаў Чартарыскіх, больш дзесяці пакалечылі. Адабралі замак, разагналі ўсіх» (Матушэвіч, IV, 204). За гэта суд законна (нават Матушэвіч, сябар Радзівілаў, мусіў прызнаць, што справядліва) рашыў злавіць Юзафа Юдыцкага і пакараць «горлам». Але выканаць прысуд было цяжка: «азартны злачынца» падаўся са сваімі людзьмі ў Журовіцкія лясы. Тады вялікі канцлер літоўскі звярнуўся за дапамогай да рускай арміі. У Рэчыцкі павет прыбыў атрад у трыста коней. Даведаўшыся пра гэта, Юдыцкі схаваўся ў Журовіцы, у кляштар кармелітаў. «Акружыў тады рускі маёр журовіцкі кляштар і касцёл, потым, сілай узяўшы ключы ў ігумена, пайшоў у касцёл, затым, адчыніўшы пахавальны склеп, пабачыў Юдыцкага, які сядзеў на труне свайго бацькі. Угаварыў яго, каб надарэмна не абараняўся і здаўся; тады, аддаўшы пісталеты, здаўся Юдыцкі. Узялі яго і завялі на каптурныя суды ў Рагачоў, дзе судзілі яго дэкрэтам на горла і расстралялі. І супраць гэтай справядлівасці нічога не скажаш» (Матушэвіч, IV, 204–205).

Аднак у пераважнай большасці выпадкаў рускія войскі ніхто на дапамогу не клікаў. Войскі ж Рэчы Паспалітай былі слабей, чым арміі іншых магнатаў, і ўвязвацца ў шляхецкія міжусобицы не

хацелі. Таму трыбунальскія дэкрэты не выконваліся гадамі або і дзесяцігоддзямі (справа Валадковіча — рэдкае выключэнне). І тады пакрыўджаным заставаўся апошні сродак — самасуд.

Шляхецкія «наезды»

Бяссілле і несправядлівасць адміністрацыйных органаў Рэчы Паспалітай адбіліся ў тагачасных прыказках і прымаўках: «Да Бога высока, а да караля далёка», «Трыбунал з дэкрэтам, а Радзівіл з мушкетам»... Не спадзеючыся на хуткі і аб'ектыўны разбор справы ў судзе, шляхта часта вырашала канфлікты сама. Пакрыўджаны ўзбройваў родзічаў, слуг, сяброў, прыгонных і нападаў на двор крыўдзіцеля, учыняў самасуд.

Г. Жавускі сцвярджае, што ў XVIII стагоддзі на «Літве» былі ўсяго тры выпадкі, калі сусед збройна «наехаў» на суседа. Але мемуарныя крыніцы сведчаць, што «наезды» («заезды») у той час здараліся часта. Адзін з іх апісаны ў «Дыярышы жыцця» І. Лапацінскага. У «наездзе» на Зубаўшчыну каля Мсціслава, піша ён, «удзельнічала больш трыццаці стральцоў, а слуг — больш дзесятка, адным словам, былі разам пяцьдзесят два коннікі». Корсак, уладальнік Зубаўшчыны, таксама добра ўзброіўся. Пачалася страляніна, сяляне біліся цапамі. «З нашага боку, — працягвае мемуарыст, — былі параненыя кулямі і шаблямі і многа забітых, чалавек дванаццаць, а з супрацьлеглага боку — намнога больш^[64]. Куля трапіла і ў Корсака, аднак Лапацінскі сам зрабіў яму перавязку і нават шкадаваў, што яго «не ашчаджалі» (хаця быў такі загад). У час «наездаў» палілі хаты, раўнялі з зямлёй усе забудовы, заворвалі месца, дзе яны стаялі, плугам, а «ворагаў» бралі ў палон, каралі розгамі, іншымі прыніжэннямі.

Нярэдка самасуд тварылі над тым, хто, займаючы значную пасаду, сам не дбаў пра законы. Аднойчы, спыніўшыся каля дома полацкага ваяводы Юзафа Сасноўскага, шляхта «стала кругам і павыстрэльвала яму ўсе вокны з крыкамі: «Віват, Сасноўскі, кеп! Маршалак канфедэрацкі!»^[65] Пакрыўджаная шляхта часта помсціла трыбунальскім дэпутатам і гродскім суддзям.

Нярэдка крываваыя міжусобицы ўзнікалі з-за жанчын. У Браславе доўгі час змагаліся паміж сабой дзве «партыі»: Струтынскіх і Цеханавецкіх (да апошніх прымыкалі Ваўжэцкія). Адной з прычын разладу быў шлюб Яна Цеханавецкага, старосты ў Опсе, і Ядвігі Струтынскай, прыгожай дачкі багатага сенатара. Спачатку бацька абяцаў ёй сто тысяч злотых, але потым зменшыў пасаг напалавіну. Да таго ж маладая жонка дрэнна сябе паводзіла. Цеханавецкаму прыйшлося ўзяць развод. Гэта ўзмацніла нянавісць паміж цесцем і

зяцем. І вось неяк у 1756 годзе, калі ў Браславе адбываўся шляхецкі сеймік, браты Цеханавецкія ішлі паўз дом Струтынскіх на паляванне. Сенатар загадаў сваім людзям страляць па іх з вокан. Адзін з Цеханавецкіх паў трупам, другога паранілі ў нагу. «Пачаліся хваляванні, а тымчасам Струтынскі ўцёк з Браслава; аднак жа староста з Опсы, натоўпам напаўшы на дом Струтынскага, забраў забойцаў і павязаў яго людзей. Потым, узяўшы людзей тых забойцаў і труп, амаль з усімі чыноўнікамі браслаўскага павета Цеханавецкі, староста з Опсы, паехаў у трыбунал у Вільню» (Матушэвіч, II, 238–239). Але Чартарыскі быў за Струтынскага, таму справу ў трыбунале прайгралі. Ядвіга Струтынская, «цёмнавокая бландзінка», змагла зачараваць нават караля, які загадаў для сябе яе пастэльны партрэт... Дарэчы, потым яна выйшла замуж за італьянца Мануці, пецяўбургскага шпіёна ў Рэчы Паспалітай. Апошні ўзвёў над возерам Дрысвяты, у Бэльмонце палац з вялікім паркам і звярынцам^[66].

Аднак вернемся да «наездаў» і міжусобіц. Здавалася б, у такіх умовах, калі рашэнні суда не выконваліся, ганарлівая шляхта павінна была вырашаць канфлікты ў асабістых паядынках. Аднак дуэлі ў XVIII стагоддзі праводзіліся рэдка і, так сказаць, беспрынцыпна, несумленна, ператвараліся ў фізічную расправу над праціўнікам. Вось адна з дуэляў, якая адбылася ў сярэдзіне XVIII стагоддзя ў Камянцы на Брэстчыне: «Пасля набажэнства Крапінскі выклікаў Сузіна, — згадвае Матушэвіч. — Пайшлі на плошчу. Калі я з імі ішоў, мяне пачалі Пашкоўскія ўгаворваць, каб не ішоў. Аднак я ішоў здалёку і наткнуўся на тых, што чакалі Сузіна. Прыйшоў Сузін з адным толькі стрыечным братам Міхалам Сузіным, капітанам драгунскага атрада, які кватараваўся ў Камянцы, брат жа Фаўстына (дуэлянта. — А. М.) Людвік Сузін не пайшоў за ім. Хацеў я іх прымірыць, але не змог. І пачаў Крапінскі Сузіна брыдкімі словамі лаяць. Пачаўся паядынак. Добра схапіліся, і ў другой сутычцы раніў Крапінскі Сузіна лёгка ў правую руку. Сузін жа з разбегу Крапінскага ледзь скрозь не прабіў, аднак прамахнуўся. Кінуліся Пашкоўскія на Сузіна. Я тады, бачачы, што Сузін у небяспецы, хоць ён і мой непрыяцель, схопіў шаблю і загарадзіў Сузіна, супакойваючы ўсіх і просячы, каб гуртам не секлі. Нейк стрымаліся. Сузін пачаў уцякаць. Хацелі яго даганяць, але я тут яго стрымаў. Тады вярнуўся Сузін. Атрымаўшы задавальненне, абняліся. Еў я потым абед з Пашкоўскімі, а потым іх з усёй кампаніяй запрасіў у Чэмеры, дзе ім быў рады. Былі ў той жа кампаніі дамы. Музыкі я не меў, таму сам крыху іграў ім на флейце, а крыху спяваў. Танцавалі ўсю ноч» (Матушэвіч, I, 209).

Ва ўсім гэтым апісанні, як і ў іншых мемуарных апісаннях дуэляў, ёсць нешта фарсавое, трагікамічнае. Шляхта не ўмела і не хацела нават прыстойна біцца. Неяк у Нясвіжы полацкі ваявода Сасноўскі з шабляй у руцэ напаў на Старавольскага. «Бачачы ж, што супраць яго больш шляхты, пачаў абдымаць Старавольскага, загадаў падаць віна і сам піў здароўе Старавольскага»^[67]. А калі брэсцкі шляхціц Багуслаўскі скіраваў Юдыцкаму пісьмовы выклік на дуэль, то апошні, успамінае Матушэвіч, загадаў даць пасланцу дзвесце бізуноў і адаслаў яго з такім «адказам» назад. Часам дуэлянты спецыяльна стваралі меладраматычныя абставіны — скажам, падпальвалі карчму і біліся ў ёй «да першай крыві». І толькі ў канцы XVIII стагоддзя, пад уплывам «французскай моды», дуэлі пачалі праводзіцца па ўсіх правілах.

Анархічнасць беларускай шляхты прызнавалі і асуджалі нават тыя мемуарысты, якія стаялі на кансерватыўных пазіцыях. Вяртаючыся ў думках у XVIII стагоддзе, Ф. Булгарын (дарэчы, яго сям'ю нейкі Дашкевіч «наездам» прагнаў з Макавішча пад Бабруйск) прыходзіў да вываду, што ў Рэчы Паспалітай даўно і многа «гаварылі пра вольнасць і роўнасць, якімі ў сапраўднасці не карыстаўся ніхто. Толькі багатыя паны былі зусім незалежныя ад усіх улад, але гэта была не вольнасць, а сваволя» (Булгарын, I, 15). Вонкава шляхта выглядала зухавата. «Пабіцца на шаблях, — працягвае мемуарыст, — абазначала для яе амаль тое ж, што чокнуцца шклянкамі». Усе трапна стралялі: маглі куляй загасіць свечку, на ляту збіць ластаўку. Аднак гэта «зухаватасць» ішла не на карысць, а на шкоду грамадству.

Шляхецкая анархія нязвычайна кідалася ў вочы рускім чыноўнікам, якія ў канцы XVIII стагоддзя прыехалі ў Беларусь на службу. Г. Дабрыніну здалася, што тут уладарыць «сто тысяч каралёў». І кожны з іх не дужа хацеў развітацца з «залатой вольнасцю», падпарадкавацца цэнтралізаванай самадзяржаўнай сістэме. У складзе Расіі шляхта спачатку «не магла быць задаволеная новым урадам, і, праўду сказаць, граф (Чарнышоў. — А. М.) узяўся крута ў тым краі, дзе была поўная анархія» (Энгельгарт, 16). Панам асабліва не падабалася, што рускія ўлады абмежавалі іх «вялікую сваволю», каралі за «наезды», прымушалі ўдзельнічаць у пракладцы дарог. Аднак потым паміж прыгоннікамі і самаўладам наступіла ўзаемаразуменне.

3. СЯМЕЙНАЕ ЖЫЦЦЁ

У XVIII стагоддзі часта гаварылі, што чалавек «праходзіць» два шляхі: «вертыкальны» — ад зямнога жыцця да нябеснага (або пякельнага) і «гарызантальны» — ад калыскі да магілы. У існаванні «вертыкальнага» шляху дужа сумняваліся нават у тыя вонкава набожныя часы. Матушэвіч, напрыклад, са скепісам паставіўся да апавядання аб тым, што ксёндз Аблачынскі навідавоку людзей узнёсся на неба. Затое «гарызантальны» шлях, у рэальнасці якога сумняваліся хіба што крайнія містыкі, шматгранна адлюстравалі ў тагачаснай мемуарнай літаратуры. Праўда, як і ў іншых выпадках, больш у ёй звестак пра сямейнае жыццё шляхты, менш — пра жыццё мяшчан і сялян.

Нараджэнне дзіцяці

Нашчадка, прадаўжальніка роду, асабліва першага, чакалі з радасцю. З большай — у сялянскай сям'і, дзе з цягам часу дзіця становілася памочнікам, «рабочай сілай». З меншай — у магнацкім асяроддзі, дзе не вельмі хацелі драбніць маёнткі, дзелячы іх на шматлікіх нашчадкаў. Наперакор патрабаванням царквы шляхта нават спрабавала неяк «рэгуляваць» колькасць дзяцей (рабілася гэта дзікунскім або ірацыянальным спосабам: напрыклад, клалі ў ложка... кавалак труны). І ўсё ж вялікія сем'і тады лічыліся нечым звычайным. У бацькоў Ю. Нямцэвіча было пятнаццаць дзяцей (з іх у жывых засталася сямёра).

Абрады, звязаныя з нараджэннем дзіцяці, абапіраліся пераважна на язычаскія традыцыі. Парадзіху адасаблялі ад навакольнага свету: не дазвалялі ёй бачыцца з чужымі людзьмі, хадзіць у касцёл. Адразу ж пасля нараджэння адбывалася «далучэнне» да зямлі, сям'і, грамадства: дзіцё клалі на падлогу, падносілі да печкі ці парога, узнімалі на руках, сімвалічна білі розгай. На дапамогу, у адведкі прыходзілі суседкі, якія прыносілі ежу, падарункі. Хрэсьбіны праводзілі з пышнасцю. Селянін стараўся забіць парсюка, купіць бочку піва. Шляхта запрашала ўсё наваколле. Магнаты ўстройвалі пышныя балі, у час якіх грывелі гарматныя салюты.

Імёны дзецям давалі пераважна «з календара» — паводле волі папа або ксяндза. Радзей называлі імем бацькі або дзеда. У канцы XVIII стагоддзя, калі ўзрастае ўплыў сентыменталізму, твораў Ж.-Ж. Русо і Ф. Карпінскага, з'яўляюцца першыя Эдуарды і Юліі,

Філоны і Юстыны. Становяцца папулярнымі таксама старажытнаславянскія імёны.

У багатых сем'ях дзяцей з першых жа дзён давяралі мамкам або нянькам, часта з сялянскага асяроддзя. Сына нярэдка аддавалі «на дзядзькаванне», пра якое, дарэчы, гаворыцца ў рамане У.

Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім». Тады «пасля прыходу на свет дзіцяці адсылалі яго пад наглядом ахмістрыні ў нейкі з фальваркаў, на выхаванне аканому, у якога гэты абавязак быў агавораны ў кантракце»^[68]. Калі дзіця потым памірала, не рабілі з гэтага асаблівай трагедыі. Казалі: «Бог даў — Бог узяў».

У сялянскай хаце дзіця даглядала сама маці або старэйшыя сёстры. «Адразу пасля нараджэння немаўлятка клалі ў калыску; калі хацелі, каб яно спала, калыхалі яго, днём жа, калышучы, спявалі, каб хутчэй заснула. Прывучанае так дзіця іначай не засынала, хіба што змарылася доўгім плачам, калі не было каму калыхаць, як гэта здаралася дзецям простага паходжання або бедных бацькоў, калі маці, пакарміўшы яго грудзьмі, мусіла сама працаваць, абы-дзе кідала дзіця, часам, у жніво, — у баразне на полі, засланіўшы снапком ад сонца» (Кітовіч, 63).

У адрозненне ад Польшчы, дзе калыску ставілі на падлозе, «на Русі і ў Літве» яе падвешвалі на вяроўках да столі. Такія калыскі, сведчыў Кітовіч, былі «больш зручныя, бо не рабілі ніякага шуму і, добра разгайдаўшыся, доўга калыхаліся самі, так што апякунка магла крыху падрамаць, пакуль калыска не спынялася, але затое немаўлятка цяжэй калечылася, калі выпадкам вывальвалася з разгаданай калыскі» (Кітовіч, 64).

Сялянскія дзеці раслі ў голадзе, холадзе і брудзе. «Бедныя маці і простыя мужычкі, — працягвае Кітовіч, — піхалі сваім дзецям у роцік тое ж, што самі елі: гарох, капусту, клёцкі — перажоўваючы перш у сваім роце і астуджваючы дзьмуханнем. Некаторыя маці, п'ючы гарэлку, давалі спрабаваць і дзіцяці, сцвярджаючы, што, калі яно будзе каштаваць спіртное ў дзяцінстве, то потым, калі вырасце, стане ім брыдзіцца. Але гэта вялікая няпраўда: з такіх дзяцей вырасталі вялікія п'яніцы» (Кітовіч, 64–65).

Асабліва цяжка даводзілася няшлюбным дзецям («крапіўнікам»), Бывалі выпадкі, што маці іх забівалі (хаця за гэта пагражала смяротная кара), падкідвалі іншым сем'ям. І толькі зрэдку шляхта прызнавала іх, даючы сваё скарочанае або змененае прозвішча.

У прыгоннай вёсцы дзяцінства было бязрадаснае і кароткае. У пяць гадоў дзеці пасвілі птаства, даглядалі малодшых. У сем — ішлі пастушкамі, падпаскамі. У дзесяць — баранавалі, ішлі «на згон». Хадзілі ў адной палатнянай кашулі, босыя. Цацак не ведалі. Найвялікшай марай быў ножык — каб нешта выразаць з дрэва. Існаванне парафіяльных школ залежала ад добрай волі феодала. Паны лічылі, што адукаваны селянін горш працуе, «свабоды хоча», то раслі сялянскія дзеці непісьменнымі. У лепшым выпадку ўмелі крыху чытаць і лічыць.

Шляхта таксама не дужа імкнулася пасылаць дзяцей у школу. Спачатку яны выходзілі пад апекай маці, мамак і нянек. Часам «жаночымі пяшчотамі» акружалі нават дарослых хлопцаў. Ф. Булгарын успамінаў старую Апюхоўскую, якая ўпарта не вучыла свайго сына Кароля, «каб не пашкодзіць яго здароўю», называла яго «мой кароль». З юнаком абыходзіліся, як з малалеткам. Кожны дзень для яго рыхтавалі па дзесяць страў у розных гаршчочках. Лакеі і служанкі гулялі з ім у дзіцячыя гульні. Будучы ў Нясвіжы, польскі кароль Станіслаў Аўгуст зацікавіўся такім кур'ёзам і патрабаваў паказаць яму «свайго таварыша», а потым здзекліва вітаў яго «як роўнага». Праўда, юнак знайшоў, што адказаць: «Па шляхецтву мы роўныя і па смерці будзем, але цяпер я каралюю толькі ў сэрцы маці» (Булгарын, I, 147).

Аднак у большасці выпадкаў пад мацярынскай (або ахмістрынскай) апекай заставаліся толькі дзяўчаткі. Выхаваннем жа хлопчыкаў з сямі-васьмі год займаліся бацькі, чыя ўлада ў сям'і была неабмежаванай. «Пану-бацьку» належала кідацца ў ногі, абдымаць калені. «У тых часы, — згадвае Нямцэвіч, — вялікае было ўшанаванне бацькоў. Мой бацька, хаця яму лічылася звыш 30 гадоў, ніколі не смеў сесці ў прысутнасці свайго бацькі, пакуль той не сказаў: сядай, Марцэль» (Нямцэвіч, I, 12).

У адрозненне ад «жаночага» «мужчынскае» выхаванне было больш суровае, спартанскае. Бацька Булгарына «загартоўваў» будучага пісьменніка халоднай вадой, сялянскай стравай (чорны хлеб з цыбуляй ці з рэдзькай, капуста, каша, крынічная вада). Ноччу пасылаў аднаго ў гумно за пукам калоссяў (гумно стаяла ля могілак), раніцай будзіў выстралам з ружжа.

Хлопчыкаў рана прывучалі ездзіць конна, страляць з лука, бралі з сабой на паляванне. Дарылі зброю, коней. Забаўкі ў дзяцей таксама імітавалі тыя ж «рыцарскія» шаблі, стрэльбы ці коней. Зрэдку ў магнатаў з'яўляліся загранічныя «дзівосы». Так, полацкая кашталяніша Генавэфа Бжастоўская прысылала дзецям з Дрэздэна механічныя забаўкі, якія накручваліся спружынай (салдаты-

фехтавальшчыкі, балерыны)^[69]. Звычайна ж хлопчыкі гулялі ў пальцаты (фехтаванне кіямі, акручанымі саломай), палянт (мяч з ануч, абшыты скурай), закладваліся на «зьялёнае». Пакаёўцы патаемна вучылі панічоў іграць у карты (хапанка, трышак, мар'яш, рус, віст, цвік, фараон), «косці», «цот – лішак». Паволі ўваходзілі ў моду шахматы, шашкі, більярд.

Але вось хлопчык падростаў, трэба было думаць пра вучобу. У шляхецкіх сем'ях часцей за ўсё наймалі дамоў «дарэктараў» (шкаляроў з манастырскіх калегій) або (у канцы стагоддзя) замежных гувернёраў. У Ф. Булгарына быў настаўнік, які вучыў яго арыфметыцы, польскай, французскай, нямецкай і лацінскай мовам. Да Ю. Нямцэвіча прывезлі з Брэста «дарэктара» Яшчалта, які ўжо «скончыў рыторыку і адзін год хадзіў на філасофію». «Пан Яшчалт, — піша мемуарыст, — пачаў мяне вучыць па Альвару (аўтар падручніка лацінскай мовы. — А. М.) скланенню і спражэнню, прыдумваў для мяне арацыі на Новы год, усе большыя святы, на імяніны майго бацькі і маці. Завучваў я тыя арацыі на памяць: былі доўгія рэпетыцыі, як іх дэкламаваць, як кланяцца перад арацыяй і пасля яе» (Нямцэвіч, I, 14).

«Дарэктары» і гувернёры выкладалі таксама пачаткі складанага шляхецкага этыкету: каго як тытулаваць і цалаваць (жанчыну, напрыклад, дазвалялася цалаваць у напаўаголеныя грудзі, але нельга было, нават блізкую сваячку, пацалаваць у шчаку), каму як кланяцца («падаць да ног»), перад кім зняць шапку, а перад кім стаяць у галаўным уборы (нават у зале ці касцёле). Прывітанне суседа, сцвярджае Ахоцкі, залежала ад яго годнасці: «стольніку, чэсніку і т. п. трэба было толькі пацалаваць рукі, кашталян, ваяводзе — праснаком да ног». Цалавалі ў руку нават... маленькіх дзяцей. Ва «Успамінах» Ф. Карпінскага гаворыцца, што сямігадовага Рамана Сангушку ўсе князем называлі, а дробная шляхта «прыкладалася да яго ручкі». Перад дзяўчынай можна было стаць на калені, хоць гэта і лічылася грэхам.

Хатняя адукацыя часам давала нядрэнныя вынікі. У Валамечцы на Міншчыне Г. Жавускі прачытаў у дзяцінстве нямала кніжак, у тым ліку творы Лівія, мадам дэ Жанліс. Усеагульную гісторыю яму тут сур'ёзна выкладаў француз Гарнье. А полацкі правіцель А. Лунін склаў для гувернёраў сваіх дзяцей спецыяльныя навучальныя праграмы і спісы літаратуры.

І ўсё ж у дзесяць — дванаццаць год сыноў адпраўлялі «за добрымі манерамі» на магнацкі двор або «за цнатлівай навукай» у школу: спачатку — у парафіяльную, потым — у манастырскую калегію (езуіцкую, піярскую або базыльянскую). У адрозненне ад

часоў Рэнэсансу ў XVIII стагоддзі «моды» на універсітэты і акадэміі асаблівай не было. Не столькі цаніліся веды, колькі ўменне «бліснуць» напышлівай арацыяй, квяцістым лацінскім афарызмам.

Гарадскія і сельскія парафіяльныя (пачатковыя) школы існавалі пры цэрквах, фарных касцёлах. Прымалі туды толькі хлопчыкаў (дзяўчынак вучылі выключна дома). Тэарэтычна ў парафіяльнай школе маглі вучыцца дзеці ўсіх саслоўяў, практычна пераважала шляхта. Выкладалі тут, як піша Кітовіч, перш за ўсё «катэхізіс або навуку рэлігіі». Затым зубрылі лемантар, пачаткі лацінскай мовы (па Альвару або Данату). Вучняў няшчадна білі. «Школьныя кары для тых, хто не хацеў вучыцца або ўчыніў свавольства, былі наступныя: не дазвалялі есці абед, прымушалі стаяць на каленях або білі. Інструменты пакарання: пляцэнта, гэта значыць круглая, тоўстая, у некалькі разоў складзеная, у далонь шырокая і на доўгую драўляную ручку насаджаная скура, якой — за памылкі пры чытанні або дэкламаванні таго, што зададзена было на памяць — білі ў руку. Калі хто зусім не вывучыў урок або сваволіў ці парушыў школьныя правілы, каралі бярозавай розгай або дысцыплінай, звычайна раменнай, а ў больш суровых настаўнікаў сплеценай туга з ніцяных вяровачак, на сем ці дзевяць адгалінаванняў — такой розгай або дысцыплінай білі па аголенаму азадку, удараючы ў залежнасці ад віны, вынослівасці цела, суровасці або лагоднасці настаўнікаў ад трох да пятнаццаці разоў. На рослых хлапчукоў, якія мелі больш сямі год, бралі бізун. Гэта быў цвёрды рамень, другім рамянём туга аплецены, на драўляных тронках асаджаны, даўжынёй у локаць (каля 0,65 м. — А. М.), да сялянскага цапа падобны» (Кітовіч, 68–69).

Фізічныя і маральныя кары шырока ўжываліся таксама ў езуіцкіх калегіях, якія былі ў многіх гарадах Беларусі. Горшых вучняў садзілі на «асліныя лаўкі» ля печкі, вадзілі па вуліцах у саламянай кароне. У кожным класе яўна або тайна прызначаўся «цэнзар», які даносіў настаўнікам аб розных «злачынствах» — хто аглядаўся або смяяўся ў касцёле, штурхануў кагосьці локцем або схапіў за чупрыну. Некаторыя вучні не вытрымлівалі бесперапынных здзекаў. У брэсцкай езуіцкай калегіі інспектар Вольскі давёў аднаго хлопца да таго, што той «наўмысна ўтапіўся» (Матушэвіч, I, 4). Яшчэ больш здзікія норавы панавалі ў яўрэйскіх школах. С. Маймон успамінаў мірскага настаўніка Ёселя, які біў вучняў, «абдзіраў ім вушы», праганяў каменнямі бацькоў. Вучні месціліся на лаўках або на голай зямлі. «Настаўнік жа сядзеў у бруднай кашулі на сталё, трымаючы паміж ног міску, у якой

вялікай геркулесавай дубінай цёр табаку, і адначасова кіраваў сваім атрадам» (Маймон, I, 28). Старэйшыя вучні адбіралі ежу ад малодшых. Старажытную яўрэйскую мову вывучалі без слоўніка, без граматыкі. Таму са школы выходзілі «або геніі, або вар'яты».

Навучанне ў калегіях пачыналася з ніжэйшага «класа» — «інфімы», дзе зубрылі лацінскія словы; затым, паводле Кітовіча, ішлі «граматыка», «сінтактыка», «паэтыка» і «рыторыка». Урэшце, старэйшыя вучні, асабліва тыя, хто рыхтаваўся стаць манахам, штудзіравалі «філасофію» і «тэалогію». Знаёмства з філасофіяй абмяжоўвалася творамі двух мысліцеляў — Арыстоцеля і Фамы Аквінскага. Шкаляроў абавязвалі ўсюды, нават у горадзе, гаварыць толькі на лацінскай мове. Таму мяшчане, «пачаўшы ад кухарак і канчаючы шаўцом, вучыліся гаварыць на так званай кухоннай лаціне, каб разумець вучняў, якія наўмысна звярталіся да іх толькі на гэтай мове»^[70]. Увесь горад «нібы ператвараўся ў рымскую калонію».

Вучні манастырскіх калегій жылі ў канвентах (інтэрнатах) пад пільным наглядом «дарэктараў» і «цэнзараў». лепш паводзілася дзецям магнатаў, горш — дробным шляхціцам, якія і тут прыслужвалі «паняткам»: сцялілі ім пасцель, чысцілі боты, насілі ўслед кніжкі. Былі і такія шкаляры (звалі іх калефактарамі), якія зараблялі сабе на хлеб тым, што секлі дровы, палілі ў печках, білі розгамі непаслухмяных калег. Дзея заробку вучні пісалі вясельныя і сеймікавыя арацыі, хадзілі з калядой. Беднякі ўвогуле вучыліся куды лепш, чым багатыя. Найбольш здольным студыёзам прысвойваліся званні дыктараў і імператараў, даручалася правяраць веды іншых. У Навагрудскай калегіі выдатнікам вучобы штогодна выдаваліся адзін залаты і чатыры сярэбраныя медалі (Жавускі, 315). Экзамены адбываліся публічна, у прысутнасці бацькоў і ганаровых гасцей. Пасля экзаменаў вучні паказвалі трагедыю, якую пісаў або «кампанаван» з розных аўтараў мясцовы выкладчык. Дзеі трагедыі (лацінскай, польскай ці стараславянскай) пераможваліся беларускімі або польскімі інтэрмедыйнымі ўстаўкамі. Прадстаўленні суправаджаліся музыкай і спевамі. «Студэнты на сцэне толькі прыкідваліся на розных інструментах, у сапраўднасці ж за іх ігралі схаваныя музыканты. Таму калі студэнт не дамаўляўся знакам з музыкантам, здаралася, што інструмент яшчэ іграў, хаця яго даўно адклалі ўбок» (Кітовіч, 95).

Крыху звестак захавалася ў мемуарыстыцы пра Шклоўскі кадэцкі корпус, адкрыты на сродкі Зорыча. Дзяцей шляхты там вучылі добрыя выкладчыкі (у тым ліку серб Лазіч). У 1787 годзе ў

Пецярбургу закупілі для корпуса вялікую бібліятэку нейкага Сойманава (за 8 тысяч рублёў). Месцілася яна, разам з фізічным кабінетам, у будынку шклоўскай ратушы^[71]. Бывалі выпадкі, піша С. Бранеўскі, што кадэты біліся з Зорычам кулакамі, абараняючы прыгонных балерын. У 1799 годзе, пасля пажару, корпус быў пераведзены са Шклова ў Гродна, дзе размясціўся ў Новым каралеўскім замку. Кармілі тут проста, але затое сытна — «усё болей капустай ды кашай са свіным салам і аржанымі булкамі». Сваю злосць на дырэктара корпуса, немца Вільгельма Кетлера і іншых выкладчыкаў кадэты выяўлялі «ў пасквілях, карыкатурах і надпісах на сценах, якія паліцмайстар, бегаючы з калідора ў калідор, ледзь паспяваў счышчаць» (Бранеўскі, 504).

Каханне, вяселле

І вось у васемнаццаць ці дваццаць год неяк закончана вучоба. Юнак вяртаўся дамоў з наборам лацінскіх фраз у галаве ды з уменнем «плесці рыфмы» і гаварыць прамовы. Гаспадаркай займацца не хацелася, бо на гэта былі аканомы. Сеймікі адбываліся рэдка. «Мода на кніжкі» яшчэ не наступіла. Таму вольны час праходзіў у забавах. І, вядома, у заляцаннях да «гладкіх жанчын» і «белагаловых пекнай прыгажосці».

У XVIII стагоддзі існавала свая, барочная мадэль жаночай і мужчынскай прыгажосці. Дзяўчына павінна была быць бландзінкай, «залатавалосай», але з чорнымі вачыма. Абавязковае патрабаванне — тонкая талія. У каго яе не было, тыя насілі гарсэт. Ахоцкі так апісваў прадмет свайго чарговага захаплення: «Рысы твару мела цудоўныя, колер скуры алебастры, ажыўлены чыста кармінавым румянцам, фігура гнуткая і тонкая, ручкі і ножкі дробненькія, у дадатак жа — голас і погляд, якія за сэрца хапалі». Некаторыя магнаты (Кароль Радзівіл) аддавалі перавагу таўстухам. Найвялікшай заганай у жанчыны лічыліся рабацінне і вусікі.

У мужчыне найбольш цанілася не прыгажосць твару, а постаць, фігура. Юнак павінен быў добра глядзецца на кані, мець доўгія вусы і бараду. Празмерная паўната не лічылася асаблівым недахопам.

Як і ва ўсе часы, у XVIII стагоддзі ведалі глыбокія і страсныя пачуцці. Дзеля сапраўднага кахання ахвяравалі маёнткам, становішчам у грамадстве. Тэафіля Радзівіл, сястра Пане Каханку, захапілася бедным карнетам Мараўскім. Спачатку яна кідалася да ног брату, просячы, каб ён дазволіў на шлюб. Але Кароль Радзівіл быў супраць такога мезальянсу. Тады Тэафіля ўцякла з выбраннікам у Львоў. «Гэты нешчаслівы момант, — пісаў ёй

наўздагон брат, — забытаў неабдуманая пачуцці в. м. пані, апаганіў каштоўныя скарбы майго дома, прынёс такім подлым спалучэннем вечную ганьбу і пляму, якую ніколі не сцерці; кожны ўспамін пра яе выціскае мне з вачэй слёзы і суровай крыўдай сэрца з грудзей вырывае»^[72]. У адказ на гэта князеўна намякнула на патаемныя захапленні брата: «Можна ж было в. к. мосці і мужчыне ісці за пачуццём і страсцю, загадваць даць сабе шлюб у Нясвіжы з адной маёй прыдворнай паненкай, а калі я, па натуры слабейшая дама, так гарача і неабдуманая паступіла, в. к. мосць у гэтым вялікае злачынства бачыш»^[73]. Не выключана, што Тэафіля Радзівіл тут намякае на адну з сямі дачок уніяцкага папа Каятана Выгоўскага, які жыў непадалёку ад Нясвіжа. Як гаворыцца ва «Успамінах пра князя Кароля Радзівіла», Пане Каханку часта гасціў у Выгоўскага і яго «разумнай жонкі», а потым узяў іх дачок у нясвіжскі замак, загадаў іх вучыць музыцы і мовам, урэшце даў багаты пасаг, справіў пышныя вяселлі...

У сярэдзіне XVIII стагоддзя, піша Матушэвіч, многія кавалеры настойліва дабіваліся рукі пекнай панны ці пані Баркоўскай. Нейкі Філіповіч так моцна ў ёй закахаўся, што «ў сухоты ўвайшоў і памёр». Яго месца рашыў заняць багаты шляхціц Іваноўскі. Ён апісаў Баркоўскай увесь свой маёнтак і ўжо збіраўся з ёй жаніцца. Каб перашкодзіць гэтаму мезальянсу, радня Іваноўскага пусціла пагалоску, што маладыя знаходзяцца паміж сабой у сваяцтве. Жаніху прыйшлося звярнуцца за дазволам у Рым. «Перашкаджаў і там брат яго, а калі не давалі хутка дазволу, суддзя Іваноўскі засмуціўся і памёр ледзь не на руках Баркоўскай» (Матушэвіч, I, 111–112).

Узнёслае пачуццё звездаў у Беларусі Тадэвуш Касцюшка. Выхадзец з беднай шляхецкай сям'і, ён зарабляў у юнацтве гувернёрствам, выкладаў гісторыю і матэматыку дзесям полацкага ваяводы Юзафа Сасноўскага, які жыў тады ў Саснавіцы на Палессі. Нечакана прыйшло каханне да малодшай Людвікі (дарэчы, потым перакладчыцы). Сасноўскі не дазваляў і думаць пра такія няроўныя шлюб, звычайна казаў: «Павы не для вераб'я, а магнацкія дочки не для дробных шляхетак»^[74]. Тады Касцюшка рашыў выкрасці Людвіку і даверліва падзяліўся сваімі планами з каралём. Але той выдаў змоўшчыкаў... Касцюшка балюча перажыў гэтую трагедыю, застаўся адналюбам на ўсё жыццё.

Узаемнасці ў каханні дабіваліся рознымі шляхамі. Дробная шляхта і сяляне выкарыстоўвалі зелле, магічныя сродкі і чары. Найбольш дзейснымі лічыліся любчык, галубіныя сэрцы, кроў з пальца. Асветнікі дасціпна высмейвалі гэта шарлатанства. «Хочаш

якую асобу прывязаць да сябе каханнем? — іранічна пытаў Я. Багамалец, ураджэнец Віцебшчыны, у 1775 годзе. — Тады насі пры сабе мяса маладога жарабяці... высушанае ў новым паліваным гаршку ў печы, з якой толькі што хлеб вынялі — калі да якой асобы прыкласці, любіць цябе будзе. Або насі пры сабе валасы з канца воўчага хваста... Або, калі хлеб з печы вымуць, высушы ўласную кроў, выпушчаную вясной у пятніцу, разам з заечымі ядрамі і вантробай галубіцы разатры на парашок і дай выпіць каханай асобе»^[75].

У адукаваным асяроддзі больш спадзяваліся на паэзію, музыку, песні. Матушэвіч пісаў вершы ў гонар будучай жонкі. Слонімскі магнат Міхал Казімір Агінскі, сам кампазітар і сваяк славутага кампазітара, перамог свайго суперніка, князя Сангушку тым, што «вельмі дасканалы ўмеў іграць на розных інструментах». «Калі пачаў іграць, падканцлерына (Сапега. — А. М.) усё больш ласкава пачала на яго глядзець, а назаўтра ўжо Агінскі, пісар польны літоўскі, пачаў быць у роўным афекце з князем Сангушкам, старостам крамянецкім» (Матушэвіч, III, 142). Праз некалькі дзён канкурэнт знік са Слоніма. А шчаслівы пераможца неўзабаве згуляў вяселле.

Вяселле... Па-рознаму рыхтаваліся да яго ў вёсцы, у шляхецкім засценку, у палацы магната. Калі ў сялянскай сям'і была дзяўчына на выданні, у гародчыку садзіліся кветкі (мальва, рута), а хату бялілі светлай глінай. Першым вестуном вяселля быў сват. З'явіўшыся вечарам да бацькоў маладзіцы, ён пачынаў складаную славесную гульню — таргаваў «ялаўку», шукаў «гуску» або «лябёдку». У дзяўчыны згоды асабліва не пыталі — здараліся выпадкі, што да прыходу сватоў яна ўвогуле ніколі не бачыла жаніха. Рашэнне выносілі бацькі. Яны ж устанаўлівалі, які будзе пасаг — карова, цялушка, сувой палатна або грошы. А калі згоды бацькоў не было, свату не падавалі кілішка, каб распіць гарэлку, частавалі «шэрай поліўкай», уручалі гарохавы вянок або (на поўдні Беларусі) кавун.

Калі сватанне прайшло паспяхова, ішлі да пана, каб атрымаць дазвол на вяселле. Звычайна такі дазвол даваўся, бо землеўласнік быў зацікаўлены ў павелічэнні колькасці прыгонных. Да таго ж нежанатыя «дзецюкі» ўяўлялі сабой больш небяспечны сацыяльны фермент. Цяжэй было, калі хлопец або дзяўчына належалі іншаму феадалу. Паміж панамі тады заключалася суседскае пагадненне: «Ты мне цяпер душу — я табе потым душу». У іншым выпадку вяселле магло сарвацца.

Але дапусцім лепшы выхад. Атрымаўшы панскую згоду, маладая абыходзіла вёску, запрашала радню. Звычайна вяселлі праводзіліся восенню і зімой, калі ў сялянскай хаце быў адносны дастатак. Ва ўрачыстасці ўдзельнічала ўся вёска — хто ў ролі акцёраў-спевакоў, хто ў ролі статыстаў-гледачоў. Сяляне на нейкі час нібы забывалі пра гора, прыгнёт, весяліліся радасна і тлумна.

Вясельны абрад пачынаўся з традыцыйнага, языцкага яшчэ «дзявочага вечара», дзе нявеста развітвалася з сваімі сяброўкамі, а сяброўкі, спяваючы песні, плялі вянкi. Назаўтра з'яўляўся разам з сябрамі жаніх. Перад ад'ездам да шлюбу маладыя атрымоўвалі блашаванне бацькоў. У вясельным абрадзе царкоўны або касцельны шлюб у той час яшчэ не іграў такой значнай ролі, як у XIX стагоддзі. Пры шлюбе маладыя мяняліся пярсцёнкамі, якія толькі што ўваходзілі ў моду (характэрна, што заручальныя пярсцёнкі перш пашырыліся сярод сялян, шляхта ж даўжэй трымалася «карон» і «вянкоў»).

Вярнуўшыся ў дом нявесты, госці дзялілі каравай, уручалі падарункі, якія часткова кампенсавалі панесеныя затраты. Моладзь ішла танцаваць у карчму. Старэйшыя ж праводзілі з рознымі жартамі маладых на «пакладзіны» (на шляхецкім вяселлі нават раздзявалі іх), а потым елі «цукровую вячэру». У творах мастацкай літаратуры часам сцвярджаецца, што ў тагачаснай Беларусі дзейнічала «права першай ночы». Аднак мемуарыстыка дае падставы для вываду, што, у адрозненне ад Заходняй Еўропы, Беларусь не ведала гэтага права.

Назаўтра замужнія жанчыны ўрачыста прымалі маладую ў сваё асяроддзе: саджалі яе на дзяжу (у XVIII стагоддзі гэта не мела яшчэ такога значэння, што ў пазнейшыя часы), абразалі косы, пакрывалі галаву чэпчыкам або наміткай. Затым наступала развітанне, пераезд маладой на новую гаспадарку, дзе на парозе яе сустракалі бацькі маладога. Адным словам, у XVIII стагоддзі ўжо склаліся ўсе асноўныя элементы традыцыйнага беларускага вяселля.

У параўнанні з сялянамі ў магнацкім і шляхецкім асяроддзі да шлюбу ставіліся больш камерцыйна, меркантыльна. Пачуцці падпарадкоўваліся маёмасным, прэстыжным меркаванням. У нявесце цаніліся не прыгажосць, не адукаванасць, не індыўідуальнасць, а багацце, знатнасць. «Жадаючы ўзмацніцца праз сямейныя сувязі, рашыў я жаніцца», — шчыра прызнаваўся Марцін Матушэвіч. Шлюб нагадваў фінансавую здзелку. Той жа Матушэвіч узяў ад сваёй жонкі запіс на пяцьдзесят тысяч злотых

пасагу, запісаў жа ёй сто тысяч злотых і «дажывоцце» на Расне і Рагачах.

Вельмі часта шляхта сватала сваіх дзяцей без іх ведама, а нявеста не бачыла жаніха да самага шлюбу. Аднойчы Кацярына Радзівіл паклікала да сябе сваячку Ганну Сангушка і загадала ёй вечарам апрануць белую сукенку. Дзяўчына падумала, што будзе прысутнічаць на шлюбнай цырымоніі адной з сябровак. Але вечарам Ганне казалі, што ў парафіяльным касцёле сціпла адбудзецца... яе ўласны шлюб. Прозвішча выбранніка, аднак, не назвалі. І толькі каля алтара дзяўчына пабачыла, што ім з'яўляецца Кароль Станіслаў Радзівіл (бацька Рыбанькі і дзед Пане Каханку).

Нават у тым выпадку, калі хлопцу і дзяўчыне было дадзена нейкае права выбару, паводзілі яны сябе несур'ёзна, тэатральна. Выбар дыктаваўся не пачуццямі, а выпадковасцю, збегам акалічнасцей. Матушэвіч успамінае свайго сябра Салагуба, якога аднойчы ў гасцях дужа напаіў нехта Шамоўскі. Ад'язджаючы, «не хацеў піць Салагуб, нарэшце сказаў: калі да яго «прап'е» якая з дачок гаспадара, тады і ён будзе піць. Адна з іх узяла келіх і, паводле дамскага звычаю, крыху адпіўшы, аддала яму поўны келіх. Салагуб з ахвотай выпіў, а потым, паставіўшы келіх на галаве каня, расстраляў яго (келіх. — А. М.) з пісталета, а потым, злезшы з каня, упаў даме і бацьку да ног, просячы абяцання. П'яны бацька, разумеючы, што гэта жарт, даў абяцанне, а дама шчыра абяцала. Гэты бацькаў жарт потым праўдай абвярнуўся, бо Салагуб і просьбамі і амаль узброенай пагрозай прымусіў бацьку, каб яму аддаў дачку» (Матушэвіч, I, 90).

Хрысціянская царква рашуча патрабавала дашлюбнай цнатлівасці. Шлях у алькову (спальню), гаварылі тады, ляжыць толькі праз «шлюбны дыван». Але ў магнацкім асяроддзі, здаецца, пра захаванне гэтага звычаю не дбалі. Мінскі ваявода Кшыштаф Завіша расказвае, як ён сватаў дачку князю Мікалаю Радзівілу: «Той бесперапынна налягаў на нас, каб мы аддалі дачку; нарэшце на св. Барбару, прыехаўшы да нас на імяніны ў госці, у той жа дзень нас прымусіў, каб мы далі яму вячэру і на выкананне яго жаданняў дазволілі, каб прыемную зведаў пасцель, у прысутнасці бліжэйшых паноў-суседзяў; хаця ўсё гэта з вялікай сталася цяжкасцю, бо нам не хацелася так неспадзявана выдаваць замуж і спраўляць вяселле, але паколькі ўжо так здарылася, хай Бог ім благаславіць» (Завіша, 150).

У адрозненне ад сялянскага ў шляхецкім і магнацкім вясельным абрадзе было менш народных, праславянскіх элементаў і больш

запазычанага з Заходняй Еўропы. Абмен шлюбнымі пярсцёнкамі тут замяняўся ўручэннем нявесце «вянка» або «кароны», якія «сімвалізавалі вечнасць». Кароны рабіліся з серабра, золата, брыльянтаў. Ад Матушэвіча на вяселлі брата запатрабавалі, каб ён «уручаў нявесце шлюбную карону, упрыгожаную каштоўнымі каменнямі, і прамову сказаў». Потым гэта «карона» захоўвалася ў сям'і як рэліквія.

Калі сялянскае вяселле працягвалася сама больш два-тры дні, то магнацкае — не менш тыдня. Удзельнікі з'язджаліся з розных куткоў краіны. Урачыстасці абыходзіліся ў сотні тысяч і мільёны золотых. Для гасцей наладжваліся тэатральныя прадстаўленні, феерверкі. На вяселлях радзівілаўскіх рэзідэнтаў і рэзідэнтак звычайна бывалі «абед вялікі, асамблеі з танцамі, тэатр з балетам, а нават штучныя агні і пры тостах — залпы з замкавых гармат» (Крашэўскі, I, 195).

Аб тым, як выглядала тагачаснае магнацкае вяселле, сёння мы можам меркаваць па «Дыярыушу адбытага вяселля я. в. Станіслава Дэngoфа, полацкага ваяводы», напісанаму Францішкам Пуласкім^[76]. З гэтай крыніцы даведваемся, што толькі «ўезд» жаніха працягваўся тры гадзіны пры няспынных залпах з 23 гармат. Рэзідэнцыя была асветлена дзесяццю тысячамі лампад. Са спецыяльнага амфітэатра, абабітага сукном і ўпрыгожанага карцінамі, госці дзве гадзіны любаваліся феерверкам — «калонам і агню», падпаленымі трыумфальнымі брамамі. Увесь вечар ігралі тры аркестры — «полацкага ваяводы, італьянскі і гетманскі». На другі дзень, пасля сігнала трубачоў, «у вадасточныя трубы, зробленыя на кожным рагу з белай бляхі, пачалі праз вокны шчофра ліць венгерскае віно, за якім ціснуўся розны люд з вёдрамі, конаўкамі, шапкамі і капелюшамі». Такое пышнае вяселле, безумоўна, патрабавала казачных затрат.

І вось узнікала новая сям'я... Пра тагачасныя ўзаемаадносіны паміж мужам і жонкай сёння вядома мала. Хрысціянская царква забараняла пісаць пра інтымнае жыццё, патрабавала ўстрымлівацца ад яго (асабліва ў постныя і святочныя дні). Жонка прыніжалася мужам, цалкам залежала ад яго, не дапускалася ў мужчынскую кампанію. Ад жанчыны патрабавалася, каб яна была «цвярозай, чыстай і цнатлівай», глядзела «дзяцей і кудзелі». Калі муж дзесьці на сейміку забавіўся з «куртызанкай» ці «дабрадзейкай», то гэта лічылася нармальным, жонцы ж пагражалі за здраду цяжкія кары. У выпадку бігаміі сяляняк прыгаворвалі нават да смерці. У дачыненні да шляхцянак абмяжоўваліся розгамі, пакаеннем у царкве. Вядома, з агульнага правіла бывалі

выключэнні. У мемуарнай літаратуры сустракаюцца «ірад-бабы», «крэсовыя ваўчыцы», якія не толькі не баяліся мужоў, але камандавалі імі, са зброяй у руках «наязджалі» на маёнткі суседзяў.

Тагачасная сям'я, заснаваная на разліку, відаць, рэдка была шчаслівай. Да таго ж часта адчувалася розніца ва ўзросце. Калі ў вёсцы гэтая розніца была яшчэ невялікая, бо хлопцы жаніліся рана, то ў шляхецкім і магнацкім двары давалі панічам час «вышумецца», а потым саракагадовыя кавалеры шукалі шаснаццацігадовых нарачоных. Бывалі таксама выпадкі, калі жаніліся літаральна дзеці. Саламона Маймона сасваталі ў... адзінаццаць год. Мемуарыст скардзіўся, што цешча яго часта біла, што ўсё маладое жыццё яго «стала шэрагам розных няшчасцяў, бесперапынна не хапала сродкаў для нармальнага развіцця, увесь час бязмэтна губляліся сілы» (Маймон, I, 63).

Нешчаслівым, «недапасаваным» сем'ям заставалася толькі адно — цярэць. Свой пратэст супраць жончынага і цешчынага «прымусу» Маймон мог выказаць толькі тым, што пераапранаўся прывідам, залазіў пад ложак цешчы і «прамаўляў да яе сумлення». Усе цэрквы аднагалосна адмаўлялі і асуджалі развод. У сялянскім і мяшчанскім асяроддзі развесціся было немагчыма. Шляхце таксама прыходзілася браць дазвол ажно ў Рыме. Але грошы рабілі ўсё. Матушэвіч апісвае некалькі выпадкаў (з Салагубамі, Радзівіламі), калі падкупленыя сведкі ўзводзілі паклёп на жонку, нібы яна была нецнатлівая да шлюбу, а каталіцкая кансісторыя, абаліраючыся на сведкаў, тут жа давала развод. Розныя кручкатворы, афармляючы шлюбныя акты, спецыяльна рабілі парушэнні, якія потым маглі б даць падставу для скасавання шлюбу. Некаторыя магнаты разводзіліся па два і тры разы.

Тагачаснае грамадства прымушала людзей крывадушнічаць. Баючыся грамадскага і царкоўнага асуджэння, многія шляхецкія сем'і вонкава захоўвалі бачымасць кахання, а на самай справе «жылі ў сепарацыі». Муж шукаў уцехі на фальварку, сярод прыгонных маладзіц, жонка — сярод рэзідэнтаў і слуг. Асабліва нізка палі норавы ў другой палавіне XVIII стагоддзя, калі на хвалі Асветніцтва пашыраліся «эпікурэізм і фемінізм»^[77]. Грамадства тады быццам ахапіў «масавы псіхоз эратызму». Рэнэсансны культ аголенага цела, які адмаўляўся контррэфарматарамі, вярнуўся ў лірыку, жывапіс, паўсядзённае жыццё. Дастаткова згадаць гродзенскія балі, апісаныя Я. Ахоцкім. Прыкрываючыся маскай, з іх лёгка было знікнуць у спецыяльныя наёмныя пакоі або карэты. Казімір Панятоўскі (бацька мемуарыста Станіслава і брат караля

Станіслава Аўгуста) праславіўся тым, што вазіў у карэце артыстку тэатра Юзэфку ў касцюме Евы.

У часы Асветніцтва стала добрым тонам мець каханка або каханку. Сціпласць высмейвалася. Пазашлюбныя сувязі не скрывалі — наадварот, падкрэслена іх афішыравалі. Булгарына зусім не шакіравала, што стары рускі генерал Ферзен, кватаруючыся ў Нясвіжы, меў трох каханак з мясцовай шляхты, якія прысутнічалі на афіцыйных балях. Беларускі генерал-губернатар Пасек, прыехаўшы ў Магілёў, «прыняўшы першыя віншаванні, агледзеўшы дом і зазірнуўшы на службу, перш-найперш рашыў задаволіць патрабаванне прыроды па сардэчнай частцы. Ён адшукаў сваю каханку Марыю Сяргееўну Салтыкову і малалетняга сына, які называўся па бацькоўскаму і па свайму імю Пятром, а па ласкавасці — Піпінком і Панушкам, — і некалькі манежных коней з канюшні смаленскіх яго вёсак. Гэта тры струны, якія былі самай прыемнай у жыцці музыкай для яго сэрца, і без іх ён жыць не мог» (Дабрынін, 233). Не адставаў ад Пасека і князь Гарчакоў, чыя рэзідэнцыя знаходзілася ў Рагачове. Дабрынін, які прысутнічаў у яго на абедрах, потым згадваў: «За сталом сядзела нас чацвёрта: гаспадар з намі і яго каханка Параша, дзеўка чарнабровая, нямецкай таліі, грэчаскага твару, ветранага, а значыць, і не грубага характару. Пасля абеду княжацкі слуга Нікашка зайграў на гуслях, а Параша пачала спяваць і спявала даволі добра» (Дабрынін, 163).

Прыгонная вёска да такой разбэшчанасці не даходзіла — яна працавала.

Баўленне вольнага часу

Перад селянінам праблема вольнага часу (як мы сёння сказалі б) амаль не паўставала. Гэтага часу проста не было. Усе дарослыя члены сялянскай сям'і працавалі ад зары і да зары. У інструкцыях, складзеных А. Тызенгаўзам у 70-я гады XVIII стагоддзя, патрабавалася, каб прыгонны незалежна ад пары года ўставаў у чатыры гадзіны раніцы і працаваў чатырнаццаць гадзін у дзень. На сон адводзілася шэсць-сем гадзін. Такім чынам, вольнымі заставаліся (у лепшым выпадку) нядзелі. Тады сяляне па вечарах збіраліся ў карчме. Танцавалі пад гукі скрыпкі, дуды або цымбал (музыкаў аплачвалі танцоры). Пілі гарэлку і піва. С. Маймон піша, што ў карчме яго бацькі сяляне «сядзелі на голай зямлі (вышэй нельга было сядзець, бо душыў дым), пацягвалі гарэлачку і гаманілі». «У адным з куткоў, — працягвае філосаф, — месціліся члены нашай сям'і, а за печкай сядзеў я разам са сваімі бруднымі,

напалову голымі вучнямі і нешта ім перакладаў па старой пашарпанай Бібліі са стараяўрэйскай мовы на руска-яўрэйскі жаргон» (Маймон, I, 121).

Аднак і ў прыгоннага селяніна былі свае светлыя дні. Сумесна, усёй вёскай адзначалі хрэсьбіны і вяселлі. Святкавалі святы — традыцыйныя і хрысціянскія. Нягледзячы на забарону царкоўнікаў, збіраліся на Купалле, калі, як піша Кітовіч, спявалі песні, загадвалі загадкі, скакалі праз агонь, пускалі па вадзе вянкi. На дажынках цешыліся працай сваіх рук. На Каляды і Вялікдзень хадзілі з песнямі і з «казой» ад хаты да хаты, наладжвалі цэлыя прадстаўленні (цікава, што навагодняе свята яшчэ амаль не адзначалася, а ёлку не ўбіралі нават на Каляды). Уся вёска дружна збіралася, калі ў карчму прыходзілі скамарохі, мядзведнікі, сляпыя лірнікі. А ў зімовыя вечары праводзіліся «папрадушкі». Зноў гучалі песні і казкі, якія перадаваліся з пакалення ў пакаленне.

Куды больш вольнага часу было ў шляхты і асабліва ў магнатаў. Рэдка хто траціў яго на кніжку, грамадскую дзейнасць або паляпшэнне гаспадаркі. Ва ўсёй тагачаснай мемуарнай літаратуры мы знаходзім бадай што адно адзінае ўпамінанне аб сур'ёзным захапленні шляхты «гаспадарчымі рэформамі». Брат Ганны Герычовай, Тадэвуш Рэйтан, купіўшы «Слаўковічы з пушчай на Палессі», заводзіў «каровы галандскай пароды, выразаў там чарот, асушаў балоты», вывозіў у Кенігсберг пшаніцу, а адтуль дастаўляў іншыя тавары, «выбудаваў дом з чатырма комінамі, дахоўкай крыты» (Герычова, 36). Але ў большасці шляхецкіх сем'яў такія «празаічныя» справы перадаваліся аканомам і афіцыялістам. Вольны ж час, як і грошы, траціліся марна — на гасцяванне, баляванне і паляванне.

У шляхецкай Рэчы Паспалітай існаваў своеасаблівы культ гасця. «Госць у дом — Бог у дом», — гаварыла старая прымаўка. У шляхціца, пісаў Жавускі, «ледзь сэрца не выскаквала з радасці», калі ён пабачыў пыл на дарозе, Гасцей чакалі, сілай заварочвалі ў дом, віталі доўгімі прамовамі, а потым днямі не адпускалі — здымалі і хавалі колы, спойвалі фурмана. Праўда, некаторыя падарожнікі злоўжывалі звычаямі. Гэта пра іх тады склалі прымаўкі: «Госць не ў пару горш татарына», «Госць і рыба на трэці дзень смярдзяць».

Асабліва нахабна паводзілі сябе госці ў час «карнавала» — ад Каляд да вялікага посту. Перад запустамі (масленіцай) шляхта наладжвала так званыя кулігі. Іх удзельнікі рабілі вялікія спусташэнні, якія апісаны ў мемуарах Кітовіча. «Ніжэйшай заможнасці шляхта праводзіла кулігі. Яны выглядалі прыкладна

так: два або тры суседы дамаўляліся паміж сабой, бралі з сабой жонак, дачок, сыноў, слуг — усіх дарослых, што былі ў доме, пакідалі ў ім толькі малых дзяцей пад наглядам якіх двух чалавек, мужчыны і жанчыны. Самі ж, напакаваўшыся ў санкі, калі ж саннай дарогі не было — у каляскі, карэты, вазочкі, а таксама на ездавых коней, як хто мог, кіраваліся да бліжэйшага суседа, які ані прасіў іх, ані папярэджваўся (бо мог скрыцца ці з'ехаць з хаты). Там, застаўшы яго знячэўку, загадвалі даваць ім есці, піць, коням і людзям, без ніякай цырымоніі — як салдаты ў час збору падаткаў. Да таго часу ў яго дэбашырылі, пакуль не апаражнілі ў яго склеп, камору, свіран. Калі ж ужо выелі і выпілі ўсё, што было, бралі таго небараку з сабой з цэлай яго сям'ёй і цягнуліся да іншага суседа, якому рабілі такое ж спусташэнне, затым ехалі далей, пакуль не даходзіла чарга да тых, хто пачаў куліг. Але ў іх дамах кампанія не доўга весялілася, бо ўжо стамілася дэбошамі ў іншых, больш багатых дамах, да таго ж немажонныя ініцыятары кулігаў, звычайна п'яніцы, не мелі ні запасаў спіртнога, ні залежаў у каморы» (Кітовіч, 536). Кулігі суправаджаліся пераапананнямі. А калі пачынаўся вялікі пост, дзяўчатам прычэплівалі драўляныя калоды, «курыныя ногі, шкарлупінне ад яек, індычыя шыі, валовыя кішкі і іншае плюгаўства», пасыпалі попелам галовы. У канцы ж посту аблівалі ўсіх халоднай вадой, кідалі ў рэчку.

На баляванні шляхта збіралася часта. Повад мог быць самы розны: рэлігійнае свята, хрэсьбіны, вяселле або хаўтуры, выбранне на нейкую пасаду, імяніны (радзей — дзень нараджэння) гаспадара і членаў яго сям'і. Імяніннікаў звычайна вязалі, спачатку ў прамым сэнсе, а потым у пераносным — «стрыножвалі сэрца падарункам» (канём, гончым сабакам, шабляй, дываном, пярсцёнкам, табакеркай, гадзіннікам). Мяняліся каштоўнымі падарункамі таксама ў рэлігійныя святы, на развітанне. Прытым мужчыны не саромеліся браць паднашэння ад жанчын, каханак. Ахоцкі «ад каханкі падкаморыны дастаў на незабудзь прыгожы пярсцёнак брыльянтавы і два скруткі па сто дукатаў». «Паэт сэрца» Карпінскі ўзяў ад прыхільніцы свайго таленту пяць тысяч злотых.

Асноўнай часткай кожнага гасцявання з'яўлялася застолле. На яго траціліся грошы, прынесеныя чыншавымі сялянамі, заробленыя на сплаве збожжа і драўніны па Нёману, Дняпру. Кожны шляхціц імкнуўся пераўзысці суседзяў па колькасці і каштоўнасці выпітага і з'едзенага.

Калі чытаеш мемуары Завішы, Матушэвіча, Ахоцкага, Кітовіча, магнацкае і шляхецкае жыццё ўяўляецца як бесперапыннае

баляванне. Вось некалькі запісаў, зробленых мінскім ваяводам Завішам. 1700 год: «Паўтара тыдня бесперапынна гуляў я ў Мінску на банкеціках. Аднойчы на вячэры ў нас цэлую ноч правялі ў танцах, пры добрым пітве, досыць шуму было ад тостаў за здароўе Сапегаў і іншых маіх сяброў, ад гукаў труб і стрэлаў драгунаў. У тую ноч, пры добрым гумары, падарыў я п. Мацкевічу, капітану той драгоніі, якую даў мне для суправаджэння я. п. канюшы В. княства Літоўскага, добрага каня, за якога даў я. п. Рдудлоўскаму тысячу злотых» (Завіша, 73). 1709 год: «Вялікдзень прайшоў весела, пры сумленных гасцях; пілі, танцавалі і весела гулялі тры дні, прыдумваючы розныя ўцехі; на чацвёрты ўсёй кампаніяй паехалі ў Дварэц, прыдумваючы новыя забавы. Таму Здзенцел (Дзятлава. — А. М.) назвалі Венецыяй, бо там пачатак вясёласці і людзі заўсёды, нібы венецыянцы, мокнуць у віне і мёдзе. Раготну мы празвалі Парыжам — дзеля досціпу і вывучэння розных французскіх танцаў і манераў, асабліва ў застоллі, дзе весела спявалі французскія песенькі пра бутэлькі і кілішкі для піцця. Дварэц назвалі Іспаніяй — дзеля сваіх прычын. Здарылася потым быць у адным інтарэсе за Слонімам, у я. пана Быкоўскага, харунжага слонімскага..., паколькі нам не вельмі добра там паводзілася, бо гаспадар хаця багаты, але скупы, нібы карчмар, назвалі яго маёнтак Амстэрдамам, дзе купец багаты жыве» (Завіша, 148–149). І далей: «Рэзідэнцыя мая ў Смілавічах уся трымалася на хатніх забавах са сваякамі, на паляванні, прагулках, а калі ахвота брала — на танцах са сваёй дружнай і на кілішку» (Завіша, 153).

У XVIII стагоддзі шляхта выпрацавала багаты застольны рытуал. Тосты ішлі ў строга акрэсленай чарговасці, апісанай у Кітовіча. «Спачатку гаспадар, з’еўшы кавалак мяса, наліваў у маленькі кілішак віна і піў ім «здароўе» ўсіх, хто сядзеў за сталом, — пачынаючы ад самых паважаных і канчаючы астатнімі. Называючы кожную значную асобу, прытыкаў да вуснаў і адымаў кілішак. Скончыўшы ж са знакамітымі, астатніх застольнікаў называў аднаго за другім па прозвішчу або агульным: «Васпана здароўе»; калі каго не ведаў, скіроўваў толькі на яго позірк, не прытыкаў да губ кілішка, толькі трымаў яго ў руцэ; назваўшы ж апошняга, лыкнуў крыху або да дна піў, калі яму падабалася, і ставіў кілішак» (Кітовіч, 438–439). Калі гаспадар піў чыё «здароўе», той браў свой кілішак і адказваў тым жа. «Таму калі разам усе адны другіх здароўе пілі, рабіўся шум, да касцельнага падобны, калі людзі ўслед за плябанам разам спавядаюцца, так што адзін другога не чуў і не разумей. Ані таксама хто зважаў на

тое, ці быў названы ў гэтай літаніі, ці не быў, хіба хто гучна гаркнуў яго імя, тады даводзілася кланяцца».

Калі прыносілі гарачую страву, гаспадар браў вялікі келіх, напаўняў яго, стоячы піў «здароўе» самага знакамітага госьця і перадаваў яму посуд. Той прымаў «здароўе» і адказваў сваім тостам. Так перабіралі ўсіх гасцей. За кожным тостам гучалі трубы, барабаны і гарматныя выстралы, а ўсё застолле дружна ўставала. «І была ў гэтым устанаві і сяданні такая цяжкасць, што іншыя слабелі, яшчэ не напіўшыся». Хто не хацеў п'янец, выліваў кілішак у талерку (дамам гэта дазвалялася) або пад стол. Але слугі з бутзлякамі стаялі ззаду і нават сядзелі з імі пад сталом. Кілішкі тут жа напаўняліся (сёе-тое перападала і слугам), баляванне працягвалася да глыбокай ночы. На «штэмпель» (каб прыпчатаць дружбу), «адыходнае», «страмянное» і «аглаблёвае» прыносілі дарагое віно. Яно пілося «пад прынукай».

Найбольш «сумленныя» госьці заставаліся начаваць за сталом і пад сталом, валіліся з ног у сенцах. «Гаспадар задаволена лічыў, што пачастунак дасягнуў мэты, калі назаўтра даведваўся ад слуг, што ніводзін з гасцей не адышоў цвярозы; як адзін, перакуліўшыся, усю лесвіцу — клубком коцячыся — перамераў; як другога аднеслі на пасцель, нібы нежывога; як той збіў сабе аб сцяну галаву; як тыя, пасварыўшыся, морды сабе панабівалі; як урэшце той ягомасць, пахіснуўшыся, упаў у балота і да таго зуб сабе аб камень выбіў» (Кітовіч, 443). Назаўтра гаспадар збіраў «пакрыўджаных», лячыў іх галовы — усё пачыналася нанова.

Як успамінае Ахоцкі, асабліва пышныя балі праводзіліся ў Гродне ў апошнія гады існавання Рэчы Паспалітай. Мясцовыя магнаты спаборнічалі ў грашовых затратах. Але ўсіх пераўзыходзіў рускі пасол, які спыніўся ў палацы Сапегаў. «Тры велізарныя салоны і некалькі крыху меншых пакояў усе былі заняты гасцямі. А колькі сталоў для гульні ў карты і колькі на іх золата — гэта толькі ў сне можна сабе ўявіць... Па салонах, па пакоях слугі бесперапынна нешта разносілі. Баль быў вельмі пышны. Унутры кожны найменшы закутак асвятляўся свечкамі, якіх гарэла некалькі тысяч. Знадворку палац і двор ззяў ад каляровых лямпаў. У трох салонах падавалі парадную вячэру» (Ахоцкі, I, 333). На гродзенскіх балях пілі з жаночых туфляў або з вялізных кулявак, а пусты посуд білі аб падлогу або аб сваю ж галаву.

Вядома, балі не зводзіліся да аднаго застолля. Пад гукі прыдворнай музыкі наладжваліся танцы. Найбольшай папулярнасцю цешыўся шматгадзінны паланез. Уваходзілі ў моду

заходнееўрапейскія танцы — менуэт, кадрыля, англес, гавот. Крыху падпіўшы, ішлі казачка, успаміналі «старасвеччыну» — «ходжанага» і «гоненага». У магнацкіх палацах наладжваліся тэатральныя прадстаўленні, ілюмінацыі і піратэхнічныя феерверкі. Моладзь гуляла ў фанты, «перапёлачку», «сляпую бабу» (жмуркі), строіла фіглі (найбольш дасціпнай лічылася «фінфа», калі п'янаму ў нос засоўвалі скручаную паперу, а затым падпальвалі). Старэйшыя аддавалі перавагу картам. Паводле Булгарына, увайшоўшы ў азарт, ігракі ставілі чырвонцы мераю — цэлымі шклянкамі, прагульвалі ўсе асабістыя рэчы. За картамі часта ўзнікалі бойкі, якія канчаліся «пераломамі і нават смерцю».

Зрэдку балі і гульні наладжваліся на ўлонні прыроды. Радзі вілы тлумна выязджалі ў прыгарад Нясвіжа Альбу, дзе кожны з членаў сям'і і гасцей меў над каналам свой ідылічны домік і лодку. Пад уплывам моднага тады сентыменталізму арыстакраты гулялі «ў сялян», вырошчвалі гародніну і кветкі. У Альбе наладжваліся муштры шляхецкіх дзяцей, якія вучыліся тут «на матросаў». Кульмінацый вучэнняў быў «штurm Гібралтара». У ім удзельнічала да трыццаці караблёў, узброеных гарматамі і ракетамі. Восенню любілі фехтавацца «пальцатамі» (у Брэсце гэтая гульня часта завяршалася пагромамі мясцовага насельніцтва), зімой — катацца на каньках, якія рабіліся з касцей жывёл. Вясной гайдаліся на гушкалках, спаборнічалі ў хаджэнні на хадулях.

І ўсё ж з найбольшым задавальненнем шляхта бавіла вольны час на паляваннях (рыбалоўства лічылася «нізкім» заняткам). У XVIII стагоддзі на звера ішлі з агнястрэльнай зброяй або з пікай, гротам, сеткай. Лук ужо выходзіў з ужытку, як і «сакалінае паляванне». Замест сокалаў сталі браць з сабой гончых сабак — хортаў, выжлаў. Добрая псярня каштавала дарага, і не раз тады казалі пра якога шляхціца, што яго «сабакі з'елі».

Азартна і з жорсткасцю паляваў мінскі ваявода К. Завіша. 10 сакавіка 1711 года ён запісаў у дзённіку: «Пад Заполлем забіў на аблаве двух ласёў з вялікай уцехаі, бо да аднаго я сам стрэліў і падстрэліў, апрача таго, я іх сам абодвух увагнаў у сетку і глядзеў, як іх кіямі і сякерамі сяляне дабівалі, а я жывым капыты абразаў. Паслаў я тую зверыну я. п. фельдмаршалу Шарамету (Шарамецеву. — А. М.), які яе ў Мінску з удзячнасцю прыняў і прыслаў мне мноства бялуг, асятроў і сцерлядзі» (Завіша, 152). Іншым разам Завіша ўпаляваў «лісіц дванаццаць, зайцаў каля сарака, барсукоў».

На пачатку XVIII стагоддзя ў беларускіх лясх яшчэ ва дзілася многа мядзведзяў. Яны заходзілі пад самы Мінск. Завіша аднойчы

хваліўся: «Забіў я потым пад Караваевам сам, сваім стрэлам, дзівосна вялікую махіну, а за Пятровічамі сабакі закусалі вялікую ялавую мядзведзіцу. Таксама пад Клінком сабакі загрызлі. А за Дукарай, паміж Дукарай і Жураўкаўскай Слабадой, забілі мядзведзя. Тое ж — за мястэчкам у Жывіне. Апрача іх сын мой Ігнат забіў двух, калі выпаў першы снег. Разам жа ў гэту зіму забілі 11. Больш іх было б, калі б рускія салдаты, шукаючы для перавозкі грузаў пахаваных па лесе валоў, шумам сваім іх не павыганялі» (Завіша, 160).

Асаблівай відовішчнасцю і пампезнасцю вызначаліся паляванні Радзівілаў. З Пане Каханку ў лясы звычайна адпраўляліся «дзе тысячы пяхоты з княжацкай міліцыі, дзвесце стральцоў, два эскадроны уланаў, ад шасцісот да васьмісот коннай шляхты, звыш таго вазы з сеткамі, для чаго былі асобныя мулы ў вельмі прыгожай, са званочкамі вупражы; з палаткамі ішлі больш дзесяці вярблюдаў. А яшчэ псярня, гончых сабак каля двухсот, апрача хортаў, да гэтага псары і служба. Урэшце, світа і сябры самога князя» (Крашэўскі, I, 191). У лесе разбіваўся вялікі лагер, будаваліся прасторныя дамы, якія ўпрыгожваліся ўнутры дыванамі і звярынымі шкурамі.

Паляванні Гераніма Радзівіла нагадвалі прымітыўную бойню дзікай і свойскай жывёлы. Да таго ж случкі ардынаты любіў несамавітыя эфекты. Паляванні ў яго былі падобны на тэатральныя відовішчы і дапаўняліся імі. 1755 годам датуецца такі запіс М. Матушэвіча: «Прыехалі мы ў Слуцк, дзе князь харунжы брата свайго князя гетмана (Міхала. — А. М.) вельмі ўрачыста і ахвотна гасціў. Назаўтра, жадаючы выслужыцца перад князем харунжым, напісаў яму вершы з імянінным віншаваннем, якія ён ласкава прыняў. Пасля абеду паехалі мы на паляванне за палавіну мілі ад Слуцка. Было яно асаблівае. Спецыяльна шпалерамі (алеямі-сценамі з густа пасаджаных дрэў. — А. М.) вызначылі вуліцы, а пасярэдзіне быў шпалер вышынёй у некалькі капцоў, з «вокнамі»; каля таго шпалеру выкапалі роў і напоўнілі яго вадой. Ззаду гэтага шпалеру наганялі дзікіх свіней, якія праз тыя «вокны» ў шпалеры выскоквалі і падалі ў роў, а адтуль выбіраліся на прасторную плошчу, бар'ерамі акружаную. На тых жа дзікіх свінях былі малыя балваны карчмароў у розным адзенні — нібы на конях яны сядзелі. Тады да гэтых свіней паны на ляту стралялі. Былі таксама дзікія качкі са шкла, маляваныя — яны плавалі па каналах, спецыяльна пракапаных; да іх паны таксама стралялі, а тыя падстрэленыя качкі паволі тапіліся. Было і многа іншых дзівосаў для забавы і ўцехі, але ўсё цяжка апісаць. Вярнуліся мы пасля гэтага палявання ў

Слук на вельмі прыгожую італьянскую камедыю або на аперэту, спяваную і досыць доўгую. Потым пасля вячэры былі танцы, таксама выдатныя» (Матушэвіч, II, 145–146).

Геранім Радзівіл загадваў адлюўліваць дзікіх звяроў і вывозіць іх на каралеўскія паляванні. У 1759 годзе з-пад Слуцка і Белай даставілі ў клетках пад Варшаву больш дзесяці велізарных мядзведзяў, некалькі дзесяткаў дзікіх кабаноў, «мноства вялікіх ваўкоў і незлічоную колькасць лісіц і сарнаў». Само паляванне тады перастала быць спаборніцтвам у сіле, мужнасці, спрытнасці. Галодныя сабакі і ваўкі лёгка даганялі замораных ласёў, а кароль і вельможы дабівалі іх з бяспечнага ўкрыцця (Матушэвіч, III, 43).

У выніку варварскага знішчэння к канцу XVIII стагоддзя колькасць звяроў у беларускіх лясах прыкметна зменшылася. Зусім зніклі туры. Рэдка сустракаліся зубры і мядзведзі. Найбольш пашыраным стала паляванне на ваўкоў. Нямцэвічу помнілася, як пасля каляд у доме яго бацькоў збіралася моладзь, а затым гуртам ехала ў пушчу. «Капалі ямы, злёгка прыкрывалі іх саломай, у сярэдзіне да жэрды прывязвалі гуску або качку. Калі снег прыцярушваў салому, а гуска пачынала крычаць, часта воўк, стараючыся да яе адным скокам дапасці, у яму правальваўся. Няма нічога больш пакорлівага, чым воўк у глыбокай яме, аднак верыць яму нельга — трэба зацкаваць сабакамі або забіць». «Больш небяспечнае, — працягвае Нямцэвіч, — было паляванне на ваўкоў з парасём. Маладыя хлопцы сядалі на санкі, бралі з сабой некалькі штуцараў і парася, круцілі парася за хвост, на яго прывабны квік збіраліся адусюль ваўкі. Тады моладзь страляла ў іх, але калі іх многа збіралася, то смелыя захопнікі сцягвалі часам стральцоў і пажыралі іх» (Нямцэвіч, I, 20).

Паляванне было не толькі забавай. Забітая зверына істотна папаўняла кухонныя запасы. З лісіных і бабровых скурак рабілі шапкі і каўняры. Ласіныя рогі і капыты, бабровыя скром ішлі на «магічныя» лекаствы. Маладых мядзведзяў адлюўлівалі для дрэсіроўкі ў «акадэміях», якія існавалі ў Смаргоні і Семежаве пад Слуцкам.

Смерць, пахаванне

У баляваннях і паляваннях бязмэтна і хутка праходзіла жыццё шляхты. Розныя злоўжыванні значна скарачалі век. Знамянальна, што прыгонныя, нягледзячы на цяжкія ўмовы, жылі ў цэлым даўжэй, чым шляхта. У мемуарах часта сустракаюцца ўпамінанні пра стогадовых сялян і сялянак. І толькі як выключэнне, «унікумы» згадваюцца дзве жанчыны-шляхціцкі, якія дасягнулі

старэчага ўзросту, — Апохоўская ў Булгарына і мінская манашка-базыльянка Твардоўская ў Багінскага.

Да смерці рыхтаваліся загадзя. Будавалі фамільныя скляпы. Завяшчалі грошы касцёлам і цэрквам. Заказвалі труны — драўляныя або металічныя, з дарагімі ўпрыгожаннямі. Труна гэта, напоўненая збожжам, стаяла дома на гарышчы або ў бліжэйшым кляштары. Дзед кашталяніца, чые ўспаміны выдаў К. Крашэўскі, «труну простую, дубовую меў у айцоў рэфарматаў: грошы на пахавальныя расходы ў яго ляжалі пад матрацам у ложку — запячатаныя і з надпісам: «На маё пахаванне». З такой развагай продкі нашы думалі калісьці аб смерці»^[78].

У магнатаў і шляхты пахаванне адбывалася пышна, працягвалася некалькі дзён. На цырымонію збіраліся сваякі, духавенства розных веравызнанняў. Характэрна, што, калі памерла маці мемуарыста С. Шантыра, хавалі яе «па рускаму абраду», аднак у прысутнасці езуітаў з Полацка і дамініканцаў з Забелаў, а з казаннем выступіў вядомы пісьменнік-езуіт Ю. Катэнбрынк. На пахаванне Міхала Радзівіла Рыбанькі з'ехалася «такое незлічонае мноства духавенства, манахаў, свецкіх ксяндзоў і рускіх уніяцкіх прабітараў, што ў Нясвіжы, такім вялікім горадзе, яны не маглі змясціцца. Тады загадаў князь ваявода віленскі свае шатры, якіх і мноства было і вялікіх, паразбіваць за горадам — яны напоўніліся духавенствам. Святыя імшы не маглі адпраўляцца ў адным езуіцкім касцёле, дзе было само пахаванне. Таму па ўсіх нясвіжскіх касцёлах яны адпраўляліся ад поўначы і да позняга абеду. Збыткоўныя сталы, каштоўныя і пышныя, стаялі ў замку, у кляштарных сталовых і ў шатрах; падавалі дастаткова віна, якога хто хацеў — венгерскага, шампанскага, бургундскага» (Матушэвіч, IV, 36).

Вельмі часта пахаванне дзялілася на дзве часткі: вынас цела і складанне яго ў фамільны склеп ці падзямелле касцёла. Дзед Юльяна Нямцэвіча памёр восенню 1767 года. На трэці дзень яго цела, апранутае ў чорны атласны жупан і чорны суконны кунтуш, адвезлі ў Брэст, у езуіцкі касцёл. Само ж урачыстае пахаванне адклалі да вясны 1768 года. У жалобных прамовах духавенства і сваякі адзначалі сапраўдныя і ўяўныя заслугі нябожчыка, пералічалі ўсіх прашчураў роду. Калі паміраў саноўнік, каля катафалка ламалі аб падлогу копі, булавы і іншыя атрыбуты ўлады; калі ж нябожчык быў апошнім у родзе — крышылі ля труны герб. З царквы або касцёла ўсе адпраўляліся на памінкі. У Нямцэвічаў яны «пачаліся ў абед і скончыліся позна ноччу. Келіхамі пілі за памяць мёртвага, пілі і плакалі, плакалі і пілі, віно

расчульвала сэрцы і зноў іх суцяшала» (Нямцэвіч, I, 16). У іншых выпадках на памінках менш плакалі і больш пілі. Тады пачыналіся скандалы, бойкі. Услед за нябожчыкам, як тады гаварылі, «адпраўлялі на той свет другога, каб расказаў першаму, што за людзі на памінках прысутнічалі».

У сялянскіх сем'ях пахаванні праходзілі куды больш сціпла. Нябожчыка клалі на лаве, пыталі ў яго, навошта ж ён памёр. Цела хавалі не ў склепе, не каля царквы, а на спрадвечных «кладах», у лесе або ў полі. На сціплых памінках абавязкова кідалі пад стол па лыжцы кожнай стравы. Шкадуючы нябожчыка, аплаквалі і сваё гаротнае жыццё.

У XVIII стагоддзі, асабліва ў сялянскіх сем'ях, жыццё ішло нібы па замкнутаму кругу. Год быў падобны на год, а пакаленне на пакаленне. Змены ў матэрыяльнай і духоўнай культуры наступалі вельмі павольна. Здавалася, прынамсі вонкава, што час застыў, грамадскае развіццё спынілася на месцы.

4. КУЛЬТУРА МАТЭРЫЯЛЬНАЯ

І ўсё ж, нягледзячы на маруднасць, жыццё ішло наперад. Ліквідаваліся разбурэнні, нанесеныя працяглымі і спусташальнымі войнамі. У нетрах феадальнага ладу выпявалі новыя, капіталістычныя адносіны: адчыняліся мануфактуры з наёмнай рабочай сілай, пашыраўся ўнутраны і знешні гандаль. Узмацняліся сувязі з Расіяй, з Заходняй Еўропай, адкуль прыходзілі не толькі новыя ідэі, але і новыя моды. Усё гэта істотна паўплывала на матэрыяльную культуру, на штодзённы побыт жыхароў Беларусі.

У XVIII стагоддзі часткова парушыўся патрыярхальны ўклад быцця, асабліва мяшчан і шляхты. На змену традыцыйнаму, «сармацкаму» жыллю, «дзедзюскай» мэблі, адзенню, посуду прыходзілі новыя ўзоры, запазычаныя ў саксонцаў і французцаў. У першай палавіне XVIII стагоддзя, калі ў Рэчы Паспалітай панавалі саксонцы Аўгуст II і Аўгуст III, рэзка ўзрасло «імкненне да раскошы» (Залескі, 79). Чалавечыя запатрабаванні, асабліва сярод магнатаў, сталі, па словах таго ж мемуарыста, «проста ненажэрнымі».

Спачатку шляхта задавальняла сваю «прагу збыткоўнасці», купляючы замежныя тавары. Але цэны на іх раслі разам з попытам. І тады дарагія тканіны, каштоўны посуд сталі вырабляць на ўласных мануфактурах. Прыклад тут падалі Радзівілы. У 30–40-х гадах яны наладзілі вытворчасць шклянога посуду і люстэрak у

Налібаках і Урэччы. Крыху пазней пачаўся выраб фарфоравага посуду ў Сверхні, габеленаў — у Карэлічах, «літых» залатых і сярэбраных поясаў — у Слуцку. Прыгонныя і наёмныя майстры стваралі ў гэтых мануфактурах сапраўдныя шэдэўры, якія карысталіся попытам нават пры каралеўскіх дварах. У другой палавіне стагоддзя ва ўсёй Еўропе стала вядома прадукцыя шматлікіх майстэрняў, заснаваных А. Тызенгаўзам у Гродне.

Матэрыяльная культура Беларусі знаходзілася пад уплывам агульнаеўрапейскай «моды». У першай палавіне стагоддзя гэта было вытанчанае, вычварнае і дысгарманічнае барока. Якраз яно задавальняла густы магнатаў, адпавядала іх імкненню да раскошы, іх жаданню ўсюды падкрэсліць сваё багацце. З цягам часу барока вырадзілася ў прэтэнцыёзнае ракако. Аднак прыкладна з 60–70-х гадоў, у эпоху Асветніцтва, на змену і барока і ракако прыйшлі класіцысцкія тэндэнцыі. Модным стала ўсё, што адпавядала антычным традыцыям, было простым і гарманічным. Класіцызм найбольш праявіўся ў жыллі, у мэбліроўцы жылых і грамадскіх памяшканняў.

Сядзіба, жылы дом

Як вядома, тагачасная шляхта, у асяроддзі якой узнікла большасць твораў мемуарнай літаратуры, праводзіла час пераважна ў вёсцы. Горад, куды яна зрэдку выязджала на сеймікі, быў для яе чужым, незразумелым. Апісанні гарадскога жылля ў шляхецкіх дыярыушах сустракаюцца вельмі рэдка. Таму, ідучы за мемуарыстыкай, даводзіцца тут абмяжоўвацца толькі самымі агульнымі сцвярджэннямі. Жылыя дамы ў беларускіх гарадах будаваліся, асабліва ў першай палавіне стагоддзя, з дрэва. Будынкі ў два і тым больш у тры паверхі сустракаліся вельмі рэдка. Палацы магнатаў і багатых купцоў перамяжоўваліся з хацінамі беднаты. Крытае саломай жыллё рамеснікаў і чэлядзі амаль нічым не адрознівалася ад сялянскіх хат. Многія гараджане займаліся земляробствам, трымалі жывёлу, і таму побач з іх дамамі віднеліся хлявы і гумны. Рэгулярная забудова гарадоў пачалася ў Беларусі фактычна толькі ў другой палавіне стагоддзя. Тады ж па загаду А. Тызенгаўза ў Гродне і Паставах былі ўзведзены для рамеснага люду першыя тыпавыя камянічкі, спраектаваныя архітэктарамі-прафесіяналамі.

Ва ўсёй мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя мне натрапілася толькі адно «цэльнае» апісанне гарадскога жылля. Належыць яно пры Станіслава Панятоўскага. Дзеля «рэпрэзентацыйнасці» Панятоўскія трымалі тады ў Гродне рэзідэнцыю, якая займала

тэрыторыю, «не меншую, чым горад Вена». «Каб даць уяўленне пра форму і памеры маёй сядзібы, — выхваляўся пляменнік апошняга польскага караля, — варта дадаць, што на адным узроўні і ў адным блоку месціла яна тэатр і дзве вялікія рэдутныя залы, з якіх можна было перайсці ў бібліятэку, адкуль пачыналася жылая частка. Кнігі былі размешчаны ў зачыненых шафах, таму бібліятэка нагадвала прыгожы салон. За бiliarдам стаялі дзесяць сталоў для гульні ў фараона і латарэі, заснаванай на фантах, — яе дазволілі весці адной жанчыне. Побач месціліся пакоі для гасцей, вялікая бальная зала. З гэтых памяшканняў можна было перайсці ў іншыя, розных памераў, дзе адначасова маглі сесці за стол семсот асоб. Усё прадумалі так, што на шляху з тэатра ў салоны не было ніводнай прыступкі. Танцавалі тут, балявалі, зноў танцавалі і гэтак далей. Каля першай гадзіны ночы адчыняліся дзверы, усе пераходзілі ў рэдутныя залы, а астатні дом амаль пусцеў. З апісанага плана відаць, што тры будынкі, якія месцілі тэатр, рэдутныя залы і бібліятэку, былі злучаны і ўтваралі тры часткі. Чацвёртай быў зімовы сад, падзелены на тры кліматычныя прасторы, — там заўсёды цвілі кветкі. Пасярэдзіне, у прыўзнятай частцы, знаходзіліся расліны, якія найбольш патрабавалі цяпла. Асобная дзялянка была прызначана для ранняй садавіны. Будынак гэты злучаўся з іншым, вялікіх памераў, дзе размясцілі аддзел геаметрыі (відаць, каморніцтва. — А. М.) і розныя гаспадарчыя аддзелы. Цяжка сабе ўявіць памеры тых будынкаў. У 1830 годзе, калі пішуцца гэтыя радкі, напэўна яны ўжо часткова або і поўнасьцю ў руінах»^[79]. Такія ж двары ў Гродне, працягвае мемуарыст, «утрымлівалі іншыя літоўскія магнаты».

Не багата ў шляхецкай мемуарыстыцы і апісанняў сялянскага жыцця. Яно з'яўлялася найбольш «кансерватыўным», найменш паддавалася розным «модам». Наколькі можна меркаваць па мемуарных крыніцах, у XVIII стагоддзі сялянская сядзіба звычайна складалася з хаты, хлява (аборы) і гумна (стадолы). У больш заможных гаспадароў да іх дабаўляліся свіран на збожжа, павець для сельскагаспадарчага інвентару і дроў. Як правіла, пабудовы выцягваліся ў адзін рад, радзей утваралі нешта накшталт квадрата з панадворкам у цэнтры. Драўляныя хаты, крытыя саломай, дзеля «эканоміі» месца стаялі бокам да вуліцы. Ад вуліцы ж былі маленькія акенцы. Бяднейшыя сяляне іх не шклілі, у холад жа затыкалі анучамі, саломай або засоўвалі знутры драўлянай засаўкай. З сярэдзіны XVIII стагоддзя ў вокнах сялянскіх хат усё часцей з'яўляецца шкло — тоўстае і цям'янае. Коміна звычайна не было — дым выходзіў на двор праз адтуліну ў столі.

Хаты больш заможных сялян складаліся з трох памяшканняў — жылой «ізбы», сенцаў і каморы. У бяднейшых не было каморы або нават і сенцаў. Не было і ганка — у лепшым выпадку пад ногі каля дзвярэй клаўся пляскаты камень. Дзверы замыкаліся драўлянай засаўкай або завалай. Сцены ў хаце два разы ў год (да Каляд і Вялікадня) бялілі вапнай, але ад густога дыму яны хутка зноў чарнелі. Падлогай служыла выбітая зямля або глінянае «такавішча». Галоўнае месца ў хаце займала печ (калі яна была). Уздоўж сцен ішлі драўляныя лавы. На покуці, упрыгожаным абразамі, стаяў (далёка не заўсёды) стол. Ложкаў сяляне амаль не ведалі — спалі на саломе, разасланай на падлозе, на печы (запечку, палку), летам — на сене ў гумне. Шафаў таксама не было — найбольш каштоўныя рэчы (адзенне, упрыгожанні) складваліся ў драўляныя скрыні (куфры). Іх часта аздаблялі адмысловай разьбой, народным арнамантам. Асвятлялі сялянскія хаты лучынай, заткнутай у сцяну або ў жалезны лучнік.

Ад сялянскага жылля, сцвярджае Кітовіч, мала чым адрозніваліся сядзібы дробнай шляхты. «У тым толькі заключалася розніца, што перад шляхецкім домам абавязкова павінны былі быць высокія вароты, хаця ўвесь двор абгароджваўся толькі плотам з галля. І яшчэ: у доме шляхціца былі дзве жылыя ізбы па баках, а сені пасярэдзіне; у сялянскіх жа хацінах услед за сенцамі ішла адна ізва, а камора размяшчалася ззаду за сенцамі» (Кітовіч, 509–510).

Прыкладна такую ж хату «шарачковага» шляхціца апісвае і К. Крашэўскі. Даманскі, герой яго дакументальнай аповесці «Перуны князя ваяводы», едзе ў свой фальварак Шулякі каля Слуцка і бачыць там наступнае: «Сені з выхадам на другі бок раздзялялі дом на дзве роўныя часткі; з абодвух бакоў знаходзіліся два пакоі з перагародкамі для сання. Паміж імі была толькі тая розніца, што з правага боку ўмяшчалася яшчэ і кухонная печ...» (Крашэўскі, I, 126). У жылым зрубе часта з'яўлялася другое памяшканне — спальня (алькеж, алькова), а «пякарня» і «варыўня» выносіліся ў асобны будынак. Вокны шкліліся цёмным шклом, апраўленым у волава або ў драўляную раму. Дым з кафляных печак выходзіў праз комін, які высока тырчэў над саламяным або гонтавым дахам.

Дробнашляхецкую сядзібу розніла ад сялянскай і большая колькасць нежылых будынкаў. Інвентар Драгічынскага графства, складзены ў 1778 г., сведчыць, што звычайна каля галоўнага ўвахода ў дом шляхціца (арандатара) «размяшчаліся стайні з вазоўнямі, лямусы, піўніцы, афіцыны. Цэнтр падвор'я займаў дом старасты з кухнямі, пякарнямі, свірнямі. Тут жа ўзвышаўся высокі

слуп — «компас», да якога прывязвалі коней. Асобную групу складалі пабудовы гумнішча. З імі па суседству размяшчаліся хлявы і аборы. Непадалёку знаходзіўся бровар са студняй. За домам пачынаўся сад, які вёў да сажалак, дзе разводзілі рыбу. За межамі фальваркаў размяшчалі млыны і корчмы»^[80].

Яшчэ з большым размахам будаваліся рэзідэнцыі сярэдняй і буйной шляхты. Іх сядзібы — гэта цэлы комплекс будынкаў, самых розных па свайму прызначэнню. Уязджалі ў двор праз мураваную браму, часам упрыгожаную ўверсе гербам уладальніка (Ружаны). Пасярэдзіне параднага дзядзінца расла ліпа або іншае старое дрэва, разбіваўся кветнік. Дарожкі, што паўкругамі вялі да палаца і ад палаца, пасыпаліся жвірам. Абавязковай часткай рэзідэнцыі быў парк, разбіты па італьянскаму (у пачатку стагоддзя), французскаму або англійскаму (у канцы стагоддзя) узору. Паркі ўпрыгожваліся альтанкамі і статуямі ў антычным стылі, штучнымі гротамі, каналамі, вадаспадамі. У засені старых дрэў віднелася каплічка. Асабліва славіўся парк у Альбе каля Нясвіжа, у якім па загаду Кароля Радзівіла пабудавалі некалькі дзесяткаў псеўдасялянскіх хатак, пракапалі «суднаходныя каналы».

Уяўленне аб тым, як у XVIII стагоддзі выглядала рэзідэнцыя багатага шляхціца, даюць нам успаміны С. Шантыра. Ён згадвае, што каля вялізнага драўлянага дома ў Горсплі стаялі прасторныя флігелі — «кухонны» (апрача кухні і кладоўкі знаходзіліся там пакоі для прыслугі — сваёй і гасцей) і «стаенны» — для коней, павозак, а таксама для даглядчыкаў коней і стоража. Побач узвышаўся «скарбец» з «падвойнымі сценамі». Раней у ім была «турма для прыгонных», пазней жа сталі складаць зброю. Крыху зводдаль знаходзіўся фальварак для аканомы, хлёў, «квадратам пабудаваны», два гумны, адына на салому і сена, свіран, птушнік. Патрэбы двара і карчмы ў гарэлцы задавальняў уласны бровар. Вада да яго паступала самацёкам з канала, які злучаў два азёры. На тым жа канале працаваў вадзяны млын. Увесь ансамбль дапаўняўся капліцай, упрыгожанай старымі абразамі.

Значную частку шляхецкай рэзідэнцыі займаў сад. У Горсплі ён пачынаўся адразу ж за домам. Тут раслі, акружаныя прысадамі з ліп, яблыні, грушы, вішні і слівы. Усе дрэвы «падстрыгаліся прама і высока». Вялікі і добры сад быў таксама ў Грушаўцы Навагрудскага павета. Цэнтральнае месца ў ім займала «аранжарэя для фінікаў» (Герычова, 1).

Галоўнай дамінантай кожнай шляхецкай і магнацкай сядзібы з'яўляўся жылы дом. «Калі гмах быў вялікі, называўся палацам — усё роўна мураваны ці драўляны, абы толькі меў каля сябе флігелі.

Калі ж не меў і да таго быў невялікага памеру, называўся дваром або дварком — у залежнасці ад сваёй велічыні. Калі ж быў мураваны і да таго пастаўлены на якім узвышэнні і вадой акружаны або равамі і валамі абведзены, набываў імя замка» (Кітовіч, 509). У XVIII стагоддзі такія «замкі», зразумела, ужо не мелі абароннага значэння. У старых жа, сапраўдных замках (Нясвіж, Мір, Любча) бакавыя вежы, высокія валы і глыбокія каналы, што акалялі рэзідэнцыю, сталі выконваць чыста дэкаратыўныя функцыі.

З сярэдзіны XVIII стагоддзя, у сувязі з пашырэннем класіцызму, шляхта і магнаты пачалі разбураць старыя палацы і будаваць новыя. У цэнтры фасада рабіўся портык або высокі ганак з калонамі-слупамі на антычны лад. Захоўвалася сіметрыя ў размяшчэнні вокнаў, флігеляў. Драўляныя будынкі «тынкаваліся пад цагляныя». Калоны таксама падрабляліся «пад мур»... Манія «перабудовы» захапіла ўсіх. «Калі паніч пасля смерці бацькі рабіўся ўладальнікам маёнтка — найперш ён імкнуўся перарабіць па новаму фасону або зусім разбурыць палац, замак ці двор, што застаўся ад прадзедаў, а паставіць новы — хаця менш трывалы, але прыгажэйшы па форме. З таго часу ва ўсёй краіне густа ўзраслі фабрыкі мураваных палацаў, якія па сваёй форме і аздобах спаборнічалі з замежнымі» (Кітовіч, 510).

У XVIII стагоддзі стала модным побач з новым палацам мець руіны старога. Зрэшты, новы, пабудаваны нядбалай рукой нанятага рамесніка (а часта, калі не ставала грошай, і недабудаваны), таксама хутка развальваўся, ператвараўся ў руіны. У новых палацах было няўтульна (Герычова скардзілася, што ў Грушаўцы дзверы замыкаліся дрэнна, таму вецер навяваў снегу ў сені, выстуджваў вялікія пакоі). Утрыманне пышных апартаментаў каштавала дорага. Таму практычна жылі ў старой будоўлі. Палац жа служыў для рэпрэзентацыі, для гасцей.

А цяпер, выкарыстоўваючы ўспаміны С. Шантыра, больш уважліва прыгледзімся да канкрэтнага шляхецкага жылля. Дом у Горсплі, сцвярджае мемуарыст, быў драўляны, але атынкаваны і пабелены. Дах, па тагачаснаму звычаю, памалявалі ў чырвоны колер. У высокіх вокнах ззяла «чыстае шкло».

Пасярэдзіне дома ў Горсплі красаваўся прасторны ганак «з балясінамі». Па абодва бакі яго «на тынку былі намаляваны рыцары». Летнім часам ганак становіўся самым ажыўленым месцам шляхецкага дома. Тут аддавалі загады па гаспадарцы, выслухоўвалі сялян. Сюды, у прахалоду, выносілі стол, каб

пачаставаць госця. Тут, як відаць з успамінаў С. Панятоўскага, нават танцавалі.

Унутраны выгляд пакояў, мэбля

Аднак вернемся да дома ў Горсплі. З ганка масіўныя дзверы вялі ў прасторныя сены. «Там у абодвух кутах віднеліся вялікія шафы прыгожай работы — для адзення гасцей і ліўрэі гайдукоў, якіх там заўсёды некалькі круцілася, гатовых з’явіцца па першаму панскаму выкліку. У двух іншых кутах былі вымураваны нішы, карнізамі і дзвярыма аздобленыя, а за імі знаходзіліся сядзенні для сторажаў, што палілі ў печках і такім чынам адтуль абагравалі ўсе пакоі. У тыя часы яшчэ не ведалі «фізічных» печак, якія цяпер шведскімі называюцца. Былі гэта нібы вялізныя шафы, выкладзеныя кафлямі, з адным скляпеннем і комінам, сцены ў іх былі тоўстыя, цагляныя — такія печкі трэба было ўвесь час напальваць. Таму да гэтых мураваных перадпеччаў насілі бесперапынна альховыя, бярозавыя або сасновыя калоды і, не пасекшы іх, клалі прама на тлеючае вуголле — агонь падтрымліваўся ўвесь час. Вось чаму гарачыя сценкі такіх печак, грубамі званых, смярдзелі гарэлым і чад пашыралі, што вельмі шкодзіла здароўю»^[81]. Грубы абслугоўвалі прыгонныя сяляне, якія па чарзе прыходзілі з вёскі. У іх абавязкі ўваходзіла таксама вязанне сетак, званых «невадамі або падвалокамі».

Зімой у сенях, каля грубак канцэнтравалася «сяброўскае жыццё». Тут грэліся, прыйшоўшы з марозу. Тут танцавалі, калі збіраліся госці. У сенях дазвалялася дзецям павесяліцца, пабегаць, пашумець.

З абодвух бакоў сеняў, працягвае Шантыр, ішлі жылыя памяшканні. Справа быў прасторны пакой, каля дзвярэй якога стаяў двухпавярховы буфет або шафа на посуд. Пры буфеце тым заўсёды чакала пачастунку некалькі «рэзідэнтаў» з бліжэйшых ваколіц. Далей знаходзіліся «два гасціныя пакоі, трэцяя спальня і два пакоі для дзяўчат са службы і гардэробы». У цэнтры дома была «вялікая зала з пяццю вокнамі і галерэяй, што вяла ў сад». Злева ж размяшчаліся два дзіцячыя пакоі, а з залы можна было трапіць у «гасціныя і кабінеты».

Прыкладна такая ж планіроўка пакояў была ў іншых шляхецкіх рэзідэнцыях, напрыклад, у Кленіках на Брэстчыне, дзе прадзед Ю. Нямцэвіча «ўзвёў вялікі дом з лістоўніцы». Звычайна прасторныя сены дзялілі ўвесь будынак на дзве часткі: святочнарэпрэзентацыйную («белую») і жылую («чорную», «гаспадарскую»). У сярэдзіне XVIII стагоддзя стала модным

дзяліць яшчэ пакоі на «мужчынскія» і «жаночыя». «Жаночыя» (асабліва для маладых дзяўчат) размяшчаліся дзесьці на ўзбоччы, куды не заглядала чужое вока. Гаспадар дома імкнуўся, каб побач з яго спальняй, «пад рукою», былі «кабінет» або «канцылярыя».

У мемуарах XVIII стагоддзя падрабязна апісваецца ўнутраны выгляд шляхецкага дома — яго сцены, падлога, стол, мэбляроўка, асвятленне.

Для пачатку — некалькі канкрэтных апісанняў і цытат, якія датычацца розных мясцін тагачаснай Беларусі. ...Поўнач. Полаччына. Дом у Горсплі. Паводле Шантыра, сцены яго ўнутры былі абабіты палатном, памаляваны алейнымі фарбамі: «першыя тры пакоі — у стылі арабеска, наступныя — віньетамі на казачныя сюжэты». Падлогі былі «элегантна выраблены і адпаліраваны. Тады ў Беларусі толькі ў некалькіх дамах рабілі vascaванне падлог» — у Горсплі, Дзярновічах, Каханавічах, Курылавічах, Лужках. Двор у Горсплі вызначаўся таксама сваімі мэблямі: усюды стаялі крэслы — розныя, маляваныя, пратраўленыя або «абабітыя пунсовым адамашкам». Сцены ўпрыгожвалі тры меншыя люстэркі «для адбіцця святла свечак» і тры гадзіннікі — з курантавым боем, зязюлямі (Шантыр, 23).

...Цэнтральная Беларусь. Навагрудчына. Двор у Грошаўцы. Герычова згадвае, што ў дзяцінстве яе ўразілі розныя каштоўныя і прыгожыя рэчы. Былі тут «вялікія люстэркі, у золата апраўленыя, тонкай работы, вельмі прыгожыя — сёння яны таксама здаваліся б такімі. Купілі іх, калі распрадавалася дабро святой памяці князя Кароля Радзівіла. На каміне стаялі розныя фарфоравыя вырабы — ужо ў новым стылі. І яшчэ стаялі дзве фігуркі пад шклом — кавалер і паненка, а ўся іх апраўка стракацела ракавінкамі, як гэта сёння часам можна пабачыць у крамах старасвеччыны. У другім пакоі былі карціны, маляваныя алейнымі фарбамі на міфалагічныя тэмы: Ікар, які падае ў мора, і т. п.» (Герычова, 2). Адна з карцін, падзеленая на «квадраты», мела такі сюжэт: бацька і сын спачатку вядуць асла, потым абодва едуць на ім, затым едзе адзін бацька, а сын вядзе асла, урэшце яны мяняюцца месцамі — аднак людзі іх усё роўна асуждаюць за дурноту. Такая алегорыя павінна была наводзіць гледача на думку, што «ўсім не дагодзіш».

...Поўдзень. Брэстчына. Кленікі. Прасторны дом, пабудаваны прадзедам Ю. Нямцэвіча з лістоўнічнага дрэва. Па правай руцэ ў ім была «сталовая і два пакоі для гасцей, па левай — вялікі пакой, абабіты друкаваным у кветкі палатном, з высокімі крэсламі, абабітымі скурай — на ёй, на глыбокім пазалочаным сядзенні, віднеліся выціснутыя папугаі, якія дзяўблі вінаград. Віселі два

партрэты караля Яна (мусіць, Сабескага. — А. М.) і жонкі яго, трэці партрэт — прашчура майго, Казіміра Нямцэвіча, вілкамірскага стольніка, дзеда майго дзеда; ён быў паказаны на каленях, са складзенымі рукамі, у пунсовым плашчы — маліўся перад распяццем, што стаяла на століку. З гэтага пакоя можна было перайсці ў іншы, таксама прасторны. Памятаю, што стаяў там гадзіннік з боем: на яго падстаўцы была намалёваная немка, якая іграла на шпінеце (маленькім клавікордзе. — А. М.), а за ёй малады немец, што ўторыў ёй на флетраверсе. Адсюль дзверы вялі ў спальню майго дзеда. Ложак вельмі вузкі, пунсовая коўдра з атласу, над ложкам — шабля, панцыр і шлем, у якіх мой дзед звычайна вырушваў з хаты, бо належаў да сапраўднай панцырнай харугвы. Над галавой — абраз маці божай Чанстахоўскай. На паліцы (як я пазней даведаўся) ляжалі наступныя кнігі: «Жыцці святых», «Казанні» Скаргі, Тацыт, Гарацый, «Новыя Афіны» (Хмялеўскага. — А. М.), «Сто страў і вока», кантычкі, Каханоўскі, «Хронікі» Мехавіты і Бельскага (Нямцэвіч, I, 11–12).

...І яшчэ адно апісанне з Брэстчыны. Вялізны, двухпавярховы палац у Волчыне, дзе нарадзіўся апошні польскі кароль Станіслаў Аўгуст. Нямцэвіч, які не раз бываў там, бачыў «багата мэбляваныя залы і пакоі», Сярод партрэтаў выдзяляліся «постаці ў натуральны рост двух каралёў Аўгустаў (саксонцаў. — А. М.), жонкі Аўгуста III у каштоўнай, на кітовым вусе, сукенцы, на якой былі вышыты папугаі, што елі вінаград, а таксама партрэт Карла XII, партрэт маці караля, якая трымала за руку сямігадовага Станіслава Аўгуста, апранутага ў белы жупанік і пунсовы кунтушык. Сцены дзвюх залаў былі пакрыты мармурам і залатымі ліштвамі — адным словам, усё тут выглядала па-панску» (Нямцэвіч, I, 41–42).

Працытаваныя ўспаміны, а таксама іншыя мемуарныя крыніцы сведчаць, што на працягу XVIII стагоддзя ўнутраны выгляд шляхецкага жылля істотна змяніўся. Павялічвалася колькасць пакояў. У багатых палацах з'явіліся хоры для музычнай капэлы. Падвойнымі і прыкметна большымі сталі рабіць вокны. Калі ў XVII стагоддзі ў ваконных рамах звычайна нацягвалі балонкі са звярыных пухіроў, зашмальцаванае палатно або vascaваную паперу, то цяпер устаўляюць шкло, часта замежнае, «люстраное». Гладкую столь (раней яна «рэзалася» бэлькамі на чатырохвугольнікі) пачалі пакрываць алейнымі малюнкамі на антычныя тэмы. А Кароль Радзівіл рашыў здзівіць гасцей нясвіжскага палаца пакоямі, у якіх столь замянялі... акварыумы. На змену «старым падлогам з простых дошак ці, сама болей, з пліт (паркету. — А. М.) сталаярскай работы, якія ачышчаліся ад бруду і

пылу анучай, прыйшлі падлогі з тых жа пліт, квадратамі ўкладзеных, але іх ужо не мылі, а васкавалі; ходзячы па іх, слізгаліся, нібы па лёдзе» (Кітовіч, 512). У гасціных пакоях падлогі высцілаліся кілімамі.

Той жа Кітовіч сцвярджае, што ў XVIII стагоддзі сцены, якія раней звычайна бялілі вапнай, пачалі пакрываць тканінамі і дыванамі. «Абіўка ў панскіх пакоях была або з габеленаў, або з самаробных тканін, або з купленага адамашку — гэты лічыўся самым шыкоўным; сапраўды выглядаў ён прыгожа, асабліва калі сцены былі густа залатым галуном абшытыя. Колер адамашку быў розны: пунсовы, зялёны, жоўты, блакітны; якога колеру была абіўка, такія ж і фіранкі на вокнах, звычайна з тафты, і крэслы, і канапы, усё ў адным колеры, па якому называўся пакой, напрыклад: пакой жоўты, зялёны і г. д.» (Кітовіч, 508–509). Потым «увайшлі ў моду палатняныя шпалеры ў маляваныя кветкі і розныя фігуры — вясёленькія, хоць дрэнныя і нетрывалыя. Затым насталі папяровыя шпалеры, такія ж з выгляду, што і палатняныя, але больш танныя, бо цана аднаго локця (каля 65 см. — А. М.) упала за панаванне гэтага караля (Аўгуста III. — А. М.) да аднаго злотага. Таму ўжо папяровымі шпалерамі былі абабіты ўсе дамы — не толькі адны панскія пакоі, але і меншай шляхты, і мяшчан, і ксяндзоў-плябанаў. Паны ж, заўсёды пагарджаючы тым, што стала ўсеагульным, і жадаючы заўсёды мець нешта новае, пачалі пакрываць сцены італьянскімі фрэскамі, маляванымі па свежай тынкоўцы; ацэньвалі іх паводле таго, якая рука іх рабіла — добрага мастака ці дрэннага. Колькі раней каштавала адамашкавая абіўка ўсяго палаца, якая да таго ж заставалася ўнукам, столькі цяпер каштавала маляванне аднаго пакоя; і паколькі такое малявідла нельга рабіць фарбамі, вадой разведзенымі, таму яно хутка сапсуецца, пасля некалькіх год абрыдне для моднага пана. З'явіцца жаданне асвятляць малюнкi, знішчыць ранейшыя і выдаць грошы на новыя. Да таго малявання яшчэ дадаюць аздобы з гіпсу, пазалочаныя ліштвы, карнізы і панелі або ніжнія абводы» (Кітовіч, 511).

Сцены ўпрыгожвалі таксама кілімамі, габеленамі, карцінамі (у Нясвіжы віселі нават палотны Рэмбранта), партрэтамі «прашчураў» (часта — «чужых», купленых разам з палацам). Над ложкамі прымацоўвалі зброю — шаблі, пісталеты. У куцы затыкалі пасвенчанае зелле, вянкi, падвешвалі страусавыя яйкі, якія нібыта засцерагалі дом ад пажару. Самае віднае месца на сцяне займалі люстэркі, вырабленыя як у замежных, так і мясцовых мануфактурах (у Налібаках, Урэччы).

Чым жа асвятляліся пакоі? У бяднейшай шляхты — той жа лучынай, што і ў сялян. Толькі мацавалася яна не ў шчылінах і не на прыпечку, а ў спецыяльных металічных стаяках (лучніках) або на краце, падвешанай да столі. Рабіліся каганцы: топленым тлушчам запаўняўся гліняны ці металічны посуд, у цэнтры ж яго памяшчаўся кнот (радзей анучка). З лою ці воску адлівалі ў формах свечкі (з часам іх сталі таксама прадаваць у аптэках). Для свечак жа спатрэбіліся пераносныя ліхтары, шчыпчыкі для абразання кнатоў, сярэбраныя каптуркі, каб пагасіць полымя. Потым, сцвярджае мемуарыст, «прыйшлі люстры люстэркавыя — у бронзавых рамах, шчодро агнямі пазалочаных. Іх прыбівалі да сцен разам з крышталёвымі падсвечнікамі (...) Апрача насценных ужываліся таксама люстры, падвешаныя да столі, — велізарныя, з крышталю, на дзесяць і болей свечак — калі запальвалі іх, пакой, шчодро золатам аздоблены, літаральна гарэў ад святла» (Кітовіч, 311). Падвешаныя да столі падсвечнікі называліся павукамі або каронамі, мацаваліся яны часта на аленевых рагах.

«У мэблях, — працягвае Кітовіч, — таксама наступіла змена: прыдумалі крэслы і канапы з пазалочанай у розныя ўзоры скуры. Потым прыйшлі крэслы, плеченыя ў клетку з трысця, з драўлянымі парэнчамі і ножкамі; затым настала пара розных складаных сталоў, секрэтэраў і шафаў рознай велічыні і формы; адны былі лакаваны кітайскай аліфай, другія інкруставаны косцю або адметнай драўнінай, трэція змочваліся дзеля шкляной гладкасці і ззяння азотнай кіслатой, а потым націраліся сукном, хвашчом і сталярскімі стружкамі да таго часу, пакуль не станавіліся гарачымі і не набіралі бляску. Ручкі да такіх корпусаў і акуцці для замкоў рабілі са срэбра, з бронзы, з латуні, у агні пазалочанай. Калі шафа была вышыней у рост чалавека і мела паддоўжныя дзверы зверху ўніз, называлася шафай, калі была нізкай, у палавіну чалавечага росту або некалькі вышэй грудзей, і мела адну над другой папярэчныя шуфляды, накіштаваны паверхаў, з асобнымі замкамі да кожнай шуфляды, называлася пісьмовым сталом. Калі ж была падобная да стала на нагах, з адной шуфлядай, якая зверху замыкалася наўскасяк дзверцамі, калі дзверцы адчыняліся і апускаліся гарызантальна ўніз, на высуваную ножку, спецыяльна да гэтага даставаную, і служыла замест століка да пісання, называлася канторкам; старэйшыя людзі такія шафы і канторкі называлі пюпітрамі» (Кітовіч, 512–513).

Мэблюючы пакоі, асабліваю ўвагу ўдзялялі сталам і столікам. У багатай шляхты яны былі замежнай — нямецкай, французскай, італьянскай або нават турэцкай — работы. Вялікай папулярнасцю

карысталася масіўная мэбля гданьскіх майстроў. Сталы і столікі «засцілалі рознымі дыванамі: турэцкімі, персідскімі, касматымі, гладкімі, шаўковымі, шарсцянымі, вышыванымі золатам і срэбрам або без золата і срэбра; а таксама сукном, вышываным у розныя кветкі і фігуры, з шаўковымі кутасамі навакол» (Кітовіч, 509). Каб дыван або абрус не ўкралі, яго нярэдка прыбівалі да стала цвікамі.

У першай палавіне стагоддзя сядзелі звычайна на доўгіх лавах, прымацаваных да сцяны. Потым на змену ім прыйшлі гданьскія канапы і крэслы. Але паколькі яны былі дарагія, то, паводле Кітовіча, паступова ўвайшлі ў моду табурэткі, «высціланыя конскім воласам, а зверху абабітыя спачатку грубым палатном, затым жа — нейкай іншай тканінай». Пашырыліся розныя лёгкія зэдлі. Прывілей сядзець у глыбокіх, мяккіх і аздобленых крэслах застаўся за самымі старымі і паважанымі асобамі — бывалі выпадкі, што іх у крэсле прыносілі за стол і ў крэсле адносілі.

У кутах сталовага пакоя стаялі буфеты («крэдансы», «шафы») на посуд. Яны звычайна складаліся з дзвюх частак: ніжняй (з шуфлядамі) і верхняй (адкрытай або зашклёнай). У багатых палацах посуд захоўваўся ў асобным памяшканні, пад аховай даверанага слугі. У час балявання ён жа пільнаваў, каб госці не пакралі фарфоровыя талеркі або крыштальныя келіхі (здаралася такое даволі часта).

Адзенне захоўвалі (нават у дамах заможнай шляхты) у драўляных скрынях (куфрах). Адпраўляючыся ў падарожжа, іх зручна было ўзяць з сабой як багаж. У куфрах, акаваных жалезам і замкнутых адмысловымі ўнутранымі замкамі, хавалі грошы і каштоўныя ўпрыгожанні. Такія «касы» стаялі звычайна ў спальні гаспадара, пад яго пільным наглядам. Шафы для адзення пачалі ўваходзіць у моду толькі ў другой палавіне XVIII стагоддзя. Зноў жа асабліва цаніліся гданьскія шафы, інкруставаныя кавалкамі каштоўнай драўніны, сярэбранымі бляшкамі; але з'яўляліся і мясцовыя падрабкі пад «гданьскі тавар».

Істотныя метамарфозы адбыліся з месцам для сання. У пачатку стагоддзя мужчынам слалі пасцель на лаве — знізу клалі мядзведжую або воўчую шкуру, прыкрываліся кажухом ці «апанчой». Жанчынам дазвалялася спаць на сенніках, набітых саломай або сенам. Падушкі былі рэдкасцю. Нават магнаты, згадвае Матушэвіч, любілі летам спаць на сене ў гумне. Але з 30–40-х гадоў пашырылася «саксонская мода» на выгудную, мяккую пасцель, падушкі і пярыны. Шырокія, «сямейныя» ложка ставіліся ў асобным пакоі («алькове») «галавой да сценкі, а нагамі на сярэдзіну пакоя». Ложак акаляўся фіранкамі пад колер абіўкі на

сценах, прыкрываўся балдахінам, упрыгожаным у верхнім «вузле» пуком страусавых пер'яў. Ідучы спаць, на галаву нацягвалі «духанку» — начную шапачку, вышытую залатымі або сярэбранымі ніткамі. Халодную пасцель загадзя награвалі «шкандэлямі» — металічнымі пасудамі, напоўненымі гарачай вадой або вуголлямі.

Аднак і ў другой палавіне стагоддзя выгудныя ложкаў былі далёка не ва ўсіх членаў сям'і. Моладзь па-ранейшаму спала «паспартанску», на цвёрдай лаве або тапчане (аднак ужо з падушкай). Калі ж з'язджалася шмат гасцей, «тады на начны супачынак месціліся некалькі сем'яў у адной зале, аддзяляючы кожную сям'ю шырмамі, асабліва чужых мужчын і жанчын — для ўсіх зносілі адусюль тапчаны; калі ж тапчаноў тых не хапала, тады ў зале расціралі салому і на ёй пекатом клалі розную пасцель — аднаму каля другога, адной каля другой» (Кітовіч, 507–508).

Пры тагачасным абжорстве і п'янстве на той пасцелі здараліся розныя непрыемныя выпадкі (раніцай іх прыпісвалі розным «злым духам»). «Ставіць каля ложкаў начныя гаршкі звычайно тады не было, Хто быў сумленны, выходзіў, не баючыся схіпіць катар, з патрэбай на двор, хаця там і трашчэў мароз, хто ж не хацеў задаваць сабе такую прыкрасць, той заліваў на каміне агонь, які звычайна трэскам будзіў гасцей і палохаў іх» (Кітовіч, 508), Каб пазбегнуць усіх непрыемнасцей, з сярэдзіны стагоддзя сталі вазіць з сабой не толькі складаныя ложкаў, але і складаныя унітазы. Бралі з сабой у дарогу таксама металічныя тазы, каб было ў чым памыцца раніцай, паліваючы рукі вадой з рота. Ванны тады толькі ўваходзілі ў моду (усе, напрыклад, са здзіўленнем аглядалі радзівілаўскую ванну, адлітую з блакітнага шкла ў Налібаках). Мылася ж шляхта ў лазнях, якія розніліся ад сялянскіх хіба толькі тым, што дым з печкі ішоў не ў сярэдзіну, а праз комін ды на двор. Палілі ў печках спецыяльныя хлопцы («лазеннікі»), калі ж яны яшчэ і хвасталі паноў венікамі, то зваліся «веннікамі». У Беларусі і Літве, сцвярджаюць мемуарысты, тады існаваў сапраўдны «культ лазні». Пра яе ўспаміналі нават у завяшчаннях. Актам міласэрнасці лічылася «забеспячэнне жабракам магчымасці папарыцца ў лазні»^[82].

Адзенне, абутак, упрыгожанні, зброя

Ад вонкавага і ўнутранага выгляду жыцця прайдзем цяпер да выгляду яго насельнікаў — тагачасных людзей. У іх адзенні,

абутку, аздобах, прычосцы ў XVIII стагоддзі адбыліся вельмі істотныя змены — сапраўдны пераварот.

Па-першае, самаробныя тканіны ўсё больш выпцяняюцца крамнымі, у тым ліку з мясцовых мануфактур — шарсцяных, палатняных і шаўковых ткальняў у Гродне, Слоніме, Нясвіжы, Ружанах. Калі раней, пры натуральнай гаспадарцы, амаль уся апрадка шылася на месцы, «сваімі рукамі», то цяпер пашыраецца і крамнае, завознае адзенне, у першую чаргу жаночае і дзіцячае. Сяляне купляюць шапкі, хусткі, пацеркі, зрэдку чаравікі, шляхта — капелюшы, панчохі, бялізну, рукавічкі, паясы. Для мясцовых моднікаў прызначалася, напрыклад, прадукцыя гродзенскіх мануфактур Тызенгаўза, якія выраблялі паясы, панчохі, карункі, запінкі, гузікі, стужкі, хусткі. Апрача таго, магнаты «выпісвалі» абноўкі з Варшавы і Парыжа. Але каштавалі яны дорага. Нават Кароль Радзівіл раіў свайму брату Гераніму, каб той тканіны на «шлюбны касцюм» заказаў — дзеля ашчаднасці — не ў Варшаве, а «ў Слоніме і Клецку», шыў жа адзенне ў Нясвіжы.

Па-другое, у XVIII стагоддзі ў Беларусі хутка пашыраецца заходнееўрапейская мода. Традыцыйнае мясцовае («сармацкае») адзенне ўступае месца «нямецкаму» і «французскаму» — гэты працэс, сцвярджае Кітовіч, асабліва ўзмацняецца з 30-х гадоў, з часу ўступлення на трон саксонца Аўгуста III. Мяняюцца «арыентацыі». Калі ў XVII стагоддзі, у час войнаў з туркамі, пераважалі «ўсходнія» ўплывы (удзельнікі паходаў прывозілі з сабой здабытае ў ворага адзенне, па ўзору якога шылася і мясцовае), то цяпер заканадаўцамі моды з'яўляюцца Дрэздэн і Парыж. У мужчын доўгія і шырокія кунтушы і жупаны ўступаюць месца куртатым еўрапейскім касцюмам — «тройкам», фракам. Знікаюць высокія боты. Мяняецца прычоска: калі ў XVII стагоддзі галаву, пакінуўшы чуб, мужчыны старанна галілі, але затое адпускалі доўгія вусы (радзей, у знак жалобы, бараду), то цяпер яны аддаюць перавагу доўгім валасам (іх адсутнасць прыкрываецца парыком), а нашэнне вусоў абвешчаецца «дрэнным тонам». Вонкавы выгляд мужчыны становіцца ў XVIII стагоддзі яго своеасаблівай візітнай картачкай. Па адзенню тады меркавалі аб сацыяльна-палітычных поглядах чалавека, яго належнасці да кансерватараў-«сарматаў» або рэфарматараў-«касмапалітаў». Палітычны характар, напрыклад, мела ў час сейма 1788–1791 гг. масавае вяртанне мужчын да традыцыйнай нацыянальнай вопраткі.

Яшчэ больш залежала ад капрызаў моды жаночае адзенне. Яго фасоны (асабліва чэпчыкаў і сукенак) мяняліся ледзь не кожны год.

Таму сёння жаночай вопратцы XVIII стагоддзя будзе цяжка даць нейкую адзіную характарыстыку. Аднак усё ж можна гаварыць аб агульным накірунку развіцця — да «распрыгонення белагаловых». У XVII стагоддзі лічылася нетактоўным агаліць хаця б кавалак шыі, хаця б рукі. Цяпер жа прыхільніцы заходняй моды (згадаем тую ж Франусю з Гродна) адсланяюць нават плечы і грудзі. Дэкальтэ набывае такую «глыбіню», як ні ў які іншы перыяд. У жаночым адзенні пачынаюць пераважаць яркія, насычаныя, «карнавальныя» колеры — зялёны, жоўты, блакітны, пунсовы. Урэшце, жаночае адзенне дапаўняецца ўпрыгожаннямі. Раней, калі жонкі сядзелі ў хатняй адасобленасці, каштоўныя пярсцёнкі, ланцужкі і запінкі насілі пераважна мужчыны. Цяпер жа, «зыхадам жанчыны ў людзі», яна стала нагадваць «вітрыну ювелірнага магазіна».

Сялянскае адзенне, вядома, не залежала і не магло залежаць ад раптоўных павеваў моды. Яно заставалася традыцыйным. Больш таго, у XVIII стагоддзі сяляне апраналіся, па падліках спецыялістаў, нават горш, чым у XVI стагоддзі: у выніку працяглых войнаў на кожнага чалавека стала менш прыходзіцца палатна і скуры^[83]. Прыгонная вёска амаль не ведала (за выключэннем хустак, пацеркаў, стужак) крамных, завозных вырабаў. Усё — і дамацканыя сярмягі, і палатняная бялізна, і лыкавыя лапці, і шапкі з футра — рабілася ўласнымі рукамі. У адзенні пераважалі шэры, чорны і белы колер. Аднак апісанні мемуарыстаў, у першую чаргу Кітовіча, пераконваюць нас, што сялянская вопратка не была такой беднай, як нам часта здаецца сёння. Апрача штодзённага, рабочага, было і святочнае, больш дарагое і яркае адзенне (шляхта амаль не ведала такога размежавання). На жаночых кашулях, спадніцах, гарсэціках, фартушках чырвонымі і чорнымі ніткамі вышываўся народны арнамент. Па святах мужчыны з больш заможных сем'яў насілі боты, а жанчыны — чаравікі. Касцюм дапаўняўся самаробнымі саламянымі капелюшамі і купленымі ўпрыгожаннямі — поясам, каралямі, меднымі колцамі.

Гаворачы пра вясковае адзенне XVIII стагоддзя, Кітовіч падкрэсліваў, што ў розных «правінцыях» Рэчы Паспалітай яно мела свае асаблівасці. У адрозненне ад «кракаўскага» ці «мазавецкага» селяніна «рускі (украінскі і беларускі. — А. М.) мужык насіў — як і сёння носіць — жупан, г. зн. сярмягу з простаю белай воўны, у поясе шырокую, з шырокімі рукавамі, даўжынёй жа да палавіны галёнкі; пад сярмягай, г. зн. жупанам — кашуля тоўстая, доўгая, чорная, у штаны запраўленая, у далёкай дарозе

казліным лоем вымазаная, каб паразітаў адстрашыць. Палатняныя штаны, затлушчаныя салам і дзэгцем ад колаў, вялікія, шырокія, як турэцкія шаравары — быццам торбы, яны абвісалі паміж нагамі, Зімою ж — суконныя, тоўстыя. На нагах — скураныя хадакі або лапці з лыка, падвязаныя аборамаі да ног, якія абкручваліся анучамі; такім жа шнурком была нага па штанах перавязана ў палавіне лыткі. На сярмязе або на кашулі пад сярмягай — шарсцяны пояс хатняй работы, часцей за ўсё з чырвонай воўны. На галаве — высокая шапка, аколеная вузкай палоскай з чорнага баранчыка, з чырвоным верхам французскага сукна. Барада ў некаторых голеная, у некаторых, асабліва пасечнікаў, адпушчаная доўга. Ідучы ў далёкую дарогу, бралі ў запас па некалькі пар лапцёў з лыка і неслі іх звычайна, кожны свае, перавешаныя цераз плячо. Хадакоў у запас не бралі, замест жа падзёртых абувалі лапці з лыка, а калі русін дзе дарваўся да якой здыхляціны, то, выразаўшы з яе кавалак скуры, спрытна рабіў сабе хадакі, не патрабуючы для гэтага ні майстра, ні вучобы ў шаўца. Як у дарозе, так і дома адзяваліся аднолькава — з той толькі розніцай, што ў касцёл, на большае свята, ужывалі боты, апраналіся ў лепшае і чысцейшае адзенне. Летам — саламяны капялюх на галаве, у руках — тоненькі кіёчак для падпоры» (Кітовіч, 593–594).

Апрача сялянскага ў XVIII стагоддзі існавала і псеўдасялянскае адзенне. Насілі яго магнаты, якія пад уплывам французскіх сентыменталістаў, ідэй Русо забаўляліся «вясковай ідыліяй». Аднак апісанні такога псеўдаадзення таксама маюць для нас цікавасць, паколькі яно ў многім паўтарала сялянскія ўзоры.

Невядомы нам аўтар успамінаў пра Кароля Радзівіла паведамляе, што ў Альбе каля Нясвіжа «пейзанкі» ў «свята» былі апрануты ў палатняныя кашулі з доўгімі і шырокімі рукавамі і такія ж палатняныя чэпчыкі. «Пунсовая спадніца з калючай шарсцяной тканіны густа фалдавалася, знізу абшывалася вузкай залатой аблямоўкай. Паркалёвы фартушок у розныя, меншыя і большыя, кветкі абшываўся той жа аблямоўкай. Скураны чырвоны гарэцік злёгка шнураваўся. Да гэтага — чырвоныя шнураваныя боцікі, капелюшы з іспанскай саломкі, па-вясковаму плеценыя». «Штодзённая» ж апрадка «альбанскіх сялян» была значна прасцей: «Звычайны палатняны чэпчык, кашуля з дамадканага палатна, з шырокімі рукавамі, вышываная зялёнай вышыўкай, спадніца палатняная, без фартушка». Мужчыны ў Альбе хадзілі на «вясковую работу» ў зялёных жупаных, падпярэзаных жоўтымі шарсцянымі паясамі, у шараварах, круглых саламяных капелюшах, скураных чорных ботах або «хадачках, шнураваных раменьчыкамі

вышэй кален». Такі «строй» псеўдажыхары «альбанскай вёскі» насілі па прыкладу самога Кароля Радзівіла амаль усё лета. Суседзі дзіваліся з такога дзівацтва нясвіжскага магната, але той адказваў, што ў «сялянскім» адзенні куды зручней, чым у «французскім».

Ну, а як апранаўся той жа Радзівіл, калі вяртаўся з Альбы ў замак, калі з'яўляўся на пасяджэнне сейма або на сталічны бал? Мемуарысты адзінагалосна сцвярджаюць, што яго адзенне было вельмі багатым, аздобленым каштоўнымі каменнямі, але традыцыйным, «сармацкім» — гэтым Пане Каханку хацеў падкрэсліць сваё адмоўнае стаўленне да ўсякіх рэформ. «Хаця князь у звычайныя дні апранаўся вельмі сціпла — у ахайны дымчаты кунтуш і такую ж зялёную куртку летам, у такое ж суконнае адзенне зімой, аднак перад гасцямі ці на святы любіў выступаць багата і шыкоўна: або ў сваім альбанскім мундзіры (жупан блакітны, а кунтуш саламянага колеру), або ў мундзіры Віленскага ваяводства — менавіта такім ён і з'явіўся перад намі ў той момант. Быў на ім цёмна-сіні кунтуш з найлепшага галандскага фалендышу (тонкага сукна. — А. М.) з пунсовымі адваротамі і таксама пунсовы жупан з альтамбасу (тоўстай шаўковай тканіны з золатам. — А. М.) у залаты дробны ўзор; запінка і гузікі з рубінамі, а таксама багаты персідскі пояс, які ззяў усімі колерамі вясёлкі» (Крашэўскі, I, 114–115).

Прыкладна так жа выглядала адзенне сярэдняй і нават дробнай шляхты. Вядома, бедная, «шарачковая» (ад світак з шэрай воўны) не магла ўгнацца за магнатамі, якія нават у будзень насілі кунтушы і жупаны з пунсовых («кармазынавых») тканін, закупленых у Гданьску, Каралеўцы ці Варшаве. Але кожны «шарачок» усё ж імкнуўся пераняць «вялікапанскую» моду, аддаваў за свае ўборы апошні грош. «Не ведалі паны, як ім стаць адметнымі ад шляхты; якую б моду яны ні прыдумалі, неўзабаве бачылі яе на шляхце. Загадаў пан высадзіць сабе кунтуш навокал жэмчугам, шляхціц, хаця яму трэба было абдзерці з жэмчугу жонку і дачку, павінен быў таксама па-панску свой кунтуш аблямаваць або хаця б з серабра нарабіць гузічкаў, падобных да жэмчугу. Прышпіліў пан да кунтуша якую багатую аздобу з брыльянтаў і іншых каштоўных каменняў — сын заможнейшага шляхціца тут жа выцыганьваў у маці, сясцёр, цёткаў, сваячак завушніцы, бранзалеткі, пярсцёнкі, з якіх рабіў сабе падобную форму, хоць і менш каштоўную аздобу» (Кітовіч, 489). Па вонкаваму выглядзе дробнага шляхціца часта нельга было адрозніць ад тых жа Радзівілаў ці Сапегаў. Генрыка Жавускага ў беларускім маентку яго бабкі вучыў чытаць далёкі

збяднелы сваяк, «кожны дзень апрануты ў кунтуш пад колер рэвеню, блакітны жупан і сярэбраны літы пояс. Запінка ў яго была брыльянтавая і боты са штыльпамі (лакіраванымі паяскамі-аздобамі. — А. М.). Двойчы ў дзень мяняў ён кашулі; ні халатаў, ні капотаў не прызнаваў і адразу ж, устаўшы з пасцелі, апранаўся, нібы на балю». «Шляхецкая мода» была адносна адзіная яшчэ і таму, што магнаты мелі звычай «са свайго пляча» дарыць «рэзідэнтам» адзенне, якое ўжо крыху абнасілася.

Традыцыйная шляхецкая апратка падрабязна апісана ў Кітовіча. Асноўнымі часткамі «мужчынскага гардэроба» да сярэдзіны XVIII стагоддзя з'яўляліся кунтуш, жупан і штаны («порткі»). Крой іх быў запазычаны пераважна з «усходняга» (турэцкага, венгерскага) адзення. Кунтуш — гэта нешта накшталт каптана або світкі, верхняя апратка з характэрнымі «разразнымі» рукавамі. Даўжыня яе мянялася. У пачатку стагоддзя кунтушы насілі вузкія і доўгія — амаль да зямлі. Часам шарсцяная тканіна «падбівалася» футрам — і тады яны служылі нечым накшталт сённяшняга паліто. У 40–50-я гады кунтуш стаў карацейшым (да калена) і лягчэйшым — шылі яго нават з баваўняных і шаўковых тканін. Вялікае значэнне прыдавалася аздобам. Старэйшая шляхта, згадвае Кітовіч, «у будні дзень насіла суконныя пунсовыя жупаны, да якіх пад шыяй прышывалі маленькія сярэбраныя або пазалочаныя гузічкі з дробненькімі рубінамі, асаджанымі па баках. Насілі таксама суконныя кунтушы з шасціма вялікімі гузамі ў форме пладоў глогу — велічынёй з арэх; гэтыя гузы былі з тонкага вырабу белага серабра або прэста пазалочаныя з маленькімі рубінамі...» (Кітовіч, 487). Бяднейшая шляхта замест каштоўных каменяў ужывала шклянныя падробкі, якія завозіліся з Чэхіі.

Пад кунтуш звычайна паддзяваўся жупан. На яго ішлі больш лёгкія тканіны — шоўк, паркаль, а невідочны зад рабіўся з суравога палатна. Даўжынёй ён быў такі ж, як і кунтуш. У тых выпадках, калі жупан насіўся наверх, без кунтуша, шыўся ён з шарсцяных тканін, падбіваўся ватай.

У XVIII стагоддзі існавалі шматлікія разнавіднасці кунтуша і жупана. Кунтуш без выразаў («адлётаў») на рукавах называлі чэхманам. У розны час уваходзілі ў моду чамары, кубракі; мяняліся тканіны і іх колеры.

Зверху кунтушы абавязкова падпязаваліся паясамі. Спярша яны былі «шаўковыя, вязаныя, з махрамі, з канцамі, кручанымі ў шнуркі, рознага колеру, але часцей за ўсё пунсовага». Потым на змену ім прыйшлі «турэцкія, персідскія і кітайскія паясы — апошнія рабіліся з такой тонкай воўны, што пояс, шырынёй у два

локці (каля 1,3 м. — А. М.), можна было перацягнуць праз пярсцёнак». Урэшце сталі моднымі «случкія паясы, якія па багаццю і прыгажосці зусім не ўступалі персідскім і турэцкім. Кожны такі пояс, багаты або звычайны, меў на канцы вышытыя словы: «Тканы ў Слуцку», якімі розніўся ад персідскага і турэцкага» (Кітовіч, 473). У славурых случкіх вырабаў адзін бок быў звычайна святлейшы, другі — цямнейшы (на выпадак жалобы). А паколькі мода патрабавала, каб пояс быў не толькі доўгі, але і шырокі, то «скручвалі разам па два і па тры паясы, бяднейшыя ж моднікі ў сярэдзіну ўкладвалі ручнікі, прасцірадлы або пакулле». Спераду прывязваўся «гуз», які, «нібы бохан хлеба», абвісаў ледзь не да каленяў. Слуцкія паясы, тканыя з залатых і сярэбраных нітак, упрыгожаныя густоўным арнамантам, цаніліся вельмі дорага — ад 60 да 500 чырвоных злотых, столькі ж, што і пара татарскіх коней («бахматаў»).

«Споднім» адзеннем служылі мужчынам «порткі», шытыя ў шляхты і багацейшых мяшчан «з французскага пунсовага сукна або з блакітнага адамашку ці атласу». Па швах у кроку такія штаны часам упрыгожваліся «залатым або сярэбраным галуном». Трымаліся «порткі» на матузку («учкуры»), які завязваўся ў шляхты спераду, а ў сялян збоку. Потым увайшлі ў моду гузікі, што зашпіляліся нямецкім спосабам. Пад жупанам і «порткамі» насілі доўгія кашулі, завязаныя пад шыяй тасёмкай, і палатняныя «гаці».

Зімой на кунтуш «накідвалі падшытую пунсовым атласам ваўчуру, якая трымалася на тоўстым сярэбраным або залатым шнуры з кутасамі, пад шыяй завязанымі. Ваўчуры тыя, седзячы ў павозцы, уздымалі ў рукавы, каб атуліцца імі; ходзячы ж пеша або едучы конна, завешвалі на сябе за той шнурок набакір, гэта значыць прыкрываючы адно плячо і бок, а другое выстаўляючы навідоку; калі ў тое плячо рабілася холадна, перакручвалі ваўчуру на застыглы бок» (Кітовіч, 483–484). Акрамя ваўчур, якія шыліся з воўчых і мядзведжых шкур, а часам з баранчыка, насілі суконныя бякешы (звычайна жоўтага колеру), па форме жупана прыталеныя і футрам падбітыя. Потым на змену бякешам прыйшлі кярэі (ужо непрыталеныя). У Беларусі і Літве, сведчыць Кітовіч, кярэі «падшывалі мядзведзямі, чорнымі або шэрымі». Летам і восенню падарожніка ахоўвала ад дажджу і пылу пунсовая апанча з каптурыкам ці плашч («апанча», «дэлія»). Як і кунтуш, усё, што апраналася зверху яго, упрыгожвалася «гузамі» з каштоўных каменяў або — калі не ставала грошай — шклянымі падробкамі.

Круглы год шляхта насіла футравыя або абшытыя футрам шапкі (каўпакі). Летам у іх было гарача, таму хадзілі, трымаючы шапку ў

руках ці «павесіўшы яе на вуха». Святочныя каўпакі шыліся з сабаліных шкурак, упрыгожваліся бліскучымі каменнямі і плюмажам («кітай») з чапліных пер'яў. Такая шапка каштавала дорага; заўсёды знаходзіліся аматары «памяняць яе на развітанне» або проста ўкрасці. Таму сабаліны каўпак не здымалі нават на балі, нават за сталом. На працягу XVIII стагоддзя форма шапак некалькі разоў мянялася. «Пасля канфедэратак прыйшлі казацкія шапкі з высокім верхам і вузкім баранчыкам, неглыбока высціланыя. Потым увайшлі ў моду шапкі з высокімі баранамі, з пляскатым верхам». Называлі іх кучкамі, або крымкамі. Урэшце, «пачалі летам ужываць шапкі з верхам з блакітнай шаўковай тканіны — для лёгкасці і прахалоды» (Кітовіч, 475). Саламяныя капелюхі, якія лічыліся тады выключна сялянскім строем, шляхта насіла крадком, толькі на ўласнай сядзібе.

Урэшце, некалькі слоў пра мужчынскі абутак. Боты, паводле Кітовіча, шыліся тады «трох колераў: жоўтыя, чырвоныя і чорныя. Халява ў бота была кароткая, закрывала ззаду толькі лытку, спераду ж, даўжэйшым ад задняй часткі канцом, віхлярам званым, — палавіну калена. Прасторная халява, разлічаная так, каб змясціць шырокія нагавіцы портак, складалася нібы з дзвюх палавінак, сшытых па баках. Напятак у бота быў умацаваны драўляным лубам, засаджаным паміж скурамі, — каб не выкрыўляўся і не моршчыўся; пад напятам — жалезная падкоўка таўшчынёй у тры пальцы, у паноў беленая або нават сярэбраная, у бедных жа слуг толькі напільнікам крышку выгладжаная. Потым, пры Аўгусте III, пашырыліся падкоўкі пляскатыя — накішталь конскіх — трыма цвікамі да падэшвы прыбітыя. Урэшце, закінулі розныя падкоўкі, на іх месца прыйшлі скураныя абцасы — такія, як у нямецкіх ботах, або крыху ніжэйшыя...» (Кітовіч, 477). Дробная шляхта задавальнялася больш таннымі чорнымі ботамі — адсюль пайшла прымаўка: «Знаць пана па халявах». Зімой ступні ног абкручвалі анучкамі, боты ж высцілалі саламянымі «вехцямі». «Самыя вялікія паны, сенатары, гетманы, якія хадзілі ў нацыянальным адзенні, бралі для ботаў салому. Абавязкам хлопцаў, гайдукоў і паюкоў было кожны дзень класці пану ў боты свежыя вехці, настрыгаючы салому паводле меркі нажніцамі або пераціраючы яе ў руках па той жа мерцы» (Кітовіч, 481). У сярэдзіне стагоддзя, калі пачалі васкаваць падлогі, «анучкі, а потым і вехці былі скасаваны». Іх месца занялі ваўняныя шкарпэткі і лямцавыя вусцілкі. Тады ў пакоях стала чысцей, хаця, выказвае шкадаванне мемуарыст, «для цеплыні і здароўя лепшыя

ад розных укладак былі саламяныя вехці, бо салома выцягвала вільгаць, ад лішку якой у многіх жахліва смярдзяць ногі».

Шкарпэткі і вусцілкі — не адзіная «чужаземная навацыя» сярэдзіны XVIII стагоддзя. Як ужо гаварылася, традыцыйны, «сармацкі», строй тады быў паступова заменены «саксонскім». З каралеўскага двара заходнееўрапейская мода пашыралася на магнацкія палацы, адтуль жа — на шляхецкія засценкі.

У новага адзення былі не толькі гарачыя прыхільнікі, але і зацяттыя ворагі. Спачатку яно выклікала абурэнне і нават жах. Вось як апісвае Нямцэвіч свае дзіцячыя ўражанні ад першага чалавека, які прыехаў у Скокі, апрануты па замежнай модзе: «Калі вялася тая спрэчка, раптам заехала пад ганак карэта, два паюкі ўзялі пад пахі і высадзілі нейкага пана. Гэта быў пан Асалінскі, падляшскі падкаморы з Тапарова. Ніколі чалавечая постаць не здзівіла мяне болей; дагэтуль я бачыў толькі грамадзян, апранутых у айчыннае адзенне. Што ж тады бачу! Невысокага росту фігуру з закругленым брушкам, у панчохах, у пунсовых плюдрах (штанах. — А. М.) з залатымі стужачкамі ля кален, у кароткай зялёнай апратцы з залатымі пятліцамі, у белай камізэльцы з лямы (тканіны, ператыканай золатам. — А. М.), у прыпудраным парыку, ад якога чорныя муравыя стужкі звешваліся з абодвух бакоў на грудзі. Я аслупянеў і, памаўчаўшы доўга, гучна ўсклікнуў:

— Бацька, што ж гэта такое?

— Маўчы! — сказаў мне збянтэжана бацька. — Потым скажу табе» (Нямцэвіч, 1,9).

Аднак, нягледзячы на супрацьдзеянне сарматаў, праклёны ксяндзоў і насмешкі сатырыкаў, у другой палавіне XVIII стагоддзя новая мода стала пануючай. Фрак і камізэлька хутка выцеснілі і кунтуш, і жупан. У адным толькі ўсе яны былі падобныя да сябе — у каштоўных упрыгожаннях. Шляхта, якая насіла «нямецкі строй», «заўсёды перабольшвала ў шыкоўных галунах і вышыўцы, уздоўж кожнага шва ішлі галуны такой шырыні, што з-пад іх ледзь віднелася крышачку сукна. Потым пачалі багата вышываць зімовае адзенне, шоўкам — летняе. Завозілі тканіны з Францыі; вышыўка на іх была размешчана так, каб потым супала з належным месцам на адзенні. На манжэты рукавоў і горсы на грудзях куплялі да кашуль брабанцкія карункі. Пара іх, з горсам для адной кашулі, каштавала 50 чырвоных зл(отых). На вялікі баль вяльможныя паны апраналі адзенне з гузікамі, зробленымі з алмазаў, брыльянтаў і іншых самых дарагіх каменяў; у іншы ж час карысталіся гузікамі з серабра або золата...» (Кітовіч, 490–491).

Каштоўнымі каменнямі, золатам і серабром ззяў не толькі магнацкі фрак. З сярэдзіны XVIII стагоддзя «частымі сталі гадзіннікі, ланцужкі да іх, запінкі пад шыю з алмазаў або брыльянтаў і пярсцёнкі на пальцы» (Кітовіч, 483). Залатыя і сярэбраныя кішэнныя гадзіннікі («пектаралікі») насілі на відным месцы. Да такога ж ланцужка прывязвалі падвескі («дэвізкі») з рознымі фігуркамі на канцы. Існаваў нават звычай прычапляць гадзіннік да рукава. Залатымі і сярэбранымі ніткамі вышываліся замшавыя мяшэчкі на грошы. Брыльянтамі аздабляліся табакеркі, самыя розныя па форме. Паводле Кітовіча, вырабляліся яны з серабра, фарфору, чарапашага панцыра. Часам на табакеркі наносіліся партрэты каралёў і вьяльможаў.

Апісанне вонкавага выгляду тагачаснага мужчыны будзе няпоўным, калі абысці ўвагай зброю. Выходзячы з хаты, кожны шляхціц абавязкова падпярэзваў цяжкую шаблю або лёгкую шпагу. Яна была сведчаннем належнасці да «выбранага» саслоўя (у Беларусі насіць шаблі забаранялася нават багатым мяшчанам). Яна з'яўлялася ўпрыгожаннем: шабля падвешвалася на «пазалочаным або пасярэбраным паяску», а на ручцы і похве ззялі каштоўныя каменні. Упрыгожаннем, дадамо, каштоўным: Матушэвічу, напрыклад, бацька падарыў «шаблю з чыстага золата». Яна ж служыла для абароны або нападу ў шляхецкіх міжусобіцах. Аднак у XVIII стагоддзі шабля ўсё менш і менш выконвала сваю непасрэдную функцыю. У якасці зброі выкарыстоўваўся абух, які яшчэ называлі надзякам або чэканам. Кітовіч апісвае яго так: «Тоўстае дзяржальна даўжынёй ад зямлі да пояса; на тым канцы, які трымае рука, — авальная булдавешка з серабра або толькі пасярэбраная ці латунная; на другім канцы — моцна насаджаны на ручку жалезны, латунны або і сярэбраны малаток, падобны пляскатым канцом да шавецкага. Калі другі бок быў заклапаны сякерай, то зброю называлі чэканам, калі завострыны наўскасяк, то надзякам, калі ж быў закручаны ў колца, нібы абаранак, то звалі абухам». Страшная гэта была рэч у руках шляхціца, працягвае Кітовіч. «Шабляй адзін другому адсякаў руку, пераразаў ляпу, раніў у галаву, але кроў, якая цякла з праціўніка, тут жа спыняла заўзятасць. Калі ж абухам хто наносіў рану, часта смяротную, крыві не бачыў і таму — не бачачы яе — не адразу астыгаў, біў яшчэ і яшчэ і — не перацінаючы скуры — ламаў рэбры і трушчыў косці. Шляхта, якая хадзіла з тымі абухамі, часта адбірала імі здароўе ў сваіх прыгонных, а часам і жыццё... Быў гэта сапраўды разбойніцкі інструмант, бо калі хто каго агрэў вострым канцом

надзяка па завушку, то адразу заганяў навылет тое няўмольнае жалеза, забіваў насмерць» (Кітовіч, 467–468).

У адрозненне ад мужчын жанчыны зброі, вядома, не насілі — хіба які невялікі кінжал, або пісталецік на выпадак, калі ў дарозе нападуць разбойнікі. Але якраз у XVIII стагоддзі «слабы раней пол» ператварыўся ў «пагрозу для мужчын». Выйшаўшы з «хатняга запечка», жанчыны сталі пускаць у ход «сваю самую небяспечную зброю — какецтва». Многія справы, дзяржаўныя і прыватныя, сталі залежаць ад жаночай усмешкі, глыбіні дэкальтэ (прыгадаем словы тагачаснага польскага паэта-сатырыка І. Красіцкага: «Мы кіруем светам, а намі — жанчыны»). Прыгажосць, да таго ўмела падкрэсленая, абяззбройвала мужчын, рабіла іх нясмелымі і паслухмянымі. Нават бывалы Францішак Карпінскі збянтэжыўся, пабачыўшы ў белакежскім зацішшы адну з прадстаўніц радзівілаўскага роду: «Застаўшы яе з цалкам адслоненымі грудзямі, якія закрыць пры маім уваходзе яна не захацела, я пачаў сумны камплімент, аднак закончыць яго не здолеў, бо ўся мая ўвага расейвалася тымі прыгожымі грудзямі».

Такая смеласць у жаночым адзенні з'яўлялася, аднак, нават у канцы XVIII стагоддзя, не правілам, а хутчэй, выключэннем з правіла. «Французская» мода карэктавалася ў Беларусі патрыярхальнымі традыцыямі. Многія жанчыны, асабліва ў дробных засценках, па-ранейшаму хадзілі ў зашпіленых пад шыю каптанах і шырокіх спадніцах («амазонках»). Восенню і зімой на каптан надзявалі падбітую тонкім футрам юпку (з рукавамі або без іх), звужаны ў таліі казакін або жаночы кунтуш. Спадніца ж падбівалася ватай. Па старой яшчэ модзе апраналася, напрыклад, амаль стогадовая пані Апохоўская з Русінавіч, родная сястра прадзеда Фадзея Булгарына. На ёй была «доўгая, да каленяў, белая кофта з фальбонамі і з вузкімі рукавамі, карсаж са шнуроўкай з чорнымі стужкамі накрыж». На галаве — высокі чэпчык з шырокай чорнай стужкай (на знак удоўства). На нагах — чорныя башмакі са спражкамі, высокімі чырвонымі абцасамі. У руках — палка з залатой булдавешкай. Услед за Апохоўскай заўсёды хадзіла любімая пакаёўка з ключамі і мяшэчкам у руках (у мяшэчку тым былі «цукар, пернікі і дробныя грошы сіроткам»).

Старасвецкі жаночы каптан з 20-х гадоў XVIII стагоддзя ўсё часцей змяняўся кабатам (кабацікам). Ён «розніўся ад іншых доўгіх сукенак тым, што шнураваўся ззаду, а ўсе іншыя спераду, і не меў ззаду такіх складак, што ў шустах, рабронах і таму падобных сукенках ідуць праз усю спіну аж да нізу, які цягнецца па падлозе» (Кітовіч, 498).

У 30-х гадах кабацікі выйшлі з моды. На іх месцы з'явіліся раброны — доўгія сукенкі з цяжкай шарсцяной тканіны. «Зверху ў іх ішла шнуроўка, перашываная кітовым вусам (фішбінам), з выразным горсам, моцна пераціснутым — часам аж да млоснасці — той шнуроўкай, каб падкрэсліць тонкасць постаці». Выраз, спачатку маленькі, паступова павялічыўся настолькі, што «ўсе плечы, аж да лапатак і палавіна грудзей аж да сяродкаў не былі той сукенкай прыкрытыя; гэта стварала карціну, якая палохала вока сціплае і запальвала юрлівае; жанчыны, праўда, закрывалі тую спакусу сваімі хусцінкамі або страусавымі палятынкамі (пукамі пер'яў. — А. М.), але былі гэта такія прыкрыцці, якія вузкай палоскай накладзенага ценю яшчэ больш дадавалі бляску голаму целу, што прасвечвалася, нібы праз сетку або праз краты» (Кітовіч, 498). У адрозненне ад кабацікаў рукавы ў рабронах сталі намнога карацейшыя. Праўда, да іх прышпіляліся доўгія манжэты з празрыстай «газы» або карункаў.

Цяжка нават пералічыць усе тыя змены, якія адбыліся з адзеннем беларускіх шляхцянак на працягу XVIII стагоддзя — з «правінцыяльным спазненнем» на некалькі гадоў у параўнанні з еўрапейскімі ўзорамі. Дзесьці ў 40–50-я гады традыцыйныя верхнія «накрыцці», юпкі і казакіны, былі выцеснены доўгімі, аж да пят, салопамі, шытымі з чорнай кітайкі і падшыванымі футрамі або чырвоным атласам. Услед прыйшла чарга кароткіх, да пояса, паўсалопаў, лёгкіх мантылек. Потым стала моднай рагоўка — «спадніца з палатна, да якой падшываліся тры абручы з кітовага вуса — адзін у поясе, другі ў каленях, трэці ў палавіне лыткі. Абручы тыя былі не круглыя, як на бочцы, але прыплюшчаныя, падоўжныя — накшталт авальнай ванны. Дамы, што насілі рагоўку, спачатку апраналі спадніцу з тканіны, лёгкую або падшытую — у залежнасці ад пары года; на яе ўздзявалі рагоўку, а на тую ўсцягвалі прасторную сукенку, якая была ў модзе». Насіць рагоўкі дазвалялася толькі шляхцянкам. Мяшчанкам жа, якія асмельваліся паказацца ў іх на вуліцы, «заўсёды рабілі прыкрасці». Хадзіць у рагоўках было нязручна, ездзіць — таксама, паколькі яны займалі ў карэтах занадта многа месца. Ад шырокага адзення, іранізуе Кітовіч, была толькі тая карысць, што пры нейкай небяспецы яна магла служыць надзейным сховішчам для мужчын. «Не адзін баязлівец, калі справа даходзіла да шабляў, хаваўся пад рагоўку; калі іншыя значылі сабе лбы, насы, шчокі, адсякалі рукі, ён у добрым здароўі пераседзеў пад рагоўкамі завіруху, бо там ужо яго ніхто не смеў атакаваць, калі адна (жанчына) яго прыкрыла, а іншыя, збіўшыся ў кут, умацаваннямі з раговак не дазвалялі ісці на

штурм» (Кітовіч, 504). Мода на рагоўкі трывала гадоў з пятнаццаць. Потым іх змяніла больш лёгкае адзенне — сарафаны і псеўдаантычныя сукенкі з лёгкай, ці нават празрыстай тканіны (зноў успомнім тую ж Франусю). Галоўным стала не само адзенне, а розныя дадаткі да яго, каштоўныя ўпрыгожанні.

Творы мемуарнай літаратуры даюць падставу для вываду, што на працягу XVIII стагоддзя жанчына з былой папялушкі ператварылася ў сапраўдную каралеву шляхецкіх пакояў. Калі раней мясцовы рынак пераважна задавальняў патрэбы мужчын, то цяпер і мануфактуры, і крамы перш за ўсё «працуюць на жанчыну». Для яе завозяцца розныя тканіны — муслін і тафта, атлас і аксаміт, кітайка і адамашак. Для яе прыдумваюцца самыя неверагодныя па форме чэпчыкі і гарсэцікі. Для яе шыюцца чаравікі — замшавыя і шаўковыя, вышываныя і маляваныя, упрыгожаныя спражкамі і каштоўнымі каменнямі, вырабляюцца футравыя муфты, «лосевыя» рукавічкі, белыя панчошкі, «кітайскія» вееры. І, галоўнае, жанчыне прызначаюцца самыя розныя ўпрыгожанні — ад дыядэмаў і карон на галаве, бранзалетак («манэляў») на руках да залатых і сярэбраных спражак пры падвязках на панчохах (кавалеры мелі звычайку выпрошваць гэтыя спражкі на «незабудзь», а потым аздабляць імі сваю вупраж). Кітовіч, які, нягледзячы на свой духоўны сан, нядрэнна разбіраўся ў жаночых уборах, аўтарытэтна засведчыў: «Шыю ўпрыгожвалі спачатку пацеркамі, потым — уплеценым у пацеркі жэмчугам, потым — адным жэмчугам, потым — залатымі ланцужкамі, урэшце — вузкай чорнай аксаміткай, ад якой на грудзі звешваўся брыльянтавы крыжык тонкай работы, або нейкі адмысловы партрэцік, або — без аніякага профілю — бліскучы каштоўны камень. Падобнымі да таго, што насілася на шыі, павінны былі быць манэлі на руках; пярсцёнкаў жа чым больш было на пальцах, тым лепш лічылася ўпрыгожанай рука. Да вушэй спачатку прышпільвалі малыя жамчужныя або рубінавыя завушніцы, у золата апраўленыя, потым — большыя, у форме ружы з сапраўдных або чэшскіх брыльянтаў; гэтыя два віды ператыкалі праз мочку вуха, пераколатую за маладых год шпількай. Урэшце, прыдумалі вялікія жамчужныя і брыльянтавыя завушніцы, якія звісалі, нібы вінаград; а паколькі яны пераразалі вушы, то іх не праз вуха, а за вуха закладвалі з мацнейшага боку» (Кітовіч, 498–499). Каб купіць такія аздобы, трэба было пакінуць у ювеліра «гадавы вынік працы сялян з некалькіх фальваркаў».

І яшчэ адна вельмі істотная змена ў вонкавым выглядзе шляхцяні. У яе штодзённы ўжытак у XVIII стагоддзі шырока

ўвайшлі розныя замежныя касметыкі — «бялілы, чарнілы, чырванілы і блакітнілы». «Бяліламі» (або малаком, яечным бялком) прыдавалі «далікатную бледнасць твару». «Чырваніламі» («барвічкай», «ружам») карысталіся, каб выклікаць румянец на шчоках (бяднейшыя шляхцянкi для гэтага шчыпалі шчоки, націралі іх бураком або, паводле Карпінскага, пілі гарэлку). «Чарніламі» падводзілі бровы, блакітным колерам «пазначалі далікатныя жылкі». Жанчыны (і нават мужчыны) сталі карыстацца пудрай, парфумамі («пахучай гарэлкай», «пахніламі»), мазямі, «масламі». Для кантрасту з белай скурай модніцы наклеівалі на твар «мушкі» — дробныя кавалачкі шаўковай тканіны. Выходзячы з хаты на адкрытае паветра, «карысталіся квэфамі (вуалькамі. — А. М.) з чорнага крэпу або шаўковымі, вязанымі сеткай — з верху галавы яны спускаліся на ўвесь твар» (Кітовіч, 499).

3 гадамі ўскладнялася жаночая прычоска. У пачатку стагоддзя маладыя шляхцяначкі яшчэ насілі косы, пераплеценыя стужкамі і аздобленыя жывымі або шаўковымі кветкамі. Потым дзяўчаты пачалі абкручваць косы вакол галавы, прышпіляць да іх капялюшыкі «велічынёй з напарстак», «розныя птушачкі з шоўку». Замужнія ж кабеты косы абразалі, прыкрывалі валасы каптурыкамі і чэпчыкамі («карнетамі»). З сярэдзіны стагоддзя тое ж пачалі рабіць і дзяўчаты. Урэшце, адсутнасць валасоў або неахайнасць прычоскі сталі прыкрываць напудранымі парыкамі ці пышнымі шыньёнамі. Шыньёны, тлумачыць Кітовіч, «гэта страшэнна высокія шапкі, з палатна шытыя, ватай або і пакуллем выпханыя; яны рабілі галаву ўдвая вышэй, чым яна была на самай справе. Насадзіўшы тыя шыньёны на верх галавы, прыкрывалі іх навокал, спераду і ззаду, валасамі, гладка ўверх зачасанымі і прыпудранымі, а калі каму не хапала сваіх валасоў, падбіралі да іх чужыя такога ж колеру, які мелі ад нараджэння самі» (Кітовіч, 495).

Чытаючы гэтыя радкі, міжвольна ловіш сябе на думцы: ну чым не партрэт сучаснай экстравагантнай прыгажуні?! Як бачым, у модзе, асабліва ў жаночай, нішто не новае. Мусіць, меў рацыю той жа Кітовіч, калі сцвярджаў, што вонкавы выгляд чалавека не толькі змяняецца, але і паўтараецца: «Рэчы, прыходзячы ўслед за другімі, здаюцца новымі, хаця былі ўжо калісьці».

Посуд, ежа, нітvo

Дзякуючы прадметам матэрыяльнай культуры мы сёння можам прасачыць за «штодзённым кругаваротам жыцця» нашых далёкіх прашчураў. Уявім сабе раніцу. Падняўшыся з ложка або лавы, чалавек XVIII стагоддзя злёгка апалоскваў рукі (радзей твар), сам

або з дапамогай слуг накідваў на плечы хатнюю апратку, шаптаў пацеры. Займаўся тэрміновымі гаспадарчымі справамі. Гаспадыня тым часам пачынала завіхацца каля сняданка. Сама накрывала стол або толькі аддавала загады кухару, кухцікам, падвальнаму, ключніку, падстоляму, «буфетніку». На стала з'яўляўся посуд, над гарачай стравай узнімалася пара...

Зразумела, што зусім па-рознаму снедалі ў хаце прыгоннага селяніна і магнацкім палацы. І рэаліі — посуд, прыборы, ежа, пітво — там былі зусім розныя.

Пачнём з посуду. Сяляне выраблялі яго з дрэва і гліны. Калі прыходзіла пара падсілкавацца, на стол або на лаву ставіўся гаршчок са зваранай стравай. Зрэдку яна пералівалася ў драўляную ці гліняную міску. Усе сядалі навокал і чэрпалі страву драўлянымі (радзей алавынымі) лыжкамі. Рабілі гэта, у адрозненне ад шляхты, якая прагна накідвалася на ежу, павольна, «з пачуццём уласнай годнасці». Кожны апускаў лыжку па чарзе, услед за гаспадаром. Пілі таксама па чарзе, з агульнай конаўкі або збанка. Калі ў хаце з'яўляўся госць, стол засцілалі ручніком, ставілі асобную міску. Посуд захоўваўся на паліцах («ліштвах») або на прыпечку. Там жа, каля прыпечка, стаялі драўлянае вядро на ваду, хлебная дзяжа, ступа на крупы, валак для прасавання бялізны. Запасы прадуктаў захоўваліся ў драўляных бочках і саламяных лубках.

У адрозненне ад сялян шляхта ела пераважна з металічных талерак — алавыных, сярэбраных, пазалочаных, а ў Радзівілаў нават залатых. У дробных засценках карысталіся і гліняным посудам. Ходзька, напрыклад, піша, што ў «шарачка» Бялевіча на стала стаялі талеркі «з цудоўнай слупкай гліны, белай, як фарфор».

З 40–50-х гадоў у моду ўвайшоў посуд з фарфору — саксонскага, галандскага, англійскага, кітайскага. Матушэвіч занатаваў, што ў 1762 годзе набор саксонскага фарфору быў у Мышы — ён застаўся цэлы нават пасля пажару («толькі фарбы пабляклі»). Бяднейшая ж шляхта мусіла задавальняцца фаянсам. Вось як пра ўсе гэтыя змены сказана ў энцыклапедычна дасведчанага Кітовіча: «З палавіны панавання Аўгуста III наступіла пара фаянсавых талерак, затым — фарфоровых; урэшце з фарфору стаў у магнатаў увесь сталовы посуд: вазы, сервізы, міскі, паўміскі, салатніцы, талеркі, сальнічкі, графіны, нават тронкі ў нажоў і відэльцаў; але гэтыя рэчы былі тады даражэй, чым сярэбраныя, а да таго хутка біліся, таму вельмі рэдка выстаўлялі іх на паказ, хіба ў вельмі ўрачыстыя дні» (Кітовіч, 419). Многія магнаты не прызнавалі фарфоровы посуд. У Кароля Радзівіла, напрыклад, «талеркі, паўміскі, вазы і ўсе сталовыя прыборы, акрамя шкла, былі заўсёды

з серабра». Калі ж аднойчы пасол кракаўскага ваяводы сказаў нявіжскаму феадалу, што ў Польшчы ўсе ядуць на фарфоры, Пане Каханку запярэчыў: «Гэта магнацкая штука». І тут жа выпусціў з рук сярэбраную талерку, якую падаваў гайдуку. Талерка, вядома, засталася цэлая. «Вось бачыш, васпан, — прамовіў Радзівіл, — упала — і цэлая, я, пане каханку, забедны, каб мог есці на гліняных фарфурках» (Крашэўскі, I, 95).

У другой палавіне стагоддзя адначасова ўжываўся і новы, і стары посуд. У шахах шантыраўскага палаца ў Горсплі «стаяў за шклом цудоўны сталовы пасудак — сярэбраны, фаянсавы, фарфоровы і шкляны». Але даставалі яго толькі ў святы. У штодзённым ужытку былі «алавяныя міскі, вялікія вазы і паўміскі, якія называліся рэтавымі» (Шантыр, 20 адв.).

У XVIII стагоддзі побач з лыжкамі на шляхецкіх сталах з'явіліся відэльцы («грабкі») і нажы. Даваліся яны толькі знакамітым гасцям. «Лыжкі для яды былі звычайна сярэбраныя; у некаторых жа дварах, недастаткова вытанчаных ці менш заможных, або ў тых паноў, якія трымалі адчыненымі дамы і таму часта не ведалі тых, хто ў іх абедаяў, у цэнтры стала, дзе мелі сядзець важныя асобы, клалі сярэбраныя лыжкі і ставілі такія ж талеркі або — за ўведзенай модай — фарфоровыя ці фаянсавыя, а па канцах, дзе тоўпіліся ўсе, хто толькі хацеў і мог змесціцца, давалі лыжкі бляшаныя або алавяныя і такія ж талеркі. Нажоў і відэльцаў у многіх паноў па канцах сталоў не давалі, бо пры панаванні Аўгуста III існаваў звычай, што прыдворныя і госці, а нават і свае дамаседы насілі за поясам нож — адны з відэльцам, іншыя без відэльца, іншыя ж апрача нажа і відэльца мелі прывязаную да пояса сярэбраную, рагавую або драўляную, вырабленую з цісу, самшыту або брызгліны, лыжку ў скураным чохле, у некаторых серабром выштытым; таму, пакуль трывала такая мода, дастаткова было забяспечыць лыжкамі, нажамі і відэльцамі сярэдзіну стала, бо ўсе ведалі, што засеўшыя ў канцах стала будуць на панскую смажаніну, боршч і іншыя стравы мець уласныя нажы і відэльцы. Калі ж хто не знайшоў на стале гаспадарскай лыжкі і сваёй не меў, пазычаў у суседа пасля таго, як той, рэдкае з'еўшы, да густога дабіраўся, або рабіў сабе лыжку з хлебнай скарынкі, утыкаў яе ў нож — у часы, яшчэ не зусім заражаныя французскай вытанчанасцю і полерам, усё гэта не лічылася непрыстойнасцю» (Кітовіч, 419–420). І толькі ў канцы стагоддзя нажы і відэльцы сталі класці перад кожным гасцем.

Сталовы посуд мяняўся рэдка, мыўся неахайна. Брэсцкі ваявода Сапега ўвогуле забараняў мыць сярэбраныя талеркі, «каб не

зменшылася іх вага». Пахोलікі, што стаялі ззаду і павінны былі мяняць гасцям талеркі, за паслугу патрабавалі пакінуць ім мяса. Гаворачы пра гэта, Рулікоўскі ў сваіх мемуарах спасылаецца на ўспаміны бацькі, які часта бываў пры двары Кароля Радзівіла. Аказваецца, слугі паводзілі там сябе вельмі нахабна, шантажыравалі гасцей, нашэптваючы ім на вуха: «Калі бярэш для сябе, бяры і на мяне, бо я галодны»^[84]. Потым жа, не пачакаўшы нават, пакуль госць пакаштуе страву, вырывалі талерку з-пад носа, замянялі іншай, часта нямытай. Даводзілася посуд пераціраць абрусам, рукавом ці поясам суседа, асабліва калі ён сядзеў ужо захмялелы. Адноўчы Міхал Радзівіл, пабачыўшы, што талерка нейкай дамы была не зусім чыстая, выпягнуў з штаноў падол кашулі і выцер ім посуд. І нікога гэта асабліва не шакіравала. Як і тое, што мяса накладвалі сабе прама рукамі, косці з талерак скіदвалі ў кут або пад стол. Дбаць пра этыкет пачалі толькі ў часы Асветніцтва. Тады мясныя стравы сталі рэзаць на кавалкі загадзя, на кухні або ў «буфэце». Разносілі ж іх кожнаму госцю на асобнай талерцы аднолькава апранутыя хлопцы ці дзяўчаты (на Брэстчыне бывалі выпадкі, што гэту справу даручалі... выдрэсіраваным мядзведзям). Побач клаліся сурвэткі для выцірання рук, самшытавыя зубачысткі («зубадоўбы»).

Піла шляхта з самага рознага посуду — куфляў, кубкаў, конавак, шклянак, кілішкаў, келіхаў. Часам яны мелі вычварную форму. «Для піва ўжываліся доўгія шклянныя палкі з вялікай булдавешкай на канцы — туды лезла кварта піва, куфлі з трубкамі, праз якія трэба было смактаць пітво, трубы, валторны, паўгарцавыя шклянцы з трыма абручыкамі. Палкі, кубкі, трубкі рабілі прыкрасць не так самім пітвом, бо нямнога ў іх месцілася піва, як прыкрым спосабам піцця; п'ючы з палкі або трубкі, трэба было ламацца і выгінацца ўзад. Калі ж хто хацеў адняць ад вуснаў куфаль, а не ведаў, як заткнуць языком трубку, каб перастала цячы піва, дык тут жа абліваўся. Калі ж хто ўзяўся выпіць шклянцу з абручыкамі, павінен быў абвясціць усёй кампаніі, да якога абручыка адным глытком вып'е; калі недапіў або замнога выпіў, дык яму адразу далівалі» (Кітовіч, 460).

Для віна і гарэлкі ўжываліся крышталёвыя і сярэбраныя чаркі, нярэдка ўпрыгожаныя гербамі і манаграмамі ўладальнікаў. Некаторыя з іх пераходзілі — як вялікая каштоўнасць — з пакалення ў пакаленне. «З аднаго келіха або з адной шклянкі пілі па чарзе, не адчуваючы гідлівасці да кропляў напітку, якія з вусоў аднаго сцякалі ў посуд, што перадаваўся другому. Жанчыны без агіды датыкаліся далікатнымі вуснамі да келіха, які, ідучы па

кругу, вусамі пэцкаўся. Калі ж насталі шклянныя келіхі і кілішкі, пачалі брыдзіцца чужымі губамі. Той, хто выхіліў келіх, перш чым перадаць яго другому, выціраў яго чыстай сурвэтай, далей жа, па меры ўзрастання ахайнасці, пасля кожнага госця кілішак паласкалі вадой у буфеце; малыя ж кілішкі на віно ставілі перад кожным асобна, а таксама бутэльку з віном або вадой і шклянку да яе. Калі хто патрабаваў піва, то яму падавалі яго на падносе ў шклянках» (Кітовіч, 421). Кілішкі часам былі вялізныя па памеру. Калі ў Ружаны прыехаў Станіслаў Аўгуст, яму, сведчыць прыдворны летапісец, паднеслі «чару з гарнец па імю Іван і такую ж Іваніху»^[85].

Часта ў шляхецкім двары гасцей сабіралася мноства (у Шклове, напрыклад, накрывалі на «сто кувертаў»). Аднаго стала аказвалася мала. Тады на драўляных «казлах» збіваліся негабляваныя дошкі. Сталы расстаўляліся «падковай». У пачатку стагоддзя яны былі звычайна вузкія. Потым, калі ўвайшлі ў моду «сервізы», прыйшлося іх пашырыць. Тагачасныя «сервізы» не мелі нічога агульнага з сучаснымі. Гэта былі адмысловыя падстаўкі для ласункаў і спецыя. «Сервіз, — тлумачыць Кітовіч, — уяўляў сабой сярэбраную махіну вышынёй у локаць (0,65 м. — А. М.), шырынёй унізе ў тры чвэрці локця, уверсе вузейшую — яна складалася з чатырох прамых або пакручастых калон, якія паміж сабой звязваліся папярочнымі бэлечкамі ці выкрутасамі. На тых калонах быў асаджаны сярэбраны кош тонкай работы, куды клалі лімоны, або лодачка, якая служыла для той жа патрэбы. Над кашом або лодачкай узносіўся купал, на якім быў арол з распасцёртымі крыламі або нейкі геній...» Да калон прымацоўваліся сярэбраныя або крышталёвыя слоікі («карафінкі») з воцатам, алеем, молатым цукрам, гарчыцай, соллю і перцам. Ставілася ўся прылада на падстаўку з люстранага шкла або дошку, «пакрытую сярэбранай бляхай». «Сервіз» упрыгожваўся рознымі алегарычнымі статуэткамі, запаўняўся «цукрамі», «італьянскімі лёдамі», якія ўтваралі палаты, паркі і гроты (прыгадаем, што менавіта такі «сервіз» апісаны ў паэме А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш»).

Побач з «сервізам» на стала ставілася сярэбраная спіртоўка («фаерка») для падагравання застыглых страў, конаўка з лёдам для ахаладжэння напіткаў. Тут жа ўзвышаліся «бутлікі» і «карафінкі» з віном і «лікворами». Бывалі выпадкі, што віно «біла на стала з фантана». Паміж талеркамі са стравай віднеліся гіпсавыя статуэткі, жывыя і штучныя кветкі. Адзін прыбор ставіўся лішні — «для паноў Загорскіх».

Адарваўшы погляд ад сталавага пакоя, выпадае хаця б на хвіліну заглянуць у «буфет» і на кухню. Тагачасны кухонны посуд — гаршкі, патэльні, ступкі, квадратныя «брытваны» — быў пераважна металічны (алавяны, медны, жалезны). З жалеза рабіліся трыногі для варкі стравы, ражны і рыштаванні, на якіх смажылі дзічыну. У кухні, буфеце або каморы трымалі «аптэчку» з запасам сушанага зелля, мазяў (з жабаў, вужакаў, яшчарак), настоек (на маладых зайчыках, сабачках), тлушчаў (гусінага, барсуковага, воўчага, чалавечага — апошні куплялі ў катаў), «лячэбных водак». Там жа — у скрынях з перагародкамі, бочках, кadoўбчыках, карытах, калодах — перахоўвалі запасы прадуктаў. Соленае і вэнджанае мяса падвешвалі да столі на круках, каўбасы — на жэрдках.

А цяпер, высветліўшы, як выглядаў сталовы і кухонны посуд, зоймемся куды больш істотнымі праблемамі: што ж на гэты посуд клалі, што еў і піў тагачасны чалавек? Творы мемуарнай літаратуры даюць падставу сцвярджаць, што ў цэлым харчаваўся ён дрэнна; нават горш, чым у XVI стагоддзі. Пасля працяглых войнаў значна скарацілася плошча пад пасевамі, зменшылася пагалоўе жывёлы. Таму вельмі мала спажывалася мяса і малака. Асноўныя прадукты харчавання былі расліннага паходжання. Дбалі не пра якасць, не пра пажыўнасць і смак стравы, а пра яе колькасць.

Хранічна недаядала, а ў неўрадлівыя гады галадала прыгонная вёска. Праязджаючы праз Віцебшчыну, Дзяржавін убачыў тут «вялікі недахоп у пасялян у хлебе або, дакладней, самы моцны голад, бо харчаваліся амаль усе паранай травой з перасыпкаю самай малой колькасці мукі або круп» (Дзяржавін, VI, 690). Вясной, калі канчалася збожжа, сяляне елі шчаўе, крапіву, лебяду, асот. На Палессі збіралі на сіты зерне дзікарослых траў, якое звалася «маннай нябеснай». Летам рабілася крыху лягчэй: у лясак з'яўляліся ягады і грыбы, можна было напражыць у печы недаспелага жыта.

Найпершай сялянскай стравай быў хлеб. Выпякаючы яго, у неўрадлівыя гады да непрасеянай мукі дабаўлялі мякіну, тоўчаную драўляную кару. Хлеба не ставала, даставаўся ён цяжка, таму яго вельмі шанавалі. Калі луста выпадкова ўпала на зямлю, яе цалавалі, просячы прабачэння. Блюзерствам лічылася карміць хлебам жывёлу. Пры адсутнасці хлеба елі кашу. Бульбу «ў Літве і на Русі» пачалі, паводле Кітовіча, вырошчваць толькі з сярэдзіны XVIII стагоддзя — спачатку ў каралеўскіх аканоміях, а потым і ў астатніх вёсках.

Прыгонныя сяляне сілкаваліся звычайна тры разы ў дзень (шляхта — два: «снедала» ў дзесяць-дванаццаць гадзін і «абедала» ў шэсць, але затое ў перапынках «часта перакусвала»). Толькі летам, калі работа была асабліва цяжкая, бралі з сабой у поле падвячорак (хлеб з малаком або хлебным квасам). На снеданне, абед і вячэру абавязкова была вадкая страва — боршч, жур, крупеня, зацірка, вараная капуста, гарох, боб, рэпа, буракі. Мясa сяляне елі рэдка — толькі ў свята або на вяселлі. З «крамнага» ведалі адны селядцы. Запівалі ежу хлебным квасам, бярозавым сокам («бярозавай юшкай»). Зрэдку ў карчме пілі разбаўленае піва, гарэлку з півам.

А на другім сацыяльным полюсе, у магнацкіх палацах, елі і пілі, не ведаючы меры, асабліва ў свята. Абжорства лічылася ў шляхты добрым тонам. Нават праводзіліся спаборніцтвы, хто больш з'есць. Пасля застолля доўга хварэлі. Мінскі ваявода Завіша прызнаваўся ў сваім дзённіку: «У час таго вяселля, сапсаваўшы страўнік, я прапакутаваў пяць дзён». Пане Каханку «ад празмернай колькасці вустрыц» таксама часта хварэў, пасылаў у такіх выпадках за доктарам у Вільню. Асабліва аб'ядалася шляхта, калі ў Рэчы Паспалітай панавала саксонская дынастыя. Потым, пры Станіславе Аўгусте, застолле стала больш умераным. Шляхта пачала дбаць пра «вытанчаную лінію фігуры».

Аб усім гэтым афарыстычна сказана ў беларускай прымаўцы: «За караля саса было хлеба і мяса, а як настаў Панятоўскі, усё пайшло па-чартоўску».

У адрозненне ад сялянскай шляхецкая кухня больш залежала ад прывазных тавараў, замежных узораў. У Беларусі нібы скрыжоўваліся шляхі, якія вялі з розных краін. З магаметанскага Усходу тут перанялі звычай есці розныя слодычы («марцыпаны»), стравы з рысу і кукурузы. З Італіі прыйшла «мода на салат і макароны», з Саксоніі і Прусіі — на бульбу, фасолю, швейцарскі сыр, з Англіі — на чай і ром. З Расіі для шляхты завозілася ікра, сушаная рыба, з Рыгі — селядцы. У канцы стагоддзя ўзрос уплыў французскай кухні, ад якой былі запазычаны «цесты, фаршыраваныя мясам і гароднінай, розныя рагу і фрыкасе». І тым не менш, наколькі можна меркаваць з мемуарнай літаратуры, беларуская шляхецкая кухня мела ў XVIII стагоддзі адметныя рысы. Найпершая з іх — празмерная тлустасць ежы (з маслам ужывалі нават гарэлку і чай). Наступная — захапленне ўсім салодкім, асабліва «салодкім цестам» (дарагі цукар замяняўся ў ім мёдам і макам). Урэшце, ад ежы патрабавалася «пікантнасць». У самыя розныя стравы дабаўлялі без меры соль, воцат, перац,

гарчыцу, хрэн, «усходнія карэнні» (імбір, шафран, мускатны арэх) і нават, па сведчанню Булгарына, шпанскія мушкі і кашаніль. Мясцовая шляхта лічыла прыправы прыкметай заможнасці, добрага тону. Аднак зарубежным падарожнікам, якія праязджалі праз Беларусь, такая «пікантная кухня» не падабалася, і яны прасілі накарміць іх «нечым менш вострым».

У часы барока лічылася, што ежа павінна не толькі насыціць, але і ўразіць гасцей сваім смакам, колерам, формай, сумяшчэннем несумяшчальнага. Спалучалі салодкае і кіслае, салодкае і салёнае, салодкае і горкае, кіслае і салёнае. У торт саджалі жывых птушак, якія ўзляталі ў час «вівату». На стол падавалі цэлых дзікоў, напоўненых унутры каўбасамі, індыкамі, курапаткамі, або доўгіх шчупакоў, «засмажаных у галаве, звараных у сярэдзіне і печаных у хвасце». Традыцыйнай сенсацияй застолля быў «цэлы» каплун, засаджаны ў «бутлік» (для гэтага з каплуна здымалі скуру, запіхалі яе ў бутэльку, напаўнялі праз лейку малаком і яечнымі жаўткамі, а потым усё разам варылі ў кіпётні). Рыбу фаршыравалі свінінай, свіней — індычацінай, індыкоў — рыбай. Птаству, піша Кітовіч, «выкрыўлялі дзівачна ногі, крылы, галовы, рабілі фігуры, да стварэння Богага не падобныя, і такія стравы лічыліся самымі моднымі і густоўнымі».

А цяпер паглядзім, што ела шляхта ў розных мясцінах Беларусі.

Поўнач. Ушачы. На вячэру ўдзельнікам сейміка былі пададзены «кручаныя зразы, розная квашаніна, некалькі вазаў з расолам і такое мноства смажанай дзічыны, што аж стол прагінаўся... Была смажаная ласіна і сарніна, галовы і кумпякі дзікоў, мядзведжыя лапы — усё гэта займала сярэдзіну велізарнага стала; на шырокіх алавяных бляхах былі ўзведзены горы з зайцаў і рознага птаства, апрача таго, на асобных рантавых місках стаялі блінцы да зразаў і да расолу. Пакаштаваўшы па чарзе старой гарэлачкі, мы пачалі выдатна закусваць, запіваючы тлустыя кавалкі цудоўным трайным мёдам, якога поўныя пляшы стаялі на каміне»^[86].

Цэнтральная Беларусь. Нясвіж. У даволі сціплае меню «матросаў» радзівілаўскага флоту (а яны набіраліся са шляхты) уваходзілі наступныя стравы: «Боршч, вараная капуста, тушаная капуста з мясам, грэцкая, ячменная і пшанічная кашы, грэцкія і пшанічныя клёцкі — часам з дабаўкай сыру; з гародніны ўжывалі рэпу і буракі; у нядзелю, чацвер і па святах давалі па паўфунта свежага смажанага мяса; у панядзелак і ў аўторак — па паўфунта вэнджанага або соленага мяса, а ў сераду, пятніцу і суботу (посныя дні. — А. М.) — салодкія стравы і гародніну з алеем; праз чатыры тыдні каляднага посту і ўвесь вялікі пост матросы таксама елі

ўсякую страву, запраўленую алеем»^[87]. У тым жа Нясвіжы наведвальнікаў бернардзінскага кляштара частавалі «каўбасой, так званай верашчакай, з соусам падрыхтаванай».

Поўдзень Беларусі. Кленікі на Брэстчыне. У дзеда Нямцэвіча на абед былі «белены боршч з галёнкай, кавалак мяса з хрэнам, парасяціна на шэра і заяц смажаны; замест мельшпайсу (салодкай заварной стравы з мукі, малака і яек. — А. М.) — грэцкая каша са шведамі (скваркамі. — А. М.)» (Нямцэвіч, I, 12). На святы варылі «крупнік з паўгускамі, капусту з мясам і яблыкамі». На куццю ж абавязкова падаваліся «суп міндальны з разынкамі, боршч з вушкамі (разнавіднасць пельменяў. — А. М.), грыбамі і селядцом», «шчупак з шафранам, праснакі з макам і мёдам, акуні з алеем і дробна парэзаным яйкам» (Нямцэвіч, I, 19).

Традыцыйная шляхецкая кухня падрабязна і з веданнем справы апісана ў Кітовіча: «На пачатку панавання Аўгуста III, калі яшчэ пераважаў старасвецкі звычай, не было занадта вытанчаных страў. Расол, боршч, смажаніна, тушаная капуста з кавалкамі рознага мяса, каўбасы і саланіны — называлася яна гультайскім бігасам; затым — гусяціна, вараная са смятанай і з дробна парэзанымі сушанымі грыбамі, пярловай кашай засыпаная; чорная гусь, якую ў меншых паноў рыхтавалі так: кухар паліў на вугаль вежаць саломы, выцягнутаі, калі не было — чыстай, у поспеху з ботаў, дабаўляў да гэтага лыжку або больш свежага мёду, даліваў да ўсяго паводле патрэбы якога моцнага воцату, мяшаў з той спаленай саломай, засыпаў перцам і імбірам — і тады ўся гуска становілася чорнай; гэту страву вельмі любілі і падавалі ў час самых пышных банкетаў» (Кітовіч, 422–423).

На першае часцей за ўсё елі «боршч літоўскі». Паводле тагачасных «зельнікаў», ён рабіўся або з адных буракоў, або «з каплунамі ці з іншымі прыправамі — з яйкам, смятанай, просам»^[88]. Лічылася, што такі боршч лечыць ад гарачкі і наталяе смагу пасля перапою. Часта варыліся таксама грыбная поліўка, расол. У канцы стагоддзя з'явіліся бульёны.

На другое ішло мяса — смажанае, печанае, варанае. «На стол ставіліся дзве або тры велізарныя місы з пірамідамі, укладзенымі з рознай смажаніны, — іх уносілі двое гайдукоў, бо адзін не ўзняў бы. Унізе той піраміды былі два вялікія кавалкі засмажанай ялавічыны, на іх ляжала адна і другая чвэртка цяляціны, затым — бараніна, потым — індыкі, гусі, каплуны, курчаты, курапаткі, бакасы — чым вышэй, тым меншае птаства. З тых пірамід, а таксама міс і паўміскаў госці, больш здатныя да рэзання, бралі па просьбе гаспадара смажаніну, рэзалі, частавалі ўсіх навокал і, не

забыўшы пакінуць сабе самы лепшы кавалак, абыходзілі ўсіх і самі елі» (Кітовіч, 425). У пост падавалі на стол рыбу, бавровыя хвасты. Не грэбавалі і рознай «брыдотай» — слімакамі, жабамі, чарапахамі, вустрыцамі, курынымі грабянцамі, прыпяканымі над свечкай. У канцы стагоддзя пашырыўся французскі звычай рабіць фаршы.

На салодкае ў саксонскія часы елі пірагі, цвёрдыя пончыкі, якімі можна было, «трапіўшы ў вока, зрабіць сіняк». Потым — «торты і французскія цесты», зробленыя на старым, «пазелянелым» масле і «жоўтым цукры». Сярэдзіну стала займалі падносы з «навамоднымі цукрамі». Яны ўтваралі «доўгую галерэю або паркавую алею, або гарадскую вуліцу — у залежнасці ад фантазіі кандытара». Па берагах тых падносаў «у маленькіх карафінках былі розныя мокрыя варэнні: вішні, парэчкі, агрэст, слівы чорныя, слівы зялёныя, грэцкія арэхі, а пры падносах на фарфурках ставілі варэнні сухія: у цукры смажаныя грушкі, міндаль, паліваны белым цукрам, і аніс, такім жа спосабам падрыхтаваны; цукровае марожанае, гэта значыць маса з цукру, смятаны, малінавага або іншых сокаў, ад холаду зацвярдзелая і ўмелай рукой кандытара ў дыні і арбузы сфармаваная; урэшце — жэле з мяснога расолу і цукру, бісквіты, макароннікі, пернікі і свежая садавіна» (Кітовіч, 437–438). Зімой фрукты завозілі з Поўдня (асабліва цаніліся лімоны) або вырошчваліся ва ўласных аранжарэях, якія, паводле ўспамінаў Л. Патоцкага, былі тады ў Беларусі нават ў «напаўразваленых дварах». З прысмакаў мемуарысты называюць яшчэ «гданьскае малако» (смятана з міндалем), «малако рэзанае» і «яешню з віном». Салодкія стравы ўпрыгожваліся вершаванымі надпісамі — павучаннямі і тостамі, якія выходзілі з-пад пярэ «хатніх паэтаў».

Як ужо гаварылася ў папярэдніх раздзелах, тагачасная шляхта піла часта і многа. У пачатку стагоддзя раскашаваліся традыцыйным «пітным мёдам» — простым «ліпцом», моцным «паўтараком», «вішнёўкамі» і «маліннікамі», для вырабу якіх бралі палавіну мёду і палавіну ягад. Потым на ўласных броварах сталі гнаць гарэлку. Жытнёвая, паводле Ходзькі, называлася «хлебам штодзённым», пшанічная — «хлебам святочным». Сырэц пераганялі ў кубах («алембіках») з рознымі карэннямі, травамі і ягадамі і такім чынам атрымоўвалі анісаўку, кмяноўку, палыноўку, цынамонаўку, настойку на персікавых костачках. З завозных гарэлак найбольш цанілі фруктовую ратафію і настоеную на карэннях крамбамбулю. Пілі іх маленькімі кілішкамі, закусваючы пернікамі або варэннем. Настойкамі, сцвярджае Кітовіч,

захапляліся не толькі мужчыны, але і жанчыны. «Яны часта хадзілі ў аптэчку і там, заліваючы млосную поліўку гарэлкай, часта становіліся рознымі ведзьмамі, дзівачкамі, хімерычкамі і агністымі п'яніцамі».

У мемуарах М. Залескага, Г. Герычовай, Г. Жавускага, Е. Кітовіча сустракаюцца таксама звесткі пра тагачасную сельскую гаспадарку — асушальныя работы, якія праводзіліся пад кіраўніцтвам гідратэхніка Шульца на Палессі, развядзенне бульбы, даволі высокія ўраджаі жыта на Навагрудчыне, здабычу торфу. М. Матушэвіч, Л. Энгельгарт, Ф. Булгарын, Я. Ахоцкі, С. Тучкоў падрабязна апісалі стан дарог, транспартныя сродкі, выгляд корчмаў, у якіх спыняліся падарожнікі.

Мемуарныя крыніцы дазваляюць зрабіць вывад, што ў XVIII стагоддзі ўзровень матэрыяльнай культуры ў Беларусі быў даволі высокі. У шляхецкі быт уваходзілі дарагія рэчы, творы мастацтва. Але набываліся яны не ўласнай працай, а працай прыгонных сялян.

5. КУЛЬТУРА ДУХОЎНАЯ

Мемуарыстыка з'яўляецца таксама каштоўнай крыніцай па гісторыі духоўнай культуры Беларусі — у першую чаргу літаратуры, тэатральнага, музычнага і выяўленчага мастацтваў, бібліятэчнай і музейнай спраў. Дзякуючы гэтай крыніцы мы можам выявіць новыя імёны і тэксты мастацкіх твораў, удакладніць вядомыя факты.

Развіццё асветы

Тагачасныя дзённікі і ўспаміны пацвярджаюць выказанае рознымі даследчыкамі меркаванне, што духоўная культура Беларусі вызначалася ў XVIII стагоддзі складанасцю, супярэчлівасцю. З аднаго боку, актыўна дзейнічалі сілы контррэфармацыі, якія насаджалі сярэдневяковую схластыку, розных адценняў ідэалізм. Кансерватары ўсяляк супрацьдзейнічалі правядзенню грамадскіх рэформ, спыненню шляхецкай анархіі. Філалагічная навука зводзілася да ўмення «плесці вершы», астраномія — да астралогіі, матэматыка і геаметрыя — да вайсковай фартыфікацыі. Асаблівай папулярнасцю карысталіся псеўдадаведнікі тыпу «Новых Афін», дзе сур'ёзна сцвярджалася, нібы жыхары Індыі маюць сабачыя галовы і ядуць, пасыпаўшы соллю, уласныя языкі. З другога боку, на хвалі Асветніцтва

пашырыліся рэлігійны скептыцызм, антыклерыкалізм, рацыяналізм, прыродазнаўчыя веда. У другой палавіне стагоддзя значны крок уперад зрабіла грамадска-палітычная і навукова-філасофская думка Беларусі, прадстаўленая імёнамі М. Пачобута-Адлянцкага, Б. Дабшэвіча, А. Доўгірда, К. Нарбута, М. Карповіча, І. Храптовіча і іншых асветнікаў (на жаль, самі ўспамінаў яны не пісалі, а звесткі пра іх у мемуарных крыніцах вельмі эпизадныя). Пасля рэформы, праведзенай у 1773 годзе Камісіяй нацыянальнай адукацыі, у Беларусі пашырылася сетка свецкіх сярэдніх школ. Па ініцыятыве А. Тызенгаўза ў Гродне адкрылася медыцынская акадэмія (школа), аналагаў якой не было ў той час ні ў Рэчы Паспалітай, ні ў Расійскай імперыі. Яе кіраўнік, вядомы даследчык прыроды Ж. Жылібер, арганізаваў пры акадэміі батанічны сад, анатамічны музей, бібліятэку, наладжваў з вучнямі навуковыя экспедыцыі, выдаў у Гродне два тамы «Літоўскай флоры». У Гродне ж выношваўся праект стварэння мясцовай акадэміі навук.

У другой палавіне XVIII стагоддзя ў Беларусі значна пашырылася сетка друкарняў (Гродна, Нясвіж, Мінск, Полацк, Магілёў, Слонім, Шклоў). У іх прадукцыі ўсё большую ўдзельную вагу займала свецкая літаратура, падручнікі, мастацкія творы мясцовых аўтараў. Побач з легальнымі выданнямі распаўсюджваліся і патаемныя. Адноўчы польскі кароль, даведаўшыся, што Гуроўскі з Жавускім без дазволу друкуюць у Нясвіжы розныя «дыярыюшы і сеймавыя прамовы», загадаў забараніць іх, бо з гэтага маглі б вынікнуць «пашквільныя дзівосы»^[89]. Дарэчы, пашквілі, друкаваныя і рукапісныя, тады былі ў модзе, асабліва ў час гродзенскіх пасяджэнняў сейма, розных канфедэрацый і трыбуналаў. Ахоцкі заўважаў, што калі адзін з дэпутатаў трыбунала стаў яўна браць узяткі, «усе месцы, дзе расклеіваліся афішы, запоўніліся пашквілямі».

У часы Асветніцтва ўзрасла колькасць бібліятэк. Калі раней сярэдні шляхціц і нават магнат задавальняўся некалькімі малітоўнікамі, календарамі, «зельнікамі» і «астралагічнымі прагностыкамі», то цяпер узнікаюць кнігазборы ў некалькі тысяч і нават дзесяткаў тысяч тамоў (Нясвіж, Слонім, Ружаны, Гродна, Шчорсы). Побач з мясцовымі выданнямі ў іх сустракаюцца творы Ф.-А. Вальтэра і Ж.-Ж. Русо, славутая французская «Энцыклапедыя», для якой пісалі артыкулы таксама аўтары з Беларусі. Адзін з Сапегаў паведамляў з Парыжа ў Беларусь, каб «прадалі на вагу старыя шпаргалы», бо ён купляе ў французскай сталіцы новыя кнігі для свайго збору. Ф. Карпінскі даставаў у

Шарашове французскія кніжкі, якія перакладаў потым на польскую мову.

Кніжныя калекцыі спалучаліся з музейнымі, рукапіснымі. Многа старажытных беларускіх рукапісаў было ў шчорсаўскай бібліятэцы І. Храптовіча, які сам пісаў вершы на беларускай, лацінскай і польскай мовах. У Нясвіжы, у велізарных залах са скляпеннямі, захоўваўся архіў «Літоўскай метрыкі» — «храналагічна раскладзеныя пергамяны з прывешанымі пячаткамі, у сярэбраных, пазалочаных, бронзавых вкладках, у скураных футлярах, у багата аздобленых сувоях, што нагадвалі старажытныя папірусы; акрамя таго цэлыя шэрагі тамоў, расстаўленыя на паліцах паводле дат і паходжання, утрымлівалі перапіску папаў, князёў, іншых дастойных і слаўных асоб»^[90]. У нясвіжскім музеі прыцягвалі ўвагу старадаўняга зброя, косці дагістарычных і экзатычных жывёлін, трафеі, здабытыя Янам III Сабескім у перамозе над туркамі пад Венай (у тым ліку вялізны шацёр візіра).

У шляхецкіх дамах захоўвалася многа рукапісных кніг «усякай усячыны». Туды ўваходзіла філасофская і інтымная лірыка, гумарыстычныя і парадыйна-сатырычныя творы, панегірыкі, эпітафіі, сямейныя дыярыушы, а таксама медыцынскія і кулінарныя парады, фінансава-гаспадарчыя разлікі. Частка гэтых унікальных зборнікаў дайшла да сённяшніх дзён і істотна папоўніла нашы веды пра тагачаснае літаратурнае і мастацкае жыццё, частка ж бясследна загінула або яшчэ не знойдзена.

Мастацкая літаратура

Мемуарыстыка яшчэ раз пацвярджае выказаную мной раней думку, што літаратура Беларусі мела ў XVIII стагоддзі шматмоўны характар. Уласна беларускія творы займалі ў ёй нязначнае месца. Тагачасныя пісьменнікі, асабліва мемуарысты, якія нарадзіліся або жылі ў Беларусі, пісалі і друкаваліся на іншых мовах — польскай (Ю. Нямцэвіч, А. Нарушэвіч, М. Матушэвіч, Ф. Карпінскі, Ф. і Я. Багамольцы, Ф. Князьнін, Ф.-У. Радзівіл, І. Быкоўскі, Т. Глінская і інш.), рускай (І. Сакольскі, Г. Дабрынін), лацінскай (М. Карыцкі), стараславянскай (Г. Каніскі), французскай і іншых мовах. На гэтых мовах выдаваліся кнігі ў мясцовых друкарнях. Папольску друкаваліся першая на тэрыторыі Беларусі газета («Gazeta Grodzieńska»), гродзенскія, полацкія і магілёўскія календары. Пераважна польскімі і рускімі творамі былі прадстаўлены барока, класіцызм і сентыменталізм. У беларускай літаратуры гэтыя напрамкі таксама знайшлі сваё развіццё^[91]. Аднак у адрозненне ад пануючых тут «суседніх» літаратур беларуская літаратура

заставалася тады пераважна «плябейскай» — рукапіснай і ананімнай. Пакуль што мы ведаем прозвішчы толькі трох аўтараў XVIII стагоддзя, якія пісалі на беларускай мове, — Каятана Марашэўскага, Міхала Цяцёрскага і Дамініка Рудніцкага (апошні застаецца пад пытаннем). Да таго ж ніводзін з іх не пакінуў мемуараў (успаміны напісаў брат Міхала Цяцёрскага Фаўстын, але яны пераважна прысвечаны прабыванню ў Сібіры).

На жаль, славянская мемуарыстыка слаба ўзбагачае гісторыю беларускай літаратуры XVIII стагоддзя. Дзякуючы ёй мы можам сёння назваць толькі адзін невядомы раней беларускі твор — верш 1784 года на прыезд у Дубай ля Пінска польскага караля Станіслава Аўгуста, змешчаны ў ананімным «Дыярышы падарожжа»^[92]. Некаторыя мемуарысты, безумоўна, ведалі ці нават мелі ў сваіх паперах беларускія паэтычныя тэксты (Ф. Карпінскі — вершы Ф. Рысінскага, К. Завіша — інтымную лірыку), але або не ўпаміналі пра іх увогуле, або толькі называлі творы (Завіша). З разгледжаных крыніц па сваёй мове набліжаецца да беларускай толькі адзін жыццяпіс І. Турчыноўскага.

Куды больш у славянскай мемуарыстыцы матэрыялаў па гісторыі шматмоўнай літаратуры Беларусі. Уласна кажучы, амаль кожны разгледжаны тут твор з'яўляецца помнікам гэтай літаратуры. Апрача таго, у дзённых і ўспамінах мясцовых аўтараў характарызуецца тагачаснае творчае жыццё. З мемуараў Ф. Карпінскага і М. Матушэвіча вынікае, што дзейнічалі яны не ў «інтэлектуальным вакууме», а ў даволі ажыўленым літаратурным асяроддзі. Вакол іх канцэнтраваліся маладыя сілы. Так, у Ф. Карпінскага былі плённыя кантакты з А. Хадкевічам, І. Калакоўскім, С. Клакоцкім і іншымі аўтарамі, якія жылі на Гродзеншчыне і Брэстчыне. Знаходзячыся ў Беларусі, «паэт сэрца» напісаў нямала вершаў, трактат «Размовы Платона са сваімі вучнямі», які быў выдадзены ў Гродне. М. Матушэвіч падрабязна расказвае аб сваіх творчых кантактах, рабоце над перакладамі сатыр Гарацыя, арыгінальнымі творами (адзін з вершаў быў ім падараваны польскаму каралю разам з... хортам, за якога аўтар заплаціў нейкаму Міхневічу «дзсяць чырвоных злотых і стог сена»). Пэўныя літаратурныя сілы канцэнтраваліся тады вакол І. Быкоўскага ў Мінску, С. Богуша-Сестранцэвіча ў Магілёве, І. Храптовіча і Т. Глінскай у Шчорсах, А. Нарушэвіча ў Пагосце на Палессі, на дварах Радзівілаў, Зорыча, Агінскага і Тызенгаўза.

Дзякуючы творах мемуарыстыкі сёння паўстаюць з небыцця невядомыя раней імёны, факты мясцовага літаратурнага жыцця. Васілій Пасек піша, што пры вобыску ў яго знайшлі акравершы, у

якіх «ганьбілася гасударыня імператрыца Кацярына II». Спачатку ўладальнік, «баючыся загубіць сачыніцеля», прызнаў іх сваімі, але потым па почырку пазналі сапраўднага аўтара — ім аказаўся Сімановіч, «былы столаначальнік Магілёўскай казёнай палаты». Даведаўшыся аб усім, Кацярына II сказала: «Я даручаю часу знішчыць гэтыя акараваныя». Але тым не менш аўтара ўсё ж саслалі на дваццаць год у Сібір^[93]. Г. Герычова ўспамінала свайго дзядзьку. Станіслава Рэйтана, які «гладка і міла пісаў вершы, але ніколі не друкаваў іх. Можа, яшчэ дзе-небудзь ляжаць яны ў Грушаўцы» (Герычова, 10). Далей ва ўспамінах ідзе вялікая цытата з сентыменталісцкага верша невядомага сёння аўтара ў перакладзе... з французскай на польскую мову.

Прыехаўшы на Магілёўшчыну, Г. Дабрынін знайшоў там нямала людзей, якія спрабавалі свае сілы ў паэзіі. Сярод іх быў і другі сакратар рагачоўскай канцылярыі Шпынёў, «вучань слаўнага Ламаносава, чалавек з латынню, з нямецкай мовай і з вершатворствам». «Я хаця не быў знаёмы з вучонасцю, — прызнаецца Дабрынін, — аднак жа адрозніваў ямбы ад харэяў, харэі ад дактыляў і інш., спасцігаў педэсы або стопы, рыфмы доўгія, кароткія, багатыя, напаябагатыя і інш. Да гэтага, можа быць, не ставала міфалогіі і шчаслівай прыроды. Але мяне гэтыя дробязі не турбавалі... Мы далі волю нашым талентам. Рабілі ў доме князя (Гарчакова. — А. М.), для прыемнага правядзення часу, надпісы ў некалькі радкоў на кватэры некаторых жыхароў горада, якіх знаходзілі дастойнымі нашага любамудрага пяра, і лёгка выклікалі смех і рогат у нашага гаспадара, бо ён не ладзіў з некаторымі людзьмі, якім адрасавалі мы вершы... Мы не больш мелі асцярожнасці, чым наш князь развагі; ён часам чытаў нашы радкі адной або некалькім асобам, якія наведвалі яго, і ўсе аднолькава рагаталі, хаця не ўсе аднолькава мыслілі. Мне часам прыходзіла ў галаву, што гэта нам добра не прынясе, але, з другога боку, мой паэтычны геній і мая тагачасная развага ціхенька мне вешчавалі: «Якая табе справа да таго, што нехта абурыцца? Няхай тут выявляцца твае таленты, і ўсе даведаюцца, што ты майстар пісаць вершы» (Дабрынін, 169–170).

Як і трэба было чакаць, сатырычныя вершы вальнадумцаў выклікалі перапалох сярод мясцовых саноўнікаў. Першы сакратар канцылярыі Судзейкін данёс пра іх «ваяводзе» Малееву. Нават дабавіў «у сваім даносе», быццам бы абодва аўтары «не пашкадавалі ў эпіграмах і самога ваяводу». Малееў выклікаў Дабрыніна і моцна аблаяў яго, папракаў у тым, што ён падвёў І.

Вязміцінава, рускага драматурга, які раней рэкамендаваў яму «пашквілянта» як «сумленнага чалавека».

У рэшце рэшт, рагачоўскія саноўнікі, князь Гарчакоў і Малееў, пасварылі сяброў. Яны папрасілі Дабрыніна на «чырвоны пунш» і нібы паміж іншым казалі яму, што Шпынёў пакрыўдзіўся на яго за эпіграму і нават падаў скаргу. А паколькі эпіграма была прыкладзена да скаргі, то прысутныя запатрабавалі, каб аўтар публічна яе зачытаў. З прыведзенага тэксту відаць, што пакрыўдзіцца сапраўды было за што:

Что чадна голова, глаза, лицо окисли,
Что брюхо на ноги, чело на нос обвисли,
В смердячей хижине гнилой свой труп скрывает,
С похмелья весь дрожит, свирепо ртом зевает.
То славной муж Шпынев, что всем чертит стихи,
Не зря на свой порок и пьяные грехи.

Крыху пазней, у 1795–1799 гг., у Магілёве «старшынёй дэпартамента быў нехта Мурашэвіч, а сакратаром Хамкін, занятыя тым, што маглі пісаць вершы». В. Марчанка мяркуе, што ўзровень іх «не быў падз'ячы»^[94]. На жаль, вершы Мурашэвіча і Хамкіна да нас не дайшлі.

Больш пашчасціла творам рускага пісьменніка Івана Сакоўскага. Ён працаваў настаўнікам у Полацкім вышэйшым народным вучылішчы, пісаў класічныя оды. Да гэтага часу былі вядомы тры тэксты яго од. У «Запісцы» ж Аляксандра Луніна^[95] прыведзена чацвёртая. З гэтым творам полацкі паэт выступіў публічна, калі Лунін здаваў намесніцтва Няклюдаву. Ад'езд полацкага правіцеля супрацьпастаўляецца адбыццю іспанскіх заваёўнікаў з Амерыкі:

Правителей как пременяли
Колумбом в найденных странах,
С проклятием их провожали,
Притом весь оставляли страх.

Іншую памяць пакідае пасля сябе «мецэнат» Лунін. Злосць не можа выступіць супраць яго «сапраўдных спраў». «Разнародным» беларускім краем ён правіў справядліва. Таму і нажыў тут «няўдзячных» ворагаў. Але наперакор ім Сакоўскі ўсклікае:

Места сих крайних стран оставя,
Живи счастливо, меценат!
Живи как жил, страной сей правя.
Прожитых больше лет стократ!

Славянская мемуарыстыка дае дадатковы матэрыял пра сувязі шматмоўнай літаратуры Беларусі з тагачаснай заходнееўрапейскай літаратурай. С. Шантыр і Г. Жавускі пішуць (вядома, з асуджэннем) пра незвычайную папулярнасць сярод мясцовай шляхты твораў Ф.-А. Вальтэра. Выдатны французскі асветнік асабіста ведаў некастрых жыхароў Беларусі, у тым ліку саветніка магілёўскага намесніцкага праўлення Васіля Іпаціча Палянскага. Як відаць з цытаваных Дабрыніным урыўкаў з перапіскі Кацярыны II, Палянскі сустракаўся ў Парыжы з Вальтэрам, многа расказваў яму пра Расію. З пісем да імператрыцы відаць, што Вальтэр «любіў і паважаў» Палянскага (Дабрынін, 231).

Як гаворыцца ва ўспамінах С. Мараўскага^[96], сур'ёзна падумваў аб пераездзе ў Беларусь Ж.-Ж. Русо. Гродзенскі мецэнат А. Тызенгаўз абяцаў пабудаваць яму ў Белаўежскай пушчы ідылічную хатку, адмежаваць яго ад «сапсаванай гарадской цывілізацыі», жыццёвых клопатаў. Аднак ажыццяўленню гэтага намеру перашкодзіў ураджэнец Беларусі Вяжэвіч. Выведаўшы сцэжку, па якой любіў хадзіць Русо, ён усеўся зводдаль і пачаў горка плакаць, а потым раскажаў пісьменніку прыдуманую сентыментальную легенду. Аўтар «Юліі» расчуліўся, узяў Вяжэвіча да сябе сакратаром, даручыў весці прыём наведвальнікаў. Многія з іх прыходзілі з падарункамі. Русо катэгарычна адмаўляўся ад іх, але ад імя свайго гаспадара іх стаў браць Вяжэвіч. Даведаўшыся пра гэта, пісьменнік прагнаў несумленнага сакратара і перастаў думаць пра перасяленне ў Беларусь, мяркуючы, што там усе такія ж ашуканцы, як Вяжэвіч.

Літаратурнае жыццё тагачаснай Беларусі ў пэўнай ступені характарызуюць таксама прыведзеныя ў мемуарыстыцы звесткі аб рэпертуары школьных, прыдворных і гарадскіх тэатраў. Гэты рэпертуар складаўся з твораў заходнееўрапейскіх (Мальер, Русо, Вальтэр) і мясцовых аўтараў. А са школьнай сцэны нярэдка гучала беларуская мова («Камедыя» К. Марашэўскага, пераробка Мальераўскага «Доктара па прымусу» М. Цяцёрскага, «Вакханалія», інтэрмедыйныя ўстаўкі да драм-маралітэ).

ЗАМЕСТ ЗАКЛЮЧЭННЯ

Вось і разгледжаны адзін з этапаў развіцця шматмоўнай мемуарыстыкі Беларусі дакастрычніцкага часу, яе «інфармацыйны багаж» і адначасова — праз яе прызму — этап у развіцці быту і звычаяў. Падкрэслім, што XVIII стагоддзе было важным этапам у развіцці мемуарнай літаратуры Беларусі. Калі раней, у XVII стагоддзі, дыярышы пераважна бясстрасна фіксавалі падзеі, то цяпер у дзённіках і ўспамінах з'яўляецца суб'ектыўнае «я» аўтара, адлюстроўваюцца яго думкі і пачуцці. Мемуарыстыка ўзбагачаецца ў жанравых адносінах, набліжаецца да мастацкай прозы — прыгодніцкага рамана (І. Турчыноўскі, С. Пільштынова), сентыменталісцкай аповесці-споведзі (Ф. Карпінскі).

Дзённікавыя запісы спалучаюцца з рэтраспектыўнымі поглядамі на мінулае (М. Матушэвіч, М. Залескі). Усе гэтыя змены тлумачацца ўнутранымі зменамі ў тагачасным чалавеку, які ўсё больш усведамляў сябе асобай, індывідуальнасцю. Сярэдневяковыя, контррэфармацыйныя рысы (рэлігійны фанатызм, забабоннасць, пасіўнасць, жорсткасць, крывадушнасць) паступова змяняліся рысамі чалавека Новага часу (культ розуму, грамадзянскасць, актыўнасць, патрыятызм, крытыцызм). Разам з чалавекам мемуарная літаратура вызвалася ад сярэдневяковай схаластыкі, рэлігійнага фаталізму, станавілася ўсё больш свецкай, дэмакратычнай.

З прыведзеных матэрыялаў відаць, што мемуарыстыка XVIII стагоддзя з'яўляецца багатай крыніцай па гісторыі Беларусі, яе матэрыяльнай і духоўнай культур. Яна дазваляе пранікнуць у тагачасныя грамадскія і сямейныя адносіны, уявіць жыццё розных саслоўяў. Яна дае «аб'ёмны» (аб'ектыўны і адначасова суб'ектыўны) вобраз далёкіх ад нас часоў. Дзякуючы мемуарыстыцы «шкілет» гістарычных падзей абрастае жывой «плоццю». Мы бачым тагачаснага чалавека, вучымся разумець матывіроўкі яго супярэчлівых учынкаў. Пранікаем ва ўнутраны свет.

Урэшце, «люстэрка» мемуарыстыкі дазваляе нам ахарактарызаваць тагачасны быт і звычаі. XVIII стагоддзе было ў іх развіцці характэрным, этапным. У той час бурна ламаліся старыя патрыярхальныя традыцыі, ранейшая замкнутасць. У жылі, адзенні, харчаванні ўсё больш абавязвалі агульнаеўрапейскія нормы. Узрасталі матэрыяльныя багацці. Аднак размяркоўваліся яны вельмі нераўнамерна.

Мемуарная літаратура, зразумела, не дае і не можа нам даць «усю праўду» пра XVIII стагоддзе. У ёй ёсць велізарныя прагалы — слаба паказана жыццё сялянства, амаль адсутнічае горад. Таму дзённікі і ўспаміны патрабуюць супастаўлення і дапаўнення іншымі крыніцамі. Аднак мемуарыстыка набліжае нас да «ўсёй праўды», сведчыць, што да XVIII стагоддзя нельга ставіцца адназначна — толькі адмоўна або толькі станоўча.

1980–1982

ПОШУКІ, СУСТРЭЧЫ, ЗНАХОДКІ

СКАРБЫ ПРОДКАЎ

Бо ўсё тое, што цяпер навіною
завецца,
праз час які старою мае быць,
для людзей усіх станаў звыклай,
а ўшанавання і абароны годнай.

Максім Багдановіч

Калі стаіш ля сцен гродзенскай Каложы, полацкай Сафіі або Навагрудскага замка, глядзіш на слупкі пояс або магілёўскія гравюры Вашчанкі, гартаеш скарынінскія першадрукі або сціплыя зборнічкі Багушэвіча, учытваешся і ў паэзію Купалы або Багдановіча, заўсёды, апрача здзіўлення іх прыгажосцю і значнасцю, цябе ахоплівае неадольная цікавасць: а якімі былі яны, гэтыя людзі, чыімі рукамі ствараліся такія скарбы, пісалася разумнае, добрае, вечнае! Вось здорава было б сесці ў машыну часу і апынуцца ў тым стагоддзі, у якім нам пажадаецца. Стаць, напрыклад, відавочцамі, як друкуе свайго «Апостала» Скарына або піша «Мужыцкую праўду» Каліноўскі. Колькі загадак тады разгадалася б само сабой! Мы ведалі б, напрыклад, куды падзеліся куфар з рукапісамі Дуніна-Марцінкевіча і шкатулка з паперамі Багушэвіча. Беларуская літаратура папоўнілася б мноствам новых твораў, а гісторыкі ўзбагаціліся б безліччу невядомых сёння фактаў. Мы ведалі б, як...

На жаль, многія з гэтых «куды» і «як» так і застаюцца неразгаданай таямніцай. Перанесіся ў мінулае, як і ў будучае, нельга. І ўсё ж машына часу існуе! Нашы продкі не знікалі бяследна. Перадаючы эстафету наступным пакаленням, у тым ліку і нам, яны пакідалі скарбы, створаныя іх працавітымі рукамі. Менш за ўсё — у золаце і срэбры. Больш — у камені і мармуры, на тканіне і дрэве. І пераважна — на паперы. Помнікі дойлідства і жывапісу, рукапісы і старадаўнія кнігі, народныя песні і казкі — вось тая «машына часу», якая дазваляе нам адправіцца ў мінулае, каб ведаць, як жылі і што думалі нашы продкі, і дзякуючы гэтаму глыбей усвядоміць саміх сябе.

Калі глядзіш на скарбы, пакінутыя мінулымі пакаленнямі, узнікае таксама неадольнае жаданне паспрачацца з адным персанажам нашай літаратуры. Я маю на ўвазе Лявона з аповесці М. Гарэцкага «Меланхолія». У 1913 годзе, часова расчараваўшыся ў перспектывах беларускага руху, ён думаў пра сваю радзіму так: «...куча хатак, як куча гною: цераз дзесятак вёрст — убогая

цэркаўка мужыцкая ці касцёл — і ўсё, уся спадчына, што мае краіна ад гаспадарання бацькоў, дзядоў і дзяцей іхніх. А гэта ж іх родная краіна! І як ім не сорамна жыць у такой краіне!» Вядома, мы можам неяк зразумець Лявона: тады, у 1913 годзе, непісьменнаму беларускаму мужыку сапраўды яшчэ не было ніякай справы ні да Каложы, ні да Скарыны.

Да рэвалюцыі спадчыну, створаную дзядзямі і прадзедамі беларуса, прысвойвалі то польскія магнаты, то ідэолагі рускага самадзяржаўя. Стагоддзямі беларусы жылі сабой суседнія нацыі і суседнія культуры, і, на першы погляд, сапраўды магло здавацца, што апрача «кучы хатак, як кучы гною», больш нічога і няма. Мы можам апраўдаць і горкія словы Лявона. Сын народа, ён хацеў абудзіць яго свядомасць, узняць на барацьбу за лепшую долю.

З другога боку, у часы, калі былі сказаны гэтыя словы, усё, што складае нацыянальную матэрыяльную і духоўную спадчыну нашага народа, толькі-толькі пачынала збірацца і даследавацца. За наступныя гады на гэтай ніве праведзена неверагодна вялікая работа. Але і цяпер яшчэ многае не выяўлена, не вывучана. Патрэбны новыя і новыя пошукі народных скарбаў.

Якраз рыхтуецца да выдання шматтомны «Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі». Прыемна, падарожнічаючы па рэспубліцы, бачыць свежыя рыштаванні на Мірскім замку, Сафійскім саборы ці царкве ў Заслаўі. Але, здаецца мне, мы ўсё яшчэ недастаткова ўважлівыя да сваіх скарбаў іншага тыпу — да старадаўніх рукапісаў і рэдкіх кніг, да унікальных рэчаў матэрыяльнай культуры.

1. ПА СЛЯДАХ ЖЫРОВІЦКІХ АРАЦЫЙ

На поўдзень ад Слоніма сярод маляўнічых узгоркаў знаходзіцца выдатны помнік беларускага дойлідства — ансамбль Жыровіцкага манастыра. У яго ўваходзяць Успенскі сабор, Яўленская і Ваздзвіжанская царквы, масіўны корпус былой духоўнай семінарыі, мноства іншых пабудов і прыбудов самага рознага прызначэння. Па заасфальтаваных дарожках нетаропка паходжаюць апранутыя ў чорнае манахкі і манахі.

Варта прыгадаць, што Жыровіцам ужо больш як 500 гадоў. У 1470 годзе літоўскі падскарбій Аляксандр Солтан узнёс тут першы храм. Прыкладна тым жа годам датуецца вядомы абраз Жыровіцкай Божай Маці, знойдзены, як кажа легенда, пастушкамі ў мясцовым лесе. Яшчэ ў тым жа XV стагоддзі ў Жыровіцах адкрылася манастырская школа і бібліятэка. Неўзабаве першы

драўляны храм згарэў. Замест яго ў 1613 годзе з'явіўся барочны Успенскі сабор. Пасля царкоўнай уніі Жыровіцы паступова становяцца галоўным цэнтрам беларускага уніяцтва — багатым і пампезным. Уніяцкі ордэн базыльянаў адкрывае тут школу, вядомую ў XVIII стагоддзі ва ўсёй Беларусі і Украіне. Навучанне ў ёй мела куды больш свецкі характар, чым у езуіцкіх і дамініканскіх школах. Настаўнікі і вучні часта карысталіся беларускай мовай. Пра гэта якраз і сведчылі б жыровіцкія арацыі. Сведчылі б, калі б...

Аднак не будзем забягаць наперад.

...Яшчэ да вайны ў Львоўскім універсітэце працаваў філолаг Ян Янаў. Аднойчы яму ўдалося атрымаць дазвол на пошукі ў мітрапаліцкім архіве пры кафедральным саборы святога Юрыя. Там прафесару трапіўся ў рукі манускрыпт XVIII стагоддзя — «Кодэкс з далучэннем справаздач аб манастырскім і школьным жыцці базыльянаў у Жыровіцах на Слонімшчыне». У «Кодэксе» было багата арацый, з якімі вучні выступалі на так званых школьных сейміках, каб засведчыць свае поспехі ў красамоўстве. Арацыі датаваліся 1751–1752 і 1761 гадамі.

Што ж сабой уяўлялі школьныя арацыі? Яны рыхтаваліся звычайна да экзаменаў. Настаўнік («прафесар») рыторыкі (у 1751/52 гг. ім быў у Жыровіцах, здаецца, Самуэль Навіцкі) загадзя даваў вучням нейкую актуальную тэму — напрыклад, аб карысці навук, шкодзе пакланення перад чужаземшчынай, патрэбе ездзіць за граніцу. Вучні дзяліліся на дзве групы і рыхтавалі аргументы «за» і «супраць». Часта на школьных сейміках парадзіраваліся шляхецкія павятовыя сеймікі, якія адбываліся раз у тры гады. Тады кожны з вучняў выбіраў сабе пэўную ролю: адзін крытыкаваў шляхецкага выбранніка, электа, за злоўжыванні, другі хваліў яго за ўяўную дабрачыннасць, трэці падкупляў праціўнікаў, чацвёрты («маршалак» ці «дарэктар») прадстаўляў усім ім права голасу. Часам такіх прамоўцаў было больш дзесяці. Тады школьны сеймік ператвараўся ў своеасаблівае тэатральнае прадстаўленне.

Ян Янаў быў дыялектолагам, і таму яго зацікавілі не мастацкія якасці жыровіцкіх арацый, а іх «дыялектная» аснова: адны прамоўцы выступалі на «мазурскай» гаворцы, другія — на «русінскай» (беларускай). Часам дзеля камічнага эфекту прамоўцы мяняліся ролямі, і тады «мазур» пачынаў па-беларуску вымаўляць канчаткі польскіх ці лацінскіх слоў. І не толькі канчаткі. На месцы польскага «в (w)» з'яўлялася беларускае «ў», на месцы «ж (ż)» — беларускае «р», на месцы насаваых галосных — беларускае «у». Уся прамова густа перасыпалася беларусізмамі.

Для ілюстрацыі ўсіх гэтых фанетычных і лексічных з'яў Янаў выпісаў з «Кодэкса» некалькі прыкладаў, зразумела, аддаючы перавагу тэкстам «мазурскім». На жаль, львоўскі прафесар не здагадаўся апісаць рукапіс, не прадатаваў выпісаныя ўрыўкі. Праўда, шыфр (сігнатуру) рукапісу ён усё ж праставіў: «Д-9». Толькі невядома: жыровіцкая гэта яшчэ сігнатура ці ўжо львоўская...

Зрабіўшы выпіскі, Янаў не надаў ім асаблівага значэння. Пасля вайны, пераехаўшы ў Кракаў, ён падарыў іх вядомаму польскаму літаратуразнаўцу Станіславу Пігоню. У 1952 годзе Янаў памёр. Прафесар Пігонь, зразумеўшы ўсю каштоўнасць незвычайнага падарунка, падрыхтаваў артыкул для навуковага часопіса «Архівум Літэрацке». Пад назвай «Савізджальскія «аратарскія забаўкі» ў канвіктовай школе XVIII стагоддзя» гэты артыкул убачыў свет у 1969 годзе (т. XIV), калі прафесара Пігоня таксама ўжо не было ў жывых.

Маючы ў руках усяго некалькі ўрыўкаў, праф. Пігонь тым не менш вельмі высока ацаніў арацыі жыровіцкіх вучняў. Ён звязвае гэтыя арацыі з традыцыямі франтоўска-савізджальскай літаратуры XVII стагоддзя і знаходзіць у іх паралелі з паэзіяй Міцкевіча: жыровіцкія прамоўцы маглі б лічыць сваім кампан'ёнам вусатага Яцка з «Пана Тадэвуша» — усе яны выраслі на аднолькавым грунце шляхецкага «задзірлівага анархізму». На думку аўтара, у жыровіцкіх арацыях праўдзіва і з мастацкай пераканаўчасцю паказана тагачасная рэчаіснасць — «нават з захаваных нязначных урыўкаў паўстае перад намі тая стадыя загінення, на якой было пад канец саксонскіх часоў (першая палавіна XVIII ст. — А. М.) грамадскае жыццё ў Польшчы». Аддаўшы належнае Янаву, Пігонь прыводзіць зробленыя ім выпіскі. Аднак пасляваенныя спробы знайсці поўны тэкст арацый, — піша польскі прафесар, — «вынікаў не далі».

Прачытаўшы артыкул Пігоня, я не адразу зразумеў усё значэнне жыровіцкіх арацый. Ну што ж, вучні практыкаваліся ў красамоўстве, каб потым здабываць сабе галасы або выгадна прадаваць іх па сапраўдных шляхецкіх сейміках... Этнічная «размежаванасць» прамоўцаў на «мазураў» і «русінаў»? Чаго не зробіш, каб узняць камізм прадстаўлення... Праўда, Пігонь, а яго густу можна даверыцца, глядзеў на арацыі не як на школьныя практыкаванні, а як на творы мастацкія. як на памфлет на тагачасную шляхецкую анархію. Да таго ж — сярэдзіна XVIII стагоддзя. Часы, калі ў беларускай літаратуры ўтварыўся вакуум.

Часы, калі наш народ здаваўся канчаткова забітым і прыніжаным, здольным толькі на велікодныя «віршы» і рэлігійныя канты.

Канчаткова забіты? Але хіба можа народ на працягу цэлага стагоддзя не падаваць голасу?! Хіба хваля Асветніцтва, якое дало Польшчы Красіцкага і Нарушэвіча, Шашыца і Калантая, Расіі — Ламаносава і Радзішчава, Навікова і Фанвізіна, суседняй Літве — Данялайціса, суседняй Украіне — Скавараду, — хіба гэтая хваля так і не дакацілася да Беларусі або абышла яе, нібы неўрадлівы востраў?! А калі глянуць на арацыі ў сукупнасці з тагачаснымі школьнымі інтэрмедыямі, з апавяданнямі, апублікаванымі ў 1965 годзе ў «Полымі»? З іншымі, хоць і нешматлікімі творамі? Ці не адсюль рабіла свае першыя крокі новая беларуская літаратура, якая не без уплыву тых жа ідэй Асветніцтва развівалася на прынцыпова новай, гутарковай моўнай аснове?!

Сатырычна завостраныя жывовіцкія арацыі нібы просяцца, каб іх паставіць на прамежкавае, пакуль пустое месца паміж «Прамовай Мялешкі» і «Лістом да Абуховіча» — з аднаго боку, і «Энеідай навыварат» і «Тарасам на Парнасе» — з другога.

Ды нельга выдаваць жаданае за сапраўднае. Янаў выпісаў, а Пігонь надрукаваў толькі нязначныя ўрыўкі. І не самыя важныя для нас — не беларускія, а польскія («мазурскія»). І толькі адзін з іх («Мова імці пана Карповіча, званага Домасядзелаўскі») — з ярскымі рысамі беларускай мовы. Але толькі з рысамі.

Значыць?

Значыць, трэба ехаць у старадаўні Львоў. Шукаць сляды рукапісу з сінатурай «Д9», які да вайны быў у архіве уніяцкіх мітрапалітаў.

...Той вясной кожны дзень у Львове ішлі зацяжныя дажджы. Нават у цэнтры, ля помніка Міцкевічу, мужчыны пераходзілі вуліцу, падкасаўшы штаны. Калі пачынала ліць, бы з вядра, нават самыя ўпартыя прадаўшчыцы кветак са шматколернага Галіцкага рынка падхопліваліся са сваіх наседжаных месцаў і разам з таварам шукалі паратунку пад шэрымі сценамі былога бернардзінскага кляштара. Тады ў гэтыя векавы будынак з паўкруглымі скляпеннямі праз адчыненыя вокны ўрывалася сакавітая ўкраінская гамонка, такая падобная і такая непадобная да нашай. І дзіўна — гамонка не раздражняла, не перашкаджала ў працы. Наадварот, выцвілыя рукапісы выглядалі ў архіўным паўзмроку не так і змрочна, а мудрагелістая пісцовая вязь чыталася нават без павелічальнага шкла.

Сюды, у Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў УССР, трапілі паперы былой мітрапаліцкай грэка-каталіцкай кансісторыі. Сёння

гэта фонд 201. Тысячы спраў, сотні тысяч дакументаў. Безліч самага нечаканага матэрыялу беларускага паходжання: афішы мінскага гарадскога тэатра за 1849 год і справы Полацкага гарадскога суда, гістарычная даведка пра Гомель і звесткі аб школах Слуцкага павета. Вось рукапіс А. Ельскага «Паведамленне пра беларускія казанні». Вось падрабязныя апісанні самых розных цэркваў, манастыроў, касцёлаў Гродзеншчыны, Міншчыны, Брэстчыны, Полаччыны. Якое мора фактаў для гісторыкаў, даследчыкаў беларускай культуры! Але ўсё гэта — на пасля. Хіба што толькі занатаваць шыфры, каб пераказаць калегам, якія больш дасведчаны ў гэтай галіне. Сёння (часу — усяго дзесяць дзён) мяне цікавяць адны Жыровіцы!

А вось і першыя жыровіцкія «ластаўкі»: «Звесткі аб выніках экзаменаў у Жыровіцкім духоўным вучылішчы з дадаткам спісу вучняў за 1865/66 год», «Справы аб пакараннях і звальненнях вучняў Жыровіцкага духоўнага вучылішча» (масавая няяўка пасля канікулаў!), «Справа аб канфіскацыі з бібліятэкі Жыровіцкага духоўнага вучылішча кніг, непрыгодных для дзіцячага чытання» (у 1886 годзе сюды пранікла кніга «Хрысціянства і камунізм»...), «Справы аб епіціміях» за розныя гады. Цікавыя, дарэчы, справы. Яны расказвалі аб колішніх чалавечых трагедыях і камедыях, гісторыях сумных і вясёлых.

Усё гэта цікава. Усё гэта — быт і норавы нашых продкаў. Але ўсё гэта ні на крок не набліжае да мэты. Хіба што дасць тоўсты «Галоўны вопіс Свята-Успенскага манастыра ў мястэчку Жыровіцы»? У ім апісаны рукапісны трэбнік 1545 года ў драўляным акладзе, некалькі друкаваных кніг XVII і XVIII стст. чыста рэлігійнага характару, некалькі дакументаў на пергаменце. І — ніводнага рукапісу на паперы (арацыі наўрад ці пісаліся б на пергаменце). Зусім расчараваны, пачынаю гартаць зборнікі вершаў рэлігійнага і свецкага характару, ужо тапанімічна не звязаныя з Жыровіцамі.

І раптам — знаходка. У адным з такіх зборнічкаў, складзеным у XVIII ст. у мястэчку Антопаль Кобрынскага павета (фонд 201, вопіс 4, рукапіс 1589), аказаліся дзве свецкія песні, пісаныя лацінкай. Першая з іх — аб зменлівасці чалавечага шчасця і нявернасці сяброў — пачынаецца радкамі:

Ах ты, свеце лестный,
Ты сердцэ крушыш,
Лютымі печальмі
Толькі мя сушыш.
Цяпер я стал знаць,
Крэпка прымячаць,
Ах, тваі стрэлы
Слічне ўявняць...

Другая варта таго, каб яе прывесці поўнасьцю:

Ах, шчасце, шчасце беднае, злое!
Крушыш, печаліш ты сердцэ мое.
І сам я не знаю, што мне чыніці,
Жэніціся лі мне, халастым лі быці?
Взявши багату, бюджет укораці,
Убогую взявши, нечэм снабдзевачі.
Умная не дае і слова сказаці,
Дурную жэ стыдно людзям показачі.
Пошэл бы в салдаты — нет сілы ні мала,
Рушніцу насіці міне не прыстала,
А так жыці в міры — о то нашэ дзело!

Без дадатковых пошукаў і супастаўленняў цяжка сказаць, што гэта такое. Арыгінальныя беларускія творы? Беларускія пераробкі ўкраінскіх лірычных песень? Адно бясспрэчна: гэта спявалася ў Беларусі ў XVIII стагоддзі, гэта першыя лірычныя песні, якія дайшлі да нас ад таго часу.

Паралельна з пошукамі ў архіве я пачаў вечарамі заглядваць у бібліятэку АН УССР на вуліцы Стэфаніка. Да вайны тут былі багатыя зборы Асалінскіх. Па вайне асноўная іх частка была па дамоўленасці з Польшчай перавезена ў Вроцлаў. Але багата чаго, асабліва звязанага з украінікай і беларосікай, засталася на месцы. Прывабілі ж мяне сюды рукапісныя «Записок старика» віцэблянкіна Максіміліяна Маркса. Пісаліся яны ў Енісейску ў 1887 годзе, але ў першай сваёй частцы прысвечаны літаратурнаму і культурнаму жыццю Віцебска з 1821 па 1840 год. Праўда, мікрафільм «Записок старика» ёсць і ў бібліятэцы АН БССР. Аднак чарніла ў рукапісе настолькі выцвіла, што карыстацца фотакопіяй практычна нельга. Захоплены каларытнымі дэталямі гэтых вартых выдання мемуараў, на нейкі час я забыў пра Жыровіцы. І вось неяк надвечоркам выпадак звёў мяне на бібліятэчным калідоры з вядомым

украінскім паэтам, перакладчыкам і папулярызатарам беларускай літаратуры Уладзімірам Лучуком. Перапісваліся мы даўно, нават аднойчы меліся сустрэцца, але сустрэліся толькі цяпер. Пачалася гаворка пра агульных сяброў, пра архіўныя пошукі, ну і, вядома, пра жыровіцкія арацыі. Перш, чым адправіцца на варэнікі да Аксаны, Лучуковай «дружыны», Лучук, сам навуковы супрацоўнік гэтай бібліятэкі, прапанаваў падняцца на другі паверх, у аддзел бібліяграфіі.

Не, убеленыя сівізной «зубры» ўкраінскіх кнігасховішчаў нічога не чулі пра рукапіс «Д-9». Але яны раіць схадзіць на вуліцу Вірменську, да былога супрацоўніка мітрапаліцкага архіва Аляксандра Данілавіча Грыцыя. А таксама пацікавіцца рукапісным фондам базыльянскіх манастыроў. І беларускім гумарыстычным «Лістом да св. Пятра», урывак з якога знаходзіцца на адвароце старонкі 13 рукапісу 739 збору Асалінскіх. У свой час «Лістом» цікавіўся чэшскі вучоны Фр. Крчэк. Але ў беларускі навуковы ўжытак твор яшчэ не ўвайшоў.

Адклаўшы на пасля варэнікі, зноў спускаюся ўніз і нецярпліва чакаю таямнічага «Ліста да св. Пятра», хоць ён і не мае дачынення да жыровіцкіх арацый. Што ж, часам так бывае: шукаеш адно, а знойдзеш другое, не менш цікавае.

Пісаны лацінкай «Ліст да св. Пятра» аказаўся ўрыўкам арыгінальнага сатырычнага твора. Без дапамогі мовазнаўцаў цяжка ўстанавіць, якое гэта стагоддзе. Хутчэй за ўсё, XVII або пачатак XVIII ст. А вось і тэкст: «Грамата пісана да святога Пятра ад усіх блажавярных хрэсціян Русі за прападобным рабом божым Ярмолам Аханцэвічам Цюхай брату Пятру заговорніку — с. Пятру адзвернаму царства нябеснага.

Ознаймуем табе, с. Пётрэ, сто тых простых часов сталосся. Перэставілся з сего света на он свет раб божы Ярмола Аханцэвіч Цюхай, каторы мескал подле цэркві святога Фудора і святое М. І. І был то чалавек вельмі набожны, што ўсё около цэркві вараб'ёв мятлой оганял. У долгом кажуху баранем без пояса і без нагавіц хадзіл, бороды і галавы нікак не чэсал, носа нікак не уцерал, тилько языком лізал. Ногты не абрэзывал, чоботы, чэрэвікі дзёгцем мазывал, чоснак, цыбулю, рыбу гнілую, плюсквы з подлеву, грох з недзведзім огоном вельмі рад едал, горэлку квартаю брахуковецом духом піял, у соботу назлосць ляхом варон, сарок і мяса спажывал, ляхов і веры іх учанае, как шатана, ненавідзел. Говейно твое, святы Пётрэ, іпэсць недзель твердо посціл. І ты, святы Пётрэ, за таковыя его святыя дзела стобесі его до царства небесного пусціл! Паклісьбы то не ўчыніл, а сего раба

божого до царства небесного не пусціл, ведай жэ ты о том, што мы твоего посту не будзем посціць. А чы...»

А назаўтра, калі памаладзелае пасля дажджоў сонца ўжо чаплялася за вежу ратушы, пайшоў я шукаць Вірменскую вуліцу. Аляксандр Данілавіч Грыцай спаткаў мяне ля дзвярэй шчыльна застаўленай старасвецкай кватэры. Сустрэў ветліва, але суха, насцярожана. Доўгі час рабіў выгляд, што не разумее, у чым справа. І толькі калі я перайшоў з беларускай на польскую мову, нехаця адказаў на мяшанай украінска-польскай гаворцы:

— Так, мне сапраўды прыйшлося працаваць у архіве мітрапалітаў. Памятаю і прафесара Янава, які прыходзіў да нас. Канкрэтна пра рукапіс «Д-9»? Няўжо пан думае, што ў такім узросце ўтрымаеш у галаве кожную паперку... Іх жа былі горы! Ці ўсе рукапісы з сабора святога Юрыя трапілі ў Дзяржаўны гістарычны архіў? Не, не ўсе. Многае прапала ў ваенную завіруху. Потым частка па непаразумеўню пайшла ў макулатуру. Кажуць, штосьці яшчэ закінута ў падвалах. Толькі дзе яны — вядома аднаму Богу.

Бачачы мой далёкі ад энтузіязму выраз твару, гаспадар дадаў на развітанне:

— Хай пана не пакідае надзея. Я не думаю, каб тут у нас захоўваўся арыгінал тых арацый. Такія рэчы існавалі звычайна ў некалькіх копіях. Тэкст арацый у прынцыпе павінен быў мець кожны вучань, які прамаўляў на школьным сейміку. Я раіў бы пану шукаць у Вільні.

І хаця я разумеў, што апошняя фраза была сказана для адчэпнага, спускаўся па стромкай неасветленай лесвіцы з крупінкай надзеі. Прыгадалася, што ў брашуры «Наши провинциальные архивы и их значение для Западнорусского края», выдадзенай у 1894 г. у Гродне Львом Пaeўскім, паведамлялася, нібы найбольш старыя жыровіцкія рукапісы былі ў 1845 г. перавезены ў Вільню. Ну а ў Вільнюсе, у аддзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР, ужо, мабыць, закончылі апрацоўку фонду Літоўскай праваслаўнай кансісторыі... Можа, шчасце ўсміхнецца там?

Аднак яшчэ штосьці падсвядомае, звязанае з Жыровіцамі, трывожыла думку. Штосьці яшчэ звязвала Львоў і Жыровіцы, Жыровіцы і Львоў... Тройчы прамераў у змроку бульварную роўнядзь ад оперы да помніка Міцкевічу. Успомніў! У мінулую бытнасць у Львове, летам 1965 года, памяць зафіксавала нейкія жыровіцкія інтэрмедыі XVIII стагоддзя ў фондзе Асалінскіх. Здаецца, нават выпісаў шыфр. Але мяне тады цікавіла толькі XIX

стагоддзе, і таму запіс пераказаў камусьці іншаму... А раптам гэта і ёсць арацыі жыровіцкіх сеймікаў?!

І вось прыносяць са сховішча «Дыялагі і інтэрмедыі школ у Жыровіцах і Бучачы», датаваныя тым жа часам, што і арацыі — 1751 годам. Рукапіс куплены ад невядомай асобы ў 1937 годзе. Гартаю парудзелыя старонкі. «Базыль, цар усходні», трагедыя на польскай мове — не тое, хаця гэтая трагедыя таксама магла ставіцца і нават узнікнуць у Жыровіцах... П'есы на лацінскай мове з польскімі вершаванымі ўстаўкамі — не тое... Урэшце — інтэрмедыя з лацінскай назвай «Сляпы, кульгавы, пазней — пан і мужык». У інтэрмедыі ўпамінаецца хлопец, што пайшоў у Жыровіцы. Ёсць і больш важкі доказ беларускага паходжання інтэрмедыі — яе мова! Паны гавораць па-польску, часта казыраючы лацінізмамі. А мужык (цівун) — на чыстай беларускай мове.

Змест інтэрмедыі даволі традыцыйны, вядомы ў беларускім фальклоры. Сляпы сустрэўся з кульгавым. Абодва рашылі дапамагаць адзін аднаму. Сляпы панёс кульгавага ў сад. Там іх застаў цівун. Новаспечаныя сябры ўзвальваюць віну адзін на аднаго. На гэта цівун кажа: «Да яны добра маняць, вазьму я іх пад пастронкі, а абачыш, вашэць маспане, як ім вытрасу з чэрава грушкі і яблыкі маладыя, так яны харашо будуць гаварыць і да ўсяго прызнаюцца». Але раптам у традыцыйнай па змесце інтэрмедыі з'яўляюцца вострыя для таго часу сацыяльныя інтанацыі. Той жа цівун гаворыць прыгонніку: «Не трэба, маспане, і мужыка закідаць, а чым ліхы хлоп. Каб не мужычок, было б каля цябе і цяпер так худо, маспане, як перад тым». А калі пан пачынае выхваляцца сваёй шляхецкай генеалогіяй (адзін яго прашчур быў такі набожны, што яго пры жыцці кананізавалі і як абраз у рамкі аправілі), цівун кажа яму: усе людзі ад прыроды роўныя, бо і пан і мужык выйшлі з адной ноевай аркі. Пана палохае думка нават аб такой, чыста біблейскай роўнасці, бо пра гэта, кажа ён, «сяляне мае даведаюцца, за нішто будуць мяне мець». Часта ў інтэрмедыі камічныя сітуацыі ўзнікаюць ад таго, што цівун, не ведаючы польскай мовы, па-свойму перакручвае незнаёмыя словы.

Як бачым, інтэрмедыя цікавая. А калі ўзважыць, што ўсе вядомыя беларускія інтэрмедыі XVIII стагоддзя лёгка пералічыць на пальцах, то можна зразумець задавальненне, з якім я пакідаў Львоў. Аднак для паўнаты шчасця не ставала ўсё ж адной «дробязі» — поўнага тэксту жыровіцкіх арацый. Можна, Вільнюс будзе больш літасцівы?

Кароткая перадышка — і зноў у дарогу. Сакратар Саюза пісьменнікаў Літвы Альгірдас Поцюс ахвотна прыстройвае мяне на рамантычным паддашку былога палаца Агінскіх. У акно раніцай глядзяцца барочныя вежы. І, галоўнае, адсюль рукой падаць да акадэмічнай бібліятэкі. За апошнія гады тут не стала некалькіх шчырых сяброў беларускай літаратуры: трагічна абарвалася жыццё загадчыка аддзела рукапісаў Уладася Абрамавічуса, пайшла на пенсію беларуска з Вілейшчыны, актыўны ўдзельнік культурнага руху ў былой Заходняй Беларусі загадчыца аддзела рэдкай кнігі Ніна Аляксандраўна Ляшковіч. Але тыя, хто прыйшоў ім на змену, таксама ахвотна дзеляцца з беларусамі назапашанымі ў бібліятэцы скарбамі. Для даследчыка тут сапраўдны рай. Адзін рукапісны фонд 21 (былы Віленскі беларускі фонд) чаго варты!

Фонд Літоўскай праваслаўнай кансісторыі аказаўся небагаты — усяго 536 спраў. Амаль усе яны звязаны з Беларуссю: канспекты па філасофіі з беларускіх школ XVII стагоддзя, інвентары царкоўных маёнткаў, нават апісанне прыкмет Кюхельбекера ў сувязі з яго праездам праз Мінск. Ёсць і каталогі бібліятэкі Жыровіцкага духоўнага вучылішча. З іх вынікае, што прыкладна сто гадоў назад у гэтай бібліятэцы было каля 5 тысяч кніг (самая ранняя — 1516 года). На жаль, старонкі 174–206 такога каталога за 1873 год, дзе былі апісаны рукапісы, аказаліся вырванымі. Хтосьці пэўна замятаў сляды.

Не, падумалася, адным фондам Літоўскай праваслаўнай кансісторыі тут не абмяжуешся. Трэба перагледзець вопісы ўсіх фондаў. А гэта дзесяткі тысяч картчак на літоўскай, рускай, польскай, лацінскай і іншых мовах. Часам цяжка прадбачыць, што тоіцца за лаканічным апісаннем рукапісу. Ну, напрыклад, за такім: «Казанне руске сызматыцке» (фонд 9, рукапіс 1865). А аказалася — невядомы помнік небагатай беларускай літаратуры XVIII стагоддзя. Па духу, па сатырычнай накіраванасці ён роднасны тым жа жыровіцкім арацыям. Праўда, апублікаваць гэты помнік будзе цяжкавата: па колькасці нецэнзурных слоў ён пэўна пераўзыходзіць нават пісьмо запарожцаў турэцкаму султану.

— Нічога. — сучаснаму мяне, даведаўшыся аб знаходцы, Генадзь Кісялёў, тады яшчэ жыхар Вільнюса. — Навошта існуюць шматкроп'і? У нас XVIII стагоддзе было такім вось — вонкава вольгарным. Быў бы толькі змест між шматкроп'ямі.

А паміж «шматкроп'ямі» ў «Казанні» ёсць вось што. Хоць невядомы нам аўтар карыстаўся лацінкай і, па тагачаснай модзе, густа ўплятаў у тэкст лацінскія словы, але гэта быў чалавек

антыпольскай арыентацыі, сімпатык Пятра Першага. У «Казанні» гаворыцца пра вайну Расіі са шведамі, пра пераход рускіх войск праз Гродна. У выніку іх «вялікую славу меў вялікі наш Петэр Алексеевіч, как другой Саламон всякому дзелу сваему. Пасматры, вся слава асталася его». Але ўвогуле аўтар скептычна адносіцца да ўладароў свету, лічыць іх уладу часовай: «Бо на ўсём свеце ўсё прамінушчае. Было всякіх людзей славных — і тыя на тэй свет пераставіліся, і вся слава згінула. Якой был славны Антон Артаменаў Муравей, палкоўнік праабражэнскага палку, і той бліном удавіўся. Был багаты Нікіпар Латушнік — і той у... рацэ ўтапіўся». Увесь свет здаецца аўтару здрадлівым і прадажным: «Пойдзем у сад, паднясём газеты, аш свет прэмуудры пабачыш, яблыкі здрадныя і газам мілыя. Нарвеш яго, скушай, аш горкае і чарвяк в нім, аднак людзі газы падымаюць, как селянцы салёныя. Прысматрыцеся цяпер людзям, так здрадная дзявіца, чарнабрывая, краснага ліца, на галаве как звёзды ззяюць, сарафан багаты, нагруднік золатам вышыт, шыя полна коралев, рубашка шоўкавая, башмакі дарагія. Ей-ей, здрадная дзявіца. Абярні яе ў гору...» — і далей падрабязна жывапісеўца, што ўбачыш, калі заглянуць «унутр» такой велікасвецкай дамы...

Асабліва моцна дастаецца ў «Казанні» мясцовай прыгонніцы: «Прысматрыцеся пані нашай Агаце Скарынкавай. Воны какая спажа была, вот лі ў нашай цэркві праваслаўнай прэстол выставіла, давала давольна кушаць гавядзіны, бліноў і віна. Аставіла па сабе вечную памяць, аставіла дзеравянныя двары і клеці багатыя. Сама как цвет цвітушчы всякім газам людзкім напогляд была. Здрадная... Право была здрадная, да чэраз горад бывала ідзёт, то как вутушка плывёт, ногі шырока расстаўляючы». У заключэнне падрабязна пералічваўца ўсе часткі цела пані Скарынкавай, ахвяраваныя ёю перад смерцю розным асобам. Найгоршае дасталося Маркаўскаму манастыру, з чаго можна меркаваць, што невядомы нам аўтар жыў дзесьці на Віцебшчыне...

Пасля Вільнюса, шчыра кажучы, з'явілася сумненне ў тым, што арацыі ўвогуле захаваліся. Успомніліся сумныя гісторыі з іншымі беларускімі рукапісамі і рукапіснымі зборамі. Скажам, з калекцыямі Аляксандра Ельскага, якія ў першую сусветную вайну разышліся па белым свеце, ці варшаўскага інжынера і даследчыка беларускай літаратуры Рамуальда Зямкевіча. Зрэшты, да апошняга я стаўлюся дужа скептычна, бо рукапісы цягнуў ён, дзе толькі мог (колькі разоў у архівах мне трапляліся пашкуматаныя папкі з запісам, што дакументы адсюль украдзены Зямкевічам). Але багацці ён сабраў немалыя. Польскі бібліёграф Эдвард Хвалевік,

напрыклад, паведамляў у 1927 годзе, што ў варшаўскай калекцыі Зямкевіча былі скарынінская і астрожская Бібліі, слоўнік Памвы Бярынды, беларускія рукапісы Аляксандра Рыпінскага, Арцёма Вярыгі-Дарэўскага, Вінцука Дуніна-Марцінкевіча, Яна Неслухоўскага, Францішка Багушэвіча, Антона Лявіцкага (Ядвігіна Ш.), Максіма Багдановіча і іншых. Версія, якую я пачуў у 1963 годзе ў Варшаве, гаворыць, што ўсё гэта перад вайной перайшло ў рукі даследчыка беларускай літаратуры Ю. Галомбэка. У дом апошняга ў час вайны трапіла бомба, і ўсё — рукапісы, бібліятэка ў 8 тысяч тамоў — згарэла, а праз колькі дзён памёр ад ран і сам Галомбэк.

А хіба не маглі жыровіцкія арацыі аказацца за межамі нашай краіны? Колькі каштоўных беларускіх рукапісаў, вартых таго, каб іх шукаць, мікрафільмаваць ці ўвогуле вяртаць назад, трапіла ў Польшчу і Чэхію, Германію і Швецыю, Францыю і Італію. Укажу толькі на адзін — адзін з дзесяткаў — забыты след. У 1916 г. віленская газета «Гоман» пад гучным загалоўкам «Нашы штандары ідуць уперод!» (№ 64) пісала з нейкім незразумелым для мяне захапленнем: «Нямецкі Каланіяльны інстытут у Гамбургу закупіў пядзюна для ладжанага пры ім Славістычнага семінара калекцыю беларускіх дакументаў з XVI, XVII і XVIII стагоддзяў. Гэтаксама колькі дзён таму назад для наймалодшага з нямецкіх універсітэтаў — : Франкфурцкага, куплена падобная калекцыя для філалагічнага факультэта». Сёння цяжка высветліць, на чым канкрэтна сумленні была тая спекуляцыя айчыннымі каштоўнасцямі. Аднак лёсам прададзенага пацікавіцца варта.

Урэшце, арацыі маглі быць спалены ў тых жа Жыровіцах падчас ліквідацыі уніі ў канцы 30 – пачатку 40-х гадоў XIX стагоддзя. Той жа Р. Зямкевіч, якому многае было вядома, пад псеўданімам Юры Алелькавіч пісаў у 1919 годзе, што епіскап Сямашка, рукамі якога ліквідоўвалася унія, у тыя гады «паліў на двары свайго палацу уніяцкія беларускія абразы, гравюры і кніжкі, якіх цяпер бібліёграфы не могуць знайсці (лік знішчаных старабеларускіх кніжак, цяпер нікому невядомых, апроча загалоўка, перавышае пяць тысяч экзэмпляраў!)». Вядома, «пяць тысяч экзэмпляраў» узятая са столі. Але няма дыму без агню. Сямашка сапраўды многае спаліў. І той жа Э. Хвалевік аўтарытэтна сведчыць, што рабіў ён гэта якраз у Жыровіцах.

А можа, усё ж варта пад'ехаць у Жыровіцы? Калі ёсць хоць адзін шанц са ста, трэба гэты шанц выкарыстаць! Праўда, я ведаў, што ў XIX ст. жыровіцкая бібліятэка была вывезена ў Вільню і далучана да бібліятэкі праваслаўнай семінарыі. Але з львоўскіх дакументаў

было відаць, што яшчэ ў 1886 годзе 4867 друкаваных і рукапісных кніг з базыльянскай бібліятэкі знаходзілася ў Жыровіцах у вялізных шафах, зацягнутых дротам і забітых дошкамі (царкоўнае начальства тады абуралася не гэтым варварствам, а тым, што паміж шафамі не знайшлося месца для абраза). З тых 4867 тамоў штосьці магло трапіць у бібліятэку Жыровіцкай духоўнай семінарыі.

У Слоніме мне паралі звярнуцца да былога вучонага сакратара семінарыі, цяпер выкладчыка Жыровіцкага тэхнікума механізацыі сельскай гаспадаркі Яўгена Васілевіча Валатоўскага.

— Чалавек ён эрудзіраваны, — сказалі мне ў райкоме партыі. — Яшчэ да вайны абараніў у Львове кандыдацкую дысэртацыю па творчасці Жорж Санд. Ды вайна перашкодзіла аформіць дакументы. Ён лепш за ўсіх ведае мясцовыя справы.

Неўзабаве Яўген Васілевіч ужо запрашаў мяне прайсці з вулічнай спёкі ў халадок застаўленага кнігамі кабінета. На стол ляглі даволі рэдкія выданні XVIII і XIX стагоддзяў. Але на маё пытанне пра бібліятэку Жыровіцкай семінарыі гаспадар пакруціў галавой:

— Не бачыў я ў семінарскай бібліятэцы ніякіх арацый. Пасля закрыцця семінарыі ўсе кнігі былі перавезены ў Загорск. Хаця, — дабавіў гаспадар, адчуўшы маё расчараванне, — яшчэ не ўсё страчана. Кажуць, што ў часы, калі пачалася ліквідацыя уніі, манахі дзесьці ў падвале замуравалі сваю бібліятэку, архіў і скарбніцу. Знайсці тое месца нялёгка, бо старыя планы згублены, а разбураць мury нельга: як помнік архітэктury, жыровіцкія будынкі знаходзяцца пад аховай дзяржавы. Зрэшты, раю вам пагаварыць аб усім гэтым з былым рэктарам Жыровіцкай духоўнай семінарыі, цяпер архіепіскапам мінскім і беларускім Антоніем. Ён абараніў дысэртацыю па гісторыі жыровіцкага манастыра.

Архіепіскап Антоній, які прыняў мяне ў застаўленым кнігамі, завешаным абразамі і карцінамі кабінете, выказаўся наконт замураванай бібліятэкі скептычна:

— Сямашка рыхтаваў ліквідацыю уніі загадзя. Ён пільна прыглядаўся да ўсяго, што рабілі базыльяне, і замураваць бібліятэку не дазволіў бы — яна загінула б у полымі кастроў, як гінула тады многае.

Так замкнулася кола пошукаў жыровіцкіх арацый. Пара падсумаваць вынікі. Песімістычнымі іх назваць нельга, бо таямнічы рукапіс «Д-9» навёў на след пяці новых твораў беларускай літаратуры XVIII стагоддзя. Праўда, поўны тэкст саміх

арацый пакуль што невядомы, і мы павінны задавальняцца ўрыўкамі, апублікаванымі Пігонем. Прывядзём пачатак аднаго з іх, дзе мазур наўмысна «беларусізуе» сваю прамову, каб павялічыць яе камічны эфект:

«Прыбыўшы на тэ мейсцэ і станоўшы прэд прэможным вашэцяй панамі, прызнацца мушу, іж нігды на ту асобу, ктурон замысляце за маршалка обраць, не прызволю, бо мі горка прыпамінаць прыходзіць праз Егамосця выжандзону пакасць. А цы мі то не прыкро было, кеды вэ трыста коні праз рэкэн прабраўшысень, якесь салапуты, падобна запарожсцы казацы, хату мі з кораня вывруцілі, судзіну папсавалі, скаціну падавілі, нават мне самога, гдым ся праз кракі ўцякаёнц, гапліком за сацак зачэпіл, едэн з мячом, бы з брытвай найастрэйшай, уганяёнц ся, мала цо мен праз крыж па гжбеце не зачэпіл, а пан Цоховіч, бэндонц толькі а тшыдзесьці стаяў ад маёй хаты, жаднага могонц не прычыніл мі в такім моім прыпадку ульжэня, хоць досыць слышал коло хаты крык, враск, гаманенне, фэртас, завіруху. Я зась прышоўшы юж в концы да хаты, добылэм крэсіва, а выкрасіўшы цяпла, як спойжэн на розжуцону па ўсіх кутах худобу, горка толькі заплакалэм, ставёнц сабе прэд очы такую не суседзкую справу.

Другі зась раз, гды тылько моя чародка праз падвору прэхо дзёнц на ніву вышла, брыдка пан Цоховіч ку мне з нагаем кантровал, і юж был такі пачал мругаць на мне бізунам, калі бым ся клеці чым хутчэй не прытуліл.

А ці прыстоі то на шляхціца такія — у суседзтве жыёнц — прыкрасці дзелаць і чыніць? Хіба бым а сваю крыўду як сабака а пяту ногу не стоял, гдыбым на пана Цоховіча прызволіл, бо яко тэн ягомасць айчызнай жондзіць, Рэчы Паспалітай спрыяць бэндзе, кеды ўбогага шляхціца не толькі зэ прэсвазіі не прыймае, але абы цо, зараз з крыкам, з гукам, з падвора нават сваго выпыха. Баляць мне, тое прыпамінаёнц, внэнтшнасці, нямаш у пану Цоховічу жаднэй рэтэльнасці. Не пазвалям, Мосці Панове, буду заўша крычал, гды го на маршалка захцэце паставіць, вельку он мне зробіл крыўду».

І ў канцы — «рэжысёрская» заўвага: «Тут яму даюць грошы слугі пана Цоховіча, надкупляючы, абы толькі дазволіў, якія ўзяўшы ён ахвотна дазваляе».

2. КУДЫ ПАДЗЕЛАСЯ БІБЛІЯТЭКА БЕРГЕЛЯ?

У Слуцк аднойчы мяне прывялі дзве справы: лёс бібліятэкі Бергеля і магіла Абуховіча.

Упершыню прозвішча Бергеля сустрэлася мне год з дзесяць назад у брашуры беларускага пісьменніка Аляксандра Ельскага. Называлася яна «Паведамленне пра бібліятэку Юльяна Бергеля, пастара ў Слуцку». Брашура пісалася ў 1883 годзе, а была выдадзена, здаецца, у 1890 (год на вокладцы не абазначаны). У гэтай польскай кніжачцы (а мо адбітку з нейкага часопіса) Ельскі падрабязна апісвае і падарожжа са свайго маёнтка Замосце ў Слуцк, якое ён зрабіў з дачкой Аляксандрай, жонкай вядомага этнографа З. Глогера, і вонкавы выгляд Слуцка, і гісторыю горада. У слуцкім фарным касцёле ўвагу аўтара прыцягнуў кораб з надгрызеным мышамі сэрцам князя Гераніма Радзівіла — таго самага, які жорстка падавіў крычаўскае паўстанне 1740–1744 гадоў. Але найбольшай славетасцю Слуцка Ельскі лічыў бібліятэку Бергеля, у якой захоўваліся рэдкія выданні — усяго каля тысячы тамоў. Асабліва ганарыўся Бергель сваімі рукапісамі, напрыклад, успамінамі аб пакаранні смерцю Казіміра Лышчынскага, якія ў 1690 годзе накідаў на паперу цесць беларускага філосафаатэіста.

Спачатку брашура Ельскага звярнула маю ўвагу зусім не з поваду бібліятэкі Бергеля. Тысяча тамоў? У XIX стагоддзі ў Беларусі былі прыватныя бібліятэкі куды большыя! Напрыклад, Масальскіх у Белічанах Ігуменскага павета (аднаго з Масальскіх у сувязі з яго раманам «Пан Падстоліч» успамінаў В. Бялінскі), Оштарпаў у Дукоры, Слізняў у Дзевяткавічах ля Слоніма (рэдкае выданні!), Юндзілаў у Івацэвічах, Пуслоўскіх у Мерачоўшчыне (некалькі тысяч тамоў, рукапісы), Вітанюўскага (6 тысяч тамоў), Малышэвіча («мае некалькі твораў і рукапісаў, якія лічацца бібліяграфічнай рэдкасцю», — пісаў пра яго А. Плуг у 1858 годзе), І. Легатовіча ў Мінску, Тызенгаўзаў (з сямейным архівам) у Паставах і з добры дзесятка іншых. Найбольш вартай увагі мне тады здавалася бібліятэка Уладзіміра Трамбіцкага з Лінава Пружанскага павета. Там было некалькі тысяч кніг, а сярод іх — вельмі рэдкія. Найбольшай каштоўнасцю бібліятэкі лічыліся кнігі і рукапісы аднаго з першых беларускіх славістаў прафесара Віленскага універсітэта Міхала Баброўскага, сярод якіх былі працы па беларускаму пісьменству (сёння сцвярджаецца, што яны загінулі). Усе зборы Баброўскага Трамбіцкі набыў у 1847 годзе за 1000 чырвоных злотых. Вось адшукаць бы такую бібліятэку (пазней я даведаўся, што пасля смерці Трамбіцкага яна была прададзена Замойскім і ўключана ў склад ардынацкай бібліятэкі ў Варшаве). Што ж датычыцца брашуры Ельскага, то ў ёй найбольш важнымі мне здаліся мясціны, дзе аўтар гнеўна асуджаў Гераніма Радзівіла, казаў, што той «крывава здзекаваўся над народам».

Імя ж Бергеля тады выклікала зусім іншыя асацыяцыі: адкуль у яго рукі трапіла такая бібліятэка? Ці не прысвоіў ён пасля 1863 года сабе бібліятэку вядомай Слуцкай кальвінскай гімназіі?

Але працы віленскага даследчыка гісторыі пратэстанцкіх бібліятэк Вацлава Гізберта-Студніцкага неўзабаве рэабілітавалі ў маіх вачах Бергеля.

Апісваючы зборы бібліятэкі Віленскага сінода, Студніцкі паведамляў, што пачатак кнігазбору Слуцкай гімназіі паклаў у XVII стагоддзі Андрэй Дабранскі. Усе свае зберажэнні ён траціў на рэдкія выданні. Пасля яго смерці, у 1640 годзе, гэты прыватны збор, ацэнены ў баснаслоўную тады суму 5000 злотых, быў набыты Багуславам Радзівілам для Слуцкай гімназіі. Гімназічная бібліятэка папаўнялася ў XVIII стагоддзі, але асаблівы яе росквіт наступіў у першай палове XIX стагоддзя, калі сюды па розных прычынах былі перавезены унікальныя бібліятэкі Віленскага сінода і Кейданскай гімназіі. Прыбаўляліся і прыватныя падарункі. Так, у 1829 годзе Юрый Аколаў ахвяраваў бібліятэцы звыш 1000 тамоў, частка якіх паходзіла са збораў Брапіцкай, сястры польскага караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

Аднак, працягвае Студніцкі, пасля 1863 года, калі адзіная ў Беларусі і Літве кальвінская гімназія перайшла ў рукі ўрада, усю гімназічную бібліятэку сінод забраў са Слуцка і перавёз у Вільню. Больш таго, у другой палове XIX стагоддзя сінадальныя зборы папаўняліся якраз за кошт прыватнага збору Бергеля. Такім чынам, мае падазрэнні па адрасу слуцкага пастара аказаліся беспадстаўнымі, і яго імя згубіла для мяне асаблівую цікавасць.

Прайшоў час. І раптам неяк у Львове мне выпадкова трапіліся ў рукі тры цікавейшыя крыніцы.

Першая — рахунак слуцкай друкарні, зроблены для князя Радзівіла ў 1687 годзе. Там былі (у скарачаным выглядзе) пералічаны назвы твораў, якія выйшлі ў Слуцку ў 1673–1679 гг., указана колькасць экзemplяраў, кошт друку, цана і г. д. Прытым з 23 назваў толькі тры былі вядомы такому дасведчанаму бібліёграфу, як І. Палькоўскі. А вось што хаваецца, скажам, за наступнымі запісамі: «Тэорый рускіх» — экз. 80, «Дзённікаў» — 2020, «Школак» — 3091, «Працэсаў» — 1006, «Гаспадароў» — 1000, «Формулак» — 414, «Табліц гарызантальных» — 100, «Аб злучэнні рэк» — 640, «Хрысціянскіх заўваг» — 250, «Лемантароў» — 3389?! На якой мове ўсё гэта друкавалася? І ці не тояцца тут невядомыя сёння творы старажытнай беларускай літаратуры?

Другая — артыкул Юзафа Корвіна «Пастар Юльян Бергель і яго бібліятэка ў Слуцку», надрукаваны ў XII томе часопіса «Тыгоднік

ілюстрованы» за 1881 год. У артыкуле паведамлялася, што ў пакоі Бергеля, чалавека энцыклапедычнай адукацыі, усе сцены застаўлены кніжнымі паліцамі. Сярод кніг ёсць такія «белыя вароны», як «Кодэкс Юстыніяна» 1480 года выдання, любчанскія старадрукі XVII стагоддзя на лацінскай і польскай мовах (напрыклад, «Меч нябеснага арсенала на пахаванні Яна Пуццаты» Міхала Мацісевіча, Любча, 1649; «Хрысціянская смерць Яроша Еўлашэўскага» Яна Зыгровіча, Любча, 1619 і інш.). Корвін пісаў, што па просьбе Ю. Крашэўскага ён занатоўваў назвы найбольш рэдкіх кніг. Некаторыя з іх былі невядомы нават такому славутаму бібліёграфу, як К. Эстрэйхер.

Трэцяя — нататка ў 3 томе часопіса «Бібліётэка Варшавска» за 1885 год. Вось яна: «Бібліятэка, што заставалася пасля пастара мясцовага збору Ю. Бергеля, які памёр 2 месяцы назад у Слуцку, перайшла ва ўласнасць горада Слуцка, публічна запісаная ўладальнікам у тастаманце. Пра гэта пісалі ўжо штодзённыя газеты. Як запэўніваюць выдавочцы, у выдатным зборы рэдкіх кніг, размешчаным у 12 каменных шафах у касцельным бабінцы і належным чынам упарадкаваным, быў камплект (падкрэслена тут і далей мною. — А. М.) старадаўніх любчанскіх, ракаўскіх, торуньскіх, слуцкіх, нясвіжскіх, астрожскіх, брэсцкіх, еўейскіх, упіцкіх, кейданскіх, заблудаўскіх, супрасльскіх, кнышанскіх, луцкіх, віленскіх, пачаеўскіх і іншых друкаў. Да таго ж разнастайны збор многіх цікавых старых рукапісаў».

Вось табе і нейкая там тысяча тамоў!

Відаць, Бергель збіраў не бібліятэку ўвогуле, а бібліятэку ўсходнеславянскіх старадрукаў. Магчыма, меў і тыя, што пералічаны ў рахунку слускай друкарні.

І быў патрыётам, бо завяшчаў свае багацці роднаму гораду.

Толькі ці прыняў іх Слуцк, ці збярог?

Вядома, я разумеў усю рытарычнасць апошняга пытання. Калі б бібліятэка Бергеля захавалася ў Слуцку да нашых дзён, то аб ёй даўно білі б ва ўсе званы. Па яе матэрыялах была б абаронена не адна дысертацыя. Ды ўнікальны кнігазбор мог згарэць у часы ваенных ліхалеццяў. Мог быць вывезены за межы Беларусі. Як, скажам, старая радзівілаўская бібліятэка з Нясвіжа (каля 1770 года ў ёй было да 20 тысяч тамоў) — яна лічылася самай вялікай прыватнай бібліятэкай на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай. Як бібліятэка Полацкай акадэміі, дзе ў 1818 г. было 35 тысяч кніг. Ад гэтых збораў, прынамсі, удалося адшукаць рэальныя сляды. Радзівілаўскую бібліятэку ў 1772 годзе перавезлі ў Пецярбург, дзе (прыводжу гэтыя звесткі, каб аблегчыць пошукі іншым) яна была

падзелена паміж бібліятэкамі Акадэміі навук і праваслаўнай акадэміі; хронікі ж былі перададзены ў бібліятэку Маскоўскага ўніверсітэта. Часткова быў вывезены за межы Беларусі самы багаты сярод прыватных (Радзівілы мелі прывілею трымаць дзяржаўныя акты Вялікага Княства Літоўскага) У Рэчы Паспалітай стары нясвіжскі архіў. Аб памеры яго можна меркаваць па такой лічбе: нават пасля таго як найбольш каштоўная яго частка перавандравала ў Курнік, на месцы ў XIX стагоддзі заставалася звыш 580 тысяч дакументаў. Вядомы і лёс полацкага кнігазбору: у 1831 годзе яго падзялілі паміж Пецяўбургам, Масквой і Віцебскам. А вось да бібліятэкі Бергеля — ніякай нітачкі. Няўжо нічога не падкажуць мне ў Слуцкім крэзнаўчым музеі?

— Ці гаворыць вам што-небудзь прозвішча Бергеля? — спытаў я ў дырэктара музея Лідзіі Іванаўны Шуба.

— Нічога, — пачуў я ў адказ.

Што зробіш, падумалася мне тады, трэба змірыцца з няўдачай. Наіўна было б думаць, што хтосьці ўручыць табе на талераццы ключы ад Бергелеўскай бібліятэкі або разгадку яе таямніцы. Трэба лепш узяцца за пошукі магілы Абуховіча.

Уласна кажучы, магіла Абуховіча знойдзена і апісана на старонках «Літаратуры і мастацтва» яшчэ ў 1966 годзе. Зрабіў гэта з дапамогай Язэпа Дылы случкі выкладчык беларускай літаратуры Рыгор Родчанка. Але пасля яго публікацыі ўзнікла вось якая цікавая калізія. Раней увесь час лічылася, што пісьменнік-дэмакрат Альгерд Абуховіч памёр не раней 1905 года, бо некаторыя ўрыўкі яго мемуараў датаваны 1904 годам. Р. Родчанка абвергнуў гэта меркаванне: надпіс на магільным камені сведчыў, што Абуховіч памёр у 1898 годзе. Гэту дату я ўказаў у сваім раздзеле для II тома «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры». Прынята яна і ў I томе БелСЭ. Але тут Уладзімір Юрэвіч, рэцэнзуючы I том БелСЭ («Полымя», 1970, № 5), выказаў зусім лагічнае пытанне: як жа ў такім выпадку Абуховіч мог пісаць мемуары ў 1904 годзе? У магіле, ці што? Узнікла сумненне, ці правільна Родчанка расшыфраваў надпіс на помніку...

Прасцей за ўсё было б, каб магілу Абуховіча паказаў той, хто знайшоў яе, — сам Родчанка. Але Родчанкі не аказалася дома. Таму прыйшлося блукаць па могілках усялякую, аддаючы перавагу мясцінам, дзе старэй дрэвы і неразборлівей надпісы на камянях. Знаёмыя па XIX стагоддзю прозвішчы Ордаў, Шантыраў, Пяткевічаў. А Абуховіча няма. Выходжу на вуліцу, зморана сядою на лаўку ля дома, дзе, як высветлілася потым, жыве вартанік могілак.

— Кагосьці шукалі? — спагядліва спытала праз акно жанчына (потым аказалася — жонка вартаўніка).

— Ага, магілу аднаго пісьменніка.

— Ці не Абуховіча? То хадземце, пакажу вам.

Я аслупянеў. Пра месца, дзе знаходзіцца помнік Абуховічу, адзінаму, здаецца, пісьменніку, пахаванаму на слuckіх могілках, мне не змаглі сказаць нічога пэўнага ні ў музеі, ні ў бібліятэцы, ні ў іншых паважаных установах горада Слуцка. А яна, простая немаладая жанчына, ведала гэта па звычайнай чалавечай цікаўнасці.

Магіла Абуховіча аказалася ля старой крытай брамы — адразу ж у першым радзе з правага боку, калі глядзець на вуліцу. Самасевам пасеяліся ладныя клёнікі. Саржавелая жалезная агароджа. За ёй — помнік з выветранага пясчаніку. Час сцёр пазалоту, загладзіў сляды разца, у якіх парос дробны мох. Але польскі надпіс прачытаць можна. Не адразу, вядома, а паступова, сціраючы мох: «Тут спачывае цела с. п. Альгерда Абуховіча. Пам. 10 жн. 1898 г. Вечны спакой яго душы».

1898 год відаць выразна. А паколькі цяжка ўявіць, каб у Слуцку адначасова жылі два Альгерды Абуховічы, паколькі надпіс на помніку тады абавязкова адпавядаў пахавальнаму запісу ў касцёле, то...

Пачакайце, скажа чытач, а як быць з 1904 годам у мемуарах?

Не браць пад увагу! І вось чаму. Па-першае, рукапіс мемуараў да нас не дайшоў. Нам вядома толькі публікацыя ў віленскай газеце «Гоман» за 1916 год (дарэчы, побач з мемуарамі там змешчаны вельмі цікавы, хоць і супярэчлівы верш Абуховіча «Дума а Каралю XII», які чамусьці аказаўся па-за ўвагай нашага літаратуразнаўства). Па-другое, час тады быў ваенны, неспрыяльны для навуковай тэксталогіі. Публікацыю рыхтаваў невядомы сёння нікому Язэп Гулевіч. Ды і ў газетнай спешцы лёгка было набраць 1904, скажам, замест 1894. Іншае тлумачэнне, мабыць, не знойдзеш.

Пакідаючы слuckія могілкі, я думаў пра шматпакутны лёс дарэвалюцыйных беларускіх пісьменнікаў, пра нялёгкі шлях іх твораў да чытача, Колькі гэтых твораў загінула і ў рукапісах, і ў кнігах. Нават у кнігах. Як «Скрыпачка беларуская» Ф. Багушэвіча ці слuckія старадрукі.

...Кніга! Звыш 450 год, са скарынінскіх часоў, выдаецца яна на нашай роднай мове. Звыш 400 год (калі ўзяць пад увагу «Катэхізіс» С. Буднага, які ўбачыў свет у Нясвіжы ў 1562 го дзе) — на беларускай зямлі. Раскошныя фаліянты ў скураной аправе з

залатым цісненнем і тоненькія брашуры на шэрай абгортачнай паперы. Кнігі-працаўніцы і кнігі-паразіты. Кнігі, якія вучылі народ праўдзе і якія адурманьвалі яго. Цяжка сказаць, колькі беларускіх кніжак выйшла за чатыры з паловай стагоддзі, бо мы, у адрозненне ад іншых рэспублік, не выдаём рэтраспектыўнай бібліяграфіі. Яшчэ цяжэй сказаць, колькі іх бяследна загінула і сёння невядома нават па назве. І не будзе вядома, калі не шукаць.

Вопыт бібліятэк Масквы і Ленінграда — Пушкінскага дома, АН СССР, Маскоўскага і Ленінградскага універсітэтаў — паказвае, што старадаўняю кнігу можна шукаць і знаходзіць літаральна ўсюды — на паддашках і ў падзямеллях, у забытых шафах і куфрах, у бібліяфілаў і проста аматараў. Асабліва многа старых выданняў XVI–XIX стагоддзяў знаходзяць на Поўначы. Але не толькі на Поўначы. Вядомы ленінградскі вучоны В. Малышаў пісаў неяк у часопісе «Русская литература», што ў арэал пошукаў даўно пара ўключыць багатую рэдкімі кнігамі Беларусь. І ён меў рацыю. Летам 1972 года на Гомельшчыне працавала археографічная экспедыцыя Маскоўскага універсітэта імя М. Ламаносава. Яе ўдзельнікі сабралі многа рэліквій XV–XVIII стагоддзяў. І сярод іх — рэдкі экзэмпляр «Статута», выдадзенага ў 1610 годзе ў Маскве друкаром-самародкам Анісімам Радзішэўскім. Захоўваўся ён на гарышчы дома Праскоўі Дзмітраўны Нікіценка, сялянкі з вёскі Тарасаўка. У той жа Тарасаўцы аказаліся зборнікі песень-псалмаў, ноты якіх запісаны некалькі стагоддзяў назад пры дапамозе «крукоў». Маскоўскія збіральнікі былі задаволены вынікамі экспедыцыі.

А беларускія збіральнікі? На жаль, іх можна пералічыць на пальцах. Беларускія бібліятэкі пераважна задавальняюцца тым, што ўжо ёсць, што засталася ад папярэднікаў. Адзінае вядомае мне прыёмнае выключэнне — Фундаментальная бібліятэка АН БССР імя Я. Коласа. Невялікі, але энергічны калектыў аддзела рэдкай кнігі і рукапісаў гэтай бібліятэкі шукае і купляе, дзе толькі можна. Пад кіраўніцтвам загадчыцы аддзела Лідзіі Іванаўны Збралевіч праведзены першыя пошукавыя экспедыцыі па нашай рэспубліцы. Устаноўлена сувязь з вільнюскімі букіністамі і кніжнікамі. Вось чаму ў аддзеле — а сёння ў ім каля 11 тысяч адзінак — заўсёды могуць пахваліцца новым здабыткам — то хронікай Стрыйкоўскага, то рукапісам Сыракомлі, то забытымі тэкстамі Каніскага, то «Слоўнікам» Ліндэ з асабістым аўтографам аўтара, то выданнямі з пячаткай Тургенеўскай бібліятэкі ў Парыжы.

Набыткі аддзела рэдкай кнігі акадэмічнай бібліятэкі былі б яшчэ большыя, калі б яму лепш дапамагала шырокая грамадскасць.

Ча́ста аб існаванні таго або іншага унікальнага кнігазбору тут становіцца вядома толькі пасля таго, як кнігазбор перавандруе за межы Беларусі. Так было з калекцыяй слонімскага краязнаўца І. Стаброўскага. Так здарылася і з багатай бібліятэкай Харытановічаў.

... У вёсцы Саленікі Карэліцкага раёна жыла 90-гадовая жанчына па прозвішчу Харытановіч. Як зрэнку вока, берагла яна вялізны, у два пісьмовыя сталы, куфар, акаваны меддзю. У куфры былі кнігі. Рэдкія дарэвалюцыйныя выданні на беларускай мове. Эмігранцкія унікумы. Усё гэта калісьці сабраў муж Харытановіч, па прафесіі інжынер. Вясной 1970 года жанчына памерла.

— Калі я прыехала на месца, — расказвала мне Л. Збралевіч, — аказалася, што кнігі ўжо зніклі. Дачка ж Харытановіч выехала ў невядомым напрамку.

Крыху пазней высветлілася, што ў Саленікі з'явіўся нейкі чалавек з суседняй рэспублікі і, прыкрываючыся імем вядомага беларускага пісьменніка, узяў з куфра найбольш каштоўнае. Ніхто не спытаў у яго дакументы, не пацікавіўся, куды трапяць кнігі. Такое «збіральніцтва», вядома ж, магчыма толькі таму, што ў Карэліцкім раёне не зацікавіліся куфрам, своечасова не паведамілі аб ім у Мінск.

Дзе ж шукаць кнігі ў першую чаргу? Практыка падказвае: там, дзе раней былі буйныя прыватныя бібліятэкі, Пасля іх заўсёды штосьці застаецца ў мясцовага насельніцтва. Таму, напрыклад, варта пашукаць у Шчорсах Навагрудскага раёна. У XVIII стагоддзі там узнікла буйная бібліятэка Іахіма Храптовіча, асветніка і рэфарматара. Ён купіў найбольш каштоўныя выданні са славутай рымскай бібліятэкі кардынала І. Імперыялі, з галіцыйскіх манастыроў, закрытых аўстрыйскім імператарам пасля 1772 г., а таксама з варшаўскага кнігазбору І. Залускага. У XIX стагоддзі над шматлікімі шчорсаўскімі рэдкасцямі працавалі А. Міцкевіч, Я. Чачот, І. Лелевель. У той час у бібліятэцы захоўвалася звыш 10 тысяч кніг, многа рукапісаў па гісторыі Беларусі. Усё гэта было завешчана Храптовічамі першаму універсітэту, які адкрыецца на іх радзіме. Але ішлі гады, універсітэт не адкрываўся, кнігі буццелі. У пачатку 1910-х гадоў найбольш каштоўнае адправілі ў часовае карыстанне (дэпазіт) Кіеўскаму універсітэту. Перавозам займаўся прафесар Доўнар-Запольскі.

— Мае сваякі, — расказваў мне ўраджэнец тых месцаў, тады дырэктар Дзятлаўскага музея народнай славы Міхал Фёдаравіч Петрыкевіч, — памятаюць, што ў Першую сусветную вайну мноства кніг, якія не паспелі вывезці ў Кіеў, было кінута ў двары

палаца. Сяляне пакрысе выбіралі сабе найбольш прыгожа аформленыя тамы. Штосьці з гэтага асела па шчорсаўскіх хатах...

У адрозненне ад шчорсаўскай бібліятэкі, слущкая знікла ў невядомым кірунку.

Няўжо зусім бяследна?

Вярнуўшыся ў Мінск, я яшчэ раз засеў за перыёдыку 80-х гадоў XIX стагоддзя.

След адшукаўся ў пецябургскім часопісе «Край» за 1886 год.

Той жа Аляксандр Ельскі паведамляў у карэспандэнцыі з Мінска, што завяшчанне Бергеля парушыла яго ўдава. Яна прадала бібліятэку, 1500 кніг, кракаўскаму антыквару Ігелю, які заплаціў за набытак (у тым ліку 40 кніг, неведомых Эстрэйхеру) 3300 рублёў серабром.

Потым Э. Хвалевік устанавіў, што Ігель прадаў найбольш каштоўнае львоўскаму мецэнату графу Бавароўскаму.

Зборы Бавароўскага ўвайшлі ў бібліятэку Асалінскіх (цяпер навуковая бібліятэка АН УССР у Львове) і ў бібліятэку Львоўскага ўніверсітэта. Растварыліся ў іх.

У час чарговай камандзіроўкі ў Львоў мне ўдалося «вылавіць» некалькі унікатаў з пячаткай Бергеля.

І сярод іх — рэдкая брашура XVIII ст. «Аб польскіх прыгонных». Выдадзена яна ў 1788 годзе на польскай мове без указання месца і аўтара. Зрэшты, аўтарам, хутчэй за ўсё, быў Юзаф Паўлікоўскі, «якабінец» і сакратар Касцюшкі.

На брашуру «Аб польскіх прыгонных» я звярнуў увагу таму, што яе ў 1844 годзе ўпамінаў Ян Чачот. У прадмове да сваіх «Вясковых песенак з-над Нёмана і Дзвіны» ён зазначыў, што ў гэтай кніжачцы вельмі праўдзіва апісана жыццё беларускіх сялян у XVIII стагоддзі.

Чачоту не адмовіш у слушнасці. Аўтарам брашуры «Аб польскіх прыгонных» сапраўды быў калі не ўраджэнец Беларусі, то, прынамсі, чалавек, які тут бываў і ведаў мясцовыя парадкі. Аб гэтым сведчаць шматлікія супастаўленні становішча сялян у Польшчы са становішчам у Вялікім княстве Літоўскім. «Аб польскіх прыгонных» успрымалася ў Беларусі і Літве як «мясцовая» з'ява. У яе падтрымку выступіў прафесар віленскай Галоўнай школы Д. Пільхоўскі ў брашуры «Адказ на пытанне...» (1789).

«Аб польскіх прыгонных» несумненна належыць пяру асветніка, праціўніка феадальнага ладу, гуманіста. «Асвета і чалавечнасць, — гаворыцца ў пачатку кнігі, — сталі панаваць у нашым стагоддзі. Другая хоча заваяваць сэрцы, першая — розумы. У многіх

дзяржавах Еўропы прынята іх салодкае ярмо, цяжкім — іх пераход у Польшчу...» Прыгонніцтва, паводле аўтара, не павінна існаваць, таму што супярэчыць духу Асветніцтва і нават элементарнай эканамічнай выгодзе прыгоннікаў: «Калі б мы на іх (прыгонных. — А. М.) няволі не гублялі нічога больш, апроча таго, што паступаем з імі наперакор чалавечнасці, то і ў такім выпадку досыць матываў, каб зняць з іх ярмо. Але, апроча таго, хачу яшчэ паказаць, што паны і краіна губляюць на гэтай няволі сялян і якая можа быць выгода ад іх вызвалення».

Прыгонніцкім ярмом тлумачыць аўтар нянавісць сялян да сваіх паноў, такія вясковыя заганы, як п'янства і гультайства. «Злосць» з'яўляецца «прыроджанай рэакцыяй чалавека на несправядлівасць». А з такой несправядлівасцю сяляне сустракаюцца кожны дзень: «Хіба ж вол не адчувае больш да сябе ўвагі — пасля захаду сонца ён не цягне плуг, а калі яго бачаць зморанага, з яго здымаюць ярмо. Голасу ж чалавечай скаргі ніхто слухаць не хоча». Сацыяльны характар мае п'янства, распаўсюджанае ў прыгоннай вёсцы: «Бо дзе няволя, там і п'янства». Сялян прымушаюць піць паны і карчмары. Урэшце, сялян гоняць у карчму пошукі забыцця, адчуванне ўласнай непаўнацэннасці пасля цялесных пабояў.

Як ужо было сказана, у кнізе «Аб польскіх прыгонных» становішча польскага селяніна супастаўляецца са становішчам у Беларусі і Літве. І супастаўленне гэта — пераважна не ў ка рысць апошніх. Вось некалькі з такіх параўнанняў. «У Літве больш суро́ва селянін бывае караны, чым у Кароне, таму тут народ больш нішчымны і краіна больш убогая» (стар. 87). «У Літ ве і на Русі сяляне большыя п'яніцы, чым у Вялікай Польшчы, бо тут прыгонныя ў большай няволі і мацней прыгнятаюцца» (стар. 26). «У Літве сяляне адбываюць гвалты, на гвалт жа ўсе мусяць летам выходзіць з халуп на панскую работу — у такой ступені, што толькі адна асоба пры халупе застацца павінна; тых гвалтаў або дзён за лета дванаццаць. Сапраўднае насілле над справядлівасцю» (стар. 33–34). «Па святах сяляне пачаргова адбываюць паслугі, а ў Літве — дзве жанчыны ў тыдзень і двое мужчын» (стар. 34). Сяляне «ў Літве дзеляцца з панамі палавінай свайго мёдазбору» (стар. 36). У Кароне менш крадуць, таму што там «гусцей, чым у Літве, трапіцца селянін, які ўмее чытаць» (стар. 44). «Літва амаль зарасла лясамі, там не знойдзеш прыстойнай сялянскай хаты (...) Гэты непарадак не ад нястачы, але ад адсутнасці асветы, ад няволі» (стар. 45). «Пера мяшаны з мякінай і асцюкамі хлеб, якім

сілкуюцца літоўскія сяляне, — хіба ж гэта прыстойная страва для земляроба, які здабывае яго з зямлі? Такі хлеб не дабаўляе моцы, таму праца тутэйшых сялян, хоць яны працуюць аднолькава з кароннымі, менш дае карысці, бо слабей сілы» (стар. 53).

Аўтар падкрэслівае, што добрыя палажэнні «Статута» Вялікага Княства Літоўскага часта заставаліся толькі на паперы — «Літва, атрымаўшы больш вольнасці, яшчэ больш прыгнятала сялян» (стар. 9). І далей: «У Кароне за забіццё халопа трэба было заплаціць 100 грыўняў, у Літве — галавой за галаву, аднак гэта не ажыццяўлялася» (стар. 16).

Аўтар кнігі «Аб польскіх прыгонных» не толькі абгрунтоўвае эканамічную і маральную беспадстаўнасць прыгонніцтва, але і імкнецца ўказаць шляхі выхаду з грамадскага крызісу. Шляхі гэтыя — чыста асветніцкія. Па-першае, сцвярджае аўтар, усё зло — ад непісьменнасці сялян. У той час, як філосафы па трабуюць асветы для ўсіх саслоўяў, сяляне ўсё ж практычна пазбаўлены права на вучобу. Дзеці прыгонных вымушаны ў час заняткаў пасвіць жывёлу, хця па сваёй слабасці не ў стане нават абараніць яе ад драпежных звяроў. Па-другое, трэба зацікавіць селяніна ў выніках яго працы. Пакуль што ён гэтых вынікаў не бачыць. «Злачынцы, якія сядзяць у кайданах, намнога шчаслівей нашых сялян, бо першыя спажываюць без ніякіх справаздач усё тое, што выпрасяць або заробяць, а мужык тое, што здабудзе сумленна, у поце чала свайго, не мае права спажыць без якой-небудзь даніны» (стар. 36). Паднявольная праца робіць прыгоннага незацікаўленым у выніках гэтай працы, што яскрава бачна на прыкладзе запусцення сельскай гаспадаркі ў Кітаі. Пётр I, дараваўшы вольнасць двум прыгонным мастакам, пераканаўся, што «чалавек інакш шчыра працаваць не можа, як толькі робячы для сябе». Значыць, трэба даць прыгонным асабістую свабоду, зрабіць іх арандатарамі панскай зямлі. Гэта ў інтарэсах саміх жа паноў, адпавядае іх эканамічнай выгодзе.

У палеміцы з прыхільнікамі прыгонніцтва аўтар кнігі карыстаецца аргументамі французскіх фізіякратаў, якія разглядалі грамадства як адзіны непадзельны арганізм. «Краіну можна параўнаць з цэлам, членамі якога з'яўляюцца грамадзяне. Мы ведаем, што пры хваробе аднаго члена церпіць усё цела...» (стар. 62). Асновай усяго грамадства, яго карміцелем з'яўляецца сялянства: «Нашы прыгонныя — гэта найфундаментальнейшыя апоры, на якіх трымаецца цэла; як жа, будучы нішчымнымі, яны змогуць утрымаць цэла?» (там жа).

Такім чынам, шляхі, якія прапануюцца ў брашуры «Аб польскіх прыгонных», каб абнавіць грамадства, — гэта чыста асветніцкія і

таму рэфармісцкія шляхі. Выступаючы супраць прыгонніцтва, аўтар увесь час спасылаецца на французскіх асветнікаў, на філасофскія погляды Юма, урэшце на роўнасць, абвешчаную ў Бібліі. Ён апеліруе да розуму — урэшце, бедны селянін не можа плаціць падаткаў і без элементарных выгод (добрай стравы, цёплай хаты, прышчэпак ад воспы) сялянства не можа ўзнаўляцца, а мала насельніцтва — мала войска... На першапачатковым этапе аўтара задавальняюць паўмеры (дазволіць сялянам прадаваць сваю маёмасць, выдаваць дачок у суседнія вёскі і г. д.). Аднак нават такі, з сённяшняга пункту гледжання ўмераны радыкалізм кнігі, выклікаў цэлую хвалю пратэстаў з боку прыгоннікаў. «Аб польскіх прыгонных» аказала вялікае ўздзеянне на тагачаснае грамадства, на развіццё грамадскай думкі ва ўсёй Рэчы Паспалітай, у тым ліку і ў Беларусі.

Вось якую цікавую старонку шматпакутнага мінулага нашага народа адкрыла толькі адна кніга з бібліятэкі Бергеля! Дзякуючы знаходцы мы пазнаёміліся з забытым творам антыпрыгонніцкай публіцыстыкі, з яго аўтарам, перадавым для свайго часу асветнікам і гуманістам, магчыма — нашым земляком.

Толькі адна кніга... А калі, пасядзеўшы некалькі месяцаў, «вылавіць» у львоўскіх кнігасховішчах усе астатнія? Ці хаця б сотню-другую з той бергелеўскай тысячы ці паўтары тысячы?!

3. ПРА КРЫЖ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ І СЁЕ-ТОЕ ІНШАЕ

На прыступкі Слуцкага гісторыка-краязнаўчага музея ўзнімаўся я з прадчуваннем нязвычайнага.

Думалася: тут на ўласныя вочы пабачу цуды, якімі здаўна славілася слуцкая зямля.

Калі не калекцыю, то, прынамсі, некалькі унікальных слуцкіх паясоў, вытканых у сярэдзіне XVIII стагоддзя ў майстэрні Яна Маджарскага. Цэлы стэнд, прысвечаны гэтай майстэрні. Кампазіцыю такога стэнда падказваў майму ўяўленню вядомы верш М. Багдановіча «Слуцкія ткачыхі»,

Дзівоснае шкло, якое ў XVIII стагоддзі плавілі беларускія прыгонныя майстры непадалёку ад Слуцка — ва Урэччы. Яно, упрыгожанае мясцовым арнамантам, вершаванымі надпісамі, высока цанілася нават пры каралеўскіх дварах.

Акварэлі мастака і рэвалюцыянера, ссыльнага сябра Т. Шаўчэнкі Браніслава Залескага. Ён нарадзіўся, жыў і тварыў у Рачкавічах ля Слуцка.

Матэрыялы пра выдатную рэвалюцыянерку, ураджэнку Случчыны Марыю Багушэвіч. У 80-х гадах мінулага стагоддзя яна была адным з кіраўнікоў першай польскай марксісцкай партыі «Пралетарыят». Памерла ад сухотаў па дарозе ў сібірскую ссылку. Пакінула пасля сябе цікавы дзённік.

Творы і асабістыя рэчы пісьменнікаў, якіх багата дала Беларусі слuckая зямля. Матэрыялы пра выпускнікоў славутай Слуцкай гімназіі. Такіх, як друкар пятроўскай эпохі Ілья Капіевіч ці паэт і філосаф XVII стагоддзя Ян Белабоцкі.

Кнігі, надрукаваныя ў розныя часы ў Слуцку.

Вырабы мясцовых народных умельцаў.

Урэшце, унікальныя рэчы, якія захоўваліся раней у Слуцку. Напрыклад, у 1896 годзе Ф. Серна-Салаўевіч пісаў у брашуры «Древнерусский город Слуцк и его святыни», што ў рызніцы сабора Троіцкага манастыра знаходзіўся абраз Дзмітрыя Растоўскага, які, кажа легенда, пісаў тут свае «Четы-минеи». Дзмітрый выкапаў у Слуцку калодзеж і выразаў на яго зрубе такія патрыятычныя радкі (невядомы мастак паўтарыў іх на абразе):

Почто нам в Самарью за водой хадзіці,

Егда і здзе, в Случэске, лепо ее піці.

Апрача абраза, сведчыць Серна-Салаўевіч, у рызніцы захоўваліся сярэбраны псах з надпісам 1580 года, пацір таго ж года, рукапіснае евангелле князя Юрыя Алелькавіча («верх мастацкай дасканаласці»). І мноства кніг, выдадзеных не пазней 1649 года...

Дзе быць гэтым рэчам, як не ў мясцовым музеі?!

Аднак мае прадчуванні і спадзяванні не спраўдзіліся.

У музеі аказаўся толькі маленькі шматок слuckага пояса, літасціва падараваны Дзяржаўным музеем БССР. Замест урэцкага шкла — шкляны сіфон для газіроўкі пачатку XX ст. (выраблены, праўда, на мясцовым заводзе). Замест слuckіх старадрукаў — тры іх фотакопіі. Ні слова пра Б. Залескага і М. Багушэвіч. З пісьменнікаў, звязаных са Случчынай, толькі адзін В. Вітка надалаў музею сваё фота з аўтографам (ёсць яшчэ і падпісаны аўтарам «Слуцкі пояс» А. Астрэйкі). Усюды — фотакопіі, фотакопіі, фотакопіі, вядомыя, часцей за ўсё, па кнігах. І толькі зрэдку трапіцца нешта непаўторнае, дзеля чаго людзі і ходзяць у музеі, — добра захаваная грыўня часоў Кіеўскай Русі або пісаны арыгінальным шыфрам партызанскі дзённік Н. Радзюка, які можна загінуў у 1943 годзе.

— А што рабіць, дзе браць экспанаты? — пераходзіць у контратаку дырэктар музея Л. Шуба. — Евангелле і псах, пра якія

вы кажаце, былі яшчэ ў 20-я гады ўзяты са Слуцка ў Мінск. Часопіс «Наш край» у першым нумары за 1928 год паведамляў, што яны захоўваюцца ў Дзяржаўным музеі БССР. Многае знішчыла вайна. Потым многае загінула, калі музей часова закрываўся ў сярэдзіне 50-х гадоў. Цяпер сёе-тое набываем. Вось нядаўна атрымалі два рукапісныя зборнікі мясцовага настаўніка Андрэя Лешчанкі. Ён сабраў народныя песні Случчыны і прыпеўкі часоў Айчыннай вайны. Але з унікальнымі, аўтэнтычнымі рэчамі — кепска.

І сапраўды: дзе браць экспанаты? Вандруючы па Беларусі, з гэтым пытаннем я сустракаўся неаднаразова.

Задавала мне яго дырэктар Дома-музея Адама Міцкевіча ў Навагрудку Н. Гурына. У сувязі з абнаўленнем экспазіцыі яна хацела паказаць творчасць нашага геніяльнага земляка на больш шырокім грамадска-культурным фоне. А гэта — і беларускія папличнікі Міцкевіча, і паднявольнае жыццё беларускіх сялян, фальклор якіх натхняў польскага паэта на стварэнне балад, і рэчы матэрыяльнай культуры міцкевічаўскай эпохі. Пакуль што ў музеі, нават пасля абнаўлення экспазіцыі, пераважаюць тыя ж фотакопіі і муляжы кніг. Вядома, экскурсантаў з глыбокай пашанай спыняюцца ля мэблі, што стаяла ў Туганавічах, у доме Марыі Верашчака, якая была першым каханнем паэта. Раней яны з такой жа пашанай спыняліся ля «акуляраў Міцкевіча». Цяпер іх знялі з экспазіцыі. І добра зрабілі, бо ўпэўненасці, што яны сапраўды належалі паэту, не было. Запіс 1958 года ў інвентарнай кнізе сведчыў пра акуляры толькі тое, што яны набыты ў 1955 годзе. Ад каго? Якім чынам? Ніякай легенды, абавязковай для музейнага экспаната! Да таго ж у мемуарнай літаратуры нідзе не гаварылася, што Міцкевіч насіў акуляры... Значыць, хутчэй за ўсё колішні дырэктар Дома-музея Сокал-Кутылоўскі — а ён быў здольны на такое — выдаў за міцкевічаўскія звычайныя акуляры той пары...

Дзе браць экспанаты?

Гэта пытанне паўстала і ў Слоніўскім гісторыка-краязнаўчым музеі. Як вядома, у XVIII стагоддзі пры слоніўскім двары гетмана Міхала Казіміра Агінскага быў славуты на ўсю Еўропу прыгонны тэатр — драма, опера, балет, аркестр. Тут друкаваліся кнігі — нават на італьянскай мове. Тут выходзілі пляменнік гетмана аўтар паланеза «Развітанне з радзімай» Міхал Клеафас Агінскі. Але на маё пытанне, чаму ўсё гэта не прадстаўлена ў экспазіцыі, дырэктар музея І. Шпыркова адказала:

— Дзе ж мы возьмем экспанаты, каб паказаць усё гэта?!

І сапраўды: дзе браць экспанаты?

Перад былым дырэктарам Дзятлаўскага музея народнай славы Міхалам Фёдаравічам Петрыкевічам такое пытанне ніколі не паўставала. Памятаю, калі я быў у музеі ў 1970 годзе, Міхала Фёдаравіча турбавала іншае: як размясціць сабраныя экспанаты. Хаця ў мностве пакояў двухпавярховага будынка пакуль што паказана не ўся гісторыя Дзятлаўшчыны, а толькі з 1917 года, — на стэндах цесна. Не ад фотакопій і муляжоў — ад арыгінальных рэчаў, дакументаў, выданняў. Напрыклад, такой паўнаты, з якой паказаны жыццё і барацьба працоўных былой Заходняй Беларусі супраць даваеннай польскай улады, я не бачыў ні ў якім іншым беларускім музеі.

І амаль пра кожны з экспанатаў Міхал Фёдаравіч змог расказаць доўгую і захаплячую гісторыю.

Вось брэлок для гадзінніка, адмыслова сплечены з рознакаляровых конскіх валасоў. Вясёлкаю пераліваюцца сонца, зорка, рыбка... Брэлок зрабіў у навагрудскай турме былы член КПЗБ, а цяпер бухгалтар вузла сувязі ў Дзятлаве Б. Ленка.

Вось прысадзістае крэсла XVIII стагоддзя. Калісьці яно стаяла ў дзятлаўскай рэзідэнцыі Радзівілаў. У дні Вялікай Айчыннай вайны загадчык гаспадаркі мясцовай бальніцы Аляксандр Хадарэвіч хаваў у спружынах крэсла гранаты, партызанскія газеты і лістоўкі. Напярэдадні вызвалення фашысты замучылі патрыёта. Але сын Аляксандра Хадарэвіча запамніў усё. Расказаў ён Петрыкевічу і пра крэсла. Дзесяткі дзён пайшлі на пошукі. Крэсла знайшлося аж у Наваельні. Аббітае новай тканінай, але — аўтэнтчнае.

Вось нявінная з выгляду кніжачка «Як дабіцца добрага ўраджаю на худой зямлі», выдадзеная, калі верыць вокладцы, у Вільні ў 1934 годзе. Але гэта камуфляж. Пад вокладкай — адозвы КПЗБ. Унікальную кніжачку знайшлі ў страсе старога гумна.

Вось колішняя вучнёўская торбачка, пашытая з грубога палатна і пафарбаваная альховай карой. Вось гаршчок, які разбіўся на дзесяткі чарапкоў. Чарапкі сцягнуты дротам — не было за што купіць новы гаршчок. Хіба такія экспанаты не скажуць наведвальніку больш, чым цэлая лекцыя пра былую галечу?!

Не, пра кожны з экспанатаў у Дзятлаўскім музеі народнай славы не раскажаш. Іх трэба пабачыць уласнымі вачыма. І людзі ідуць, каб пабачыць. Вясной і летам кожны дзень у музеі бывае 70–100 чалавек. Многія з іх прыносяць з сабой падарункі. Пераважаюць рэчы і дакументы нядаўняга часу, але бывае і даўніна. У музеі ўжо сабралася калекцыя рэчаў 1812 года, дагістарычнай пары. Не паўстае пытанне, дзе браць экспанаты, і ў Аляксандра Мікалаевіча Белакоза, арганізатара літаратурнакраязнаўчага музея ў

Гудзевіцкай дзесяцігодцы Мастоўскага раёна. Ён іх проста шукае і здабывае, дзе толькі можна. Гудзевіцкі музей я аглядаў у дзень, калі Аляксандра Мікалаевіча не было дома — як кіраўнік раённай секцыі настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры ён рупіўся якраз наконт экскурсіі па мясцінах, звязаных з творчасцю Багушэвіча і Цёткі. Знайшла ключ і адчыніла дзверы жонка Аляксандра Мікалаевіча, улюбёны ў мужаву справу чалавек.

Тое, што я пабачыў у Гудзевічах, называць музеем у поўным сэнсе гэтага слова можа яшчэ і гучнавата *. Адзін пакой, просценькія стэнды. Можа, не зусім прадуманае ў прапорцыях і паслядоўнасці размяшчэнне экспанатаў, асабліва гістарычных. Але экспанаты ёсць. Я ўпэўнены, што літаратуразнаўцы ХХІ стагоддзя ды і больш блізкага часу не раз будуць выкарыстоўваць матэрыялы, сабраныя ў Гудзевічах. спасылацца на іх. З дапамогай вучняў Аляксандр Мікалаевіч з зайздроснай настойлівасцю збірае ўсё, што датычыцца літаратурнага жыцця Гродзеншчыны, мінулага роднага краю. Арыгінальныя экспанаты звязаныя з рэвалюцыйнай дзейнасцю К. Каліноўскага, паступілі, напрыклад, ад П. Сергіевіча і Г. Кісялёва. Мясцовы скульптар стварыў бюст паэта-падпольшчыка Міхася Явара, які жыў і загінуў у суседняй вёсцы. Спаралізаваная жанчына Надзея Шнаркевіч прыслала вялікую ляльку — яна апранута ў беларускі народны касцюм, зроблены з кавалачкаў даматканых тканін. І кожны кавалачак быў дабыты з куфраў палескіх майстрых. Падарункі музею (хто ж адмовіць вучням?) паступаюць літаральна адусюль — з Мінска і Гродна, Масквы і Вільнюса, Варшавы і Прагі. Экспануюцца кнігі, фотаздымкі і выказванні аб роднай мове, атрыманыя ад К. Крапівы і М. Лынькова, П. Броўкі і М. Танка, К. Буйло і І. Мележа, Ю. Семянякі і М. Забэйды-Суміцкага. Тут жа цікавы рукапісны часопіс «Праменьчык», які выпускаецца юнымі сябрамі музея. Тут жа — вялікая калекцыя посцілак, ручнікоў і паясоў, вытканых мясцовымі ўмельцамі. Тут жа — праілюстраваная фатаграфіямі і дакументамі стогадовая гісторыя Гудзевіцкай школы. Асабліва цікавая яе старонка — падпольнае навучанне ў гады гітлераўскай навалы... Не, цяжка нават пералічыць усё вартае ўвагі, што сабрана ў Гудзевіцкім музеі.

Знаёмства з музеямі ў Дзятлаве і Гудзевічах яшчэ раз пераканала мяне, што поспех у збіранні музейных скарбаў — як і ўвогуле ў збіральніцтве — залежыць ад энтузіязму, апантанасці кіраўніка. Энтузіязм жа — такая рэч, што калі яна ёсць, то ёсць, калі ж няма, то няма. Беларускія музеі ведалі многіх апантаных. Быў ім Вацлаў Федаровіч, які яшчэ да рэвалюцыі сабраў у Віцебску нешта каля

дзвюх тысяч археалагічных экспанатаў. Былі імі гісторыкі браты Тышкевічы з Лагойска, дзе ў сярэдзіне мінулага стагоддзя знаходзілася найбагацейшая калекцыя прылад каменнага, бронзавага і жалезнага веку, зброі, карцін і гравюр. Сярод экспанатаў былі крыж са срэбра і золата, падараваны Сігізмундам І Аўгустам касцёлу ў Гайне, два мячы з мініяцюрнымі партрэтамі С. Баторыя, шпага Пятра І, прадметы, здабытыя адным з Тышкевічаў у час раскопак у Пампеі і Егіпце. Потым лагойскія зборы ляглі ў аснову Віленскага музея старажытнасцей. Урэшце такім энтузіястам быў Аляксандр Ельскі з Замосця, на зборы якога прыязджалі падзівіцца ажно з Францыі і Даніі. ... Не пераваляліся апантаных і цяпер.

Я не быў у Крычаўскім кразнаўчым музеі, не знаёмы з яго дырэктарам М. Мельнікавым, але чытаў яго артыкулы і таму перакананы, што ён ніколі не будзе прыкрывацца рытарычным пытаннем: дзе браць экспанаты?! Пра некалькіх такіх энтузіястаў мне раскажваў намеснік дырэктара Маладзечанскага музея, сам руслівы збіральнік, Генадзь Каханоўскі. Каб папоўніць школьны музей, адзін з іх, выкладчык працы ў Дукорскай дзесяцігодцы Пухавіцкага раёна Васіль Мікітавіч Свістун ахвяраваў нават значныя ўласныя сродкі. Настаўнікі з вёскі Баравое Дзяржынскага раёна на ўласныя грошы ездзілі ў Ленінград, каб сабраць матэрыялы па гісторыі роднага краю. А Іван Іосіфавіч Калоша са Снова Нясвіжскага раёна. А Міхал Іванавіч Алексяюк з Брэсцкага кразнаўчага. А Уладзімір Аляксандравіч Урбанавіч з Валеўкі, што на Навагрудчыне. Ды хіба пералічыш усіх кразнаўцаў, якія збіраюць скарбы мінулых вякоў не таму, што за гэта плацяць зарплату, а на грамадскіх пачатках, па загаду сэрца.

Энтузіязм кразнаўцаў — у гэтым я пераканаўся ў час паездак — дае найлепшыя вынікі, калі ён падтрымліваецца мясцовымі грамадскімі арганізацыямі. Штодзённую ўвагу адчуваюць, напрыклад, супрацоўнікі Маладзечанскага музея з боку сакратара райкама партыі Вячаслава Ляшковіча. Ён часты і жаданы госць у музеі, здабыў для яго нямала экспанатаў. Ды і як жа інакш: музеі ў нас — не мёртвыя сховішчы старасвеччыны, а жывыя памочнікі партыі ў выхаванні новага чалавека!

Менавіта В. Ляшковіч адшукаў для музея мэблю, якая стаяла ў доме аўтара паланеза «Развітанне з радзімай» М.-К. Агінскага, — буфет, трумо, шафу. Знайшоў скрыпку, на якой, згодна з легендай, іграў славуты кампазітар. Апошняя знаходка варта таго, каб аб ёй раскажаць крыху падрабязней.

...Неяк восенню 1970 года да мяне зайшоў Генадзь Каханоўскі і прапанаваў:

— Паколькі вы займаліся біяграфіяй Агінскага, давайце праедземся ў вёску Рымцелі Смаргонскага раёна. Вячаслаў Антонавіч Ляшковіч апытаў там скрыпку Агінскага. А заадно паглядзіце і гадзіннік Агінскага. Жыхар Маладзечна В. Пурус купіў яго калісьці ў лесніка каля Залесся і цяпер згодзен прадаць. Кажуць, дужа прыгожы гадзіннік. Ляснік кляўся, што ён належаў самому кампазітару. Трэба спяшацца, бо гадзіннікам ужо цікавіліся два «купцы» з Вільнюса. А яшчэ кажучь, што ў Маладзечне, ва Уладзіміра Зяновіча, ёсць раяль, які стаяў у доме Агінскага.

І вось райкамаўскі «газік» імчыць нас па маляўнічых дарогах Маладзечаншчыны. Гаспадар машыны, Вячаслаў Антонавіч, паказвае нам новабудоўлі раёна, помнікі даўніны. Гаворка ідзе пра новыя экспанаты Маладзечанскага музея, пра арыгінальную ліру, якую Каханоўскі выменяў у суседнім музеі, пра гісторыкарэвалюцыйныя плакаты, любоўна выдадзеныя маладзечанскімі краязнаўцамі. Неўзабаве ўезджаем на тэрыторыю суседняга Смаргонскага раёна. Вось і Рымцельская пачатковая школа. У яе загадчыцы, Іраіды Касмач-Цвятковай, і павінна знаходзіцца тая скрыпка.

Аднак на парозе школьнага будынка сустракае нас новая загадчыца. Яна тлумачыць, што Цвяткова ўжо працуе ў суседняй вёсцы. Імчыся па лясных дарожках, нацянькі. Вядома ж, размінаемся з уладальніцай скрыпкі. Зноў кружым па асенніх пералесках. Урэшце даганяем высокую танклявую жанчыну з партфелем, набітым школьнымі сшыткамі. Па яе запрашэнню ўсе заходзім у хату.

— Гэтая скрыпка, — гаворыць Іраіда Давыдаўна, — дасталася мне ад урача Уладзіміра Мілашэўскага, мужа маёй цёткі. Ён жыў у Залессі і памёр там у 1953 годзе ва ўзросце 88 год. Быў страсным музыкантам, іграў у залескім самадзейным ансамблі, меў некалькі скрыпак. Але найбольш любіў і бярог гэту. Казаў, што атрымаў яе ад уладальніцы Залесся пані Жаброўскай. Ей жа падарыў скрыпку не то сам кампазітар, не то яго сын.

Бяром у рукі скрыпку. Час пакінуў на ёй непапраўныя сляды. Амаль праз усю даўжыню праягла трэшчына. Праглядаем унутраную сценку. Заўважаем лацінскі надпіс: «Зрабіў Антоніс Страдыварыус з Крэмоны. 1736». І побач — круг з крыжам і лацінскімі ініцыяламі праслаўленага майстра. Гаспадыня здзіўлена: пра існаванне гэтага надпісу яна не ведала. Праўда, ёсць

на скрыпцы і пазнейшыя, яўна не страдыварыусаўскія «нашлёпкі», адна з іх — нават з ультрасучасным надпісам...

Іраіда Давыдаўна згодна перадаць скрыпку Маладзечанскаму музею.

На зваротным шляху доўга спрачаемся: унікальная рэч ці падробка? Перш за ўсё бянтэжыць несупадзенне ў датах. Агінскі назаўсёды пакінуў Залессе ў 1822 годзе, а Мілашэўскі нарадзіўся дзесьці каля 1865 года. Праўда, кампазітар эміграваў у Італію, робячы перад царскімі ўладамі выгляд, што едзе туды ненадоўга і толькі для папраўкі здароўя. Па дыпламатычных меркаваннях многа рэчаў ён з сабою не браў. Таму скрыпка магла застацца ў другой яго жонкі, Марыі дэ Неры, і дзяцей, якія жылі ў Залессі. Нехта з іх і мог перадаць скрыпку Мілашэўскаму.

— А хіба для іх не была дарагая памяць бацькі? — высоўвае контраргумент В. Ляшковіч. — Хіба яны аддалі б чужому чалавеку такую рэліквію, як скрыпка?

У адказ прыгадваю старонкі мемуараў С. Мараўскага «Некалькі год маёй маладосці ў Вільні», дзе гаворыцца, што дзеці Марыі дэ Неры, малапісьменнай дачкі венецыянскага гандальера, нічым не нагадвалі Агінскага. Калі ў 40-х гадах сына Агінскага абвінавацілі ў вялікім злачынстве і пасадзілі ў пецябургскую турму, з Залесся, ад Марыі дэ Неры, паляцелі ў Пецябург пісьмы самым знакамітым генералам і сенатарам: ратуйце, гіне ваша родная кроў! Праз колькі дзён, сведчыць Мараўскі, чалом перад Мікалаем І ударылі нешта з дванаццаць высокапастаўленых асоб... Не, ад такой жонкі і такога нашчадка, відаць, нельга было чакаць, каб яны свята бераглі памяць пра Агінскага.

Пад'язджаючы да Маладзечна, пагаджаемся, што часова, пакуль няма дастатковых падстаў, трэба знаходку асцярожна лічыць скрыпкай, якая, згодна сямейнаму паданню, магла быць у Агінскага. Ступень верагоднасці намнога ўзрасце, калі экспертыза ўстанавіць, ці сапраўды гэта Страдыварыус. Італьянскі майстар памёр у 1737 годзе, і тут даты супадаюць. Мы ведаем, што Агінскі іграў на скрыпцы, што ён мог купіць яе, неаднаразова бываючы ў Італіі. Але ж мы ведаем і іншае: колькасць падробак значна пераўзыходзіць колькасць сапраўдных скрыпак Страдыварыуса.

Неўзабаве Генадзь Каханоўскі набыў для музея і гадзіннік: ён аказаўся арыгінальным па сваёй форме і адносіцца прыкладна да тых часоў, калі Агінскі жыў у Залессі.

А яшчэ праз колькі дзён беларускае радыё паведаміла, што на Сморгоншчыне знойдзена скрыпка славутага кампазітара... Без сумненняў.

Асабістая ініцыятыва, шырокі круггляд, увага грамадскасці... Усе гэтыя моманты вельмі важныя ў музейнай справе. Але яны, як кажуць, нажыўныя: пасіўнага дырэктара заўсёды можна замяніць актыўным. Куды складаней — з аб'ектыўнымі цяжкасцямі. Нават самы заўзяты збіральнік не ў сіле знайсці тое, што ўжо не існуе або існуе далёка за межамі рэспублікі. Не ад добрага ж, мусіць, жыцця нават Дзяржаўны музей БССР, у якім і кадры найбольш кваліфікаваныя, у якім, на маю думку, добра паказаны і савецкі перыяд, і старажытныя часы, XVI–XIX стагоддзі прадстаўлены пераважна тымі ж фотакопіямі, муляжамі і макетамі. І беднасць гэта — вымушаная. Колькі музейных скарбаў загінула ў полымі Першай і Другой сусветных войнаў, якія знішчальнай хваляй пракаціліся праз Беларусь, колькі іх было вывезена!

Напрыклад, шасціканечны крыж Ефрасінні Полацкай, зроблены полацкім майстрам Лазарам Богшам у 1161 годзе. На драўляную аснову крыжа былі набіты 21 залатая пласціна з адтулінамі для каштоўных каменняў і мошчаў і 20 сярэбраных пласцін. Лікі святых — Ефрасінні, Георгія, Сафіі — чаргаваліся з тонкім арнамантам. На адваротным баку і па баках віднеліся дробныя літары. Першы надпіс гаварыў: «Г(оспод)и, помози рабоу своему Лазорю нареченому, Богъши, съделавъшемуу крѣсть сии црѣкви святога Спаса і Офросиньи». Другі інфармаваў, што ў 1161 годзе Ефрасіння падаравала крыж манастырскай Царкве святога Спаса. Тут жа сведчылася, колькі каштавалі матэрыялы, з якіх зроблены крыж. А тым, хто захацеў бы вывезці крыж з Полацка, пагражалі пракляцці, страшная нябесная кара. Матэрыяльная і тым больш мастацкая каштоўнасць гэтай гістарычнай рэліквіі нават не паддаецца вызначэнню.

Некалі, у студэнцкія часы, па святой недасведчанасці мне здавалася, што крыж захоўваецца калі не ў Полацку, то ў Ленінградзе ці Маскве.

Потым з кнігі А. Аляксеева «Полацкая зямля» (Масква, 1966) я даведаўся, што «крыж знік са спецзахавання Магілёўскага гістарычнага музея пры захопе немцамі ў 1941 г.» (стар. 127). Падрабязнасці ў кнізе не прыводзіліся.

І вось зімой 1970 года выпадак сутыкнуў мяне з магілёўскім краязнаўцам Еранімам Іосіфавічам Філіповічам. У той марозны вечар мы гаварылі доўга і цікава. Гаспадар паказваў мне унікальныя старадрукі, неапублікаваныя дакументы аб паўстанні 1863 года. Хваліўся рукапісам «Хронікі беларускага горада Магілёва», які лічыўся загінутым (Еранім Іосіфавіч нядаўна адшукаў яго). Успамінаў, што захоўвалася ў магілёўскіх музеях і

архівах да вайны. Прыгадаў, вядома, і крыж Ефрасінні Полацкай. Спачатку ён экспанаваўся ў музеі. Потым, дзеля захавання, перанеслі яго ў браніраваны пакой-сейф у будынку былога зямельнага банка. Еранім Іосіфавіч, да вайны таксама музейны работнік, не раз бачыў той крыж і ў музеі, і ў пакоі-сейфе.

— І няўжо — ніякіх слядоў?

— Чаму ж, след ёсць, — уздыхнуў Еранім Іосіфавіч. — Ды занадта доўгі. Вядзе ажно за акіян. Нядаўна новы дырэктар нашага музея Іван Канстанцінавіч Скварцоў наслаў запытанне ў Эрмітаж. Адтуль адказалі, што па наяўных у Эрмітажы звестках крыж цяпер знаходзіцца ў прыватнай калекцыі амерыканскага мільянера Моргана. Праўда, настаяцель царквы ў імя Ефрасінні ў Полацку, Міхал Кузьменка, называў мне прозвішча другога мільянера — Ракфелера. Нібыта ў архіве Ракфелера працаваў у 1962 годзе прафесар-гісторык з эмігрантаў Уладзімір Скаралеці, які і бачыў там крыж. Ва ўсякім выпадку трэба праверыць кожную нітачку, якая вядзе да крыжа. Ды ці толькі да крыжа... Вайной з музея загінулі славыты бялыніцкі абраз Божай Маці, магілёўскі брацкі абраз з вельмі багатым акладам. Дарэчы, наконт гэтых абразоў ходзяць упартыя чуткі, што яны закапаны ў Магілёве.

Назаўтра я пазваніў дырэктару Магілёўскага абласнога гісторыка-краязнаўчага музея І. Скварцову. Ён пацвердзіў: такое пісьмо з Эрмітажа ёсць.

А праз месяц у кабінёце старшыні Беларускага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры Івана Фролавіча Клімава сабраліся спецыялісты з Акадэміі навук, былы дырэктар Магілёўскага музея І. Мігулін і цяперашні дырэктар І. Скварцоў. У размове высветлілася, якія яшчэ каштоўнасці, апроча крыжа Ефрасінні Полацкай і двух абразоў, зніклі з музея.

— У музеі, — паінфармаваў яго былы дырэктар, — захоўваліся многія экспанаты, сабраныя ў 20–30-я гады ў розных кутках Беларусі. Было тут да 20 рукапісных і старадрукаваных евангелляў, залаты і сярэбраны ключы ад горада Магілёва, дзве сярэбраныя гарадскія пячаткі, булава караля Сігізмунда, мітра Г. Каніскага, каштоўныя кубкі з партрэтамі рускіх цароў. Былі антычныя каштоўнасці — каралі, знойдзеныя ў Пампеі, пярсцёнкі, пласціны

**

Нашы польскія і чэшскія сябры ўжо вярнулі нямала з таго, што ад іх было адабрана ў вайну. Дык чаму б і нам не ўзяць з іх прыклад?! Нацыянальная рэліквія, якая належыць беларускаму народу, павінна быць вернута яе законнаму ўладальніку.

Відаць сёе-тое трапіла на Захад з Віленскага беларускага музея, які працаваў у 1921–1944 гадах. У ім таксама было мноства каштоўных рэчаў, кніг, дакументаў. Яшчэ ў 1929 годзе ў часопісе «Наш край» (№ 3) гаварылася, што ў музеі экспанаваліся прысцёнак полацкага князя Усяслава (XI ст.), рукапіснае Евангелле з Навагрудчыны (XIV ст.), выданне «Триоди цветной» Ш. Фіоля. А ў 1939 г. польскі часопіс «Сыгналы» (№ 75) сярод музейных здабыткаў называў абразы XIV ст., карціны Янушкевіча, Ласенкі, Смуглевіча, партрэт Чачота, вырабы народнага ткацтва і керамікі. Гэты пералік значна дапаўняе адрасаванае мне пісьмо Заслужанага дзеяча культуры БССР Аляксандра Анісімавіча Дзяругі. Ён паведамляў, што ў час вайны ў Вільнюсе, на паддашку касцёла св. Міхала, сярод музейных экспанатаў захоўваліся пражскае выданне скарынінскай «Бібліі», «Літоўскі статут» 1588 года, рукапіс Фёдара Студзіты з 1176 года, статут дзісенскага Младзенчаскага брацтва XVII стагоддзя, жыровіцкі трэбнік 1495 года і іншыя рэдкасці.

«Пра лёс пералічаных каштоўнасцей, — пісаў у заключэнне А. Дзяруга, — павінен сёе-тое ведаць былы кіраўнік Віленскага беларускага музея Янка Шутовіч».

І вось мы сядзім з Янкам Шутовічам у скураных крэслах, што стаяць у вестыбюлі Цэнтральнай бібліятэкі АН Літоўскай ССР. Паказваю пісьмо. Пачынаецца гаворка пра Віленскі беларускі музей, у якім, па словах майго субяседніка, было больш 28 тысяч экспанатаў.

— Усё, што названа ў пісьме, — кажа Янка Шутовіч, — сапраўды ў вайну знаходзілася ў касцёле святога Міхала. Толькі не на паддашку, а ў падземеллях. Увесь час мы сачылі за экспанатамі. Але ў ліпені 1944 года, калі гітлераўскія войскі пакідалі Вільнюс, на нейкі час экспанаты аказаліся без нагляду. Справа ў тым, што раён Антокаля, дзе я тады жыў ды і цяпер жыву, быў вызвалены нашай арміяй на некалькі дзён раней, чым цэнтр горада. Пасля таго як сціхлі баі, я адразу ж пабег у касцёл, а там многія скрыні з музейнымі рэчамі паадчыняны, усюды беспарадак.

— І куды перададзена тое, што ўцалела?

— Адразу ж пасля вайны была створана спецыяльная літоўска-беларуская камісія. Яна і вызначала, што пакінуць у Вільнюсе, а што перавезці ў Мінск. Чамусьці, відаць, па недасведчанасці, прадстаўнікі Беларусі адмовіліся ад асноўнай часткі экспанатаў. І яны цяпер тут, — Янка Шутовіч абвёў рукою сцены бібліятэкі, — а таксама ў гісторыка-этнаграфічным музеі. Адмовіліся, як я мяркую, дарэмна, бо цяпер на адны камандзіроўкі беларускіх навукоўцаў колькі трэба грошай.

Мы пагаджаемся з Янкам Шутовічам, што колішнюю памылку камісіі варта было б выправіць: усё ж экспанаты Віленскага музея збіраліся і купляліся пераважна на скромныя сродкі заходнебеларускіх працоўных. Урэшце, паміж дзвюма рэспублікамі дамовіцца не цяжка і ніколі не позна. Куды цяжэй будзе з тым, што разрабавана ў вайну, што трапіла на Захад.

Скажам, з вывезенымі ў фашысцкую Германію фондамі Дзяржаўнага музея БССР у Мінску. Дзе яны — сёння вядома, бадай, аднаму Антону Шукляойцю, які ў 1944 годзе паехаў услед за музейным дабром на Захад, каб яго ахоўваць, а цяпер жыве ў Амерыцы.

— У фондах музея, — успамінае беларускі мастак Анатоль Мікалаевіч Тычына, — была унікальная калекцыя слугі паясоў. У 1939 годзе, пасля вызвалення Заходняй Беларусі, гэтыя паясы — кожны ў зашклёнай меднай аправе — былі перавезены з Нясвіжа, з рэзідэнцыі Радзівілаў, у Мінск. У 1941 годзе ўся калекцыя (ужо без медных апраў) была запакавана ў скрынку, але эвакуіраваць яе не паспелі. Мабыць, іх вывезлі ў 1944 годзе ў Германію.

А цяпер яшчэ раз вернемся да пытання: дзе браць экспанаты?

Адказы напрошваюцца самі сабой.

Па-першае, шукаць і збіраць.

Шукаць, дакладна правяраючы кожны пісьмовы або вусны след скарбаў, якія замураваны, закапаны ці затоплены нашымі продкамі. Такіх слядоў — мноства. Для прыкладу ўкажу на адзін з іх. У кампаніі 1812 года ўдзельнічаў віленскі шляхціц Станіслаў Шумскі. Разам з арміяй Напалеона ён дайшоў да Масквы. Разам з ёю бясслаўна вяртаўся праз Беларусь. Ратуючы ўласную скуру пры пераправе цераз Бярэзін, ён вымушаны быў выкінуць у раку здабытае марадзёрствам. На дно Бярэзіны, піша Шумскі ў сваіх мемуарах, былі выкінуты чатыры «надзвычай багатыя абразы, у рамах з чыстага золата, упрыгожаныя брыльянтамі, сапфірамі, рубінамі, смарагдамі і спорным жэмчугам. Гэта былі малюнкi Божай Маці, Міколы і іншых святых, нарабаваныя ні то ў царкве, ні то ў магнацкіх спальнях». Як бачна з матэрыялаў, апублікаваных у часопісе «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі» (1971, № 4), нарабаваныя французамі скарбы маглі быць затоплены таксама ў стаячым возеры ля Крупак (хімікі там выявілі павышаную канцэнтрацыю іёнаў серабра), у азёрах Браслаўшчыны, вадаёмах на шляху з Ашмян да Меднік.

Па-другое, музейныя скарбы трэба вяртаць. Зразумела, калі на гэта — як у выпадку з крыжам Ефрасінні Полацкай — ёсць важкія падставы. З такой пазіцыі варта пільна прыгледзецца не толькі да

гісторыі магілёўскага, але і іншых беларускіх музеяў. Напрыклад, для мяне не ясны лёс археалагічнай калекцыі Вандаліна Шукевіча, якая ў свой час была ў Начы Лідскага павета, лёс карціннай галерэі, сабранай А. Чапскім у Навасёлках на Ашмяншчыне, лёс збораў Браніцкіх з Росі, што пад Ваўкавыскам, Ю.-У. Нямцэвіча са Скокаў ля Брэста. Карысна было б таксама заняцца пошукамі экспанатаў прыватнага музея Івана Хрысанфавіча Каладзева. Гэты гандляр дрэвам і прамысловец да рэвалюцыі сабраў у Нова-Барысаве літаральна ўсё, што датычылася Айчыннай вайны 1812 года. У каталогах яго бібліятэкі, якая мела агульнаеўрапейскае значэнне, значылася 15 тысяч тамоў кніг, а таксама альбомы, купленыя ў парызскіх букіністаў, гравюры, літаграфіі, рукапісная карта Расіі, зробленая спецыяльна для Напалеона.

А хіба не варта «прайсціся» па такому зусім рэальнаму следу. У 1920 годзе польскае Мінскае кола таварыства аховы помнікаў вывезла, баючыся наступлення Чырвонай Арміі, 600 скрыняў з 36 000 экспанатамі — карцін, крышталю, фарфору, тканін, зброі, кніг, археалагічных знаходак. Куды вывезла?

...Усяго ў сваёй картатэцы я налічыў больш за 20 буйных прыватных і грамадскіх калекцый, вывезеных з Беларусі ў пакуль што невядомым напрамку.

Ёсць і трэці шлях папаўнення нашых небагатых музеяў — шлях абмену з іншымі краінамі. Чаму, скажам, каб паглядзець слуцкія паясы, урэцкае, налібоцкае і лагойскае шкло, мінскія, навагрудскія або пінскія прывілеі, трэба ехаць у Гісторыка-этнаграфічны музей Літоўскай ССР, у музеі Львова і Кіева, Варшавы і Кракава?! Чаму не наладзіць узаемна выгадны абмен?! Зноў жа прывяду толькі адзін канкрэтны прыклад. 2 красавіка 1968 года «Літаратура і мастацтва» паведаміла чытачам, што з трохсот палотнаў радзівілаўскай карціннай галерэі ў Нясвіжы 80 карцін былі перададзены Польскай Народнай Рэспубліцы, а 65 твораў жывапісу трапілі ў Дзяржаўны мастацкі музей БССР. А праз два гады, 6 красавіка 1970 года, газета «Вячэрні Мінск» пісала, што ў Кракаве знойдзены скрыні з кнігамі і слуцкімі паясамі, вывезенымі ў ваенны час Радзівіламі і Патоцкімі. Вядома ж, палякам цікавей было б мець некаторыя творы польскіх мастакоў з радзівілаўскай галерэі, а нам — тыя ж слуцкія паясы. Няма ніякага сумнення, што Беларусь тут можа разлічваць на добразычлівасць і высакароднасць сваіх суседзяў.

Як бачым, работы на збіральніцкай ніве — непачаты край.

...Памятаю, неяк, адкрываючы Дні Віцебскай вобласці ў Мінску, вядучы — Несцерка сказаў, што сёння лягчэй у нас знайсці

трактар, чым саху і лапці. Зала адказала дружнымі апладысменці — як не радавацца такімі пераўтварэннямі! Апладзіраваў і музейны работнік, які сядзеў побач са мной. Я ўсміхнуўся:

— Вы не лічыце, што гэта накладвае на вас павышаныя абавязкі?

— Чаму?

— Паколькі прадметы даўніны з кожным годам дастаць усё цяжэй, то трэба іх збіраць сёння ж, неадкладна. Бо заўтра можа быць позна.

— Ну і нічога не здарыцца, — абьякава адказаў ён. «Не, здарыцца!» — хочацца сказаць сёння, вяртаючыся да той размовы. Бясследна загінуць многія матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці нашых продкаў, якія мы абавязаны зберагчы і перадаць нашым нашчадкам. Не дзеля пустой цікавасці, а таму, што судакрананне з прадметамі гісторыі ўзбуджае ў чалавеку адчуванне гістарычнасці яго быцця. Ён пачынае сябе адчуваць звязаным у ланцугу пакаленняў. А гэта, у сваю чаргу, фарміруе пачуццё адказнасці за справу, якую мы робім дзеля сябе, дзеля грамадства і дзеля будучых пакаленняў. Фарміруе чалавека.

ПОЛЬСКІ ДЗЁННІК

Людзі праходзяць хутка,
падаючы адны другім
паходно жыцця.

Лукрэцый

*12 кастрычніка 1971 г.,
або Першыя ўражання*

У кожнага з нас, некалькіх пасажыраў, што ехалі ў Польшчу ў кастрычніку 1971 г., быў свой клопат: у ленынградкі — арганізацыя працы навуковых бібліятэк, двух масквічоў — патэнтная справа, гамяльчаніна — металапалімеры, мяне — беларускія рукапісы і кнігі XVIII–XIX стагоддзяў. Але за 18 гадзін, якія цягнік ідзе з Масквы да Варшавы (камандзіровачныя шляхі часам вядуць з Мінска ў Варшаву праз Маскву), мы паспелі знайсці агульную тэму гаворкі. І тэмай гэтай аказалася беларуская літаратура. Прыемна было пачуць, што «фізікі» ведаюць беларускую паэзію, захапляюцца апавесцямі Быкава.

— Так, як піша пра вайну Быкаў, больш не піша ніхто! — катэгарычна заявіў адзін з маіх спадарожнікаў, беларус Алег Ярашэвіч, працягваючы польскаму пагранічніку свой пашпарт.

Той, не ведаючы, пра што ішла гаворка, разгублена ўсміхнуўся:

— То пан у госці да нашага прэм'ера...

— Не, — збянтэжыўся Алег. — Мы проста выпадковыя аднафамільцы.

— А можа, і невыпадковыя, — умяшаўся я. — Энцыклапедыі сведчаць, што польскі прэм'ер-міністр нарадзіўся ў Нясвіжы.

— О так, — пагадзіўся пагранічнік. — Беларуская зямля дала Польшчы нямала выдатных людзей. Міцкевіч, Касцюшка, Манюшка...

Калі ветліва казырнуўшы, пагранічнік выйшаў з купэ, да гэтых трох прозвішчаў мы дадалі яшчэ дзесятак-другі. Узяць хаця б тое ж XVIII стагоддзе. Заснавальнік польскага сентыменталізму Ф.-Д. Князьнін нарадзіўся ў Віцебску. Бацька польскага класіцызму А. Нарушэвіч — ля Пінска, здаецца, у Дубаі. Драматург і рэфарматар тэатра Ф. Багамолец — таксама ў Віцебску. Папулярны паэт і драматург Ю.-У. Нямцэвіч — у Скоках ля Брэста. На Пружаншчыне жыў славуты «паэт сэрца» Ф. Карпінскі, у Мінску

— пладавіты прэзаік І. Быкоўскі, які толькі ў 1799 годзе выдаў 14 кніг. Ёсць звесткі, што гэтыя класікі польскай літаратуры цікавіліся жыццём беларускага народа, запісвалі і выкарыстоўвалі беларускі фальклор. Але ці маглі яны самі, хаця б патаемна, для сябе, пісаць на беларускай мове? А калі не яны, то хто? Павінна ж было ад беларускай літаратуры XVIII стагоддзя застацца нешта большае, чым некалькі інтэрмедый і духоўных вершаў. Не магло ж на працягу цэлага стагоддзя духоўнае жыццё нацыі выяўляцца толькі ў фальклоры... Мае субяседнікі далікатна пагаджаюцца: не магло. Пагаджаюцца больш катэгарычна: трэба шукаць, шукаць і шукаць!

Варшава сустрэла нас нязвычайнай для кастрычніка гарачынёй і пошчакам «цікі-цікі». Гэта такія два драўляныя або пластмасавыя шарыкі на вярочцы, якую круціць у руках кожны юны варшавянін. Сутыкаючыся, шарыкі ляскаюць, нібы кулямёт. Дзесяць «цікі-цікі» — гэта ўжо цэлая баталія... Але дарослыя церпяць: што зробіш — мода. Зрэшты, і дарослыя рэагуюць на моду вельмі чуйна. Яна — і ў самых неверагодных спалучэннях міні, мідзі і максі, і ў сіне-зялёных «неонах» над жаночымі вейкамі, і ў старашляхецкіх пакручастых вусах, якія ўпрыгожваюць твары прадстаўнікоў няпекнай палавіны чалавецтва.

Вядома ж, мода — гэта вонкавае, часовае. Ніякая мода не ў стане змяніць сутнасці польскага характару. Пры любых абставінах паляк застаецца самім сабой: у меру экспансіўны, у меру стрыманы, заўсёды элегантны, карэктны, ветлівы. Гэтай ветлівасцю мы былі акружаны з першых жа крокаў, зробленых па перону Гданьскага вакзала. Нібы з-пад зямлі, з'явіліся нашы « апекуны », расадзілі па розных машынах і развезлі па адпаведных інстытутах польскай Акадэміі навук. Мной заапекаваўся супрацоўнік Інстытута літаратурных даследаванняў Ежы Мыслінскі. Некалькі месяцаў назад ён быў у Мінску, вывучаў гісторыю польскага друку на тэрыторыі Беларусі, гасцяваў у нашым Інстытуце літаратуры АН БССР. А цяпер нашы ролі ў пэўнай ступені памяняліся. Па дарозе з вакзала ў Палац культуры і навукі Ежы з гордасцю паказвае мне варшаўскія новабудовы. З 1966 года, калі я быў апошні раз у Польшчы, іх з'явілася шмат: новыя «хмарачосы», цудоўная «ўсходняя сцяна» на Маршалкоўскай, новыя універмагі «Варс», «Сава», «Сезам». За пяць з нечым год Варшава непазнавальна памаладзела, папрыгажэла.

— І жыць вы будзеце ў прыгожым месцы, — абнадзейвае Ежы. — Праўда, на прыватнай кватэры, бо ўсіх, хто прыязджае больш,

чым на месяц, мы селім на «прыватках». Але затое бу дзеце на славунай Бэльведэрскай вуліцы, побач з Лазенкаўскім паркам. Закончым фінансавыя і рэгістрацыйныя фармальнасці — і паедзем адпачываць.

Пакой, прызначаны для мяне, сапраўды аказаўся нішто сабе. З акна відаць нашае пасольства, некранутая яшчэ асенняй іржой зеляніна парку. Усе выгоды. Зручная сувязь з бібліятэкамі. Адно крыху бянтэжыць: у кватэры — двое сабак, усюдыісная вавёрка. Вэрхалу хоць адбаўляй. Мабыць, гэта мне пакаранне за тое, што ў Мінску крыху скептычна ставіўся да Булькі, сімпатычнага цюціка адной з нашых супрацоўніц. Цяпер, у параўнанні з маімі новымі кампаньёнамі, ён мне здаўся проста анёлам.

— Нічога, прывыкнеце, — супакойваў Ежы. — Сабакі — неад’емная частка нашага жыцця. Ды і час вы будзеце праводзіць пераважна ў бібліятэках, архівах, музеях, тэатрах. Раю прайсціся па вячэрняй Варшаве.

Вячэрні горад ашаламіў мяне морам рознакаляровых агнёў. Водар кветак. Чырвань і золата фруктаў у вулічных ларках. Адмысловыя маркі машын. Стракаты натоўп. Карэта, запрэжаная парай коней, з фурманом у старадаўнім цыліндры і крылатцы. Хлопцы ў парыках збіраюць грошы на адбудову каралеўскага замка. Цыганкі абяцаюць вываражыць шчасце. Законніцы ў накрухмаленых чэпчыках. Усё гэта стварала атмасферу нейкай карнавальнасці і нерэальнасці. Беларусь, хоць аб ёй нагадвалі назвы вуліц (Мінская, Брэсцкая, Нясвіжская) і кафэ («Свіцязянка»), здалася аддаленай не на некалькі гадзін, а на некалькі дзён дарогі. Падумалася, што прыйдзеца затраціць сама меней дні тры на акліматызацыю. Каб прызвычаіцца да розных умоўнасцей. Напрыклад, гаварыць «дзякуй» нават там, дзе ў нас звычайна кажуць «калі ласка». Каб лічыць нармальным, што не ты аўтамабілю, а аўтамабіль табе ветліва саступае дарогу на «зебры». Каб звикнуцца з польскай кухняй («татар», — сырое мяса з вострымі прыправамі, фруктовыя супы, тварог з цыбуляй і перцам...). Каб навучыцца машынальна пераводзіць курс савецкага рубля на польскія злоты і грошы... Дарэчы, чаму гэта ўсюды красуюцца металічныя і неонавыя «залатоўкі»? Ага, кастрычнік абвешчаны месяцам ашчаднасці. На кожным магазіне — заклікі ашчаджаць. Вунь на «Суперсаме»: «Не дасць табе шчасця гульня ў карты (што праўда, то праўда!), не знойдзеш яго ты ў каханні (гм, з гэтым варта паспрачацца), дасць табе яго толькі ашчадная кніжка!»

«А што, — падумалася, — у месячнік ашчаднасці эканоміць тут мне? Ашчаджаць на пакупцы кніг? Худзец на смачнай, хоць і нятаннай польскай кухні? Няма дурных! Калі што і ашчаджаць тут, то толькі час. Тры месяцы на архіўныя і бібліятэчныя пошукі — гэта да смешнага мала. А таму — ніякай акліматызацыі, ніякіх раскачак. З заўтрашняга ж дня — за работу!»

*13 кастрычніка,
або Першыя расчараванні*

Папрацуеш тут, паэканоміш час... Аказваецца, аддзел рукапісаў бібліятэкі Варшаўскага універсітэта, куды я пайшоў у першую чаргу, адчынены ўсяго чатыры гадзіны — з дзесяці да двух...

У былы палац Патоцкіх, дзе ў некалькіх упрыгожаных лепкай пакоях месціцца аддзел рукапісаў, мяне прывяло вось што. У 1929 годзе выйшаў у Кракаве складзены Я. Казлоўскай-Студніцкай «Каталог польскіх рукапісаў», якія ў канцы XVIII ст. былі вывезены з варшаўскай бібліятэкі братоў Залускіх у Пецябургскую імператарскую бібліятэку, а потым, у пачатку 20х гг. нашага стагоддзя, вернуты ў бібліятэку Варшаўскага універсітэта ў адпаведнасці з пагадненнем паміж савецкім і польскім урадамі. Сярод 11 193 рукапісаў, перавезеных з Ленінграда ў Варшаву, было многа матэрыялаў па старажытнай беларускай літаратуры. Казлоўская-Студніцкая называе «Драмы і 5 інтэрмедый на рускай, мазавецкай, цыганскай мовах», зборнік вершаў Д. Рудніцкага, у які ўключаны «рускія» песні з нотамі, зборнік вершаў «Carmina sacra», складзены вучнямі Пінскай калегіі. Праўда, у пачатку XX стагоддзя А. Брукнер і У. Ператц часткова выкарысталі гэтыя рукапісы. Але з беларускіх даследчыкаў ніхто іх у руках яшчэ не трымаў...

— Ці можна заказаць у вас зборнікі, названыя ў «Каталогу» Казлоўскай-Студніцкай? — пытаюся ў загадчыцы аддзела вядомага бібліёграфа Галены Казэрскай.

— Гледзячы якія. Амаль усе рукапісы, прывезеныя з Ленінграда, былі ў 30-я гады перададзены ў Нацыянальную бібліятэку (былая Красінскіх). У час акупацыі фашысты спалілі будынак гэтай бібліятэкі. Выпадкова захаваліся 292 рукапісы. Але сярод іх няма тых, якія вас цікавяць. Ды вы не адчайвайцеся, — дадае Г. Казэрская, бачачы маё засмучэнне. — Паглядзіце іншыя каталогі. У нас захоўваецца фонд былога Варшаўскага навуковага таварыства, а ў ім — рукапісныя зборы Міхала Федароўскага, які нейкі час, у пачатку 20 х гадоў, працаваў у гэтым таварыстве. Работы для вас хопіць!

*14 кастрычніка,
або Першыя спадзяванні*

Праглядаю матэрыялы Варшаўскага навуковага таварыства. Часта сустракаюцца подпісы маіх «папярэднікаў» — Уладзіміра Казберука і Янкі Саламевіча. Але ёсць і рукапісы, да якіх не дакраналася рука беларускага даследчыка. Асабліва зацікавілі мяне матэрыялы, якія за пасрэдніцтвам Федароўскага паступілі сюды з бібліятэкі Стравінскіх у Накрышках Навагрудскага павета. Заснаваў гэтую бібліятэку ў 60–70 х гадах XVIII ст. слонімскі староста Фларыян Брунон Стравінскі. Ён быў перадавым для свайго часу чалавекам, падарожнічаў па Заходняй Еўропе, перапісваў у свае рукапісныя зборнікі творы французскіх асветнікаў, артыкулы з французскай «Энцыклапедыі». Потым бібліятэку камплектаваў сын Фларыяна — слонімскі харунжы Ян Раймунд Стравінскі (падумалася: а ці не з гэтага роду паходзіць славуты кампазітар Ігар Стравінскі?!). З Накрышкай бібліятэкі захавалася больш 50 рукапісаў: копіі «Генрыяды» Вальтэра, «Марсельезы», вершаў Нарушэвіча і Карпінскага, вершаваная перапіска Карпінскага з уладальнікам Шчорсаў І. Храптовічам, інвентары слонімскага маёнтка, беларускія акты XVI стагоддзя. У адным са зборнікаў (рукапіс 274) ёсць копія вядомай «Прамовы Мялешкі», зробленая дзесьці каля 1770 года. Але асабліва зацікавіў мяне рукапіс пад назвай «Розныя рознасці даўнейшых і нашых часоў», куды ўключаны гістарычныя, палітычныя, юрыдычныя творы і розныя нязначныя вершыкі; змешчаныя тут творы пераважна паходзяць з 1703 і 1704 гадоў». Заказаў гэты зборнік на заўтра.

Вечарам быў на сустрэчы студэнтаў і выкладчыкаў Варшаўскага ўніверсітэта з Мечыславам Яструнам. Зала перапоўнена. Сёння славуты паэт пачынае серыю лекцый на тэму «Паэзія як мастацтва слова». Узнёслы, з высакароднай сівізной, Яструн сарамліва слухае пахвалы, якія выказвае па яго адрасу прафесар Якубоўскі, потым так жа сціпла ідзе да трыбуны і просіць прабачэння ў слухачоў, што адарваў іх ад паўсядзённых спраў.

Свой даклад Яструн пачаў з напаміну аб тым, што форму верша нельга аддзяляць ад яго зместу. Прааналізаваць форму — значыць увайсці «ўнутр» верша, паказаць працэс яго ўзнікнення, ускрыць у ім найбольш патаемныя сувязі. Як узнікае яго ўласны верш?

Спачатку з'яўляецца думка без слоў. Потым яна ўвасабляецца ў слова. Паэзія — гэта будынак, складзены са слоў. Але апісаць «будынак паэзіі» пры дапамозе адных навуковых сродкаў амаль немагчыма. Мы павінны цаніць верш не за яго «квяцістасць», а за

ўменне аўтара ў некалькіх словах, без «пустот» паміж імі, паказаць нешта істотнае ў чалавеку, адкрыць у ім нешта новае.

*15 кастрычніка,
або Першая знаходка*

З раніцы зайшоў у наша пасольства. Прыняў мяне саветнік па навуцы Станіслаў Іванавіч Мінакоў. Доўга гаварылі вось пра што. Нядаўна ў Торуні памерла пляменніца Адама Гурыновіча прафесар Яніна Гурыновіч, сусветнай славы біёлаг. У яе захоўваўся архіў беларускага паэта-рэвалюцыянера — яго вершы, перапіска. Перад смерцю Я. Гурыновіч пісала мне, што хацела б, каб усё гэта трапіла ў АН БССР, абяцала падрыхтаваць архіў для перадачы. Ды не паспела. Пасля смерці Я. Гурыновіч узнікла пагроза, што яе сваячка вывезе ўсё матэрыялы ў Канаду. Даведаўшыся аб усім гэтым з пісьма торуньскага этнографа, беларуса родам, Мар'яна Пецюкевіча, бібліятэка АН БССР пачала перапіску з выканаўцам волі нябожчыцы дацэнтам Торуньскага ўніверсітэта Л. Янішэўскім. Той пагаджаўся выканаць жаданне сваёй настаўніцы. Але, мабыць, трэба мне асабіста пад'ехаць у Торунь, высветліць усё на месцы... Станіслаў Іванавіч пагаджаецца са мной, абяцае ўсялякае садзейнічанне. Абнадзеены, еду ў аддзел рукапісаў бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта — на сустрэчу з заказаным зборнікам пад нумарам 85.

«Сустрэча» аказалася прыемнай. На старонках 240–242 «Розных рознасцей» лацінкай перапісаны дзве невядомыя беларускія песні пачатку XVIII ст. яўна «штучнага паходжання». Перапісчык быў, мабыць, не дужа пісьменны, бо ў тэксе многа памылак. Асобныя словы прыходзіцца «рэканструяваць».

Першая песня — пра сямейную нявернасць, пра маладую жонку, якая здраджвае старому мужу:

Красная ў пані ўрода,
Харашая малада.
А ей муж стар, нядуж. Ходзіма да хаты,
Што б вясёла пані было людзям забаўляці.
— Памагай бабе, барада!
А дзе жонка малада?
Леч ціха на ліха, бо вельмі стагнаеш,
Весьляці маладу нам перашкаджаеш.
Калі хочаш стагнаці,
Выйдзі, стары, зэ хаты.
Дзеду, проч ід на ноч, барада сівая,
А будзь з намі твая жонка, будзе веселяя.
У спакоі ўміраці
Будзеш, барадаты,
Сам, дзеду, на беду будзеш наракаці.
Мы за тваю душу будзем Бога прахаці.
З дзеда душа выходзіць.
Красна жонка прыходзіць:
— Здарова, удава, пазбыла старога,
Любі ж цяпер, маладая, мяне маладога.

У другой песні — іншая, лірычная танальнасць. Невядомы нам аўтар расказвае аб радаснай сустрэчы двух закаханых:

Мілейка свайго падаждала,
— Чалом, ці здароў? — пытала.
— Чы дарожайка не шкодзіць,
Чы харош ся паводзіць?
Мілы мілую вітае,
За ручку ей імае
І кажэт в тыя слова:
— Я здароў, (неразб.) здарова?
— Я здаровая ўжо буду,
Тугі і смутку забуду,
Калісь павярнуў, міленькі,
З далёкай даражэнькі.
Хадзі, сэрданька любое,
Уцешма ся абое.
Нех да самага парога
Будзе шчасная дарога.

*16 кастрычніка,
або Другая знаходка*

Пачаў праглядаць іншыя рукапісныя зборнікі XVIII стагоддзя. Пераважна нічога цікавага: копіі лацінскіх, польскіх, французскіх вершаў ці лістоў розных славурых асоб, медыцынскія і кулінарныя парады, звесткі аб монстрах і заморскіх дзівах. Зрэдку сустракаюцца факты па гісторыі Беларусі.

Урэшце ў зборніку вершаў і песень канца XVIII ст. (на вокладцы значыцца дата — 1791 год) зноў трапляецца на вочы старажытнабеларуская мова. З чатырох беларускіх тэкстаў гэтага рукапісу, занесенага ў вопіс пад нумарам 217, найбольш цікавыя «Казацкая дума» і песня «Аб сучцы» («Забіў тата сучку...»). Яны маюць выразныя беларускія рысы.

«Казацкая дума» пачынаецца, напрыклад, такімі радкамі:

Калі су (!) ў вечар з паўночы
Хадзіў казак, стогнучы,
З табакаю носячы,
У чым сцерць дастаў(?), просячы.
— Чаго ходзіш, казача,
Чаго ходзіш, бурлача,
Валочышся па начы,
Спаць людзям не даючы.
— Як я не маю стагнаць,
Калі не магу дастаць
Табакі ў чым сцерці,
Прыйдзецца і змерці...

А яшчэ ў зборніку ёсць «Літоўская песня», у якой пасля кожнага радка ідзе «ўсходні» рэфрэн — «Ачы кірды, казабулды, шалды чыры, кіры караімы, чыкі чабурат».

Герой песні абяцае паехаць у Вільню, купіць локаць французскага сукна і пашыць кунтуш:

Што з контуша зойдзе, то на жупан будзе...
Што з жупана зойдзе, то на порткі будзе...
Што мі з портак зойдзе, то на пасак будзе...
Што мі з паса зойдзе, то на шапку будзе...
Што мі з року (?) зойдзе, то на каўнер будзе...
Што з каўнера зойдзе, то на лапці будзе...
Радуйцеся, куркі, будуць вам каптуркі...
Радуйцеся, качкі, будуць вам каўпачкі...
Радуйцеся, індычкі, будуць вам спаднічкі...
Радуйцеся, гонскі, будуць вам падвёзкі...

Толькі закончыў перапісваць апошні радок, як Гэлена Казэрская далікатна напамніла: ужо другая гадзіна, пара закругляцца.

— Шкада, — уздыхнуў я. — Няма чым запоўніць пасляабедзенны час.

— А вы ідзіце ў галоўную чытальную залу, — параіла Г. Казэрская. — Там можна заказаць старыя газеты і часопісы, кнігі, выдадзеныя ў мінулым стагоддзі.

Я ўспомніў, што ў маёй бібліяграфічнай картатэцы ёсць многа пазіцый, не бачаных, як кажуць бібліятэкары, *de visu*, і пасля абеду накіраваўся ў галоўны бібліятэчны корпус, упрыгожаны старадаўнім гадзіннікам з меладычным боем. Багаты падручны фонд, у якім ёсць, бадай, усе энцыклапедыі свету, апрача беларускай. Цэлы паверх адведзены на каталогі. Выпісваю сігнатуры перыядычных выданняў, якіх няма ў нашых бібліятэках. Раблю першыя заказы — і яшчэ раз пераконваюся, што, не правярыўшы ўласнымі вачыма, нельга верыць ніякім бібліяграфічным даведнікам. З аўтарытэтнай крыніцы выпісаў калісьці: «Брацкае пасланне да беларусаў з 1863 г.»: «Мысль народова», 1925, № 1, стар. 14–16. Але, узяўшы ў рукі камплект часопіса за 1925 год, я не знайшоў у ім нічога падобнага. Доўга прыйшлося шукаць і «Карэспандэнцыю» П. М., прысвечаную творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча і прыезду ў Мінск Ул. Сыракомлі. Яна павінна была быць у 288 нумары газеты «Дзеннік Варшавскі» ад 9 ліпеня 1855 года. Аказалася ж, што «Карэспандэнцыя» толькі пісана 9 ліпеня, а надрукавана 20 ліпеня ў 188 нумары.

Затое з 203 нумара газеты «Кроніка вядомосці краёвых і загранічных» за 1858 год выпісаў забытую карэспандэнцыю з Мінска нейкага М. К. Ён паведамляў: «Пан Марцінкевіч, аўтар некалькіх твораў, надрукаваных у Мінску на беларускай мове, цяпер збеларушвае паэму А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш». Некалькі

песень падрыхтавана ўжо да друку, а рэшта завяршаецца. Гэта цікава, бо арыгінальная мова, на якую зроблены пераклад. Друкавацца ён павінен у Мінску».

Як вядома, першыя дзве «быліцы» перакладу, якія выйшлі ў Вільні, былі знішчаны царскай цэнзурай. Ды ці толькі яны?! Дакастрычніцкая беларуская літаратура была б намнога багацей, калі б удалося ўваскрасіць усё, што закрэслена росчыркам цэнзарскага пярэ.

*17 кастрычніка,
або Першая экскурсія*

Сёння — нядзеля. Усе бібліятэкі зачынены. Таму выбіраюся на экскурсію ў колішнюю рэзідэнцыю караля Яна Сабескага — Вілянаў. Для ўпрыгожаных скульптурамі варот — даўжэзная чарга. З рук, вядома ж, пераплачваючы ў два разы, купляю білет, у вестыбюлі абуваю капці і падымаюся ў палац, які па чарзе належаў амаль усім вядомым магнацкім сем'ям Польшчы — Чартарыскім, Браніцкім, Патоцкім... І кожная з іх збірала тут мастацкія палотны, скульптуры, каштоўную мэблю, упрыгожанні. Пры народнай уладзе, пасля карпатлівай рэстаўрацыі, у Вілянове адчынены Нацыянальны музей, які прываблівае мільёны польскіх і замежных турыстаў і тым самым дае дзяржаве значны прыбытак.

У палацы ў першую чаргу шукаю палотны, напісаныя ўраджэнцамі Беларусі або прысвечаныя нашаму мінуламу. Аўтапартрэты мінчан Валянціна Ваньковіча і Яна Дамеля. Напісаны Адамам Шэмешам партрэт Тэклі Янушкевіч. Карціны Івана Хруцкага. Пыхлівыя твары Радзівілаў, Сапегаў...

Доўга стаю ля партрэта слонімскага магната Міхала Казіміра Агінскага, чья асоба ўвекавечана Анджэлікай Каўфман. Гісторыя прыпісвае яму аўтарства пяці опер, пастаўленых у Слоніме, ды некалькіх мастацкіх палотнаў. Цікава, ён сам пісаў усё гэта ці толькі прысвойваў працу іншых? Углядаюся ў партрэт: здэклівы позірк, саркастычная ўсмешка. Але ва ўсім абліччы ёсць нешта бязвольнае, апатычнае, распешчанае. І зусім мала інтэлекту, каб напісаць такія філасофскія творы, як лібрэта оперы «Сілы свету».

*18 кастрычніка,
або Усяго пакрысе*

У бібліятэцы Варшаўскага універсітэта трапіліся два цікавыя рукапісы. Першы — «Апошнія прызнанні самагубцы Юзафа Камінскага, землемера; з папераў, знойдзеных на паддашку ў Высоцкіх з Валіцкаўшчыны». Са старонак гэтага рукапісу

паступова паўставала перада мной жахлівая гісторыя юнака-разначынца. У 1843 годзе ён праводзіў абмер лясоў у Гро дзенскай губерні. На свае грошы купіў інструмент, экіпіраваў экспедыцыю. І сустрэўся са сцяной бюракратычнай абыякавасці, чыноўніцкіх злоўжыванняў. Усе і ўсюды бессаромна бралі хабар. «Доўга было б тут пералічваць усе зладзействы, — пісаў Камінскі перад смерцю. — Калі ўспомніш іх, у жылах закіпае кроў — тая самая кроў, якую я зараз уласнаручна выпущу». Гэтыя зладзействы непазбежныя, бо царскі ўрад плаціць чыноўнікам такую малую пенсію, што на яе нельга пражыць. Камінскі, даючы парады тым, хто яго давёў да самагаўства, нават не называе іх прозвішчы. Навошта? На змену звольненым чыноўнікам будуць прызначаны новыя, яшчэ больш нахабныя. Адзіны выхад — смерць. Камінскі выбраў яе, каб такім чынам выказаць сваё непрыняцце прыгонніцкай рэчаіснасці.

Другі рукапіс — успаміны «Край дзіцячых год» вядомага мастака-фатографа Яна Булгака. Ён апісвае сваё дзяцінства, якое прайшло ў Асташыне Навагрудскага павета. Род Булгакаў паходзіў з Ігуменшчыны. Бацька Яна, Валерый Булгак, «любіў беларускую гаворку і карыстаўся ёю ў размове з дзецьмі». «Мы любілі гэтую мову, — піша аўтар успамінаў, — хоць і не ведалі, што яна завецца не «простай» або «мужыцкай», але беларускай».

Варта звярнуць увагу на беларускую прыпеўку яўна «штучнага» паходжання. Ян Булгак пачуў яе з вуснаў бацькі дзесьці ў 80-х гадах мінулага стагоддзя. Бацька, пэўна, і быў аўтарам той прыпеўкі:

Бамбізавы дачкі
Пагналі бычкі
Пад ліпку.
А маленькі Янчык
Выцінае танчык
На скрыпку.

У розных старых газетах і часопісах напаткаў некалькі невядомых матэрыялаў пра Яна Баршчэўскага. Сярод іх вылучаюцца некралогі, якімі адгукнуўся на яго смерць у кракаўскім «Часе» і «Дзенніку Варшавскім» Юльян Барташэвіч. Вядомы літаратуразнавец піша, што Я. Баршчэўскі сустракаўся ў Пецярбургу з А. Міцкевічам. Апошні пахваліў вершы беларускага паэта і «ўласнай рукой некалькі з іх выправіў». Аўтар «Шляхціца Завальні» любіў вандраваць па сялянскіх кірмах. «Сярод вёсак ён забыў аб класічных формах і тварыў не для літаратуры, а для Белай Русі, на народнай мове. Настаўнікі казалі б пра яго тады,

што ён прынізіў свой талент да прастанароддзя, але наша пакаленне добра зразумела тую праўду, што, каб мець нацыянальную паэзію, трэба перш выкупацца ў народнай песні, бо толькі ў ёй ёсць радзімыя элементы». Таму вершы Баршчэўскага пайшлі ў народ.

У часопісе «Тыгоднік Пэтэрсбургскі» знайшлася рэцэнзія на першыя тамы «Шляхціца Завальні». Яе аўтар, Вінцэнт Пракаповіч, параўноўвае зборнік Баршчэўскага з казкамі «Тысяча і адной ночы», і «Дон-Кіхотам» Сервантэса. Не даспадобы яму толькі шматлікія беларусізмы...

«На закусь» у варшаўскай «Ніве» за 1873 год чытаю карэспандэнцыю з Магілёва Феліцыяна Сурына. Ён паведамляў, што гады два таму ў Магілёве заснавана публічная бібліятэка, а пры ёй — музей, у якім ёсць вырабы мясцовых фабрык, прылады сялянскай працы, старыя манеты. «Літаратурнага ж руху, — піша Сурын, — у Беларусі няма. Некалькі пісьменнікаў, што родам з гэтых мясцін, жывуць далёка і зусім не памятаюць аб родным гняздзе». Сярод літаратараў, якімі ганарыцца Магілёўшчына, названа невядомае сёння імя Дамазыя Дзеружынскага.

*19 кастрычніка,
або Аркадыя ў Дзятлаве*

Г. Казэрская прыносіць мне ўсё новыя і новыя рукапісы з калекцый Федароўскага і Стравінскага. Многа матэрыялаў па гісторыі Беларусі: паперы з радзівілаўскага архіва, польскія, беларускія і рускія маёмасныя акты XVI–XVIII стагоддзяў з Міншчыны і Полаччыны, копіі полацкіх гарадскіх кніг, беларускі акт 1539 года аб надзеле зямлі для царквы ў вёсцы Гудзевічы цяперашняга Мастоўскага раёна.

Ёсць і рукапісы, больш звязаныя з маёй тэмай. Гэта — успаміны Адама Стравінскага пра Дзятлава. Аўтар расказвае аб сентыменталісцкіх замілаваных колішняга ўладальніка Дзятлава Станіслава Солтана. Ля свайго фальварка ён загадаў разбіць парк, дзе былі пабудаваны домік у швейцарскім стылі і альтанка. У апошняй вядомы мастак Ян Рустэм вымаляваў краявіды шчаслівай Аркадыі, а на столі — Апалона з коньмі, які павінен быў сімвалізаваць усход сонца. На каменнях у парку былі выбіты французскія вершы, якія праслаўлялі вясковае зацішша, асуджалі шумныя гарады, заклікалі аддаць жыццё навуцы, сябрам, дабрачыннасці.

Цікавае сведчанне культу Ж.-Ж. Русо ў Беларусі!

*20 кастрычніка,
або Крыху падлікаў*

Па маіх ранейшых падліках выходзіла, што ў XVIII стагоддзі на тэрыторыі Беларусі былі выдадзены 264 кнігі. Сёння гэтая лічба ўзрасла амаль да трохсот. Каталог Інстытута літаратурных даследаванняў даў магчымасць знайсці рэальныя сляды некалькіх дзесяткаў падручнікаў, кніг палітычнага і рэлігійнага зместу, надрукаваных на польскай, рускай, лацінскай і французскай мовах у Полацку, Магілёве, Мінску, Нясвіжы, Гродне, Слоніме і Пінску. Сустрэкаецца нямаля і мастацкай літаратуры. Напрыклад, выдадзеныя ў Гродне пераклады на польскую мову вальтэраўскай філасофскай аповесці «Задзіг» ці малераўскай камедыі «Доктар па прымусу». У 1784 годзе на польскай і нямецкай мовах друкавалася ў Гродне «Вяртанне з Варшавы ў вёску» Ф. Карпінскага. У мінскай друкарні базыльянаў убачылі свет перакладзеныя з рускай і французскай моў аповесці «Эма і Лемазаў», «Батмендзі», «Каханне, заснаванае на вопыце». А ў Полацку і Магілёве выдаваліся рускія, польскія і лацінскія вершы ў гонар Кацярыны II, Паўла I і іх фаварытаў.

На жаль, у гэтым пераліку няма беларускіх кніг. Беларускае друкаванае слова было ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі ў загоне. Праўда, ёсць сведчанні, нібы ў 1783 годзе полацкія езуіты выдалі «Кантычку, або Набожныя песні на полацкай гаворцы». У свой час яе нібы нават бачылі на Дзісешчыне. Але... гэтая кніжка не магла выйсці ў 1783 годзе, бо полацкая езуіцкая друкарня была заснавана толькі ў 1787 годзе. Не рэгіструе «Кантычкі» і аўтарытэтная бібліяграфія К. Эстрэйхера. А можа, даследчыкі проста пераблыталі год? Можа, мелася на ўвазе полацкая «Хрысціянская навука», якую Эстрэйхер датуе 1793 годам? Калі верыць картатэцы, адзіны вядомы яе экзэмпляр захаваўся ў кракаўскай езуіцкай бібліятэцы. Прыйдзецца звярнуцца туды...

*21 кастрычніка,
або Архіў Гурыновіча*

Толькі з раніцы сабраўся ў бібліятэку, як зазваніў тэлефон. С. І. Мінакоў паведаміў з пасольства, што ў Торунь ехаць не трэба, бо дацэнт Л. Янішэўскі сам прывёз у Варшаву паперы А. Гурыновіча. Спяшаюся ў пасольства, на першую «сустрэчу» з архівам беларускага пісьменніка XIX стагоддзя. Адзіным пісьменніцкім архівам, які дайшоў да нас з таго часу... Мабыць, згарэў куфар, у якім, па сведчанню Ядвігіна Ш., хаваў свае рукапісы В. Дунін-Марцінкевіч. Здаецца, у 1944 годзе загінула драўляная шкатулка,

куды складваў свае паперы Ф. Багушэвіч. Дзесьці на Валыні трэба шукаць сляды спадчыны Я. Баршчэўскага. Хтосьці з Падгорскіх-Аколавых вывез са Случчыны лісткі з вершамі і перакладамі А. Абуховіча. Ад рукапісаў Я. Лучыны засталася толькі крыху пісем да З. Пшэсмыцкага і А. Валіцкага.

А вось архіў А. Гурыновіча захаваўся. За гэта трэба сказаць дзякуй пляменніцы паэта нябожчыцы Яніне Гурыновіч.

З хваляваннем адкрываю пажаўцелыя ад часу папкі, гартаю старонкі, спісаныя дробным круглым почыркам. Беларускія, польскія, рускія вершы Гурыновіча. Большасць з іх ужо вядома, апублікавана. Але часта сустракаецца і невядомае. Вось вершы на рускай мове — «Бегу я на берег, дрожа от волнения», «Все светлые порывы в груди», «Несчастье это, как камень, упало», «Мчится по морю волна за волною», «Исполнился дух мой тоски и печали» і многа-многа іншых. Усюды бачна праўка аўтара, прастаўлены націскі. Калісьці былі сумненні, а ці пісаў Гурыновіч на рускай мове. Цяпер такія сумненні адпалі... А вось невядомыя раней польскія вершы і байкі паэта — «Гультайская ода», «Цялё і грамада», «Матылёк і жанчына», «Калодзеж і журавель над ім», «Клехіяда», «Чэрці пра гэта там зналі», «Нявінныя гульні», «Дуб», «Асенні дзень», «Нібы бязмежная скарга адчаю»... Вось этнаграфічныя і бібліяграфічныя матэрыялы, артыкул аб птушках Беларусі.

Або такія радкі: «Было ў палове лета. Сонца ўжо добра грэла. Пагода ад колькі дзён стаяла добрая. Жыта пачынала жаўцець...» Няўжо невядомая проза Гурыновіча? Так яно і ёсць! У невялікім, мабыць, аўтабіяграфічным абразку расказваецца аб тым, як на канікулы ў родную вёску вярнуліся з Вільні два вучні рэальнага вучылішча. Іх сустрэлі бацька, былы вайсковец, маці, браты і сёстры, гувернантка Зоф'я Балінская, ну і, вядома ж, верны сябар Галас. Панічоў радуе прахалода ўтульнага дзіцячага пакоя, дзе ўсё — і канапа, і камод, і абраз — засталася на тым жа месцы, што і да ад'езду.

Або неапублікаваны беларускі верш, які пачынаецца радкамі:

Ёсць царства на свеце большое,
Што многа зямлі заняло.
А хочаце ведаць якое?
То Русь!..

Але найбольшую важкасць у архіве Гурыновіча маюць пісьмы. Іх мноства. Ад Гурыновіча і да Гурыновіча. Сем пісем паэта да

маці (тры з іх меў у копіі і часткова выкарыстаў у «Полымі» Я. Шутовіч). Карэспандэнцыя да сваякоў і ад сваякоў, часта без подпісу, без даты. Даследчыкам будзе тут над чым папрацаваць.

Крыху пагартай пісьмы да Гурыновіча Станіслава Пяткевіч. 18 з іх адпраўлены з Вільні, 2 — з Цюрыха, а адно — без указання даты і месца. Калісьці Р. Гульман знайшла і апублікавала перахоплене царскімі ўладамі пісьмо, якое А. Гурыновіч адрасаваў С. Пяткевіч у Швейцарыю. З таго пісьма было відаць, што абодвух маладых людзей звязвала агульная рэвалюцыйная справа. Беларускі паэт прасіў прыслаць яму нелегальную літаратуру, творы Маркса і Пляханава. Але раней цяжка было сказаць, што за чалавек гэтая Станіслава Пяткевіч. Архіў, прывезены Л. Янішэўскім, дазваляе яе ахарактарызаваць больш поўна.

Гурыновіч і Пяткевіч пазнаёміліся, мабыць, у Вільні ў пачатку 1892 года. Ужо ў першым пісьме, адпраўленым праз сяброў, ёсць напамін аб шчырай сакрэтнай размове, якая адбылася напярэдадні. Беларускі паэт тады прапанаваў дзяўчыне, каб яна «дзеля супольных мэт стала яго нарачонай». Пяткевіч згадзілася на гэта. Яна гатова сябе цалкам аддаць рэвалюцыйнай барацьбе. «Больш за ўсё, — пісала Пяткевіч 18 студзеня 1892 года, — мяне хвалюе, як, поўна, і вас, тая справа, дзеля якой, калі мне хопіць сіл, я буду працаваць усё жыццё».

У іншых пісьмах С. Пяткевіч паведамляе аб сваёй нелегальнай рабоце сярод віленскай рабочай моладзі, разважае аб тым, што павінна яднаць мужа і жонку ў сапраўднай, шчаслівай сям'і. Адносіны юнака і дзяўчыны становяцца ўсё больш сардэчнымі. «Калі б я верыла ў Бога, — усклікае С. Пяткевіч, — я б малілася аб шчасці для вас!» Але гэтыя адносіны, мабыць, ніколі не перайшлі за межы звычайнай прыязнасці. Станіслава жадае свайму «беламу», фіктыўнаму нарачонаму, каб ён урэшце напаткаў сваё шчасце, бо ёй яшчэ трэба закончыць універсітэт, ды яна і не пераканана, ці змагла б каго-небудзь пакахаць. Хоць сапраўднае каханне так дапамагае ў жыцці, у барацьбе... Міжвольныя імпульсы пачуцця свядома гасяцца рацыяналістычнымі разважаннямі пра грамадскі абавязак, сацыяльныя мэты.

А побач існавала іншая дзяўчына — поўная супрацьлегласць Станіславе Пяткевіч. Экспансіўная, эмацыянальная, гарэзлівая, супярэчлівая, яна хоча пакахаць так, каб «аж шалець». І пісьмы яе недатаваныя, накрэмзаныя на шматках паперы дзесьці а першай ці трэцяй гадзіне ночы. Пісала яна шчыра і часам здэкліва. Гэта, мабыць, з-за яе, з-за Розы Швайніцкай, прафесар Яніна Гурыновіч сумнявалася, а ці варта, каб архіў трапіў у рукі даследчыкаў.

Баялася, што звычайнае, зямное пачуццё можа ў нечым пашкодзіць памяці паэта. Баялася, як я пераканаўся, дарэмна.

Не скрыю, першыя пісьмы Розы Швайніцкай мне не спадабаліся. Называе Гурыновіча грызипёркам, «паэтам, які ашуквае правінцыяльных гусак», папракае, што ён не прыслаў абяцаныя вершы, просіць, каб апісаў ёй сваю кашулю, бо яна хоча такую ж вышыць нейкаму ненагляднаму хлопцу... От, звычайны флірт, звычайная засцяпковая балбатлівасць. Але ўжо дзесьці з чацвёртага пісьма зразумеў, што пад вонкавай маскай какеткі скрываўся чалавек, здольны арыгінальна думаць і глыбока адчуваць. Пад налётам іроніі хавалася вялікая трагедыя сіраты, якая з цяжкасцю закончыла курсы ў Варшаве і цяпер жыве ў чужых людзей. Яна афіцыйна заручана з Казімірам, братам Адама Гурыновіча. Таму пад кожным пісьмом дэманстрацыйна падпісваецца: «Чужая Роза». Але не кахае свайго нарочонага. З жахам думае, што станеца з ім пасля дзесяцігадовага прабывання ў маламестачковым асяроддзі. Узнімеца над ім? Не, хутчэй апусціца да яго, стане гуляць у карты. Вось каб ён быў такі, як Адам. Праўда, і Адам часам сумняваецца, ці варта жыць, кахаць, змагацца за вышэйшую адукацыю. Але гэта — хутчэй нявінная поза, жаданне, каб яго пераконвалі ў адваротным. І Роза пераконвае: жыць — варта, змагацца — варта! І дыплом аб вышэйшай адукацыі таксама патрэбны, бо вораг моцны і разумны. Галавой сценку не праб'еш...

А потым аказваецца, што «правінцыяльная гуска» ўмела і тактоўна накіроўвала думкі і ўчынкi сталічнага студэнта. Яна раіць яму, як паводзіць сябе з «Русской мыслью» (аказваецца, Гурыновіч супрацоўнічаў там); яна папракае яго, што ён недастаткова «скрытны» ў пісьмах, і паведамляе факты, якія могуць зацікавіць цэнзуру. Яе ідэалам становіцца сціплая варшавянка Ядзюня, што пайшла ў Сібір за сваім нарочным. Яна абураецца забабоннасцю натоўпу, які шэпча ў касцёле незразумелыя словы малітваў (усіх, хто ўзбуджае рэлігійны фанатызм, яна ахвотна «перавешала б»). Праўда, не ўсе пісьмы такія самаўпэўненыя і аптымістычныя. Розу Швайніцкую часам таксама агортаюць сумненні: «Навошта столькі людзей гіне марна, навошта столькі нараджаецца іх, праклятых, бедных, навошта мільёны багатым, калі іншыя павінны так страшэнна гінуць ад голаду?» Часам дзяўчыне здаецца, што лепш памерці, што супакаенне — пад шатамі цвінтарных дрэў. Тады яна просіць Гурыновіча напісаць ёй надмагільную эпітафію.

У чэрвені 1893 года ў перапісцы наступіў шасцімесячны перапынак. Перапынак зразумелы: за кіраўніцтва нелегальным

студэнцкім гуртком 16 чэрвеня Адам Гурыновіч быў арыштаваны і пасаджаны ў Петрапаўлаўскую крэпасць. Па той жа справе была «на казённы кошт» адпраўлена ў Пецярбург і Роза Швайніцкая. З яе пісьма ад 25 снежня 1893 года відаць, што сядзела яна ў той жа Петрапаўлаўскай крэпасці, чула на допытах голас Адама. Турма многаму навучыла беларускую дзяўчыну. Яна пасябрала з сапраўднымі людзьмі, навучылася спяваць рэвалюцыйныя песні, прачытала многа кніг. Пасля арышту змянілася сама танальнасць пісем. Швайніцкая стала больш сур'ёзная, перайшла на «ты». І ўсё больш скептычна адносілася да свайго афіцыйнага жаніха, які, дарэчы, таксама сядзеў у турме.

У пісьме, датаваным 1 студзеня 1894 года, раптам у польскім тэксце з'явілася беларускае слова. Швайніцкая, цытуе верш Францішка Багушэвіча «Мая дудка», прыводзіць радкі з яго ж «Думкі»:

Чагось мне маркотна, на плач забірае,
Мусіць, душа чуе якоесьці гора
Ці штосьці зрабілась... Што? Хто яго знае...

Прадчуванне бяды не ашукала Розу. Неўзабаве яна даведлася, што Гурыновіч захварэў на чорную воспу. Яна гатова кінуць усё і імчацца ў Крыстынопаль, што каля Свіра, — там, адпушчаны пад нагляд паліцыі, памірае яе каханы. Ёй не страшна, што яе можа асудзіць маці Адама — афіцыйна яна ж нявеста іншага, а той сядзіць у турме. Яна не баіцца заразы. Толькі хай напіша, што хоча яе пабачыць, хай перадасць праз каго-небудзь. У апошнім пісьме Швайніцкая адкрыта піша пра сваё вялікае пачуццё: «Каб ты толькі мог зразумець, што я цяпер думаю, што дзеецца ў душы». Але калі пісаліся гэтыя радкі, Гурыновіча ўжо не было ў жывых. Ён памёр 17 ці 23 студзеня, а пісьмо датавана канцом месяца... Абарвалася жыццё дваццаціпяцігадовага паэта-рэвалюцыянера і абарвалася перапіска, народжаная высакародным, палымым пачуццём.

І апошняе, што кінулася ў вочы, калі я праглядаў архіў Гурыновіча. Роза Швайніцкая ўпарта называе паэта Ежы, Юркам: «Добрай ночы, пан Ежы Адам Гурыновіч», «З пана — добры Юрка», Казік хоча ўзяць «Юрку» дружкам на вяселле, «Уздзеньце на свой, Юркаў, уласны нос падвойныя акуляры»... Адкуль гэта? У паэта ж былі зусім іншыя імёны: Адам Гіляры... І раптам успомніліся словы Янкі Шутовіча: калісьці, яшчэ ў 1921 годзе, Браніслаў Тарашкевіч, які ведаў сястру Гурыновіча, пісаў, што ў

сям'і яго звалі Юркам у адпаведнасці з выбраным ім псеўданімам. Юрка... Значыць, Гурыновічу адрасаваў свой «Адказ Юрцы» Францішак Багушэвіч. Значыць, не Ф. Тапчэўскі, як гэта лічыцца ўслед за Б. Эпімах-Шыпілам, з'яўляецца аўтарам падпісанага псеўданімам Юрка беларускага верша «Панскае ігрышча». Тым больш, што ў архіве Гурыновіча ёсць і забыты пачатак гэтага папулярнага ў свой час верша:

Ох! ох! ох! Умру ад смеху,
Жываточкі падарву.
Вось жа відзеў я пацеху,
Не забуду аж умру.
Так Янук да свайго таты
Стаў прыйшоўшы гаварыць.
Трэба ж знаць, што з сваёй хаты
Ён пайшоў у двор служыць.
— Ціха, дурань, што рагочаш?
Ці ты з глузду ўжо сышоў,
Ці людзей смяшыць ты хочаш?
Гавары, чаго прыйшоў?!
— Ціха, тата, чаго лаеш?
Як не ведаеш, за што,
Больш скажу, дык не стрываеш,
Сам пабачыш, што смяшно.
Да двара з самога рання
Сталі госці прыязджаць,
Мела быць там баляванне,
І граць мелі, танцаваць.
Пан і пані выхадзілі
Гасцей сваіх сустрачаць,
У пакоі ўвадзілі,
Сталі есці, піць даваць!
А як толькі цямнець стала,
Запалілі скрозь агні.
Пакаёўка расстаўляла
Усе крэслы ўкруг сцяны.
Я бардзей тут захінуўся
За кусты, проціў вакно,
І гляджу, і сам дзіўлюся,
Як на далоні, скрозь відно,
Што ў пакоі тым было!
На сценах там малявідла,
А падлога — быццам шкло.
У куце стаяла скрынка,
Так як стол, на тры нагі,
А к таму ж тая навінка
Мела надта хвост даўгі.
Так я думаў, аж тут сталі
Усе госці ўхадзіць,

Скрозь на крэслах пасядалі
Кожны ў куток глядзіць...

Вядома, з усёй катэгарычнасцю сказаць, што «Панскае ігрышча» належыць Гурыновічу, пакуль што нельга. Гурыновіч мусіў бы напісаць гэты верш у раннім узросце, яшчэ да дваццаці год, бо ўжо ў 1889 годзе нехта Іван Сіротка з-пад Крэва апублікаваў пашыраны варыянт гэтага верша ў газеце «Виленский вестник». А можа, паэт напісаў толькі пачатак стылізаванага «Панскага ігрышча»? Можа, ён узяў сабе псеўданім, дзесьці пабачыўшы копію «Панскага ігрышча», напісанага Тапчэўскім? Ясна адно: Гурыновіч і яго сябры, тая ж Роза Швайніцкая, былі неяк звязаны з Багушэвічам. Ад Крыстынопаля ж, дзе жыла сям'я Гурыновічаў, да Вішнева, куды Багушэвіч часта прыязджаў да Я. Карловіча, каб наглядаць за яго маёнткам, — рукой падаць...

Відаць, да архіва Гурыновіча прыйдзеца яшчэ не раз вярнуцца, каб спакойна над усім падумаць^[1].

*22 кастрычніка,
або Першыя візіты*

Варшаўскія знаёмыя пачалі скардзіцца, што я іх яшчэ не наведаў. Прыйдзеца пачаць візіты. Першы з іх — прызнанаму фалькларысту доктару Станіславу Свірку. Ён нарадзіўся на Навагрудчыне, ведае і любіць Беларусь. Напісаў для «Гісторыі польскай фалькларыстыкі» раздзел пра фалькларыстычныя зацікаўленні ў Беларусі і Літве ў першай палове XIX ст., а цяпер працуе над манаграфіяй пра Яна Чачота.

Седзячы за традыцыйнай кавай, мы з прыемнасцю ўспамінаем сумесную паездку па Навагрудчыне ў 1966 годзе, калі доктар Свірка быў госцем беларускай Акадэміі навук. Гаворым пра дзеячаў мінулага, якія абодвух нас цікавяць...

Пасля абеду паўз помнікі Каперніку і Міцкевічу іду ў Міцкевічаўскі музей на Старым рынку. На першым паверсе — суровая і журботная выстаўка, прысвечаная 150-годдзю з дня нараджэння Цыпрыяна Норвіда. З павялічанага да неймавернасці партрэта глядзяць на мяне несамавітыя вочы паэта-эмігранта, якога прызналі геніем толькі наступныя пакаленні. Сучаснікі ж лічылі яго маньякам, вар'ятам. А гэты забыты ўсімі дзівак верыў у перамогу справядлівасці, у сілу паэзіі. У 1879 годзе ён пісаў: «З рэчаў свету гэтага застануцца толькі дзве — паэзія і дабрата... і больш нічога».

У пачатку выстаўкі маю ўвагу звярнула «генеалагічнае дрэва» Норвідаў, засведчанае ў 1811 годзе падпісам... маршалка шляхты Мінскага павета Юзафа Валадковіча. Эскурсаводка, да якой я звярнуўся з пытаннем, не змагла нічога растлумачыць. І толькі потым, з кнігі Ю. Гамуліцкага «Уводзіны ў біяграфію Норвіда», я даведаўся, што бацька паэта, Ян, доўга жыў на Міншчыне, а маці паходзіла з Бабруйскага павета.

Незабыўнае ўражанне робіць міцкевічаўская экспазіцыя. Асабістых рэчаў паэта ў музеі няма: палачка, шахматы, лупа, табакерка, якую завяшчаў Міцкевічу Ю.-У. Нямцэвіч, пяро, якое паэту падараваў Гётэ. Але ўсе пакоі абстаўлены тагачаснай мэбляй, упрыгожаны тагачаснымі гравюрамі. Узнікае ўражанне, што ўсё тут аўтэнтчнае. У адным з пакояў стаіць фартэпіяна першай паловы XIX стагоддзя. Гараць у старых падсвечніках свечкі. Ціха і таямніча гучыць запісаная на плёнку музыка вялікай сяброўкі паэта Марыі Шыманоўскай. Музыка, якой ён захапляўся, будучы ў Маскве. І табе здаецца, што вось-вось адчыняцца дзверы і ў паўзмроку з'явіцца ён, геній польскай паэзіі, які нарадзіўся і вырас на беларускай, навагрудскай зямлі.

Па дарозе з музея заходжу ў Варшаўскае аддзяленне Беларускага грамадска-культурнага таварыства. Два невялічкія пакойчыкі, застаўленыя кніжнымі паліцамі і сталамі. Некалькі модных юнакоў чытаюць беларускія часопісы, п'юць каву, глядзяць тэлевізар. Сакратар аддзялення Я. Заброцкі і паэт В. Швед адразу ж дамаўляюцца, каб у бліжэйшую нядзелю я выступіў у іх з расказам пра свае пошукі, звязаныя з кампазітарам М. Агінскім. Потым В. Швед кажа, што Алесь Баршчэўскі (як Баршчэўскі, ён выкладае беларускую літаратуру ў Варшаўскім універсітэце, а як Барскі, піша добрыя беларускія вершы) запрасіў яго і мяне да сябе, у сваю халасцяцкую кватэру на Ялёнках. Пара ехаць.

Алесь Баршчэўскі сустракае нас сваім характэрным зваротам: «Коціку!» З цікавасцю аглядаем яго калекцыі самавараў і кішэнных гадзіннікаў. Арыгінальная разьба па дрэве, мадэрныя карціны. Пачынаецца гаворка пра справы Варшаўскага аддзялення БГКТ. У ім — каля трохсот членаў, пераважна студэнтаў універсітэта і політэхнічнага інстытута, якія родам з Беластоцчыны. Наладжваюць вечарынкi, навагоднія балі, прадстаўленні, сустрэчы. Потым пераходзім да спраў творчых. Алесь Баршчэўскі якраз піша і ўрыўкамі друкуе ў беластоцкай «Ніве» курс гісторыі беларускай літаратуры, вельмі патрэбны студэнтам аддзялення беларускай філалогіі Варшаўскага

універсітэта. А Віктар Швед перакладае на польскую мову кнігу І. Шубітыдзе аб сумесных дзеяннях беларускіх і польскіх партызан.

*23 кастрычніка,
або У М. Кандрацюка*

Вечарам, пасядзеўшы гадзін з восем над рэдкімі выданнямі XVIII стагоддзя, заглянуў да Міхала Кандрацюка. Здаецца, ці так даўно ён першы раз прыехаў з Беласточчыны ў Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, а паспеў ужо яго закончыць, ажаніцца з сімпатычнай мінскай студэнткай Ліліяй, абараніць дысертацию пра назвы мясцовасцей на беларуска-польскім моўным паграніччы. Цяпер працуе ў сектары беларускай філалогіі Інстытута славяназнаўства ПАН, рэдагуе навуковы «Беларускі зборнік». У Кандрацюкоў якраз быў загадчык кафедры рускай літаратуры Варшаўскага ўніверсітэта Базыль Белаказовіч. У свой час ён напісаў некалькі прац пра беларуска-польскія рэвалюцыйныя і літаратурныя сувязі.

— Мая мара, — абвясціў дацэнт Белаказовіч, — напісаць для польскага чытача кніжачку пра беларускую літаратуру, пра даўнія традыцыі нашай дружбы.

*24 кастрычніка,
або Чатыры пакаленні Каратынскіх*

Памятаю, неяк гады з два назад зазваніў вечарам тэлефон. Гаварыла супрацоўніца агенцтва друку «Навіны»:

— З вамі хоча сустрэцца рэдактар газеты «Жыцце Варшавы» Генрык Каратынскі. Вы, здаецца, пісалі пра яго дзеда, беларускапольскага паэта Вінцэся Каратынскага. Чакаем вас у гасцініцы «Юбілейная», пакой нумар...

Спачатку я падумаў, што гэта звычайны розыгрыш сяброў. Але ў той жа вечар усё ж паехаў у гасцініцу «Юбілейная». І не пашкадаваў. Некалькі гадзін прайшло ў гутарцы з цікавым чалавекам, эрудытам. Назаўтра ён меўся наведаць зямлю сваіх продкаў — вёску Селішча на Навагрудчыне.

— Чакаю вас у Варшаве, — сказаў тады на развітанне Генрык Каратынскі. — Пазнаёмлю вас з рукапіснымі ўспамінамі майго бацькі, Бруна Каратынскага. Там ёсць многа пра беларускія справы, сяброўства Вінцэся Каратынскага з Уладзіславам Сыракомляй.

І вось мы сядзім на кватэры ў вядомага публіцыста, гартаем мемуары Бруна Каратынскага «Аб людзях і рэчах». Рукапіс сапраўды многае праясняе ў біяграфіі беларускага і польскага

пісьменніка-дэмакрата XIX ст. Каларытна перададзены рэаліі далекаватай ад нас эпохі.

Свае ўспаміны Бруна Каратынскі пісаў у 1944 годзе ў акупіраваным гітлераўцамі Кракаве. Пісаў па памяці, бо ўся бібліятэка засталася ў зруйнаванай Варшаве. Але памяць літаратара са здзіўляючай дакладнасцю захавала факты і дэталі пяцідзесяці, а то і стогадовай даўнасці.

«Сям'я Каратынскіх, — пачынае мемуарыст, — ад вякоў арала прадзедаўскі загон на Навагрудчыне. Па свайму паходжанню яна несумненна беларуская — таксама як Касцюшкаў, Чачотаў, Кандратовічаў, Пяткевічаў». Беларусам пачуваўся і Бруна Каратынскі. Свае першыя нататкі ў варшаўскім часопісе «Вісла» ён падпісваў псеўданімам «Беларус». Адноўчы, прыгадвае аўтар, нехта са сваякоў «зрабіў мне заўвагу: «Які ты беларус, калі нарадзіўся ў Варшаве!» Я адказаў яму ў тых словы: «Здараецца, што чалавек прыходзіць на свет у стайні, але ж па гэтай прычыне ён не становіцца канём».

Як відаць з мемуараў, бацька Вінцэся Каратынскага, Аляксандр, быў прыгонным уладальнікам Селішча Яна Залескага. Сям'я карысталася і беларускім прозвішчам Каратай і паланізаваным — Каратынскі. Каля 1831 года Залескі быў вымушаны даць свайму прыгоннаму вольную ў сувязі з тым, што той ажаніўся з засцяпковай шляхцянкай Юзафатай Далідовіч. Неўзабаве Аляксандр Каратынскі ўтапіўся, купаючыся ў Нёмане. Удаве цяжка было выходзіць трох сыноў. Старэйшы Вінцэсь, навучыўшыся рускай і польскай грамаце ў мясцовага арганіста, пайшоў у хатнія настаўнікі. Потым стаў сакратаром Уладзіслава Сыракомлі, супрацоўнікам многіх віленскіх і варшаўскіх газет і часопісаў. Вінцэсь Каратынскі з дзяцінства добра ведаў беларускую мову, якую тады называлі «простай», і напісаў на ёй нямала ранніх вершаў. Спачатку ён хацеў іх уключыць у першы свой зборнік «Чым хата багатая, тым рада». Але Сыракомля, ягоны духоўны настаўнік, прапанаваў аб'яднаць гэтыя вершы з яго ўласнымі беларускімі вершамі і выдаць у асобным зборніку. На жаль, гэтая задума ніколі не была ажыццёўлена.

У беларускім літаратуразнаўстве дагэтуль няма цвёрдай думкі, каму ж належыць вершаваная «Гутарка старога дзеда». Успаміны Бруна Каратынскага не пакідаюць ніякага сумнення. Абапіраючыся на сямейныя традыцыі, ён катэгарычна сцвярджае, што напісаў яе Вінцэсь Каратынскі.

З успамінаў «Аб людзях і рэчах» мы даведваемся, што Вінцэсь Каратынскі перакладаў на польскую мову творы Пушкіна і

Лермантава, Тургенева і Л. Талстога, Гётэ і Гейнэ, Беранжэ і чэшскіх паэтаў. Ён доўга займаўся выясненнем, дзе ж, у Завоссі, Асаўцы ці Навагрудку, нарадзіўся А. Міцкевіч. У нашым друку катэгарычна сцвярджаецца: у Завоссі. А дарма. В. Каратынскі і І. Дамейка ў свой час выявілі многа аргументаў у карысць Навагрудка і Асаўца. Таму сучасныя польскія энцыклапедычныя даведнікі пакідаюць пытанне адкрытым...

Ва ўспамінах Б. Каратынскага (яны патрабуюць спецыяльнага даследавання) прыведзены некалькі беларускіх тэкстаў сярэдзіны XIX стагоддзя і макаранічных вершаў, народжаных у шматмоўным віленскім асяроддзі (Каратынскія пераехалі з Вільні ў Варшаву дзесьці каля 1870 г.).

Выпісваю яшчэ факты: Вінцэсь Каратынскі быў абвешчаны царскімі ўладамі нядобрадзейным; у Вільні ён сустракаўся з Лясковым; у Варшаве Каратынскія... Але ўжо, здаецца, каля сямі гадзін. Пара ісці на Сенатарскую, у Варшаўскае аддзяленне БГКТ.

— Калі б у 1944 годзе не згарэла бібліятэка майго бацькі, — гаворыць на развітанне гаспадар, — сёння мы мелі б не адзін дзесятак беларускіх вершаў В. Каратынскага. А можа, і Сыракомлі. Мелі б беларускі слоўнічак, які мой дзед складаў і, здаецца, часткова апублікаваў.

...Яшчэ на падыходзе да «Беларускага клуба» праз прыадчыненыя вокны пачуў знаёмую песню «Ой, ляцелі гусі з броду». На ціхай па-нядзельнаму Сенатарскай вуліцы яна гучала нязвычайна. Людзі спыняліся і слухалі. Адны паціскалі плячыма. Другія, пераважна студэнцкая моладзь, заходзілі ў клуб.

Сустрэча зацягнулася: было многа пытанняў — пра агульныя для беларусаў і палякаў культурныя з’явы мінулага, пра апошнія творы беларускіх пісьменнікаў, архіўныя пошукі. В. Швед сказаў, што ў наступную нядзелю мяне чакаюць у Гданьскім аддзяленні таварыства. Гданьск ляжыць убаку, і туды з Беларусі ніхто не заглядае.

*25–26 кастрычніка,
або Забытая постаць XVIII стагоддзя*

Колькі іх, ураджэнцаў Беларусі, удзельнікаў вызваленчай барацьбы з царызмам, якія, апынуўшыся ў ссылцы, на катарзе, у выгнанні, з павагай ставіліся да мясцовых народаў, апісвалі іх жыццё і быт, змагаліся за іх прагрэс. Ігнат Дамейка, Бенядыкт Дыбоўскі, Адольф Янушкевіч, Канстанцін Ельскі, Тамаш Зан, Юзаф Кавалеўскі, Мікалай Судзілоўскі. А сёння я «пазнаёміўся» яшчэ з адным — Юзафам Копацем. Гэты ўраджэнец Пінскага

павета ўдзельнічаў у касцюшкаўскім паўстанні, быў сасланы на Камчатку, а потым напісаў мемуары, якія маюць крыху даўгаватую назву: «Дзённік падарожжа праз усю Азію да порта Ахоцк, акіянам — праз Курыльскія астравы — да Ніжняй Камчаткі, а адтуль назад да таго ж порта на сабаках і аленьях». Потым успаміны выдаваліся некалькі разоў у Вроцлаве, Берліне і Львове, але цяпер сталі бібліяграфічнай рэдкасцю.

У мемуарах Копаця найбольш цікавымі з'яўляюцца раздзелы, у якіх расказваецца пра язычаскія вераванні, экзатычныя абрады і каларытныя норавы жыхароў Курыльскіх астравоў, Камчаткі і Чукоткі. Напаўдзікія «туземцы» ахвотна дапамагалі ссыльным у час карабельнай катастрофы, паважалі іх за тое, што яны змагаліся за свабоду свайго краю. У сваю чаргу аўтар высока цэніць свабодалюбства і бескарыслівасць чукчаў і камчадалаў, палемізуе з тымі, хто не лічыў іх людзьмі. «Жыхары Еўропы, — гаворыцца ў мемуарах, — ганарацца сваім полерам і пэўнай перавагай у навуцы. Яны часта з пагардай ставяцца да жыхароў іншых частак зямнога шара... Але адукаваныя жыхары Еўропы не раз былі б прысаромленыя пры супастаўленні, бо яно ў многіх выпадках аказалася б не ў іх карысць».

*27 кастрычніка,
або У гасцях у М. Ваньковіча*

Са спазненнем даведаўся з «Жыцця Варшавы», што ў Варшаўскім універсітэце прайшлі выступленні аднаго са старэйшых і папулярнейшых польскіх празаікаў Мельхіёра Ваньковіча. Калісьці я з задавальненнем прачытаў яго аўтабіяграфічны раман «Шчаннячыя гады». У ім апісаны «крэсовыя» шляхецкія двары, маёнтак Калюжыцы Ігуменскага павета, дзе прайшло дзяцінства пісьменніка. Запомнілася такая сцэна. Пан кпіць з селяніна-беларуса, што той у Германіі не змог бы разгаварыцца з людзьмі. У адказ герой Ваньковіча з годнасцю ўсклікае: «А ці ж там, паночку, мужыкоў няма!» (гэтыя словы пададзены ў арыгінале па-беларуску).

Патрыярхальнае жыццё шляхты ў «Шчаннячых гадах», безумоўна, ідэалізавана. Але аўтар усё ж знайшоў тады, у 30-я гады, дастаткова сілы, каб прызнаць, што апаэтызаваны ім свет па няўмольных законах гісторыі адышоў у нябыт. Як эпітафія, гучаць апошнія радкі рамана: «Крэсовыя двары памерлі ўжо. Іх былых жыхароў адводзіць на могілкі ўсё меншая і меншая горстка людзей у парудзelay апараты».

А што, калі зайсці да Мельхіёра Ваньковіча? Тым больш, што наш мастацтвазнавец Л. Дробаў прасіў перадаць яму сваю кніжку «Беларускія мастакі XIX стагоддзя». Цікава, як колішні «зубр» будзе рэагаваць на «беларускасць» свайго прашчुरа — вядомага мінскага мастака Валенція Ваньковіча...

— Лічу гэта ўпаўне нармальным, — сказаў Ваньковіч. — Го! Наш род напэўна ж вядзе пачатак ад нейкага беларускага Ванькі.

Не даючы перадыху, гаспадар літаральна засыпаў мяне пытаннямі. Як жыве Танк, з якім ён не раз сустракаўся ў Вільні? Што піша Машара, чые вершы ў 30-х гадах ён перакладаў на польскую мову? Ці ўстаноўлена, урэшце, хто аўтар «Панскага ігрышча»? Ці стаіць у Сляпянцы колішні двор В. Ваньковіча? Колькі ў Мінску цяпер тэатраў і выдавецтваў і што яны ставяць і выдаюць? Ці ведаю я, што ў 20–30-я гады ён многа вандраваў па Заходняй Беларусі і зрабіў мноства здымкаў розных помнікаў архітэктуры, жанравых сцэнак і кірмашовых тыпаў? Дарэчы, вось гэтыя здымкі (на рухомым крэсле Ваньковіч пад'ехаў да кніжнай паліцы і на памяць выцягнуў некалькі альбомных фаліянтаў). Урэшце, ці хачу я паглядзець арыгіналы В. Ваньковіча і Н. Орды, што вісяць у ягонай зале?

Нашу размову перапыніў званок з тэлестудыі. Гаспадару трэба было ехаць. У гэты вечар ён збіраўся выступаць перад тэлегледачамі, каб расказаць чарговую гісторыю са сваёй багацейшай і складанейшай васьмідзесяцігадовай біяграфіі.

Сёння быў таксама госцем кафедры рускай літаратуры Варшаўскага ўніверсітэта, якую ўзначальвае Б. Белаказовіч. Па яго просьбе расказаў аб славістычных даследаваннях у Беларусі. Потым слухалі і абмяркоўвалі рэферат Уладзімежа Стохэля «Польская, руская і ўкраінская літаратура на старонках «Нашай нівы». Дакладчык, ураджэнец цэнтральнай Польшчы, з энтузіязмам вывучыў беларускую мову і цяпер дапамагае Аляксандру Баршчэўскаму весці семінарскія заняткі па беларускай літаратуры. Збіраецца пісаць дысертцыю на тэму «Міцкевіч, Пушкін і Шаўчэнка ў беларускай літаратуры 1863–1917 гадоў».

*28 кастрычніка,
або «Зямля» і яе аўтар*

У тым, што зямля круглая, упершыню я пераканаўся год, мабыць, у дванаццаць, гледзячы на рэпрадукцыю ў нейкім польскім часопісе. Пад агромністым небам, на якім клубіліся хмары, ціха стаяла выгнутая лукам зямля-карміцелька. З-за гарызонта на мяне насоўвалася пара натруджаных валоў, якіх

паганяў сагнуты ратай. Тады я не мог надзівіцца: на карціне ўсё стаяла, нібы ўрослае ў зямлю, і адначасова ўсё рухалася, усё нястрымна ішло ўперад. Па пукатай зямлі. Карціна так і называлася — «Зямля».

Тады я не ведаў, што карціну ў 1898 годзе напісаў наш зямляк Фердынанд Рушчыц, што пісалася яна з беларускіх краёвідаў, у Багданаве каля Валожына.

І вось сёння іду ў Нацыянальны музей, на сустрэчу з арыгіналам «Зямлі», на сустрэчу з дачкой мастака Янінай Рушчыц, якая там працуе. Нясу ёй тую ж кніжку Л. Дробава «Беларускія мастакі XIX стагоддзя». Задаю ёй тое ж пытанне, што напярэдадні М. Ваньковічу.

— Адносна «беларускасці» майго бацькі я не буду спрачацца з панам Дробавым, — адказвае Яніна Рушчыц. — І «Зямля», і «Мінск зімой», і «Лясны ручай», і «Млын», і «Апошні снег», і «Крэва» — усё гэта ўзнікла на беларускай зямлі, пад уплывам яе характа. Летась я была ў Багданаве. Прыемна было, што ў мясцовай школе захоўваецца памяць пра бацьку, што дагледжана ягоная магіла. Прыемна, што спадчына бацькі сёння належыць тром братнім народам — польскаму, беларускаму і літоўскаму. Хацелася б толькі, каб у Багданаве быў створаны музей або пакой Рушчыца.

Пагадзіўшыся з гэтым, іду аглядаць экспазіцыі. У сувязі з выстаўкай, прысвечанай Варшаўскаму замку, «Зямлю» часова знялі. Але ёсць Рушчыцавы палотны «Стары дом» і «Інтэр'ер дома ў Багданаве». Палымнела асенняе лісце. Таямніча цямнелі гонты на старасвецкай хаце. І ад усяго гэтага агортвала супакоенне і радасць быцця.

Доўга стаяў каля палотнаў Матэікі «Бітва пад Грунвальдам», «Казанне Скаргі», «Рэйтан». Гэта часцінка нашай агульнай гісторыі. Як і карціны Я. Сухадольскага, В. Ваньковіча, «Бітва пад Оршай» невядомага кракаўскага мастака.

На развітанне Яніна Рушчыц падпісала мне прыгожа выдадзены том «Фердынанд Рушчыц». Асабліва каштоўныя ў ім урыўкі з дзённіка таленавітага мастака, вучня Шышкіна і Куінджы, настаўніка многіх віленскіх жывапісцаў. У дзённіку Рушчыц піша аб сваім прабыванні ў Мінску, Багданаве і Крэве, аб рабоце над «Зямлёй».

*29 кастрычніка,
або У новым рукапісным сховішчы*

Здаецца, у бібліятэцы Варшаўскага ўніверсітэта збольшага пошукі закончаны. Пара пераходзіць у Нацыянальную бібліятэку. Там, сярод папераў Зянона Пшасмыцкага, павінны быць невядомыя дагэтуль польскія паэмы Янкі Лучыны, перасланыя ім у варшаўскае «Жыццё».

І зноў расчараванне. Зянон Пшасмыцкі, будучы рэдактарам «Жыцця», сапраўды атрымаў паэмы Я. Лучыны «Мая Віялета» і «Андрый». Ды не паспеў надрукаваць і разам з трыма «паляўнічымі абразкамі» перадаў іх свайму пераемніку Тэадору Папроцкаму. Захаваўся «Алфавітны інвентар» перададзеных твораў. Але саміх твораў у бібліятэцы не аказалася. Цікава, дзе можа захоўвацца архіў Папроцкага?!

Затое парадавала знаёмства з рукапісным фондам ардынацыі Замойскіх. Сярод папераў Навагрудскага ваяводы Аляксандра Ябланоўскага аказаўся беларускі верш «Ох, інонічы зіма непагодліва была». А ў рукапісным зборніку «Розныя французскія і польскія вершы, сабраныя ў 1752 годзе ў Высокім» — «руская песня».

*30 кастрычніка,
або «Чырвоны» граф Суліма з Белай Русі*

Адразу пасля вайны, у 1946 годзе, у часопісе «Беларусь» было апублікавана некалькі беларускіх вершаў Сулімы-Савіча-Заблоцкага. Там жа даводзілася, што гэты забыты паэт другой паловы XIX ст. жыў у Варшаве. У аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі захоўваецца польская паэма «Графа Сулімы з Белай Русі» «Аповесць пра мае часы». Пісалася яна ў 1876 годзе ў чэшскай Празе. Дзеянне паэмы адбываецца напярэдадні 1863 года ў беларускай вёсцы. Сяляне ў паэме гавораць па-беларуску (па адрасу польскіх рэвалюцыянераў: «Вольнасць хацелі нам даць, але — вольны ж яны?»). У цэнтры — мабыць, аўтабіяграфічны вобраз «чырвонага» графа, які раздае сялянам сваю зямлю, сядзіць разам з імі за бяседным сталом. Герой паэмы лічыць, што звергнуць царскае самаўладства можна толькі сумеснымі намаганнямі народаў Расіі, Беларусі, Польшчы. З ім пагаджаецца мясцовы рускі чыноўнік: «І мы таксама церпім. Дзе наша Айчына? Хіба рускія могуць прызнаць ёю Расію царскую? Расію, адкуль выгнаны народны дух, дзе трэба разам з палякамі цягнуць удары бізуноў?»

Хто ж гэты рэвалюцыйны дэмакрат з графскім тытулам? Варшаўская знаходка дазваляе ахарактарызаваць толькі яго светапогляд. Пра жыццёвы ж шлях мы ведаем вельмі нямногае.

Хіба толькі тое, што імя графа Сулімы — Вайніслаў Казімір і што ў 70-х гадах ён прабываў у Чэхіі.

Вечарам хуткабежным «Нептунам» выехаў у Гданьск. На пероне сустрэў мяне сябар школьных год Чэсь Мекін, які нядаўна памяняў Вільнюс на Гданьск. Чэсь мне даводзіў, што і ён, і дзеці паспелі тут ужо акліматызавацца, што на чыгуначным вузле, дзе ён працуе, яго паважаюць. Але ў вачах увесь час жыла настальгія па родных мясцінах. Пачаліся распыты пра агульных знаёмых, пра навінкі беларускай літаратуры. А Чэсева дачка Галінка паспела нават арганізаваць хатнюю «беларускую» выстаўку.

*31 кастрычніка,
або Нядзеля, праведзеная ў Гданьску*

У Гданьску перш за ўсё здзіўляешся майстэрству рэстаўратараў. У час вайны горад быў ушчэнт разбураны, асабліва яго старая, гістарычная частка. А цяпер усё філігранна адноўлена па даўнейшых планах і чарцяжах. Падкрэслены кожны след польскасці горада, які доўга быў у нямецкіх руках. Напамінам аб тых цяжкіх часах гучыць «Рота» Канапніцкай, якую кожную гадзіну адзвоньвае гадзіннік на вежы. Нібы ў адказ рэваншыстам — упэўненыя лозунгі: «Мы тут былі, ёсць, будзем!»

З Чэсем доўга вандравалі па непаўторнаму Доўгаму рынку, глядзелі ў мутныя хвалі Віслы і яе затокаў, любаваліся цыбатым свірнам — «журавом». А потым «заблудзілі» да вядомага прازیка, шчырага сябра беларускай літаратуры Збігнева Жакевіча. У 1969 годзе ён быў у Мінску і на Маладзечаншчыне, дзе прайшло яго дзяцінства, цёпла апісаў гэтае падарожжа ў сваёй кнізе «Людзі і краявіды». Беларускай зямлі, успамінам дзяцінства прысвечаны многія апавяданні Жакевіча.

— Ды і новая мая аповесць, — прызнаецца гаспадар, — таксама будзе звязана з Беларуссю. Я пішу яе на дзвюх мовах. У час трызненняў, успамінаючы дзяцінства, мой герой Данель будзе гаварыць па-беларуску. Аповесць, мабыць, назову «Гэта толькі сон, Данель».

Беларуская мова гучала ў доме Жакевічаў і цяпер. Маці Збігнева, калісьці вучаніца Ашмянскай гімназіі, добра памятала беларускія песні. Збігнеў прыгадваў, як ён у школе ўдзельнічаў у беларускіх аматарскіх спектаклях.

Вечарам — сустрэча ў Гданьскім аддзяленні БГКТ. У Варшаве пераважала моладзь. Сюды ж прыйшлі і людзі больш пажылыя. Нават бабулькі, якія прынеслі з сабой бутэрброды і частавалі імі знаёмых. Сюды заглядаюць па-сямейнаму, па-свойску. Каб

абмяняцца навінамі. Ну і, вядома, пачуць, што робіцца ў нашай краіне. Пытаньняў задавалі столькі, што аднаму цяжка было справіцца. На «дапамогу» прыйшоў гданьскі даследчык польска-беларускіх сувязей Мацей Канапацкі.

*1 лістапада,
або Дзень памяці мёртвых*

Карыстаючыся выпадкам, прагледзеў старыя, друкаваныя гатычным шрыфтам каталогі Гданьскай дзяржаўнай бібліятэкі. Беларускіх рукапісаў, здаецца, тут няма. Бадай што, толькі «Гісторыя аб знаходцы цудоўнага абраза і будаўніцтве царквы ў Купяцічах ля Навагрудка». Датавана «Гісторыя» XVII стагоддзем.

Значыць — пара назад.

У поездзе чытаў «Лісты» З. Жакевіча. Гэта маленькі томік апавяданняў пра трагічныя падзеі вайны, убачаныя вачыма дзіцяці. Дзеянне адбываецца ў Беларусі, на ўлонні беларускіх палёў і лясоў. Кніга напісана паэтычна, «густа».

А за акном праплывалі невядомыя гарады і вёскі, гатычныя саборы і новабудоўлі. Прывіднымі ў восеньскім паўзмроку здаваліся цвінтары. Ля кожнай магілы — мора агнёў. І постаці журботных, засяроджаных людзей, што ішлі з букетамі хрызантэм. Сёння — Дзень памяці мёртвых. Кожны павінен наведаць могілкі сваіх родных, сяброў, знаёмых. На вуліцах Варшавы агні гарэлі ля кожнай дошкі ў памяць ахвяр фашызму, ля кожнага месца, акропленнага польскай крывёй. Стаялі ў ганаровай варце гарцэры. З пашанай здымалі капелюшы мужчыны. Адавалі чэсць вайскоўцы.

Падумалася, што гэта вельмі патрэбнае свята — Дзень памяці мёртвых. Яно нагадвае пра тых, хто, зрабіўшы сваё, адышоў у нябыт. Яно выклікае ў чалавеку пачуццё адказнасці за сваю справу перад тварам мінулых і будучых пакаленняў.

Успомніліся словы В. Сухамлінскага: «Могілки — гэта людская святыня».

*2 лістапада,
або Над «Новым Корбутам»*

Ажно зайздрасць бярэ, колькі ў Польшчы выдаецца розных біяграфічных і бібліяграфічных даведнікаў. Адзін з іх — «Новы Корбут». Доктар Збігнеў Галінскі, які ўзначальвае Інстытут літаратурных даследаванняў, ласкава даў мне сігнальны экзэмпляр шостага тома — аднаго з трох, прысвечаных XVIII стагоддзю.

У томе знайшліся невядомыя мне раней біябібліяграфічныя звесткі пра пісьменнікаў, якія нарадзіліся і жылі на беларускай

зямлі. Праўда, пісалі яны на польскай, лацінскай, французскай і царкоўнаславянскай мовах — літаратурных мовах тагачаснай Беларусі. Але творы гэтых пісьменнікаў вызначалі характар мясцовага літаратурнага жыцця.

Коротка выпісваю найбольш цікавае.

Віхерт Ян, педагог і драматург. Нарадзіўся ў 1737 г. у Беларусі. Выкладаў рыторыку ў Бабруйску і Полацку. У 1764 г. у Полацку ставілася яго польская трагедыя «Тэадор». У 1768 г. бабруйскія вучні паказалі яго «Любоў да айчыны, або Фемістокл».

Вольскі Мікалай, паэт, перакладчык, публіцыст. Працаваў бібліятэкарам у Шчорсах. Удзельнік касцюшкаўскага паўстання. Пераклаў на польскую мову «Вяселле Фігара» Бамаршэ.

Вырвіч Кароль, географ, гісторык, публіцыст. Нарадзіўся ў 1717 г. на Браслаўшчыне. Выкладаў рыторыку, паэтыку, гісторыю і геаграфію ў Пінску і Навагрудку. Двойчы падарожнічаў па Заходняй Еўропе. Аўтар падручнікаў геаграфіі.

Граткоўскі Тамаш, паэт. З беларускай кальвінскай сям'і. Вучыўся ў Кёнігсбергу і Лейдэне. Рэктар Слуцкай гімназіі. Аўтар паэмы «Марское падарожжа», у якой апісаў свае прыгоды на шляху з Амстэрдама да Гданьска.

Жулкоўскі Алойзы, драматург, перакладчык, паэт. Нарадзіўся ў 1777 г. на Навагрудчыне. Удзельнік касцюшкаўскага паўстання. Славуты акцёр-комік. Аўтар некалькіх камедый на польскай мове.

Зубоўскі Ксаверы, паэт і перакладчык. З Мсціслаўшчыны. Доктар Віленскай акадэміі. У Варшаве, Вільні і Любліне выдаў некалькі тамоў вершаў.

Княжэвіч Гжэгож, паэт, перакладчык, эканаміст, гісторык, матэматык. Нарадзіўся ў 1737 г. у Беларусі. Выкладчык паэтыкі, рыторыкі і гісторыі ў Слуцку. Напісаў падручнік па матэматыцы і, бадай, першую на Славяншчыне кнігу аб грамаадводах.

Саковіч Фабіян, паэт, перакладчык Гарацыя. Вучыўся ў Віцебску і Нясвіжы, пасля там жа выкладаў лацінскую граматыку.

Свентажэцкі Юзаф, паэт, перакладчык з лацінскай і французскай моў, палітычны дзеяч, якабінец. Сын мінскага стражніка. Вучыўся ў Нясвіжы, Слуцку і Полацку. Аўтар перадавых для свайго часу публіцыстычных выступленняў.

Турскія Вінцэнт і Войцех, браты. Нарадзіліся ў Брэсце. Удзельнікі якабінскага руху ў Беларусі. Пісалі палітычныя вершы. Войцех пераклаў на польскую мову «Федру» Расіна.

Сустрэліся ў томе і «старыя» знаёмыя: дзядзька В. Дуніна-Марцінкевіча Станіслаў Богуш-Сестржанцэвіч і жыхар Полаччыны Ян Аношка. Пра першага з іх я ўжо ведаў, што ён быў

магілёўскім архіепіскапам, аўтарам выдадзенай у Магілёве кнігі «Аб Заходняй Расіі» (1793), у якой даказвалася гістарычная роднасць беларусаў, украінцаў і рускіх. Ведаў, што потым, у Пецяярбургу, яго выбіралі членам і — на нейкі час — прэзідэнтам Расійскай Акадэміі навук. Але ў «Новым Корбуце» было і новае для мяне. С. Богуш-Сестржанцэвіч нарадзіўся ў в. Занькі Ваўкавыскага павета. У Магілёве напісаў і паставіў трагедыю «Гіцця ў Таўрыдзе». Аўтар паэмы аб узяцці Ачакава і невядомай нам сёння «Літоўскай граматыкі». Літоўскай, пэўна ж, у тагачасным разуменні, бо ў этнаграфічнай Літве Богуш-Сестржанцэвіч ніколі не жыў.

А вось з артыкулам пра Яна Аношку хочацца папалемізаваць. З «Новага Корбута» мы даведваемся, што паэт нарадзіўся каля 1775 г. у Быхаўскім павеце, вучыўся ў Магілёве і Полацку. За свой талент ён быў прызваны «беларускім спеваком». Усё гэта, мабыць, так. Не верыцца толькі, што потым Аношка быў рэктарам духоўнай семінарыі ў Варшаве, што яго ў 1831 годзе прагнаў з гэтай пасады паўстанцкі ўрад. Справа ў тым, што ў час паўстання 1831 г. паэта ўжо не было ў жывых. Яшчэ ў 1828 г., выдаючы ў Полацку «на карысць убогіх» польскія «Вершы» Аношкі, Тэклія Врублеўская пісала ў прадмове, што гэта — пасмяротнае выданне. Так і сказана: «У мінулым годзе я даведалася, што ён выкраслены са спісу жывых». Да таго ж ні Т. Врублеўская, ні пазнейшы выдавец Аношкі П. Мядэкша нідзе не ўпамінаюць, што ён быў ксяндзом (а такое тады ўказвалася абавязкова). Не бачна гэтага і з яго сентыменталісцкіх вершаў...

Значыць, былі два Аношкі, злучаныя ў «Новым Корбуце» ў адну асобу.

З лістапада, або Беларуская паэтэса

У Адама Міцкевіча ёсць цудоўны верш «Смерць палкоўніка», напісаны пасля паўстання 1831 г. Паэт праславіў подзвіг юнай патрыёткі, якая апанулася ў мужчынскае адзенне і са зброяй у руках змагалася з царскім самаўладствам. Варожая куля напаткала яе ў баі. І вось дзяўчына памірае, акружаная вернымі сябрамі.

У гераіні Міцкевіча быў рэальны прататып — Эмілія Плятэр. Пра подзвіг яе паэту расказаў Ігнат Дамейка, які поплец з ёю ваяваў у беларускіх і літоўскіх лясах. Праўда, Плятэр ніколі не была палкоўнікам і памерла крыху ў іншых абставінах. Але ж кожны паэт мае права на гіпербалу.

З кнігі Д. Цяпенка-Зялінскай сёння я даведаўся, што нацыянальная гераіня польскага народа была яшчэ і... беларускай паэтэсай. Жывучы ў Віцебскай губерні, яна «душой аддалася беларускаму народу», збірала і запісвала яго песні. Потым «сама спрабавала ім наследаваць». Паводле працытаваных у кнізе ўспамінаў віцябляніна Максіміліяна Маркса, Плятэр часта бывала ў Віцебску і ў кожны прыезд іграла на фартэпіяна беларускія мелодыі, танцавала «Лепятуху». Юнай аматарцы ўдавалася «перадаваць жывасць і тугу народных матываў і нават — тэмбры жалейкі і басабуды». Госця знаёміла прысутных са сваімі «галашэннямі». Адно з іх, пра рэкрутчыну, пачыналася са слоў:

Авой, авой, дзяцюк ты мой!

Не на радасць, не на шчасце ты радзіўся!

Ідучы ў сляды філаматаў, падкрэслівае Д. Цяпенька-Зялінская, Плятэр спрабавала «стылізаваць, тварыць» народных песні. Значыць, яе можна лічыць беларускай паэтэсай.

Шкада, што памяць М. Маркса не зафіксавала ніводнай з гэтых песень.

4 лістапада, або Беларусь вачыма рэакцыянера

Ніколі мне не даводзілася чытаць такіх адкрыта рэакцыйных мемуараў, як «Семдзесят год успамінаў» пана «на Геранонах і Лаздунах» Гіпаліта Корвіна-Мілеўскага. Ён аблівае грязню ўсіх і ўсё. Міцкевіча — што непачціва адазваўся пра аднаго з яго продкаў. Беларускіх сялян — што ў 1861 годзе не адстойвалі... прыгоннае права і наладзілі ў Іўі колькітысячную асаду плябаніі. «Авантурыстаў» 1863 года — што лезлі на ражон, усведамляючы немінучасць паражэння. «Злачынных» камунараў 1871 года — што нібы праз іх у Еўропе перасталі паважаць палякаў. Беларусаў — што стварылі «нацыянальны гнайнік». Лае нават Пілсудскага — маўляў, ён... «настойваў на тым, што просты люд на крэсах уласна не з'яўляецца польскім».

На пахвалу член царскай думы збіваецца толькі двойчы. У першым выпадку — паблажліва піша пра цёмнага селяніна, які, атрымаўшы з сотню розаг за ўдзел у бунце, каецца пабеларуску: «І добра было, паночку, чаго мне было там лезці». У другім — выказвае сімпатыю да магілёўскага гісторыка А. Дэмбавецкага за тое, што ён быў... няшлюбным сынам Аляксандра II.

І ўсё ж карысць ад чытання такіх мемуараў ёсць. Скажам, адкуль я даведаўся б, што ў 1861 годзе ў беларускай вёсцы Кір'янаўка

знайшоўся юнак, які гаварыў людзям, што «не будзе шляхты, уласнасці, духавенства, а будзе народ і нацыя...».

*5–7 лістапада,
або Тры дні на Беласточчыне*

Тры дні, праведзеныя на Беласточчыне па запрашэнню Галоўнага праўлення БГКТ, прайшлі нібы адзін незабыўны дзень.

Міхась Хмялеўскі, старшыня таварыства, і Янка Зенюк, яго сакратар, удала спланавалі маршрут: Беласток – Міхалова – Белавежа – Бельск – Орля – Беласток. Усюды якраз праходзілі ўрачыстыя сходы, прысвечаныя гадавіне Кастрычніцкай рэвалюцыі. Прыемна было прымаць у іх удзел, расказваць аб традыцыях польска-беларускай дружбы, нашых культурных і літаратурных сувязях, а потым слухаць польскія, беларускія, рускія і ўкраінскія песні і вершы ў выкананні мастацкай самадзейнасці. Асабліва запамнілася сустрэча ў Бельскім беларускім ліцэі імя Б. Тарашкевіча. Густоўна аформлены кабінет беларускай мовы. Удумлівыя педагогі, якім прыходзіцца працаваць у складаных умовах беларуска-польскага моўнага пагранічча. Вучні, што з захапленнем дэкламавалі вершы Купалы і Коласа...

Уразіў Беларускі рэгіянальны музей імя К. Каліноўскага ў Белавежы. Ён працуе з 1966 г. Мясцовыя сяляне падаравалі музею каля тысячы экспанатаў — узоры ткацтва, ганчарныя, кавальскія і бандарныя вырабы, прылады земляробства, рыбалоўства, пчалаводства. Многа унікальных рэчаў. Нідзе я не бачыў такіх пляцёнак з бярозавай і дубовай кары, такіх кросенцаў для ткання сітаў з лыка і конскага воласу, такой прылады для нацягвання на колы абручоў. Сіне-чорна-белым бляскам пераліваюцца «сівакі» — посуд, які вырабляюць з гліны ў Кляшчэлях ля Гайнаўкі. Вокіс жалеза надае яму непаўторны сівы колер.

*8 лістапада,
або Польскі прыхільнік «Тараса на Парнасе»*

Выдатная польская пісьменніца Эліза Ажэшка была цесна звязана з беларускай зямлёй, беларускім фальклорам, сябрвала з Ф. Багушэвічам. Таму рашыў загазаць рэдкую кнігу «Як журавы, што ляцяць у вырай». Выйшла яна ў 1906 годзе на польскай мове ў Пецярбургу. Зборнік быў прысвечаны творчаму юбілею пісьменніцы. У кнізе аказаўся невядомы беларускаму літаратуразнаўству артыкул Уладзіслава Калашэўскага «Тарас на Парнасе». Аўтар пераказвае змест паэмы, цытуе ў арыгінале радкі аб народных стравах. «У другой частцы твора, — сцвярджаецца ў

артыкуле, — у алегарычнай форме прадстаўлены абразок з жыцця заможнага беларуса. Палац Юпітэра — гэта заможная беларуская хата...»

*9 лістапада,
або Беларускі слоўнічак В. Каратынскага*

Знайшоўся беларускі слоўнічак Вінцэся Каратынскага, пра які нядаўна ішла гаворка ў ягонага ўнука. Гэты «Слоўнічак менш зразумелых беларускіх слоў» апублікаваны ў другім томе «Бібліятэкі Ардынацыі Красінскіх» за 1876 год. Як відаць з падзякі, выказанай у прадмове выдаўцом В. Хамянтоўскім, Вінцэсь Каратынскі веў карэктурку змешчаных у томе інвентароў вёсак Глыбокае, Радамысль і Пенькава, а потым дадаў да інвентароў тлумачальны слоўнік, бо пісаліся яны на беларускай мове XVI стагоддзя.

Некаторыя словы, прыведзеныя Каратынскім, сёння ўжо не ўжываюцца або ўжываюцца ў іншым значэнні. Грыдня, напрыклад, у XVI стагоддзі абазначала пакой для чэлядзі; нівішча — поле, якое ляжыць аблогай; раз — скібу зямлі, загон; свірэп — неаб'езджаную кабылу; жываціннік — хлеў для жывёлы.

*10–14 лістапада,
або Хто такі «Слонімскі грамадзянін»?*

У 1782 і 1788 гадах у Варшаве былі выдадзены два польскія вершаваныя зборнікі, на вокладцы якіх замест прозвішча аўтара стаяў інтрыгуючы для мяне псеўданім — «Слонімскі грамадзянін». У першым са зборнікаў, «Гістарычных і маральных аповесцях», змешчана вершаванае «Пісьмо да народа». Як відаць з гэтага выдатнага помніка асветніцкай думкі XVIII стагоддзя, яго аўтар быў перадавым для свайго часу чалавекам. Ён лічыў працоўны народ асноўнай рухаючай сілай гістарычнага прагрэсу, смуткаваў, што гэты народ пазбаўлены элементарных умоў для існавання, «гібее ў пагардзе».

«Пісьмо да народа» пачынаецца з рытарычнага звароту да таго, хто зносіць «цяжар законаў», «даруе Айчыне крываваю працу». Гэта — працоўны люд. Ён адзін заслугоўвае права на тое, каб звацца вялікім, каб яго «адкрыць» для сучаснікаў і патомкаў. Магнаты, на думку аўтара, здольны толькі губіць і растрочваць «плод зямлі». Усе ж матэрыяльныя даброты стварае народ. Яго плуг і барана ў эстэтычным сэнсе куды больш вартыя, чым «пышныя арнаменты».

Усё «Пісьмо да народа» пабудавана на супрацьпастаўленні багатых і бедных — «Крэзаў, змораных нудой у палацах», і простых людзей, што «ўмеюць жыць і памерці годна». Просты чалавек мае чысціню нораваў, якой не знойдзеш сярод арыстакратаў. Як прыхільнік сентыменталізму, невядомы нам аўтар сцвярджае, што сапраўдная цнатлівасць захавалася толькі ў вёсцы, удалечыні ад разбэшчанага горада.

Такія ж перадавыя для свайго часу ідэі ярка выражаны ў другім зборніку «Слонімскага грамадзяніна» — «Байках і небайках». Тут асабліва вылучаецца вершаванае лібрэта «Сілы свету». Побач з Прыродай, Прыгажосцю, Любоўю і Часам у ім дзейнічае Розум. Ён абвешчаецца самай значнай філасофскаэстэтычнай катэгорыяй. Веды і праца — вось, на думку аўтара, крыніца чалавечага багацця і шчасця.

Хто ж хаваецца пад таямнічым «Слонімскім грамадзянінам»? Гэтае пытанне мучыла мяне некалькі дзён. Праўда, вядомая бібліяграфія К. Эстрэйхера сцвярджала, што абодва зборнікі напісаў славыты кампазітар Міхал Клеафас Агінскі. Але ж я ведаў, што ў Слоніме ён жыў толькі ў дзяцінстве, а ў час, калі выдаваліся зборнікі, быў яшчэ занадта юны. Тады, можа, дзя дзька кампазітара вялікі гетман літоўскі Міхал Казімір Агінскі? Ён доўга пражываў у Слоніме, акружаў сябе музамі. На слонімскага магната ўказвае і бібліяграфічны даведнік «Новы Корбут». Да таго ж у рукапісным адзеле Нацыянальнай бібліятэкі мне трапіліся «Песні пана Міхала графа Агінскага, гетмана Вялікага княства Літоўскага, укладзеныя ў верасні 1770 г. у Слоніме». Многія вершы з таго рукапісу былі... у «Байках і небайках».

Але... Тут усплыў у памяці партрэт, бачаны ў Вілянове. Слабавольны і спешчаны твар... З мемуарных крыніц я ведаў, што такім гетман быў у жыцці. Не меў сілы волі, каб пастаяць за сябе нават перад жонкай. Цешыў сябе музыкай нават тады, калі войска, якім ён камандаваў, ішло ў смяротны бой пад Сталовічамі. Насцярожвала і іншае. У рукапісных «Песнях» былі толькі вершыкі пра бясхмарнае каханне на ўлонні прыроды — звычайнае сентыменталісцкае сюсюканне. Зноў жа: у зборніках «Слонімскага грамадзяніна» некалькі разоў ідзе гаворка пра гетмана як... пра трэцюю, адсутную на даны момант у Слоніме асобу...

Дык ці мог бесхарактарны і асцярожны эстэт напісаць такі рэвалюцыйны твор, як «Пісьмо да народа»?

Не, не мог! Прынамсі, так мяркуе Анджэй Цеханавецкі, які дасканала праштудзіраваў архіў Агінскіх, што знаходзіцца ў зборах Чартарыскіх у Кракаве. У 1961 годзе ён выдаў у Кёльне на

нямецкай мове кніжку «Міхал Казімір Агінскі і музы пры яго двары ў Слоніме». Там звяртаецца ўвага на 144 старонку «Гістарычных і маральных аповесцей». Павучаючы сына, Скандэрбег раіць яму мужней змагацца, «быць часцей на кані, чым у сваім ложку», менш давяраць міністрам і куртызанкам, бо інакш... лёгка можна страціць уладу. Цеханавецкі слухна падкрэслівае, што гэтыя радкі маглі ўспрымацца як яўны намёк на слабавольнага польскага караля Станіслава Аўгуста. І такі намёк гетман мог сабе дазволіць, бо ў асобе караля ён бачыў асабістага канкурэнта. Але... парады Скандэрбегі рыкашэтам білі па надзеленаму тымі ж недахопамі Агінскаму. Таму ён, заключае Цеханавецкі, не мог напісаць «Аповесці» па «псіхалагічнай несумяшчальнасці», не мог высмеяць самога сябе.

Паводле Цеханавецкага, пад псеўданімам «Слоніцкі грамадзянін» скрываўся набліжаны гетмана Ігнат Ляхніцкі. Па заданню Агінскага ў 1780 годзе ён пераклаў на польскую мову і выдаў «Альзіру» Вальтэра. Потым, у 1815 годзе, апублікаваў «Біяграфію селяніна, што жыве над берагамі Нёмана, вышэй Ласосны».

Але — хацелася запырэчыць Цеханавецкаму — мы не ведаем нават, ці пісаў Ляхніцкі вершы...

Хто ж пісаў вершы ў акружэнні гетмана, у тагачасным Слоніме?

А што, калі паглядзець мемуары зарубезных падарожнікаў, якія наведвалі тагачасную Беларусь? Скажам, мемуары К.-Г. Гейкінга...

Праз дзень на стол кладзецца заказаная кніга.

Па дарозе з Гродна ў Мінск Гейкінг сапраўды «зачапіў» за Слонім. Баляваў тут, глядзеў прадстаўленні. Але да гетмана ўсё ж ставіўся дужа скептычна. І, што самае важнае, сведчыў, што гетман... прысвойваў чужую літаратурную працу: «З дапамогай італьянскага майстра кампанаваных оперы, з дапамогай Хамінскага складаў па-польску вершы... У сапраўднасці ж не вызначаўся ні густам, ні ведамі...»

Чарговая загадка — хто ж такі Хамінскі? — вырашалася даволі проста.

«Новы Корбут» паведаміў мне, што гэты літаратар другой паловы XVIII ст. сапраўды валодаў «густам і ведамі», якія адчуваюцца ў абодвух зборніках «Слонімскага грамадзяніна». Мсціслаўскі ваявода, а потым маршалак шляхты Мінскай губерні, Ф.-К. Хамінскі быў знаёмы з французскай асветніцкай думкай, перакладаў на польскую мову вершы Гарацыя, Расіна, Дэліля, Карнеля. Як перадавы для свайго часу чалавек ён выступаў за буржуазна-дэмакратычныя свабоды, за прыняцце канстытуцыі

1791 г. У 70-я гады Хамінскі жыў у Слоніме, быў даверанай асобай гетмана. Праўда, потым, у 80-х гадах, прабываў у Пінску, займаў там пасаду старосты. Але ж Пінск ад Слоніма недалёка. Ранейшае «супрацоўніцтва» магло працягвацца. Значыць, хутчэй за ўсё, Хамінскі пісаў за Агінскага вершы, лібрэта опер. У тым ліку — і «Пісьмо да народа».

*15 лістапада,
або «Агатка»*

У 1784 годзе, калі ў Нясвіж прыежджаў польскі кароль Станіслаў Аўгуст, мясцовы тэатр паказаў у яго гонар аперэтку «Агатка». Музыку да яе напісаў Ян Давід Голанд — тады кіраўнік нясвіжскага аркестра, а польскі вершаваны тэкст — Мацей Радзівіл. Сам спектакль даволі падрабязна апісаны ў «Дыярышы» каралеўскага падарожжа, але пра змест аперэты там гаворыцца вельмі прыблізна.

І вось — рукапіс «Агаткі», які захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы. Падзеі адбываюцца ў вёсцы. Галоўная гераіня — сялянская дзяўчына Агатка. Яна кахае Антона Цалку. Але падстароста Піяшка хоча разладзіць шлюб і выдаць яе за Антона Гайдака (усе непаразуменні адбываюцца з-за таго, што ў абодвух хлопцаў аднолькавыя імёны). Здаецца, нішто не можа выратаваць закаханых. Але ў вёску якраз вяртаецца добры пан. Даведаўшыся ад аканомы Дбальскага аб злоўжываннях Піяшкі, ён звольніў дрэннага слугу і дазволіў Агатцы выйсці замуж за таго Антона, якога яна пакахала.

Што ж, скажа чытач, звычайная саладжавая гісторыя ў сентыменталісцкім гусце... Яно то было б так, калі б не даволі моцныя... антыпрыгонніцкія акцэнты. Песнячы птушанят, Агатка спявае арыю аб цяжкім жыцці прыгонных, якія церпяць здзеку ад злога пана-«тырана». У іншай арыі гаворыцца, што сяляне — карміцелі паноў, што «крывавай працай сялянскіх рук жывяцца ўсе саслоўі». Антак кажа Піяшку, што толькі сярод паноў модна гандляваць каханнем. А ў той час такія радкі мог напісаць толькі чалавек перадавых поглядаў, прыхільнік ідэй Русо.

Значыць, як і Мураўёвы, Радзівілы былі розныя... Пра Мацея Радзівіла ўдалося ўстанавіць толькі тое, што нарадзіўся ён у 1749 і памёр у 1800 годзе, сябраваў з заснавальнікам польскага сентыменталізму Ф. Карпінскім. Апрача «Агаткі» напісаў лібрэта аперэты «Войт альбанскага сялення» (прыгадаем, што Альба — прыгарад Нясвіжа).

*16–17 лістапада,
або Сярод рэдкіх кніг*

У Нацыяльнай бібліятэцы працягваў пошукі рэдкіх кніг, выдадзеных на тэрыторыі Беларусі ў XVIII стагоддзі. Сёння трапляліся пераважна польскія. Адзначаю найбольш цікавыя.

«Баечкі і забаўкі прозай і вершам» Станіслава Кубліцкага. Выйшлі яны ў Гродне ў 1785 годзе. Малавядомы нам аўтар займаўся і эстэтыкай. У «Асобных думках аб прыгожым» ён разважаў аб суадносінах этычнага і эстэтычнага, прыгажосці фізічнай і маральнай.

«Ахвяра Мінервы» — «міфічна-гістарычная» трагедыя Міхала Бончы-Тамашэўскага. Выдадзена ў Гродне каля 1798 г. ва ўласнай друкарні аўтара, які ў пасляслоўі абяцае выдаць і наступныя свае творы.

Некалькі перакладных кніг. «Індыйскія аповесці»: «Падарожжа, пачатае дзеля каханых дзяўчат» і «Птах, што гаворыць, ды дрэва, што спявае» А. Галанда. Абедзве выйшлі ў Гродне ў друкарні Яна Ясенскага. Падзеі аповесцей адбываюцца дзесьці на мусульманскім Усходзе. Цяга да ўсходняй экзотыкі тады была значная. Аб ёй сведчыць і «Любоў, заснаваная на вопыце». Пераклала яе з французскай на польскую мову нейкая паненка Б. О. В. К. Выйшла ж аповесць у Мінску ў 1797 годзе.

*18–19 лістапада,
або АГАД*

АГАД — гэта скарачаная польская назва Дзяржаўнага архіва старажытных актаў. У ім для мяне найбольш цікавы фонд Прозараў і Ельскіх. Скамплектаваў яго беларускі пісьменнік-ліберал Аляксандр Ельскі. Жывучы ў Замосці пад Мінскам, ён збіраў беларускія старажытнасці, выкупіў у Мінску паперы сваёй бабкі — Розы з Прозараў Ельскай (частка яе папераў праз букініста Ігеля павандравала ў Львоў).

У фондзе пераважаюць маёмасныя і генеалагічныя дакументы. Але ёсць і матэрыялы па гісторыі беларускай літаратуры — творы сялянскага паэта з Навагрудчыны Мікалая Марозіка, верш «Пазнаў праўду» невядомага паэта з Івянца, цікавае пісьмо Р. Зямкевіча, які паведамляў Ельскаму, што пасылае яму копію беларускага верша 1794 года. А вось і сам Зямкевіч. Ён стаіць на фота варшаўскага «Беларускага гуртка» ў чыгуначным мундзіры, з вусамі. Ва ўсёй постаці вядомага бібліяфіла, які не толькі збіраў беларускія рукапісы, але і краў іх, дзе толькі мог, адчуваецца нейкая поза, бравада.

Я разумеў, што перада мной толькі нязначная частка багатага архіва Аляксандра Ельскага, у якім павінны быць невядомыя творы Дуніна-Марцінкевіча і іншых беларускіх пісьменнікаў XIX ст. Але дзе шукаць асноўную частку архіва? У Мінску, у архіве літаратуры і мастацтва, з калекцыяй Ельскага засталася толькі некалькі аўтографаў. Не раз даводзілася чуць, што нашчадкі Ельскага вывезлі яго паперы ажно ў Італію...

*20–21 лістапада,
або Пра карысць перачытваць «вядомыя» крыніцы*

Прызнаюся ў смяротным граху: неяк у адной працы мне трэба было спаслацца на артыкул «Пісьмо Адама Плуга да Фелікса Пяткевіча, некалькі ўражанняў з падарожжа па Літве», у якім давалася ацэнка беларускай творчасці Дуніна-Марцінкевіча, расказвалася аб вечары на яго кватэры з удзелам Манюшкі і Концкага. Але паколькі 265 і 267 нумараў газеты «Кроніка вядомосці краёвых і загранічных» за 1858 год, дзе быў надрукаваны той артыкул, не аказалася ні ў Мінску, ні ў Вільнюсе, ні ў Львове, часова прыйшлося ўзяць патрэбную цытату з кнігі Ю. Галомбэка «Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч». Думалася: зверу цытату ў карэктуры. Потым аказалася: позна...

Таму сёння рашыў запойніць прабел, які трывожыў мяне год з дзесяць. І не пашкадаваў. Аказалася, што «Пісьмо» А. Плуга куды даўжэйшае і цікавейшае, чым лічылася дагэтуль у беларускім літаратуразнаўстве. «Пісьмо» пачынаецца не з 265, а з 234 нумара. Гэта — вялікі дарожны нарыс пра Пінск, Нясвіж, Смаргонь, Вільню, Мінск, Слуцк. Аўтар расказвае пра мясцовых пісьменнікаў — Ул. Сыракомлю, В. Каратынскага, А. Бартальса, А. Глінскага, Р. Зянькевіча, І. Ходзьку, прызнаецца ў сваёй сталай любові да Беларусі, якая ў яго «заўсёды на першым месцы», сведчыць, што Сыракомля ў корчмах гаварыў па-беларуску («А каханенькі, а міленькі!»). Цікавыя апісанні літаратурных і музычных вечароў у Мінску і Слуцку, сустрэч са слуцкім пралатам Шантырам, які «смяшыў» арыстакратаў сваімі казаннямі на беларускай мове. Дарэчы, з «Пісьма» вынікае, што вядомы «Верш Наума Прыгаворкі» першапачаткова пачынаўся не «Засвяцілі тры зорачкі», а «Засвяцілі дзве зорачкі». Першая зорачка — Манюшка, другая — Концкі. Гэта — пераканаўчы аргумент у карысць таго, што Ул. Сыракомлі ў той вечар у доме Дуніна-Марцінкевіча не было.

*22 лістапада,
або Нітачка да папераў Ельскага*

Нарэшце ў адным рэдкім выданні натрапілася канкрэтная нітачка да збораў Ельскага. Яго біёграф Ю. Талька-Грынцэвіч засведчыў, што большасць рукапісаў і карцін з Замосця была аддадзена або прададзена ў Кракаў. «У паперах, што засталіся пасля Ельскага, — пісаў вядомы антраполог, — ёсць сотні папак, дзе змяшчаюцца яго нататкі, манаграфіі, запіскі і карэспандэнцыі аб людзях і фактах. З цягам часу яны будуць мець вялікую каштоўнасць для гісторыі».

...У Кракаў еду з адзінай думкай: дзе ж тыя «сотні папак» з матэрыяламі Ельскага?!

*23 лістапада,
або Першы дзень у Кракаве*

Паўз універсітэцкія мury, якія помняць Францыска Скарыну, паўз Сукянiцы, помнік Міцкевічу і вежы Мар'яцкага касцёла іду ў бібліятэку Чартарыскіх, дзе багата рукапісаў з Беларусі. Першае пытанне да загадчыка аддзела рукапісаў: ці ёсць архіў Ельскага? Не, няма, загадчык пра яго нават не чуў. Другое і трэцяе пытанне: ці ёсць зборнік з беларускімі вершамі, занатаваны У. Казберуком, а таксама рукапісны дыярыуш падарожжа па Беларусі польскага караля Станіслава Аўгуста, дзе прыведзены тэкст беларускага віншавальнага верша? Так, абодва рукапісы ёсць. На жаль, зрабіць фотакопіі з іх амаль немагчыма. Чарніла выцвіла, перайшло з адной старонкі на другую. Хіба што ў інфрачырвоных ці нейкіх там іншых праменнях. Але гэта патрывае доўга, страшэнна доўга. Што рабіць? Расшыфроўваць радок за радком.

Апошнія мяне не дужа засмучае. Страшэнна не люблю чытаць рукапісы па фотакопіях. Знікае водар старой паперы. Не адчуваеш яе шорсткасці. Не бачыш філіграняў. Знікае аўтэнтчнасць.

*25 лістапада,
або Аршанскі зборнік*

Нарэшце трымаю ў руках рукапіс пад нумарам 2337 — «Збор вершаў польскіх і рускіх». Пісаны ён лацінкай чатырма рознымі почыркамi. Адзін з іх амаль зусім неразборлівы. Пачынаецца зборнік польскай вершаванай пераробкай аповядання «Вельмі пацешная гісторыя», якое ў пражаным перакладзе з французскай на польскую мову выдавалася ў 1642 і 1662 гадах. Гэта дазваляе

хаця б прыблізна датаваць зборнік: не раней другой паловы XVII стагоддзя.

А ўслед за пераробкай ідзе беларускі вершаваны тэкст:

Песня 1

— Ой, хто ж мяне будзе ў маім жалю цешыці.
Хто ж са мною будзе горкі слёзы піці,
Калі нет дзеванькі, каторую люблю,
Бо для нее жыцце мое, здароўе згублю.
Ой, глянь хто, на Бога, а пацеш ты мене,
Скажы, шчо дзеванька дзелае без мене?
Чы спіць, чы начуе, чы з кім бесядуе,
Чы так цяжка, як я, горанька гаруе?
Шчасліва ж то была гадзінанька міла,
Калі мене ад яе ведамасць была —
З далёкага краю, як бы з-за Дунаю.
А цяпер не маю, забыла мяне, знаю.
Ой, калі забыла дзяўчыненька міла,
А свае словы ў няпамяць пусціла,
Знадзь жа маё сэрца само ся асудзіш,
Чы я таму вінен, шчо ты ў слове блудзіш?
— Я помню на Бога і на свае словы,
Какая там была нашая ўмова.
І службыці буду, пакуль света стоіць,
А хто мяне губіць, Бога ся не боіць.
Сам Бог тое знае, шчо каму даці мае,
Ліхія варогі прэч паразганяе.
З табою мне міла гора гараваці.
— Дай жа, Божа, хутка міленькую знаці.

Песня 2

Няволенька ж мая з вамі,
З харошымі вочанькамі,
Шчо мне спаці не даеце,
Тугу сэрцу задаеце,
Я ж ня могу ні спатанькі,
Шчо мне тошна да дзеванькі.
Прынясі, Божа, гадзінаю,
Шчо б ся бачыў з дзяўчынаю.
Дзяўчынанька харошая,
Будзь на мене ласкавая.
Любі, харошая дзяўчына,
Не будзь нуднасці прычына.
Лепей было не ўшчынаці,
Ніж, любіўшы, перастаці.
Сам Бог таму суддзя будзе,
Хто каго пярвей забудзе.

На расшыфроўку дзвюх песень пайшло нешта каля чатырох гадзін: расплывісты почырк, знакаў прыпынку няма, многія словы перакручаны на польскі лад. Цікава, колькі ж тут усяго беларускіх тэкстаў? Перагартай зборнік і падлічыў: 68! Адны з іх нумараваны, другія не. Адны нумары прапушчаны, другія паўтараюцца. Ёсць падобныя тэксты. Ёсць ужо знаёмая мне па варшаўскаму зборніку песня «Красная ў пані ўрода, харашая малода». Але калі нават адкінуць паўторы, работы тут на добрых два тыдні.

Не менш хвалююць мяне пытанні, дзе ж узнік зборнік, кім ён перапісваўся. Ніякіх прозвішчаў нідзе не відаць. Толькі ў канцы рукапісу каліграфічна выведзена: «Мосці падчашыц Аршанскі, мне вельцэ міласцівы Пане і Дабрадзей». Ды яшчэ акраверш у польскім панегірыку на стар. 162–164: «Падчашанка Оршанска, пан мой мілосцівы». Значыць, зборнік пісаўся або перапісваўся ў Оршы, для адной з аршанскіх падчашанак (а можа, і яна руку сваю прыклала). А потым, дзесьці ў канцы XVIII ці пачатку XIX ст., ён трапіў у бібліятэку вядомага мецэната і калекцыянера Чартарыскага, які бываў на Аршаншчыне — у Шклове, Дуброўне. У бібліятэцы Чартарыскіх у пачатку XX стагоддзя зборнік адшукаў А. Брукнер. У 1911 годзе ён апублікаваў некалькі вершаў — поўнасю або ва ўрыўках — у часопісе «Паментнік Літэрацкі» (публікацыя чамусьці прайшла міма ўвагі некалькіх пакаленняў беларускіх даследчыкаў). Але якасць публікацыі А. Брукнера

невысокая. Жывой беларускай мовы ён не ведаў і таму расшыфроўваў: «рубаткі» замест «рубашкі», «сянічанькі» замест «сунічанькі», «шырша» замест «шэршань», «невадзіўся» замест «не ўрадзіўся» і гэтак далей. Вядома, няма гарантыі, што не будзе памылак і ў мяне.

*26 лістапада,
або Наступныя дзве песні*

У песнях аршанскага зборніка ёсць многа агульнага. Часцей за ўсё — гэта тужлівы маналог хлопца ці дзяўчыны, якія скар дзяцця на разлуку. Радзей — дыялог двух закаханых. Але амаль у кожнай песні — адметная танальнасць. Можна было б скласці цэлую «шкалу» пачуццяў: ад нясмелага, нявіннага прызнання да яўнай эротыкі. З перапісаных пёсень найбольш спадабаліся лірычныя:

Песня 4

Ўспамажы, Божа, маё сардэнька,
Няхай не тужыць вельмі цяжэнька,
Няхай не тужыць, шчо ад варога
Церпіць, бедное, пра Бог для Бога.
Чаго ты, сэрца, з мысляю блудзіш,
Як бысь не знала, каго ты любіш.
— Я тое знаю, шчо тобе міла,
Тое ж бо мене вельмі сушыла.
Знаюць і людзі, бесу іх долі,
Як бых не любяць людзі ніколі.
Якія дзівы, шчо хто міл кому,
Сабе я люблю, нікому інному.
Няхай гавораць, як сабе знаюць,
Калі інное журбы не знаюць.
А я на тое крыху не дбаю,
Бо шчо цяжшого на сэрцы маю.
Ой, я ж го вельмі цяжка кахаю,
Ой, калі любы, таго не знаю.
Шчо за доленька мая такая,
Чы мяне згубіла інна якая.
— Перад табою, любя дзяўчына,
Нуднасці майго сэрца прычына.
Жый здаровенька, як сабе знаеш..
Нех здароў будзе, каго кахаеш.

Песня 5

— Сам я не знаю, шчо дзелаці маю, шчо мілае не віжу,
Ой, дай жа, Божа, у борздзенькім часе шчо б была паблізу.
Сам я паеду, мілую найду, па садуньку ходзячы —
Аж мая міленькая слёзкі раняе, думанькі спяваючы:
— Галованька ж мая бедная, каму жа я падабаю,
Хто ж пажалуе журбанькі мое, шчо мілы не бывае?
Бывай, міленькі, атры слязонькі, пацеш сэрданька мое,
Шчо б не тужыла, цябе любіла, вазьмі мяне з сабою.

*27 лістапада,
або Над тым жа аришанскім зборнікам*

Не дае спакою перапісаная сёння **Песня 10**. Мяркуйце самі:

Ой, ляцела галубанька з Украіны,

Ураніла сіва пер'е на даліне.

— Не жаль жа мне сівага пер'я на даліне,

Як жаль жа мне айца і матанькі на Украіне.

Пакінь жа, дзеўка, айца і матку, усю радзіну,

Едзь са мною, з казачэнькам, на Украіну!

— Як я маю айца і матку пакідаці,

Будзець мяне ўся радзіна праклінаці.

Чы на тое мяне матка гадала,

Шчо б я ойца і матку сваю пакідала?

— На Украіне шчука рыба з шафранам,

Будзеш жыці ды з казакам, як за панам.

На Украіне шчука рыба і з вадою, будзеш

Жыці за казакам — з бядою не забудзеш.

— Ой, прыехаў мой міленькі дый з вайнонькі,

Закалатаў у аконка дай да ізбонкі.

— Чы спіш, міла, чы гадаеш, Бог з табою,

Калі не спіш, мая міла, моў са мною.

— Як я маю з табою гаварыці,

Нялюб ляжыць падле мяне, як забіты.

— Адсунь жа ся, мая міла, ад нялюба,

Заб'ю яго з таго лука, як галуба.

— Як ты маеш, ой, нялюба забіваці,

З кім я буду дзеткі свае гадаваці?

— З Богам, мая міла, і са мною,

Не журыся, сэрца мое, Бог з табою.

Тут, мабыць, перапісчык злучыў у адно два розныя тэксты. Хлопец угаворвае дзяўчыну паехаць з ім на Украіну. І тут жа, вярнуўшыся з «вайнонькі», застае каханку з нялюбам. Нелагічна.

З «Песні 10» у аршанскім зборніку часта стала ўпамінацца Украіна. А. Брукнер калісьці лічыў, што ўсе падобныя вершы пісаліся палякамі, якія жылі ва Украіне, у прадгор'і Карпат. Але чаму ж тады герой заклікае гераіню паехаць з ім ва Украіну? Значыць, дзея адбываецца не ва Украіне. Значыць, песня ўзнікла ў Беларусі... Вядома ж, тагачасная ўкраінская і беларуская паэзія развіваліся ў цеснай сувязі. Супастаўленне аршанскага зборніка з украінскімі крыніцамі напэўна ж пакажа, што паміж імі ёсць пераклічка, ёсць узаемныя перайманні. Але нават пакінуўшы такое супастаўленне на пазнейшы час, можна сказаць, што абсалютная большасць твораў аршанскага зборніка — беларуская.

У той жа бібліятэцы Чартавыскіх гартаў рукапісны зборнік «Orsa rhetorica», датаваны 1696 годам. Мноства лацінскіх і польскіх вершаў мясцовых выкладчыкаў.

*29 лістапада,
або Аршанскі варыянт песні пра «Кардаша»*

Як цесна Беларусь заўжды была звязана ея славянскім светам! У аршанскім зборніку ёсць прамая пераклічка не толькі з украінскімі, але і з сербскімі песнямі. Мабыць, з Сербіі перавандравала да нас і турэцкае слова «кардаш», якое, здаецца, абазначае адзінаўтробнага брата, і характэрны прыпеў: «Брэ, брэ, морэ».

Песня 20

Ой, яшчэ кардаш, яшчэ кардаш не ўрадзіўся,
А на вайну пахваліўся.
Эй, кардашу, маладзенькі казачонку, брэ, брэ, морэ.
Сынка матка, сына матка наўчала:
— Ой, сынку, кардашку, ой,
калі паедзеш дай на вайноньку,
Да наперэд ся не выдавай,
на задзе ся не заставай, брэ, брэ, морэ.
Кардаш маткі дай не слухаў,
Дай наперад ся выдаваў,
Дай на задзе ся аставаў, брэ, брэ, морэ.
Ой, гдзе ся ўзяў індэрбаша,
Забіў каня з-пад кардаша,
Маладога канічэнька варанога, брэ, брэ, морэ
Ой, зойдземся да раданькі казацкае,
Да раданькі маладзецкае,
Да раданькі рээстравое, брэ, брэ, морэ.
Ой, скіньма ся па шастакові,
Купім каня кардашові,
Маладога канічэнька варанога, брэ, брэ, морэ.

Яшчэ дзве песні з аршанскага зборніка. Адна — тужлівая, лірычная. Другая — жартаўлівая, задзірыстая.

Песня 18

Шчаслівая дарожанька, куды мілы прыязджае,
Нешчасліва гадзінанька, калі мяне пакідае.
Слава яго ўспамінаці — мушу горка плакаці,
На асобу ўспамінаці — мушу сэрданькам уздыхаці.
Узаемнасці не відаю, людскім мовам не вераю,
Бо ў аблудзе ся кахаюць і шчырасці не знаюць.
Так і а табе не дбаю, як кахала, так кахаю.
Адно: няроўная асобе, мушу даць пакой тобе.

Песня 21

Гэй, пасла дзеўка качку пры зялёным мачку.
Гэй, пасучы загубіла, ідучы заблудзіла.
Гэй, аблудзіла ся ў поле, аж там міленькі орэ.
Гэй, ні орэ дай не плужыць, па сваей дзяўчыне тужыць.
— Гэй, памагай, Бог, ты, спажа. —
Чы здаровенькась, гожа?
— Гэй, Бог мя ж, бо не знаю, яко ся цяпер маю.

*30 лістапада,
або Беларуская пераробка ўкраінскай балады*

Усё ж аршанскі зборнік не мог узнікнуць у другой палове XVII стагоддзя. Як сведчыць А. Брукнер, «Песня 22» зборніка ёсць беларускі варыянт украінскай думы Шумлянскага, прысвечанай перамозе польскіх войск на чале з Янам Сабескім над туркамі пад Венай. Дума напісана ў 1690 годзе. А яшчэ ж патрэбны быў нейкі час, каб яна дайшла да Оршы, каб узнікла беларуская пераробка. Таму зборнік трэба датаваць пачаткам XVIII стагоддзя.

*1 снежня,
або У бібліятэцы ПАН*

Куды ўсё ж падзеліся «сотні папак» з архіва Ельскага? У Ягелонскай бібліятэцы? Здаецца, яе рукапісныя фонды я добра вывучыў яшчэ ў час камандзіроўкі 1963 года. А можа, у бібліятэцы Польскай акадэміі навук на Слаўкоўскай?

— У нас ёсць толькі пісьмы Ельскага да Гжэгажэўскага, — развешу новую надзею дырэктар бібліятэкі. — Але раю паглядзець

у нас іншыя матэрыялы, звязаныя з Беларуссю. Напрыклад, «Беларускія паданні», спісаныя Эмай Дмахоўскай у Мазырскім павеце. Або хроніку гістарычных падзей у Мінскім, Мсціслаўскім і Віцебскім ваяводствах, даведзеную І. Сманеўскім да 60-х гг. XVIII ст. Ёсць у нас і крыху матэрыялаў пра Савічаў — Францішка і Вайніслава. Можам на заўтра вам прынесці са сховішча...

З АРШАНСКАГА ЗБОРНІКА

Песня 26

Дзеўча мое маладое, харашо ока твое, пад дубінаю
пад зялёнаю.

Ой, для твайго беллага ліца ўтраціў я каня,
пад дубінаю...

Ой, для тваіх белых ручок залаты ўтраціў я лучок,
пад дубінаю...

Для тваіх харошых очак не спаў я чатыры ночы,
пад дубінаю...

Ой, для твае краснае ўроды скакаў не раз чэраз воды,
пад дубінаю...

Недалёка керж (!!) дэмбіны пайшлі панны па маліны,
пад дубінаю...

Адна другую запытала, а ці многа назбірала,
пад дубінаю...

— Нямнога ж я назбірала: на мілага паглядала,
пад дубінаю...

Недалёка рэчкі пайшлі панны па парэчкі,
пад дубінаю...

Адна другую запытала, ці многа назбірала,
пад дубінаю...

— Нямнога ж я назбірала, бо на мілага ждала,
пад дубінаю...

Ой, недалёка вада-воды пайшлі панны па ягоды,
пад дубінаю...

Адна другое запытала, ці многа назбірала,
пад дубінаю...

— Нямнога ж я назбірала, бо з міленькім размаўляла,
Пад дубінаю пад зялёнаю.

Песня 28

Каціўся крыштал па сенажаці,
Хочэць ляшэнка русанку ўзяці.
— Ой, я ляшэнка, а ты русенька,
Прыпала да цебе мая душэнька.
Ляцелі гусі з Белае Русі.
Ой, замуцілі ваду Марусі.
— Ой, гыля, гыля, гусенькі, на стаў,
Дабранач, дзеўчына, яшчэ я не спаў.
— А калі не спаў, не будзеш спаці,
За гадзіноньку будзе світаці.
Ой, маці, маці, шэршань у хаце,
Як гудзе, так гудзе, не дае спаці,
— Бі яго, доню, хоць кацюбою.
— Баюся, маці, што б не каяці.
— Няхай сядзіць, няхай сядзіць, ах, жа дай насядзіцца,
Прыляцела да доманьку дай на голаву дай разбаліцца.

*2 снежня,
або На прыёме ў консула*

За ранішняй чорнай кавай прыйшла думка: а чаму б не звярнуцца за дапамогай, за парадай да савецкага консула ў Кракаве Уладзіміра Аляксандравіча Несцяровіча?! Калісьці сакратар Маладзечанскага райкама партыі Вячаслаў Антонавіч Ляшковіч расказваў пра яго, што ён беларус, нарадзіўся ля Радашковіч, працаваў на партыйнай рабоце ў Маладзечне і Крывічах. Можа, якія чуткі пра архіў Ельскага дайшлі да консульства?!

— Я б параіў вам устанавіць кантакт з доктарам Янам Станкевічам, — сказаў консул, ветліва частуючы чаем. — Ён родам здесьці з-пад Дунілавіч, гісторык, працуе ў Нацыянальным музеі. Зараз пашукаю ў стале яго візітную картачку і дам вам яго тэлефон...

З АРШАНСКАГА ЗБОРНІКА

Песня 29

Учора была суботанька, а сягоння дай нядзеленька,
На казаку кашуленька хоць тоненька, дай не беленька.
Ой, не мае казак сястры дай ні радзіны,
Ой, некаму казакowi выпраці рубашкі.
— Ліха ж табе, казачоньку, маладому дай не ўдаўшыся,
Сядзіць твая міленькая ой з іншымі абняўшыся.
— Ой, сам я не знаю, дай што дзелаці ся: адбіўшы
Рукі, ногі, дай пакінуці з намі.
— Ой, бадай цябе дай нядоля пабіла,
Ой, ці я цябе маладзенька любіла.
Ці я была не дзеўчына, ці я ж была дай некрасная,
Далі мяне за нелюба — доля ж мая дай нешчасная.
Ой, бадай цябе дай цяжкі пярун забіў,
Ой, што ты мяне маладзеньку здрадзіў.

Песня 31

Чаго ж маё сэрданька цяжанька ўздыхае,
Лібо ж яно на себе вялікі жаль мае?
Чаго ж мае очкі смутненькія плачуць,
Лібо ж яны на сябе вялікі жаль бачаць?
Ой, сніўся мне сон вельмі дзіўнюсенькі,
Як бы мяне, як бы мяне здрадзіў, ах! мой мілюсенькі.
Я ж бо ся таго дай не спадзявала,
Што б якую здраданьку ад мілога знала.
— Ой, у полі вербанька дай не пахілая,
Не бойся, Анусю, не пакіну я.
Ой, хоць я паеду, так вярнуся,
А для твайго імя дай што ты Гануся.

*З снежня,
або Зноў таямнічы граф*

Цікавы ўсё ж быў чалавек, гэты граф Вайніслаў СулімаСавіч-Заблоцкі! Яго пісьмы да Ю. Крашэўскага і А. Гілера, што захоўваюцца ў кракаўскіх бібліятэках, дазваляюць прыўзняць заслону над таямнічай біяграфіяй нашага земляка.

Першае пісьмо да Крашэўскага Савіч-Заблоцкі адправіў з Варшавы ў 1871 годзе. Было яму тады 22 гады (значыць, дзесьці 1849 года нараджэння). Хацеў «не марыць, а дзейнічаць».

Перакладаў на польскую мову «Гісторыю разумовага развіцця ў Еўропе» і прасіў, каб Крашэўскі дадаў да тлумачэння ўступ пра Славяншчыну. Падпісаўся: «Грамадзянін з Белай Русі».

У 1875–1876 гг. Савіч-Заблоцкі ў Львове. У 1878 рэдагуе ў Тарнове газету «Гвезда». Пад псеўданімам Павел Завіша пасылае Крашэўскаму апаবাদанне «Не тыя часы, не тыя людзі». Просіць устроіць яго бібліятэкарам у Курніку, бо ведае некалькі моў, а ў Беларусі сам меў вялікую бібліятэку. У 1881 г. у Парыжы выдае газету на французскай мове.

Больш падрабязныя і шчырыя пісьмы да Агатона Гілера. Савіч-Заблоцкі, «бландзін са шведскай барадой», называе сябе яго прыхільнікам, «гілерцам». Скардзіцца, што сядзіць у Кракаве без грошай, начуе з рамеснікамі ў агульным пакоі. У 1876 годзе графа арыштавалі за «сацыялістычныя прошукі» і выслалі з Кракава ў Прусію. Ён не ведае, куды дзецца. У царскай Расіі яго чакае «толькі шыбеніца». Эміграцыя ж таксама расчароўвае. Сілу, здольную вызваліць яго радзіму, ён бачыць не ў эмігрантах, а ў беларускім селяніне, цёмным, пакінутым без кіраўніка. У тым самым селяніне, ад якога эміграцыя адступілася, каб «падбрыкваючы за межамі краіны, цкаваць таго ж селяніна, адзіную сёння (бо шляхта, гэтая хвалёная, любімая мая шляхта, памерла ўжо і пахавана!) аснову нацыі».

Адным словам, граф аказаўся чысцейшай вады рэвалюцыйным дэмакратам...

4 снежня,

або «Уваскрэсенне з мёртвых» Ф. Савіча

Цяжка ўстанавіць аўтарства рукапісу, калі яно не ўказана ні на вокладцы, ні ў бібліятэчных вопісах. І ўсё ж аўтара мемуараў, якія захоўваюцца ў бібліятэцы ПАН пад нумарам 6893, устанавіць удалося па тэксту. Гэта — кіеўскі ўрач Петрашкевіч. У 1886 г., перабраўшыся ў Кракаў, ён пачаў апісваць найбольш памятных сустрэчы юнацкіх год. А сярод іх — сустрэчу з беларускім паэтам і рэвалюцыянерам Францішкам Савічам.

З мемуараў Петрашкевіча высвятляецца, што яшчэ да ссылкі Ф. Савіч неаднаразова бываў у Кіеве. Як лекара і патрыёта яго тут вельмі цанілі, а «бядота ўсюды благаслаўляла». У канцы 30-х гадоў XIX ст. і Савіча, і аўтара мемуараў саслалі за рэвалюцыйную дзейнасць на Каўказ. Яны ніколі не сустракаліся, але хадзілі аднымі сцежкамі, чулі адзін пра аднаго. У перадышцы паміж сутычкамі з горскімі плямёнамі Петрашкевічу неяк раскажвалі, што Савіч падобны на вядомага ўсім кіяўляніна Гордана. Потым,

лежачы ў тыфліскім шпіталі, аўтар з засмучэннем пачуў, што Савіч утапіўся, што на беразе Церака знайшлі толькі яго апратку...

Прайшло некалькі год. Петрашкевіч вярнуўся ў Кіеў, паступіў ва ўніверсітэт. І вось аднойчы да яго ў пакой зайшоў невядомы чалавек у зашмальцаванай доўгай капоце. Незнаёмы быў дужа падобны на Гордана. Але Петрашкевіч прыняў яго за шпіёна: як жа давяраць падабенству, калі Савіча даўно няма ў жывых... Тады нечаканы госць выклаў усю праўду: на Каўказе ён толькі інсцэніраваў самагубства, уцякаў на поўнач, быў злоўлены, прыгавораны да прагону скрозь строй. У Палтаве ляжаў у шпіталі, уцёк і адтуль, а цяпер просіць дапамогі, каб перабрацца за граніцу. Петрашкевіч даў Савічу грошы, бялізну, адрасы знаёмых. Праз некалькі дзён прыйшло пісьмо з Жытоміра: усё ў парадку. Потым да аўтара заглядваў чалавек, на руках якога Савіч памёр. Было гэта каля Вінніцы, у час халеры. Самаахвярнага лекара тлумна хаваў народ.

Мемуары Петрашкевіча, як і дзённікі самога Савіча, якія ёсць у Ягелонскай бібліятэцы, шмат у чым прасвятляюць біяграфію беларускага паэта-рэвалюцыянера.

З АРШАНСКАГА ЗБОРНІКА

Песня 33

— Ой, не любіў жа я Марыну дай і ўсю зіму,
Калі вясна прыйшла, Марыну пакінуў.
Ой, гаварыла Марына падпіўшы:
— Не пакідай, казачэньку, вельмі палюбіўшы.
— Ой, я Марыну век не пакіну,
Ой, я за Марыну дай і сам загіну.
Ой ты, Марына, не з нашага поўка:
На Марыне сарочанька з чырвонага шоўка.
Ой ты, Марына, хараша дзяўчына,
І сядзіш, і ходзіш — глядзець на це міла.
Ой, пайшла Марына ў дубы па губы,
Ой, сустрэла ж Марына старэнькую маці,
Пачала Марыну праўданькі пытаці:
— Ой ты, Марына, харошая дзяўчына,
Чы ты майго сына вельмі палюбіла,
У зялёны гай заблудзіла?
— Калі б я твайго сына вельмі не любіла,
То б я ў гай зялёны не хадзіла.

*5 снежня,
або У музеі Чартарыскіх*

Час пачаў ляцець, як апантаны. Не паспеў агледзецца — зноў нядзеля. Праз тыдзень трэба ехаць у Вроцлаў, а тут яшчэ нічога не высветлена з архівам Ельскага. Званю доктару Яну Станкевічу. Не, пра Ельскага ён нічога не чуў. Займаецца нумізматыкай, працуе ў зборах Чапскага, што калісьці былі ў Станькаве каля Мінска, а цяпер захоўваюцца ў Кракаве. Але ён раіць падысці ў новы будынак Нацыянальнага музея. Там ёсць спіс рэчаў і рукапісаў, набытых музеем за апошнія 70–80 год. Каго спытаць? Спытайце дасведчанага музейзнаўцу паню Тухольскую. Вядома, сёння вы яе не знойдзеце. Заўтра, у панядзелак.

Пакуль тое заўтра, іду ў музей Чартарыскіх. Знаходжу мноства цудоўных рэчаў, зробленых беларускімі майстрамі ў XVIII стагоддзі.

...Шкло з Урэчча, што каля Слуцка — келіхі, шклянкі, пугаркі, шклянцы. Некаторыя па паўлітра, а асушыць жа іх трэба было адным глытком. На адным з келіхаў — жанравая сцэнка: беларус дрэсіруе мядзведзя, мабыць, выхаванца Смаргонскай «акадэміі». На другім — вершаваны надпіс з пажаданнем здароўя. Арыгінальны выгляд «кулявак». У іх няма падстаўкі — як ні круціся, а выпіць мусіш. Усяго ў музеі я налічыў дзесяць урэцкіх вырабаў.

...Слуцкія паясы. Адзін чырвоны, другі жоўты, у сотах — нібы плястар старога мёду.

...Карэліцкія і слонімскае габелены і шпалеры. Усю сцяну ля ўвахода займае карэліцкі габелен са сцэнай агляду літоўскіх войск пад Заблудавам 24 верасня 1744 года. На пярэднім плане ганарліва ўспёрся Міхал Радзівіл па мянушцы Рыбанька. Прыгонная майстрыха пакінула ўнізе сваё імя: Анастасія Маркевічава. Слонінская мануфактура гетмана Агінскага прадстаўлена «Габеленам з вакханкай». У вакханкі — незямная, вытанчаная постаць і — сумны твар беларускай сялянкі. Спакойны шэражоўта-карычневы каларыт — нібы асенняе поле.

А над усім гэтым багаццем пануе непараўнальная «Дама з ласачкай» Леанарда да Вінчы. Здаецца, намалёвана проста, будзённая, а летуценная ўсмешка чароўнай італьянкі застаецца ў памяці на ўсё жыццё.

*6 снежня,
або Спіс падарункаў Ельскага*

Магістр Тухольская прынесла мне вялізную разграфленую кнігу, у якой зафіксавана ўсё, што было падаравана Нацыянальнаму музею ў Кракаве. Унёс сюды сваю долю і калекцыянер з Замосця. Ён перадаў музею — ні больш ні менш — табакерку Адама Міцкевіча з партрэтам Касцюшкі. А таксама папку з аўтографамі Міцкевіча, прысцянак Касцюшкі, два кавалкі лістоўніцы ад будынка старой слуцкай фары і мноства іншых рэчаў. Але «соцень папак» няма і тут. Каб неяк суцешыцца, прашу дазволу паглядзець хаця б на тую табакерку. Адказваюць: загінула ў завірусе апошняй вайны (падумалася: можа, гэта якраз яна экспануецца ў Міцкевічаўскім музеі ў Варшаве). Затое можна глянуць на рэшткі старой слуцкай фары...

У бібліятэцы Чартарыскіх перапісаў некалькі даволі фрывольных песень. І сярод іх:

Песня 36

— Ой, улiцы, ой, студнiцы, мне па тобе не хадзiці,
Чарнявае, бялявае за ручаньку не вадзiці.
Ой, хоць яна чарнявая, такi ж яна хiтлявая.
Што дзяўчына беленькая — ота ж мая каханая.
Ой, стану ж я на каменю беленькiмi дай ножанькамi,
Абярнiся, дзяўчыненька з чорнымi очкамi.
— Шкода маеi пасцеленькi, шкода маеi маладосцi,
Пагубiла лета свае з лiхiм рабом дай у нялюбосцi.
Ой, я ў лесе не была, а ў сябе не кахалася,
Шкада маёi маладосцi, што гультаёвi дасталася.
Не здрадзiлi ягаданькi, не здрадзiлiся палунiчанькi,
Мiнулiся жарты мае i познiя вечарнiчанькi.
I здрадзiлiся ягаданькi, здрадзiлiся сунiчанькi,
Ажанiўся мой мiленькi, а я пайду ў чэрнiчанькi.
Ой, на латок вада рыне, а ка лесу не павернецца.
Хоць очанька ўзгляне, а сэрданька не прывернецца.
Ой, мiленькi, маё сардэнька, пагавары са мною.

— Пастой, прашу, галубанька, размоўлю з табою,
Калі будзе воля Божа, жыць будзем з сабою.

— Ой, як жа мі, мой паночку, з табою стаяці,
Маю ж бо я варажэнькі, што будуць брахаці.

А шчэ к тому, мой паночку, цяпер ад'язджаеш,
Змоўляць мае варажэнькі, што а мне не дбаеш.

— Ой, хаця ж жа я паеду, цябе не забуду,
На злосць нашым варажэнькам спамянаці буду.

Пабі, Божа, варажэнькі, што нам зычаць ліха.

Мы з табою, галубанька, любімося ціха.

— Тогчас сваім варажэнькам завяжэм губу,
Калі з табою, любаньку, станема да шлюбу.

*7 снежня,
або У бібліятэцы езуітаў*

Першы раз у жыцці пераступіў парог дзеючага кляштара. І не абы-якога, а езуіцкага. Сустрэлі ветліва, хоць і насцярожана. Хударлявы бібліятэкар з аскетычным тварам за некалькі секунд прынёс полацкую «Хрысціянскую навуку» 1793 года. Але беларускага ў кнізе нічога няма: польская азбука, польскія малітвы. Адкуль даследчыкі ўзялі тую «полацкую гаворку»?!

— У прынцеце такое выданне магло быць, — прэрэчыць бібліятэкар. — Каб заваяваць больш трывалыя пазіцыі, езуіты імкнуліся авалодаць і мясцовымі гаворкамі. У тым жа Полацку ў канцы XVIII стагоддзя выйшла некалькі кніг на латышскай мове, дакладней, на латгальскім дыялекце. Вось паглядзіце на адну з іх. Бачыце, колькі тут беларусізмаў...

І трэба ж такое. Пасля абеду, нібы спецыяльна для кантрасту з першай паловай дня, у Кракаўскім ваяводскім архіве напаткаў рукапісны верш XVIII стагоддзя з яўна атэістычнай закваскай:

Гэй на гары, на высокай цэркаўця святая,
Там пападзія да цэрквы людзі заклікала.
Прыйшлі людзе да цэрквы Богу ся маліці,
Не зналезлі попа ў цэркві, шоў да карчмы піці.
Пайшлі людзе да карчмы, папа выганяюць:
— А чыж то ту(т), гаспадзіне, службу адпраўляюць.
Білі попа кіёма, білі абухома,
Уцякаў поп чэрэз поле з сваімі кнігома.
Уцякаў поп чэрэз поле, згубіў чэрэвікі,
Самі оны паспадалы, бо былі вялікі.
Пападзія, добра жонка, вельмі нажэкала:
— Ніколі я таковаго попа не звідала.
— Пападзія, красно жонко, чом мене так лаеш?
— Не дзівуйся, гаспадзіне, чом ся ўпіяеш?

*8 снежня,
або У Ягелонцы*

Доктар Ян Станкевіч згадзіўся паказаць мне зборы польскага выяўленчага мастацтва XX стагоддзя, выстаўленыя ў новым будынку Нацыянальнага музея. Выспянскі, Мальчэўскі, Дунікоўскі. Ультрамадэрнісцкія аб'ёмныя канструкцыі. І каля іх — як добры знаёмы — «Стары млын» Ф. Рушчыца.

Гаварылі не столькі пра мастакоў, колькі пра архіў Ельскага.

— Я раіў бы вам яшчэ раз уважліва прагледзець каталогі аддзела рукапісаў Ягелонскай бібліятэкі, — сказаў на развітанне доктар Станкевіч. — Кожны год інвентарызуюцца новыя адзінкі.

...Як для каго, а для мяне праглядаць каталогі, вопісы, картатэкі — вельмі цікавая і прыемная работа. Сэрца трывожна і надзейна б'ецца: а раптам — тут! Мабілізуеш сваю памяць і, вядома ж, інтуіцыю. Сярод тысяч незнаёмых прозвішчаў імкнешся адшукаць адзінае, патрэбнае табе.

У вопісах Ягелонскай бібліятэкі прозвішча Ельскага сапраўды сустракаецца даволі часта. Ён падараваў сюды частку карэспандэнцыі Ю. І. Крашэўскага (як яна трапіла з Жэневы, дзе памёр Крашэўскі, у Замосце пад Мінскам — вядома аднаму Богу), 116 пісем да А. Кіркора, нататкі мінскага ваяводы Хмары, паперы Прозараў, Хмараў, старадаўнія беларускія акты, прывілеі. На 17 папках. стаіць пячатка Ельскага. Можа, усё гэта і ёсць тыя «сотні папак», пра якія пісаў Ю. Талька-Грынцэвіч?!

Заказваю на заўтра два рукапісы — «Мачаху» Адэлі з Устрыні, якая трапіла сюды хутчэй за ўсё з паперамі Ельскага, ды «рускія» калядныя песні 1738 года («Таго дня вельмі слаўнага» і «Пастушковае, пастушковае, новага гасця знайце»).

У аршанскім зборніку скончыліся «песні» і пачаліся «думы». Але і тыя і другія амаль не адрозніваюцца паміж сабой. Усюды адчуваецца блізкасць да фальклору, народныя элементы. Вось будзе яшчэ задача даследчыкам — вызначыць, што ў творах аршанскага зборніка ідзе ад фальклору, а што стала фальклорным пасля, у выніку вуснага бытавання;

А цяпер падамо тэкст трох «дум»:

Дума 1

Ой, я, маладая, гдзе розум падзела?
За жалнера, за зладзея самам захацела.
Ой, я разумела, што з нім буду жыці,
Бедна мая галованька, што маю чыніці.
Ой, пажалься, Божа, маея маладосці:
Пагубілам лета свое, жыючы ў жалосці.
Краса, маладосць мая, гдзе ся ты падзела?
Журба ж мяне, нядоленька ліхая ўзела.
Ой, пайду я ў поле: жытка ся плонее,
Добра мая галованька, што не акалее.
Ой, зацяклі очы рудою вадою,
Жый жа сабе, мой міленькі, са ўсёю бядою.

Дума 2

Ой, стаяла калінанька ў лузе, у лузе,
Кажуць маго міленькога ў тузе, у тузе.
Ой, выму я калінаньку з луга, з луга,
Мінець маго міленькога туга, туга.
Ой, варыла дзяўчыненька лабадзіцу
І паслала міленькога па вадзіцу: —
Ой, бегам жа, мой міленькі, бегам, бегам,
Бо прыпадзець дарожанька снегам, снегам.
Ой, шчвалом жа, мой міленькі, шчвалом, шчвалом,
Бо прыпадзець дарожанька калом, калом.
Ой, свістам жа, мой міленькі, свістам, свістам,
Бо прыпадзець дарожанька лістам, лістам.
— Ой, я ж тога да лістонька не баюся,
А з табою, сэрца маё, настаюся.
— Ой, бегам жа, мой міленькі, і з вадою,
Міла мая размованька і з табою.

Дума 3

Ой, развязаўся мой чаравічак на нозе,
Ой, зажурыўся мой міленькі ў дарозе...
Ой, завяжу я свой чаравічак на нозе —
Развяселіцца мой міленькі ў дарозе.
Ой, пашлю ж я шэсць канічэнькаў, сёдмы воз,
А восьмага вазнічаньку, што б прывёз.
Раўняй жа, Божа, горы, даліны роўненька,
Прынясі, Божа, каго я люблю, борздзенька.
Ой, хоць і рана, хоць і не раненька — не дбаю:
Я сваго галубанька голасаньку пазнаю.
Ой, прыляцела стада галубоў на мой двор,
Ой, што беленькі, то мой міленькі самаўтор.

9 снежня,

або «Мачаха» Адэлі з Устроні

З раніцы бібліятэкар прынёс мне дзве тоненькія папкі з рукапісамі. У адной аказаліся чатыры старонкі пажаўцелай паперы, спісаныя лацінкай, убарыстым вуглаватым почыркам. Над вершаванымі радкамі буйнымі літарамі выведзена назва невядомай дагэтуль паэмы: «Мачаха». Чытаю першыя радкі:

Па зямлі віхар пагнаўся,
З буйкым ветрам паспіраўся,
Віхар — туманочкам ляцеў,
Чорну буру відзець хацеў.
Бура — да Нямна хадзіла,
І чысту воду муціла,
І з беражочка ў беражочык
Калыхала ўвесь Нямночык.
Сваей нотай зарыкнула,
На бяседу заклікнула:
«Туманы!.. Цёмныя хмары!
І ты, круты віхар, ў пары!
На бяседу прыляціце
Дай на мяне паглядзіце!
Бо сягоння ж праз рэчаньку
Будзе плыці — у чоўніньку
Дзяцюк — што смеў пахваліцца:
Ён!.. мне, чорнай, не баіцца!!»
І засмяялася страшна,
І блыснула злосцяй ясна...

Але, аказваецца, пра намер злой буры пачула нямнова вадзіца.
Яна ўсё расказала літоўскаму бору, што рос на беразе. Прыгадваю,
што ў XIX ст. слова «літоўскі» часта ўжывалася ў значэнні
«беларускі»: Мінск Літоўскі, Брэст Літоўскі, Палессе Літоўскае.
За этнаграфічнай жа Літвой пераважна захоўваўся тэрмін
«Жмудзь»... Ды вернемся да рукапісу. Пачуўшы аб намерах буры,
наднёманскі лес гучна выказаў сваё абурэнне:

«Што!! — расшумеўся барочык. —
Ці гэта я не літоўчык!
Каб дазволіў буры гукаць,
Чэраз сосны віхрам веяць!
Пачакайце нямножка,
Не сюдымі вам дарожка.
Не на тое сосны расціў,
Каб вас у родну зямлю пусціў.
Не на тое бары раслі,
Каб тут вецер чужы ўняслі!!!»
Пасля азваўся Нямночык:
«А я ж гэта — не літоўчык!
Ш ж я буду сябе бурыць,
Ці ж дазволю сваіх тапіць!
Ці ж я смелінька не плыну!
Дай і буры не падкіну!
О! Не знала! То пазнае,
Яку ваду Нёман мае!
Я ж у лужках купаюся,
На ніўках расцілаюся,
З віцінамі праплываю,
Літоўскае сэрца маю!
І пярвей высахне мора,
Як мне з вадой змуціць бура.
Пярвей увесь свет у вадзе стане,
Як мой сваяк у дно гляне!
Не на тое я разліўся,
Каб Ліцвяк у мяне тапіўся!
Не на тое мне Бог стварыў,
Каб роднага брата забіў!»

Несумненна, што паэма надзелена алегарычным сэнсам. У ёй маюцца на ўвазе сілы рэакцыі і сілы вызвалення, якія выстаяць у змаганні.

У другой частцы паэмы з'яўляюцца новыя героі: дзяўчынасіротка, якая чакае мужа на весляра, і яе жорсткая мачаха:

З таго места на рык вала
Маленькая хатка была,
Каля хаткі — дубровачкі,
А у хатцы літовачка.
Сягоннешняга дзянёчка
Меў плыць мілы ў чаўночку.
Літовачка ля аконца
Стаяла — як бледна слонца,
І ў неба паглядала
І да мачыхі казалася:
«Скажы ж ты мне, дай маці,
Ці не страшна цяпер гнаці
Цераз Нёман?
Да ці чоўна
Не пабяжыць вады поўна?»
Чужа маці — адгадала,
Чаму дзяўчына пытала.
Ей мілага не любіла,
У лыжцы б вады ўтапіла.

Далей ідзе маналог мачахі, якая забараняе падчарыцы
сустракацца з каханым. У адказ —

Літовачка ўздыхнула,
Пайшла — дзверы адамкнула,
Не баялася грымота
Дай адчыніла варота,
Белы ручкі заламіла
І плачучы — гаварыла:
«Ох! Матулька! На што ж мяне
Чужой волі і людзіне
Аставіла! Пакінула!
Мяне ж доля памінула,
Я ж сірота ў роднай хатцы,
Не схінуся к чужой матцы!
Бо яна ж мне чужа-чужым!
Не злажуся і слонцам адным.
Ці душа твая не гляне,
Як яна мне заганяе.
Ты мне з мілым абручыла
І звянчала бы, каб жыла.
Яна ж кажыць мне, маладой,
Каб ён згінуў гдзе пад вадой.
Як яна стала так мовіць,
Здаецца, бы сэрца кроіць.
Аж кроў мая закіпела!
І душа мая памлела!!
Грымот страшна так загрымеў,
А ён пэўне ў чаўнок усеў!»

Нават пры першым чытанні заўважаецца, што «Мачаха» напісана на даволі высокім для свайго часу мастацкім узроўні. Асабліва прывабныя апісанні прыроды. Адчуваецца ўплыў рамантызму. Паэма выйшла з-пад пяра здольнага чалавека, які па свайму таленту не ўступае В. Дуніну-Марцінкевічу.

Хто ж і калі напісаў «Мачаху»?

Пад паэмай стаіць дата: 1850 год. І подпіс: Адэля з Устроні. На жаль, слоўнікі псеўданімаў XIX стагоддзя такога псеўданіма не рэгіструюць. Прыйдзецца пошукі аўтара весці па іншаму шляху. Як відаць з чатырнаццацітомнага «Геаграфічнага слоўніка Каралеўства Польскага і іншых славянскіх краін», у тагачаснай Беларусі было некалькі вёсак і фальваркаў з назвай Устронь. Былі Устроні ў Барысаўскім, Чэрыкаўскім паветах. Але ж у паэме ўпамінаецца Нёман. Ён цячэ непадалёку ад хаты беднай сіроткі. А паводле таго ж геаграфічнага слоўніка, над Нёманам у тагачаснай

Беларусі знаходзілася толькі адна Устронь — у Лідскім павеце, за 60 вёрст ад Ліды. Значыць, трэба будзе неяк устанавіць, каму належала гэтая Устронь у сярэдзіне мінулага стагоддзя.

Адно несумненна: побач з Эміліяй Плятэр Адэля з Устроні была адной з першых беларускіх паэтэс. Яна пачала пісаць пабеларуску на паўстагоддзя раней за Цётку.

*10 снежня,
або Песня пра Анусю*

Зноў вярнуўся да аршанскага зборніка. Выпісаў «рускую» песню, першы радок якой здаўся знаёмы:

— Анусю, сардэнька, паліш маю душу,
Сярод ночы а паўночы да цябе прыйсці мушу.
— Трэба табе, мой паноньку, вельмі дзякаваці,
Што для мяне не ў часаньку хочаш падымаці.
— За шчаслівасць няўчасанькі тыя сабе маю,
Калі твае, Анусенька, ножкі абымаю.
— Панусеньку, галубоньку, чы маю верыці,
Шчо тваё сардэнька хочэт мні служыці?
— Анусеньку, галубэньку, богу прысягаю,
Чэрэз всі гадынаныкі а табе гадаю.
Тыя ў мяне, галубанька, большыя тужосці,
Не спадзеючыся ад цябе взаемносці.
— Прашу ж цябе, мой паноньку, не дзівуй ся тому,
Калі маё сэрдацька належыць іншому.
Не хачу ж я сэрдацька ад любонька браці,
Только хачу в ласцы твоей всягды прабываці.
Не магу ж я, мой паноньку, па весь дзень забыці
Тваей ласкі, каторую для мяне хацеў меці.
— Ожэ ж тваі, Анусеньку, ножкі абэймаю,
В далекую стараноньку сам ся аддаляю.
Будзь ласкава, Анусеньку, на служаньку свoga,
Каторы ці служыць будзе да жыцця сваёга.
— Нясі, Божа, мой паноньку, у добры гадзінанькі,
Дай ці, божа, прывітаці з харошаю жонанькай.

Успомніў! Гэтая песня названа ў польскіх «Мемуарах» мінскага ваяводы К. Завішы. Тэрмінова загадаў кнігу Завішы. На старонцы 152 знайшоў запіс, зроблены дзесьці ў 1712 годзе: «Меў я добрую музыку мінскую з цымбаламі; рэзалі добра старасвецкія танцулькі:

«Або мэнэ баршчу дайце», таксама «Чэрнец чэрніцу завёў у півніцу», таксама «Анусю, сардэнька, паліш маю душу» і г. д.».

Значыць, песні, якія ёсць у аршанскім зборніку, дуэты накіталт «Анусі» выконваліся ў час танцаў! Пад іх танцавалі...

І сапраўды ў многіх творах зборніка лёгка праглядаецца рытміка казачка, мазуркі, кракавяка ці падвана — быў такі павольны, меланхалічны танец, прывезены з Італіі беларускімі выхаванцамі Падуанскага ўніверсітэта.

Няўжо няма ў жывых людзей, якія помнілі б мелодыі да тэксту з аршанскага зборніка?

*11 снежня,
або Бібліятэчны марафон*

Нарэшце закончыў капіраваць аршанскі зборнік. Адзін тэкст пэтычнейшы за другі.

Возьмем хача б вось гэтыя песні (пасля дум нумарацыя пачынаецца нанава):

Песня 12

Казала мне дзяўчынанька і да сябе прыйці,

Калі будзе гадзінанька сёмая на ноч біці.

Ой, я прыйшоў да ёй, яна спіць, не чуе,

Няхай сабе з мілым Богам здарова начуе.

— Дзяўчынанька, галубанька, пусці ж мя да себе

Альбо ж ты мне дарожаньку ўкажы ад себе.

— Як я цябе не знала, так не хочу знаці,

Ой, не буду ж бо я тобе дарогі казаці.

— Зжалься, Божа, з небаракі, што дарма прыходзіў,

Сукмананьку пакаляў, чаботанькі збродзіў.

Песня 17

— Ой, ішоў я міма твой двор, тай дзяўчынанька мая,
Ой, зачуў я твой галасок, тай галубанька мая.
— Цябе матанька лае, тай і мяне праклінае,
Цябе матанька лае, мяне зле ўспамянае.
— Не журыся, дзяўчынанька, перабудзеш ты тое,
А я буду твой служанька за ўтрапенне твое.
— Многа маючы беданькі, прабываці ліха,
Калі многа грызотанькі, ад мэй матонькі ціха.
— Дзяўчынонька міленькая, тое ж і мене сушыць,
Калі тобе мэ сардэнька, тай в абмованьках служыць.
Тут старшыя забараняюць, тут да тебе аскаржаюць,
Як бым ці няверна служыў, бадай бы мя Бог не множыў.

Песня 18

— Ой, дабранач, тай ці чуеш?...
Ой, з кім жэ ты сюю ночаньку начуеш?
— Не сплю ж бо я, тай гарую,
Калі тебе блізка себе я не чую.
Не забывай жэ ты мене,
Прыбывай жэ, мой міленькі, тай да мене.
— Як да тебе прыбываці?
Будуць цябе варожанькі абмаўляці!
— Я ж а тое тай не дбаю,
Калі тебе, вашэці, сэрца мое прывіраю.

Разам з работнікамі бібліятэкі наладжваем невялікі кансіліум. Здымаем пыталныя знакі, на жаль, далёка не ўсе. У «кансультанты» запрашаем нябожчыкаў А. Брукнера і К. Бадэцкага, якія калісьці пісалі пра гэты і іншыя аналагічныя зборнікі. Прыхо дзім да вываду, што пры ўсёй блізкасці да фальклору перад намі — творы штучнага, літаратурнага паходжання. Пісаліся яны студэнтамі, бакалярамі, вандроўнымі музыкантамі, а потым выконваліся ў час танцаў. К. Бадэцкі адносіць падобныя зборнікі да «мяшчанскай» паэзіі, літаратуры «трэцяга саслоўя».

Цікава, што некаторыя з беларускіх песень ужо ў XVII стагоддзі трапілі ў польскія «нелегальныя» зборнікі. «Нелегальныя» — бо яны праследаваліся царкоўнай цэнзурай за фрывольнасць і «натуралізм». Беларускія тэксты ёсць, напрыклад, у польскай вершаванай «анталогіі» «Новыя дворскія песні», выдадзенай у

другой палове XVII стагоддзя (дакладная дата і месца выдання кевядомыя):

Песня 24

Да пайду я, пайду
Да па падсенеюку,
Сціханька ступаючы;
Да знайду я, знайду
Сваю міленькую,
З іншым размаўляючы.

Я за нею хожу,
Чэрэвічкі ношу,
Руцяны вянок прошу;
Абярніся, дзеўка,
Дзеўка-чарнабрэўка
Нехай у тебе ўпрошу.

Але мая міла,
Та не сужана,
А на мяне не пагляне;
Бадай па калена,
Дзеўка-чарнабрэўка,
Паўпадалі ножкі твоі.

Калі табе міла,
Да несужаная,
Не вдзяк чаравічкі моі;
А я сабе буду

Таковай шукаці,
Шчо не дасць доўга прахаці.

Песня 25

Да зраўнай, Божа, горы, даліны роўнейка,
Да шчобыць мыні да маеі Касі віднейка.

Палажу лаўку
Чэрэз мураўку
Да ней;

Лаўка шырока,
Рэка глыбока
Да ней.

Да бадай ці горы, даліны прапалі,
Шчо міні Касіны очанькі парвалі.

Да хаця ж увіжу,
Хаця ж не дбаю,
Калі я міленькога
Па голасе знаю.

Чы я табе не гаварыла, Мацею,
Накладзі мене на очы землі жменею.

З бібліятэкі Чартарыскіх падбегам (заўсёды не хапае аднаго «студэнцкага» дня) іду ў Ягелонку. Перад ад'ездам у Вроцлаў трэба хаця б перагартачь некалькі выдадзеных у Беларусі польскіх кніжак, якіх я дарэмна шукаў у савецкіх бібліятэках. Назаву некалькі такіх рэдкасцей. Ян Віхерт, «Тэадор, трагедыя, выкананая ў школах пінскіх у 1764 г.»; Людамір Шчарбовіч-Вечар, «Кветкі мараў», Мінск, 1860; А. Буцькевіч, «Сельскагаспадарчая гутарка паміж ліцвінамі», Гродна, 1861; «Скарга грамадзян Полацкага ваяводства на ваяводу свайго Жабу», выдадзеная каля 1790 г., мабыць, у Полацку.

*12 снежня,
або Першы дзень у Вроцлаве*

Вроцлаў зрабіў крыху змрачнаватае ўражанне. Ці то таму, што дзень выдаўся шэры, імжысты. Ці то таму, што ўсюды ўзнімаліся ўгору цагельна-чорныя гатычныя і неагатычныя вежы напаўразбураных нямецкіх кірхаў. А можа, ва ўсім быў вінаваты польскі дэтэктыўны фільм «Праказа», які я глядзеў колькі дзён

назад у Кракаве. фільм заснаваны на сапраўдных здарэннях, што адбыліся ў Вроцлаве: банда злачынцаў нахабна вербавала непаўналетні «жывы тавар», забівала ўсіх, хто становіўся на яе шляху. Фільм глядзеўся з напружаннем. Можа, толькі занадта ў ім апаэтызавана жорсткасць.

Першы званок з гасцініцы «Панарама» — да пісьменніцы Эміліі Кунавіч. Яна з 1925 па 1941 год працавала настаўніцай у беларускай вёсцы каля Вілейкі і потым напісала пра гэта раман «Ненасытныя сэрцы». Не так даўно мы бачыліся ў Мінску, а цяпер дамаўляемся сустрэцца тут — пагаварыць аб агульных знаёмых, навінках беларускай і польскай літаратур. Эмілія Кунавіч дзеліцца прыемнай навіной: яе новы раман «Зблытаная пражэ», прысвечаны вроцлаўскім прадзіўшчыкам, здабыў папулярнасць сярод рабочых. Яны засыпаюць аўтара зацікаўленымі пісьмамі.

*13 снежня,
або Адкрыццё не адбылося*

У Вроцлаў мяне звабіў «Асалінзум» — бібліятэка, заснаваная ў Львове вядомым мецэнатам Асалінскім на пачатку XIX стагоддзя, а ў 1946 годзе перавезеная сюды ў адпаведнасці з савецкапольскім пагадненнем. У «Асалінэуме» ж мне рупіць паглядзець дзве вершаваныя кніжкі Яна Пратасовіча — «Inventores rerum» і «Jałmużnik». Першая з іх выдадзена ў Вільні ў 1608 г., другая — у 1597 г. Не так даўно даследчык віленскага кнігадрукавання А. Анушкін пісаў у «Книжном обозрении», што абедзве яны належаць беларускаму паэту. Калі б гэта пацвердзілася, гісторыя нашай літаратуры ўзбагацілася б новай цікавай старонкай.

На жаль, адкрыццё не адбылося Хтосьці ўвёў А. Анушкіна ў зман, а ён — чытачоў. Абедзве кніжкі напісаны на польскай мове. Да Беларусі ж маюць толькі тое дачыненне, што іх аўтар, Ян Пратасовіч, жыў у вёсцы Магільная Пінскага павета і ў кніжках паведамляў некаторыя падрабязнасці мясцовага побыту (напрыклад, што ў Беларусі добра... цалуюцца).

Затое намеснік дырэктара бібліятэкі доктар Шчэпанец парадаваў мяне двума рэдкімі выданнямі канца XVIII ст. Першае з іх — невядомая раней адозва «Савет літовскій пад началніцэством Фаддзея Костюшкі». Тэкст яе надрукаваны паралельна па-польску і па-беларуску — царкоўнаславянскімі літарамі. Другое — «Пісн українців козаків». Тэкст яе адпавядае «Песні беларускіх жаўнераў 1794 года», якую гадоў з пяць назад мне ўдалося знайсці сярод вільнюскіх рукапісаў. Трэба будзе неяк устанавіць, ці беларускі тэкст быў перакладзены з украінскага, ці украінскі з беларускага.

У біяграфіі слаўнага рэвалюцыянера і публіцыста Кастуся Каліноўскага, асабліва ў апошніх днях яго нелегальнага жыцця, ёсць многа нявысветленага, таямнічага. Таму асабліва каштоўным здаўся мне рукапіс Людвікі з Ямантаў Радзевіч «Горсць успамінаў з 1863 года», які захоўваецца ў бібліятэцы Асалінскіх і дагэтуль быў апублікаваны толькі ва ўрыўках. Успаміны напісаны чалавекам аўтарытэтным, дасведчаным і блізкім да легендарнага Кастуся — маладзейшая сястра Людвікі, Марыя Ямант, была яго нарочнай.

Успаміны Радзевіч праліваюць святло на абставіны той драматычнай ночы, якую Каліноўскі правёў на абледзянелым даху дома, акружанага царскімі жандарамі. Аказваецца, аўтара «Мужыцкай праўды» тады выратаваў... старшы паліцмайстар Вільні нехта Саранчоў. Вонкава афіцыйны і грубаваты, ён патаемна памагаў паўстанцам. Аднак дамо слова самой Радзевіч: «Адным відавочным фактам з жыцця вядомага начальніка горада Канстанціна Каліноўскага (калі апошні прыбыў у Вільню, каб заняць гэтую пасаду) ён (Саранчоў. — А. М.) пацвердзіў такое аб ім меркаванне. І за тое, што Каліноўскага з самага пачатку не напаткаў яго пазнейшы лёс, трэба быць удзячным дабрачыннасці Саранчова. Каліноўскі, які пазней жыве ў Вільні пад прозвішчам Вітажэнец, быў ужо моцна скампраметаваны ў палітычных адносінах. Яго шукалі. Не маючы пакуль што надзейных дакументаў, ён павінен быў патаемна пражываць на Зарэчнай вуліцы, дзе на трэцім паверсе займала два пакоікі асоба з заможнай калісьці сям'і. Тады яна кармілася працай сваіх рук — шыццём. Гэтая асоба — панна Догель — была вельмі дабрачынная. Не вельмі ўжо маладая, тактоўная, спакойная, негаваркая, але рэдкага характару. Была яна ўсёй душой адданая нацыянальнай справе. Таму яе кватэра часта выручала ў крытычных момантах. Апрача ўсяго іншага ў ёй хавалі друкарню. У маленькай кватэры са скромнай мэбліроўкай такую рэч можна схавать толькі ад звычайнага вока. Знайсці ж нават пры самым павярхоўным вобыску не склала б ніякай цяжкасці. Каліноўскаму, за якім сачылі ўжо ў дарозе, жандары дазволілі заняць тую кватэру.

Было гэта позняй восенню. Пачаліся ўжо маразы. Светлай, месячнай ноччу дом акружылі ўзброеныя людзі. Значным атрадам паліцыі камандаваў сам Саранчоў. Каліноўскі, якога абудзілі са сну, ужо не меў часу нешта накінуць на сябе. У адной бялізне выскачыў ён праз акно і, чапляючыся за выступы, з вялікай

цяжкасю лёг на дах, прыціснуўся грудзмі да заснежанай чарапіцы. Яна была адзінай яго апорай. Прыходзілася зважаць, каб яго знізу не пабачылі салдаты, каб не зваліцца на іх, калі ад марозу скасцянеюць рукі. Толькі дзякуючы незвычайнаму гарту душы і цела ён вытрымаў тое страшнае выпрабаванне, завешаны паміж жыццём і смерцю, спруцянелы ад холаду.

Тым часам Саранчоў кожнаму з паліцэйскіх вызначыў пазіцыю на двары ці на лесвіцы, загадаў ім не адлучацца без дазволу. У кватэру ўварваўся адзін. Ужо з лесвіцы быў чуваць яго голас, грубая лаянка: «Павесіць мярзаўку! Павесіць!» Бедная дзяўчына не сумнявалася, што менавіта такі чакае яе канец. Сустрэла яна паліцмаистра з найвялікшым спакоем. Ужо загадзя крыху высунула шуфляды камоды, дзе былі часткі друкарні, прыкрытыя зверху рэчамі, — каб, пацягнуўшы за шуфляду, не адразу можна было б адчуць яе цяжар. Іншыя часткі ад друкарні былі ў ложку, пад матрацам. Вобыск праходзіў пры гучнай лаянцы. Саранчоў высоўваў кожную шуфляду і зверху кратаў рэчы. Ложак таксама праверыў. І нібы не знайшоўшы нічога нелегальнага, гэты сумленнейшы чалавек выскачыў з такім жа шумам і імпэтам, як і пры з'яўленні. А мог жа, як іншыя ў тых часы, спадзявацца, што атрымае шчодрую ўзнагароду... І толькі маленькая жменька людзей ведала, які высакародны ўчынак зрабіў гэты ўяўны грубіян”.

Далей Радзевіч расказвае пра абставіны арышту К. Каліноўскага і Ц. Далёўскага. Усе нелегальныя паперы Каліноўскаму перадавала Караліна Яцына. Прачытаўшы, ён хаваў іх у выдлубанай ножцы стала. Пасля арышту Каліноўскага жандары доўга не маглі знайсці тое патаемнае месца. Але праз колькі дзён Караліна Яцына сама ўказала сховішча...

У турме, працягвае Радзевіч, Каліноўскі паводзіў сябе мужа, праяўляў жалезную сілу волі. «Апекавалася ім, наколькі было мага пры выключна суровых правілах, адна асоба, вельмі тады дзейсная, калі справа датычылася тых, каму найбольш пагражала небяспека. Удава Ядвіга Макрыцкая была непаўторнай індывідуальнасцю. Вытанчаная, ладна складзеная постаць, добрае выхаванне. Немаладая, адукаваная, у скромным адзенні, якое не вызначалася асаблівай злегантнасцю. Яна заўсёды ведала, як прайсці туды, куды для іншых шлях быў закрыты». Макрыцкая даставала Каліноўскаму неабходныя рэчы, перадавала «патаемныя карткі». Некаторыя з іх потым, на жаль, трапілі ў рукі жандараў.

*16 снежня,
або Яшчэ адна паўстанцкая біяграфія*

Аддзел рукапісаў «Асалінэума» з'яўляецца галоўным у Польшчы цэнтрам па збіранню мемуарнай літаратуры. Бібліятэка купляе яе ад нашчадкаў мемуарыстаў, на аўкцыёнах. Робяцца заказы грамадскім дзеячам і проста бывалым людзям, каб яны напісалі ўспаміны спецыяльна для «Асалінэума». Нярэдка трапляюць сюды і мемуары, звязаныя з Беларуссю.

Сёння чытаў рукапіс Міхаліны Граковіч-Гаўснер «Вачыма дачкі». Яшчэ адзін жыццяпіс паўстанца 1863 года. Яшчэ адзін сын зямлі беларускай, які працаваў на карысць іншых, далёкіх народаў.

Юзаф Граковіч, бацька мемуарысткі, нарадзіўся 13 чэрвеня 1834 года ў фальварку Міхалева на Міншчыне. Вучыўся ў Мінску, потым у Пецябургскай вайскавай школе. Служыў у палку, які кватараваўся ў Віцебску і — Чанстахове. У 1863 годзе сарваў з сябе афіцэрскія пагоны і далучыўся да інсургентаў. Паўстанцкі ўрад прызначыў Граковіча ваенным начальнікам Калішскага ваяводства. Ужо ў першых баявых сутычках праявіліся арганізатарскія здольнасці трыццацігадовага камандзіра. Але потым была трагічная бітва пад Шклярамі, несправядлівыя абвінавачванні ў здрадзе. Давялося эміграваць у Парыж.

Закончыўшы ў Парыжы інжынерную школу, Граковіч паехаў на Балканы. Будаваў у Балгарыі чыгункі і чыгуначныя масты. У 1881 годзе завербаваўся на Гаіці, дзе таксама спрактаваў чыгунку. Апісваў гаіцянскую прыроду, вераванні мясцовага насельніцтва. Потым веў геалагічныя пошукі на Марцініцы. Памёр 26 ліпеня 1912 г.

*17 снежня,
або «Успаміны» Пароўскага*

Свае «Успаміны» Мечыслаў Пароўскі пісаў ужо ў 1961–1962 гадах. Але датычацца яны дарэвалюцыйнага мінулага Беларусі. У 1904–1917 гадах аўтар працаваў намеснікам дырэктара і дырэктарам Мінскага сельскагаспадарчага сіндыката і быў сведкам многіх мясцовых падзей.

М. Пароўскі прыводзіць звесткі пра бібліятэчныя і музейныя калекцыі тагачаснай Беларусі. Напрыклад, у Дабосні Бабруйскага павета, у маёнтку Эдгара Булгака, былі «багатыя зборы кніг, старой зброі, карцін, крышталю, якія прыводзілі ў захапленне сапраўдных знаўцаў». Павел Ваньковіч з Шыпян таксама меў «багатую калекцыю твораў мастацтва».

Не менш «багатую калекцыю» рэдкіх кніг і твораў мастацтва пабачыў я вечарам у кватэры загадчыка аддзела камплектавання «Асалінэума» Рамана Афтаназы. Паходзіць ён з Піншчыны, імкнецца, каб у бібліятэцы былі добра прадстаўлены беларускія выданні (у яго рабочым кабінёце я ўпершыню ў Польшчы пабачыў беларускую энцыклапедыю). А яшчэ ў пана Афтаназы ёсць унікальная калекцыя фотаздымкаў амаль усіх помнікаў палацавай архітэктуры на тэрыторыі Беларусі. Гэта яго хобі.

*18 снежня,
або «Успаміны» Шантыра*

Калі хто стане рабіць фільм, падзеі якога будуць адбывацца ў Беларусі другой паловы XVIII стагоддзя, — гораचा раю як даведачную крыніцу «Успаміны» Станіслава Шантыра, пісання ў Слуцку ў 1846 годзе. Па просьбе магілёўскага літаратара І. Галавінскага 83-гадовы случкі прэлат скрупулёзна ўзнавіў быт і норавы шляхты ў часы свайго дзяцінства. Прайшло яно на Полаччыне, у маёнтку Горсплі (аўтар мяркуе, што гэтая назва паходзіць ад беларускага словазлучэння «гор сплёт»). Чытаючы «Успаміны», выразна бачыш старашляхецкі двор з вялізнымі сенямі, дымнымі грубамі, «двухпавярховымі» шафамі. Чуеш галасы рэзідэнтаў, афіцыялістаў, гайдукоў, пароха Кутырлы з яго любімым прыслоўем «Каб це грывнула». Шантыр сведчыць, што шляхта на Полаччыне гаварыла тады пераважна па-беларуску, і ў пацвярджэнне спасылаецца на наступны анекдатычны выпадак. Аднойчы да пана Грабніцкага прыбыў з выклікам на дуэль пасланец ад полацкага ваяводы Жабы. Гаспадар, прыкінуўшыся глухім, адказваў у адно: «Не чую!» Пасланец раззлаваўся і пачаў лаяцца: «Пан Жаба казаў, што ты нікчэмны, подлы, адным словам к...» На тое Грабніцкі адказаў: «Скажы Жабе, што к... — не вужака, не ўкусіць».

А яшчэ Шантыр сведчыць, што ў тагачасную Беларусь пранікалі ідэі французскіх матэрыялістаў. Яны рабілі тут сапраўдны «пераварот у розумах». У Беларусь тады хлынула «незлічонае мноства кніг» розных «вальнадумцаў». Іх перадавалі з рук у рукі. Рэвалюцыйныя ідэі «запаланілі не толькі галовы моладзі, але нават дам і, што асабліва дрэнна, духавенства».

Гісторыка бібліятэчнай справы ў Беларусі, мабыць, зацікавіць тое месца з «Успамінаў», дзе гаворыцца, што ў Горсплі была старадаўняя бібліятэка, а ў ёй — «амаль усе хронікі, зборы законаў, творы слаўных класікаў і мноства аўтараў, якія не адзначаны нават у бібліяграфіі Бянткоўскага».

Часам карысна чытаць нават тэлефонныя кнігі. Сёння ўзяў в्रोцлаўскую — трэба было спытаць у прафесара Закржэўскага, ці не ведае ён чаго пра лёс архіва Рудольфа Абіхта. Быў такі славіст у Вроцлаўскім універсітэце на пачатку XX стагоддзя, які вывучыў беларускую мову і нават выдаў тут у 1918 годзе беларускую граматыку (дзеля арыгінальнасці імёны і прозвішчы ў ёй рэкамендавалася пісаць... з малой літары). А потым, пачуўшы ад прафесара Закржэўскага, што лёс абіхтаўскага архіва яму невядомы, пачаў чытаць кнігу падрад: ці многа ў Вроцлаве людзей з беларускімі прозвішчамі? Раптам бачу: Аляксандр Снежка. Ці не той гэта Снежка, чый кразнаўчы рукапіс пра Мір я знайшоў калісьці ў вільнюскай акадэмічнай бібліятэцы? Памятаецца, тады напісаў у «Літаратуры і мастацтве»: лёс аўтара рукапісу невядомы... Званю: так, той! Да вайны працаваў у Міры на пошце, займаўся кразнаўствам, выдаў у Лідзе некалькі прац. Пасля вайны быў тут, у Вроцлаве, дырэктарам Музея пошты і тэлеграфа (ёсць такі музей). Цяпер на пенсіі, апрацоўвае бібліяграфію прац па творчасці У. Сыракомлі. Вельмі ўзрадаваўся, даведаўшыся, што яго рукапіс пра Мір не загінуў у ваеннай віхуры.

Карыстаючыся нядзеляй, пачаў чытаць кнігу Марыі Чапскай «Еўропа ў сям'і», пазычаную мне Р. Афтаназы. Кніга выдадзена на польскай мове ў Парыжы ў 1970 годзе. Напісала яе ўнучка таго Эмерыка Гутэна-Чапскага, якому на Міншчыне належалі два вялікія маёнткі — Станькава і Прылукі. Пайшоўшы ў адстаўку з пасады Пецярбургскага віцэ-губернатара, ён сабраў тут вялікую калекцыю манет і медалёў (каталог калекцыі, перавезенай каля 1896 года ў Кракаў, выдадзены ў пяці тамах). Кніга Марыі Чапскай здалася мне ўвогуле аб'ектыўнай. Ёсць разуменне таго, што дваранства было ў цэлым паразітам на народным целе, што няўмольныя законы гісторыі павінны былі змяніць «стан уладання» ў тых жа Прылуках і Станькаве. Ёсць нават кампліменты па адрасу «шырока разбудаванай сталіцы Беларускай Савецкай рэспублікі». Але ўсё ж у кнізе ёсць крыху прыкрытая тэндэнцыя, якую я не магу прыняць. «Еўропа ў сям'і»... Спачатку я не прыдаваў увагі загалоўку. Аказваецца ж, аўтар хацела ім падкрэсліць «еўрапейскасць» сваіх продкаў — шведаў, немцаў, «курляндцаў», каго хочаце. Усе яны былі «культуртрэгерамі» ў Беларусі. Усе — толькі не самі беларусы, «тутэйшыя», як называе іх Чапская. «Аб прабуджэнні нацыянальнай самасвядомасці

беларусаў мы тады нічога не ведалі», — прызнаецца яна. У Прылуках «тутэйшыя» атрымоўвалі на дажынках, як найвялікшую міласць, па 20 капеек, а «дабрачынцы» ў гэты час збіралі паштовыя маркі, каб за іх выкупіць з няволі маленькіх негрыцят...

Красамоўнейшае прызнанне ў адрыве ад народа і яго патрэб.

...Крыху прайшоўся па Вроцлаву. У бляску сонца ён ужо не здаваўся змрачнаватым. Ёсць свая прыгажосць у шырокай плыні Одры, апранутых у камень каналах, непаўторным саксонскім барока і асабліва Тумскім востраве з яго сівой катэдрай. Запомніўся лозунг ля будынка панарамы Рацлавіцкай бітвы: «Ахова помнікаў — гэта фундамент культуры».

21 снежня,
або «Дыярыуш» Яна Камара

Куды толькі не трапілі рукапісы з пячаткай Аляксандра Ельскага! Багата іх і ў «Асалінэуме». Бадай, найбольш цікавы — «Дыярыуш пецярбургскага падарожжа Адама Хмары, мінскага ваяводы». Пісаўся ён набліжаным ваяводу Янам Камаром.

У верасні 1793 года, пасля злучэння з Расіяй цэнтральнай часткі Беларусі, з Мінска ў Пецярбург адправілася дэлегацыя, каб засведчыць сваё падданства Кацярыне II. Апрача Хмары і Камара ў дэлегацыю ўваходзілі Завіша, Тышкевіч, Кужанецкі, Валадковіч, полацкі ваявода Жаба, мазырскі староста Яленскі, Лапацінскі з Браслаўшчыны, Бярновіч з Піншчыны і іншыя. Ехалі з Сёмкава на Даўгінава, Докшыцы, Полацк, Апочку. Яна Камара цікавілі пераважна цэны на прадукты, стан дарог. Але ён занатоўваў таксама звесткі аб земляробстве, становішчы прыгонных сялян. У Полацку дэлегацыя агледзела калегію, а ў ёй — «механічныя і электрычныя інструменты».

Ян Камар быў, бадай, першым беларусам, які падрабязна апісаў Пецярбург, яго помнікі і музеі.

Дзве бібліяграфічныя рэдкасці «Асалінэума». Першая — аповесць «Турак-падарожнік» А. Галанда, перакладзеная з рускай мовы на польскую. На вокладцы значыцца, што выйшла яна ў 1789 годзе ў Магілёве. Але намеснік дырэктара бібліятэкі доктар Шчэпанец выказвае сумненне: шрыфт — супрасльскі! Хутэй за ўсё, супрасльскія базыльяне хацелі паправіць свае фінансавыя справы выданнем «усходняй» фрывольнай казкі, але баяліся духоўнай цэнзуры. Таму ўказалі на вокладцы Магілёў, які быў ужо за кардонам, у складзе Расійскай імперыі. Паспрабуй даказаць, што кніжка выйшла не там!

Другая рэдкасць — польская трагедыя «Марнасць над марнасцямі, або Томас Паунд». Напісана яна на тэму з англійскай гісторыі прафесарам рыторыкі і паэтыкі Нясвіжскай калегіі Юзафам Катэнбрынкам. 27 ліпеня 1755 г. трагедыя была пастаўлена ў той жа калегіі. Ролю вялікага канцлера англійскага Цэцылія выконваў навагрудскі падстоліч Ян Вайніловіч, Томаса Паунда — мазырскі падчашыч Адам Вайніловіч, яго брата Кароля — навагрудскі гараднічыч Аляксандр Яблонскі, У тым жа годзе трагедыя была выдадзена нясвіжскай друкарняй.

22 снежня,
або Штрыхі да дзвюх біяграфій

Памятаю, неяк з БелСЭ спыталі, ці ведаю я штокольвек пра віцебскага мемуарыста Максіміліяна Маркса і мастака Эдварда Паўловіча, які жыў на Навагрудчыне і таксама пакінуў мемуары. Тады прыйшлося адказаць: канкрэтных звестак вельмі мала.

Рукапісныя зборы «Асалінэума» сведчаць, што гэтыя два ўдзельнікі паўстання 1863 г. і палітычныя ссыльныя былі звязаны паміж сабой. У 1891 г. Максіміліян Осіпавіч Маркс пісаў Паўловічу, які працаваў тады ў бібліятэцы Асалінскіх у Львове, што хацеў бы яму пераслаць свае дзённікі, пачатыя ў дзесяцігадовым узросце. «Многа з гэтага матэрыялу, — гаворыцца ў пісьме, — дзесьці загразла ў руках жандармерыі; засталіся толькі рэшткі. Я іх старанна сабраў, дапоўніў, наколькі хапіла памяці на восьмым дзесятку год жыцця». Свае мемуары Маркс пераклаў з польскай на рускую мову. Іх абяцала надрукаваць «Русская старина», але «цэнзура шалела». Публікацыю можна было б параўнаць «з ампутацыяй аж да смяротнага калецтва». Таму аўтар узяў мемуары назад і хацеў іх пераслаць у Львоў: «Апрача большага рукапісу пад назвай «Записки старика» ёсць у мяне яшчэ меншыя польскія і рускія артыкулы. Ці не зной дзецца для іх месца ў бібліятэцы?»

Мабыць, тады ж, у 1891 г., Маркс пераслаў Паўловічу «Рэшткі» — зборнік сваіх польскіх вершаў, пачаты ў 1869 г. і дапоўнены ў Енісейску ў 1889 г. Пісаліся вершы яшчэ ў Віцебску, Смаленску, Маскве. У адным з твораў, «Да Л. Д.», выкарыстаны матывы беларускіх народных песень.

Захаваліся ў «Асалінэуме» і «Асабістыя паперы» Эдварда Паўловіча. З іх відаць, што нарадзіўся ён у Тургелях каля Воранава. У 1833 г. паступіў у Слуцкую гімназію, з якой праз тры гады быў звольнены. Вучыўся жывапісу ў Пецябургу. У 1853 г. яму дазволілі зрабіць у Зімнім палацы копію з карціны Мурыльо

«Узнясенне Багародзіцы». У 1863 г. быў сасланы з Мінска ў Аланецк, а затым Екацярынаслаў. Выкладаў маляванне ў Львове, працаваў кансерватарам у львоўскіх музеях, бібліятэкарам у «Асалінэуме».

Поўных біяграфічных партрэтаў з гэтых штрыхоў яшчэ не складзеш, але штрыхі да партрэтаў ужо ёсць. Трэба будзе перадаць іх нашым энцыклапедыстам.

У адпаведнасці з няўмольнай праграмай (у «Асалінэуме» варта было б пасядзець яшчэ дні з тры) вечарам выехаў у Познань.

*23 снежня,
або Курнік*

Уласна кажучы, мяне прывабіў не столькі сам Познань, колькі Курнік, маленькі гарадок кіламетрах у дваццаці ад Познані. Тут захаваўся старадаўні замак, акружаны ставамі і унікальным паркам. Пабудаваны ён ажно ў XIV стагоддзі, але ў XIX стагоддзі перабудаваны ў неагатычным стылі. Як і належыць саліднаму замку, Курнік мае свой прывід, сваю белую даму, якая з'яўляецца роўна апоўначы. А яшчэ Курнік славіцца тым, што ў ім знаходзіцца найбагацейшая бібліятэка, заснаваная Тытусам Дзялынскім на пачатку XIX ст. У ёй захоўваюцца арыгіналы твораў Міцкевіча, Славацкага. Мне было вядома, што Дзялынскі пры таямнічых абставінах набыў таксама частку рукапісаў з радзі вілаўскай бібліятэкі ў Нясвіжы... Для пачатку заняўся адной з самых загадкавых і рэдкіх кніг сярод тых, што былі выдадзены друкарнямі Беларусі ў XVIII ст. Гэта — лацінскапольскі зборнік «усялякай усялячыны» для «хатняга чытання» пад назвай «Otia Domestica». Склаў яго маршалак Навагрудскага павета Казімір Несялоўскі. А выдадзена кніга ў Пінску, мабыць, у 1745 годзе. Пішу «мабыць», хаця год указаны на вокладцы. Уся загадка заключаецца ў тым, што ў зборнік 1745 года трапілі прамовы, сказаныя... значна пазней. Відаць, частка кнігі дадрукоўвалася (пры адзінай нумарацыі старонак) у наступныя гады.

*24 снежня,
або Зноў Ельскі*

Па колькасці напісанага Аляксандр Ельскі, безумоўна, трымае пальму першынства сярод беларускіх пісьменнікаў XIX ст. (іншая справа — якасць, ідэйнае гучанне). Беларускія дыдактычныя паэмы. Пераклад «Пана Тадэвуша» А. Міцкевіча. Фундаментальныя даследаванні па гісторыі культуры. Тысячы артыкулаў для энцыклапедычных выданняў. Сотні карэспандэнцый

у пецярбургскі «Край» і іншыя газеты і часопісы. Дзесяткі брашур па рознаму поваду... Адна з іх прысвечана памяці зусім забытага кампазітара Міхала Грушвіцкага. Нарадзіўся ён 29 лістапада 1828 года ў Выганічах ля Ракава. Вучыўся ў Пецярбургскім універсітэце. У музычных кампазіцыях Грушвіцкага «гучала свойская, чуллівая мелодыя». Напісаў ён музыку да «Дзядоў» Міцкевіча, «Вясковага лірніка» У. Сыракомлі. Часта выступаў з аўтарскімі канцэртамі. Памёр у Ракаве 5 сакавіка 1904 г.

Брашура Аляксандра Ельскага адкрыла нам яшчэ адну старонку музычнага жыцця Беларусі XIX стагоддзя.

27–28 снежня,
або Курніцкая знаходка

Цяпер ужо ведаю, якім чынам Тытус Дзялынскі набыў 96 рэдкіх рукапісаў з радзівілаўскай калекцыі. У 1822 годзе К. Квяткоўскі, нясвіжскі бібліятэкар, украў іх, а затым прадаў за 2000 талераў (12 тысяч злотых) познанскаму магнату.

Побач з пергамінамі XIII стагоддзя ў «левай» здабычы Дзялынскіх, мабыць, знаходзіўся і рукапіс, які цяпер мае нумар 1280. От, нават не рукапіс. Некалькі пісем, адрасаваных у Мазыр нейкаму Падвысоцкаму. І — лацінкай — некалькі старонак з беларускімі творамі XVIII стагоддзя.

Першым ідзе вершаванае віншаванне, з якім унукі звяртаюцца да сваіх дзеда і бабулі:

Всем многі век у новай хаце
Пры гойнай неба заплаце.
Жывіце без всякай тугі
І як паны, тако ж і слугі
 Пры новай гадыне.
Палац гойны, в нім прыгожа,
Паўбірана ўсюды гожа,
Гдзе пойдзеш, напасеш очы —
Глядзеўбысь аж да цёмнай ночы,
 Пачаўшы ад свету.
У сені ўходжу, паглядаю,
Гдзе паном чалом біці маю,
І вхожу в тые пакоі,
Гдзе з гасцямі панове двое,
 А з німі дружина.
Папрысяг бы, шчо як в раю,
Ока свoga не стрымаю,
Глянуўшы на все староны,
Не найдзеш толька кароны,
 Всяго пад дастаткам.
Бог мя ж, жытла там гасподне,
Пры всякай долі свабоднэ.
Нет тугі і ліхой. хвілі,
Бо дабро з шчасцем прыбылі
 Да сего палацу.
Пан уважны, вялікое
Славы з паняю абое,
Казімір і Тэафіля,
Многі век, добра ім хвіля —
 Гасподзь благаславіць.
Племя оных сын едыны,
Адам імя, з палавіны
Веку зашчыт ахту (?) споры,
Шчо як дойдзець веку поры,
 Надзея то справіць.
Хто ж вылічыць всіе цноты
І многія статку квоты?
Хто ж іх можа толькі знаці,
Не прастане велічаці —
 За всіх руку даю.
Я сам, першы ўнук ваш малы,

Буду в сваім слове сталы,
Павек Вашы не забуду
Ласкі, покуль жыці буду
І печалавання.
І я з братам нахіляю
Сву галову і спяваю
Бабцэ й дзеду з дружиною
Пры здароўі і пакою
Усім многія леты.
Брат з сястрою — адно здане,
Вас славіці не прастане.
Без разлукі, як чытаюць,
Нашы імёна спамянаюць:
Іяхім і Анна.
Зачынайце ж лета новы,
У новай хаце все здаровы,
Свых варогаў памініце,
В краснай долі все жывіце —
Внук з внучкаю зычы.

Пачакайце. Імя Іяхім магло належаць вядомаму ўжо нам Іяхіму Храптовічу. Як звалі яго сястру? Яго дзеда і бабу? Трэба праверыць «генеалагічнае дрэва» Храптовічаў, глянуць у польскія «гербоўнікі» Банецкага і Нясецкага. Так і ёсць! Адзіную сястру Іяхіма Храптовіча звалі Аннай. А дзедам яго па мацярынскай лініі быў таксама вядомы ўжо нам маршалак канфедэрацыі Навагрудскага ваяводства Казімір Несялоўскі, аўтар некалькіх кніжак, выдадзеных у Пінску і Варшаве. Жонку яго звалі Тэафілій. Ёсць і Адам Несялоўскі, іх сын, які таксама двойчы, у 1741 і 1746 годзе, выдаваў у Пінску свае вершы. Усё правільна, усё становіцца на месца.

Застаецца адказаць на найбольш цяжкія пытанні: дзе, калі і кім было напісана віншаванне. Старая польская энцыклапедыя сведчыць, што І. Храптовіч выходзіўся якраз у доме свайго дзеда ў Ясенцы (з «Геаграфічнага слоўніка»: Ясенец — вёска і фальварак у Навагрудскім павеце над р. Сервеч, пры дарозе з Гарадзішча ў Туганавічы). А паколькі будучы канцлер Вялікага княства Літоўскага нарадзіўся ў 1729 годзе, значыць, верш узнік дзесьці ў саракавых гадах XVIII стагоддзя. Аўтарам віншавання хутчэй за ўсё быў сам юны І. Храптовіч. У доме Несялоўскіх ён, безумоўна, вывучаў пад кіраўніцтвам гувернёраў і паэтыку, і рыторыку.

Набытымі ж ведамі — як тады было прынята — пахваліўся перад сваімі дзедам і бабай, перад іх гасцямі.

*29 снежня,
або Яшчэ дзве песні*

Апрача віншавання, у курніцкім зборніку пад нумарам 1280 ёсць таксама дзве беларускія песні XVIII стагоддзя. Першая з іх не сказаць, каб была незнаёма сённяшняму чытачу. Прынамсі, у паасобных радках:

На даліне мак, мак, да ўсё канпелькі,
Прыляцелі птушкі, да ўсё верабелькі.
Да я ж таму верабею кіем ножку перабею.
Верабейка скача, па ножанцы плача.
Ой, пайду я ў гарод і знайду я агурок:
Чы самой мне з'есці, чы мілому несці?
Да ў гародзе пастарнак, салодка карэне,
Да хто ж мяне пацалуе, вяліка спасене.
Вяліка спасене, грахоў адпушчэне.
На ўліцы агонь як гарыць, так гарыць,
Да дзецюком живот як баліць, так баліць.
На вуліцы агонь перагарывае,
І дзецюком живот перабалівае.

У другой песні — складаны рытмічны малюнак, прыпеў:

Харошага гуму (?), адвагі, розуму.
Тэ твае аброты дадаюць, як не ўзлічаці (?)
Ахоты людзям уважаці.
Эй, маеш в себе прычыны многа,
Аднаго цешыш, а смуціш другога
І смерці набавіш.
Вспанялое міны всё з тае прычыны,
Шчо ця велічаюць.
Жаднай взаемнасці не даеш любосці,
Шчо цебе кахаюць.
Эй, маеш в себе...
Бяруць сэрца очы, не даюць спаць в ночы,
Ах, якая мука,
Ты таго не знаеш, ешчо прасмяваеш,
Такая вся штука.
Эй, маеш в себе...
Будзь жа слава тобе, хаця ж туга в жалобе,
Хаця ж жа няўдзячна.
Што ты досыць красна, для мяне няшчасна,
На тугу не бачыш.
Эй, маеш в себе...
Будзь жа здаровая, гадзіна добрая
Не дай тобе будзець.
Хоць няўдзячна слугам, аднак з мілым другам
Нядоўгі век будзеш.
Эй, маеш в себе...

Калі адносна першай песні яшчэ могуць быць сумненні:
фальклорны гэта твор ці не, то другая песня — яўна літаратурнага
паходжання. Яна асабліва цікавая для нашага літаратуразнаўства,
бо яе квяцістасць, ускладнёнасць у абмалёўцы пачуццяў
пераканаўча сведчаць, што ў беларускай паэзіі ўсё ж адбіліся
ўплывы барока.

*30 снежня,
або Яшчэ раз граф Суліма*

Таямнічы «грамадзянін з Бelay Русі» Вайніслаў Казімір Суліма-
Савіч-Заблоцкі пакінуў рукапісны след таксама ў Курніку. След
даволі значны — цэлы зборнік вершаў пад назвай «Вязанка
эпіграмаў», падараваны 6 лістапада 1883 года ў Парыжы
мовазнаўцу Леанарду Нядзвецкаму. «Эпіграмы» напісаны на

польскай мове. Але аўтар часта звяртаецца да краіны свайго юнацтва — Беларусі. Яго верш — «не грэчаскі, толькі наш, уласны, дзвінскі, калі так сказаць. Дзвінскі... Таму што Дзвіне, гэтаму Дунаю маёй айчыны (...) самай дарагой рэчцы ў свеце, я абавязаны рытмам маіх песень». У вершы «Да пана К. О.» паэт палемізуе з тымі, хто лічыў беларускую мову грубай, непрыдатнай для літаратурнай творчасці: «Ты «цвёрдаю» звеш мову маю, яе «архаізмы» рэжуць твой слых — ды я, прызнаюся шчыра табе, хацеў бы, каб стала шчэ цвярдзейшай яна».

210 чатырохрадковых «эпіграмаў», якія аб'яднаны ў курніцкім рукапісным зборніку, дазваляюць пашырыць нашы ўяўленні аб поглядах паэта, яго жыццёвым шляху. У 1860 годзе, надаўшы вольнасць сваім сялянам, ён напісаў: «Не на таўстабрухіх сланах, што салам параслі, пануючы, а на мужыку — на ім будзе трымацца будучыні гмах». Варта адзначыць таксама чатырохрадковае «Да маскаляў»: як «сын свабоды», звяртаецца аўтар да рускіх, я зусім «не кідаю ў цябе каменем, о няшчасны народзе, я таксама хачу сарваць кайданы з тваіх ног», бо ва ўсіх народаў — адзіная мэта, адзін шлях.

З курніцкага зборніка відаць, што граф Суліма нарадзіўся і жыў недалёка ад Друі. Потым, у 1875–1883 гадах, ён многа падарожнічаў. Асобныя «эпіграмы» напісаны ў Швецыі, Аўстрыі, Егіпце, на Корсіцы.

Шкада, што так мала захавалася беларускіх вершаў «чырвонага» графа. Затое якая у іх шчырасць пачуцця, любоў да радзімы! Прыгадаем хаця б радкі:

Люблю цябе, зямля радная,
Дзе ў глухой пушчы ветры дуюць
І тучка слёзная такая,
Што цвяткі божыя гаруюць.

31 снежня,
або Слуцкая «Канфедэрацыя»

У канвалюце познанскай бібліятэкі Рачынскіх знайшоў пераплеценую з іншымі выданнямі брашуру ў 8 старонак, аб існаванні якой беларускія даследчыкі не маглі дагэтуль сказаць нічога пэўнага. Месца і год выдання брашуры не ўказаны. Назва (у перакладзе з польскай мовы) гучыць так: «Канфедэрацыя рыцарства і грамадзян В. кн. Літ. як рэлігіі старарускай, так і абодвух евангеліцкіх рэлігій, пачатая ў Слуцку года 1767 дня 20

месяца сакавіка, і маніфест, што папярэднічаў гэтай канфедэрацыі».

«Канфедэрацыя» цікавая тым, што ў ёй прыведзены шматлікія факты здзекаў над праваслаўнымі з боку польскіх магнатаў і каталіцкага духавенства. Канфедэраты абураліся: «Цэлыя парафіі, цэрквы і святыні нашы, школы, друкарні, шпіталі на працягу столькіх год абіраюцца і разбураюцца». Пад тэкстам маніфесту — паўтары старонкі подпісаў.

*2 студзеня,
або «Пекная і вясёлая ўцеха»*

У польскім друкаваным зборніку другой паловы XVII ст. «Пекная і вясёлая ўцеха» знайшліся яшчэ тры невядомыя беларускія песні штучнага паходжання. Вось адна з іх:

Песня 14

О, як мі цяжэнька,
О, як мі нуднэнька,
Мілы дома не начуе;
А мне страшна спаці,
Самы едны в хаце,
Цо мене не любуе.

Ліхая доля мая,
Чы не свая воля,
Шчо не ідзе да дому спаці.
Да чы я вдовіца,
Чы я маладзіца,
Сама адна начаваці?

Гляжу а палночы,
Праглядала очы,
Міленькага чакаючы.
Алі ж мой міленькі,
Взяўшы за ручэнькі,
Чужу жону провадзае.

Шчобы табе, міленькі,
Зараслі сцежаныкі,
Шчо па ноцы до цуджы ходзіш.
Ідзі ты да дому,
Не чыні сарому,
Не гай здзе к бесу (!) спаці.

Ідзі, не кружыся,
Зэ мною лажыся,
Чы не любя маладзіца?
Чы не руса коса,
Чы я не хороша,
Чы не чарнэ брвое?

Выйшла малодунька
Да сваго любонька,
Ручку пацалавала:
— Хадзі, мой галубе,
Тебе мне надобе,
Радам тебе дастала.

Апрача таго, у зборніку ёсць песня «Да зраўняй, Божа, горы, даліны роўненька», якая ўжо цытавалася тут па іншаму выданню, а таксама беларуска-польская песня «Пад ліпаю стаяла».

*3–4 студзеня 1972 г.,
або Аб верагоднасці мемуараў*

Б'юся над праблемай: як у мемуарах аддзяліць праўду ад няпраўды? «Успаміны пра князя Кароля Радзівіла», якія чытаю ва універсітэцкай бібліятэцы, напісаны чалавекам дасведчаным. Ён да драбніц ведаў закуліснае жыццё нясвіжскага двара. Але наколькі гэты аўтар, які пажадаў застацца ананімным, быў аб'ектыўным ў падачы і асвятленні фактаў і падзей? І ці не пісаў ён гэтыя ўспаміны па заказу самога Кароля Радзівіла. Бо жорсткі самадур выглядае ў іх гэтакім дабрачынным анёлкам. І сялянам ён падаваў стравы ў корчмах, і хворым прыслугоўваў у шпіталях, і вяселлі бясплатна спраўляў бедным шляхцянкам ды яшчэ пасагу ім даваў па 1000 чырвоных злотых. А жыццё ў маёнтках князя было нібы сапраўдны рай. Нават калі хацелі жабракоў пасадзіць за стол, то збіралі па суседніх маёнтках, бо сваіх не было...

З другога боку, «Успаміны» даюць безліч цікавага матэрыялу па гісторыі феадальнай культуры тагачаснай Беларусі, гісторыі

нораваў яе пануючых класаў. Прыводзяцца звесткі аб тэатральных пастаноўках у Нясвіжы, канцэртах сялянскіх песень і танцаў. Ідучы за модай веку, Кароль Радзівіл загадаў у прыгарадзе Нясвіжа, Альбе, разбіць нешта накшталт ідылічнай вёскі. Усе яе жыхары — члены княжацкай сям’і і яе госці — хадзілі там у вопратцы, стылізаванай пад народную, мусілі колькі гадзін у дзень рабіць выгляд, што займаюцца сялянскай працай. Уся Альба была спаласавана каналамі, па якіх плавалі сапраўдныя караблі. «Матросы» вербаваліся сярод моладзі з навакольнай шляхты. У нясвіжскай «марской» школе займалася нешта каля 800 падлеткаў. Вучылі іх сур’ёзна — нават геаметрыі і турэцкай мове, бо Радзівілу марылася, што з нясвіжскага «флоту» наро дзяцца балтыйскі і чарнаморскі флоты Рэчы Паспалітай. Зразумела, што ўсе гэтыя выбрыкі княжацкай фантазіі аплачваліся крывавай працай прыгонных, пра што аўтар мемуараў, вядома ж, умоўчвае. Толькі раз ён называе канкрэтную лічбу: візіт у Нясвіж польскага караля Станіслава Аўгуста каштаваў Радзівілу нешта мільён 600 тысяч польскіх злотых. Ды што яны значылі для магната, які нават карэту меў, літую з чыстага золата.

Кароль Радзівіл «пане каханку» быў найбольш яркай і дэманічнай фігурай феадальнага ладу ў Беларусі. Маючы апавядальніцкі талент, праз яго асобу і яго акружэнне можна было б, як у люстэрку, паказаць усе супярэчнасці тагачаснага грамадства.

5 студзеня,

або 3 гісторыі музычнага жыцця ў Мінску і Слуцку

Якім было музычнае жыццё Мінска і Слуцка ў сярэдзіне мінулага стагоддзя? Мяркуючы па артыкуле Аляксандра Жалезняка (Аляксандра Валіцкага) «Мінская губерня ў музычных адносінах», апублікаванаму ў 49, 50 і 52 нумарах часопіса «Рух Музычны» за 1858 год, — гэтае жыццё не было такім ужо і бедным. Праўда, аўтар крытыкуе мінскі тэатральны аркестр. Ён гучаў нязладжана. Але калі б для яго купіць новыя інструменты, то ён «закасаваў бы нават варшаўскі». Затое вышэйшай пахвалы удастойваюцца мінскія настаўнікі музыкі і спеваў Д. Стафановіч, В. Пшыбора, які апублікаваў некалькі фартэп’янных кампазіцый, Ф. Паўлоўскі і К. Марцінкевіч. Пра апошнюю, дачку беларускага пісьменніка, у артыкуле гаворыцца так: «Гэта незвычайны талент. Пры клапатлівым накірунку з яе магла б атрымацца сапраўдная артыстка». У параўнальна невялікім Мінску працавалі тры

майстэрні па вырабу і рамонту фартэпіяна — Казлоўскага, Фогта і Бяляўскага.

Што ж датычыцца Слуцка, то ў яго ваколіцах найбольш славіўся Пётр Карафа-Корбут. «Гэта быў музыка вышэйшага разраду. Іграў на ўсіх інструментах і многа пісаў. Некаторыя яго кампазіцыі друкаваліся. Пераважна гэта былі танцы — паланезы, мазуркі, англезы. У свой час яны карысталіся поспехам. А некаторыя з іх — і цяпер».

Сярод слуцкіх музыкантаў Жалязняк называе надзвычай здольнага гітарыста Кароля Стрэлку, які вучыўся ў самога Джульяні, выпускніка Пражскай кансерваторыі, чэха родам Яна Каляшоўскага, настаўнікаў ігры на скрыпцы і фартэпіяна Антона Лінкевіча і Францішка Лапату, флейціста, віяланчаліста і мастака Яна Гесе. У рэпертуары настаўніка гісторыі Слуцкай гімназіі віяланчаліста Мікалая Бакушэўскага былі «амаль усе творы Ромберга, Серве, Пляцці, Шуберта». Мясцовыя і прыезджыя артысты давалі ў Слуцку сольныя канцэрты. Сярод гастралёраў названы і дзеці В. Дуніна-Марцінкевіча Міраслаў і Каміла.

У іншых карэспандэнцыях для варшаўскага часопіса «Рух Музычны» А. Жалязняк паведамляў аб выступленнях у Мінску і Слуцку К. Трапянскага, які выканаў на скрыпцы і кларнеце творы Шуберта, Аляб'ева і Давіда.

*8 студзеня,
або Сярод мемуараў*

«Гісторыя краіны — гэта гісторыя людзей, гэта калектыўныя ўспаміны яе жыхароў». Такой фразай пачынаюцца мемуары Мікадзіма Кярсноўскага, які жыў на Навагрудчыне ў пачатку XIX стагоддзя. Аўтар працаваў дробным канцылярыстам, але многае бачыў, многае чуў, занатаваў каларытныя дэталі аб па дзях 1812 года.

Сёння ва універсітэцкай бібліятэцы прачытаў таксама «Успаміны Юрыя Сарокі» і «Дыярыуш жыцця Ігната Лапацінскага». Першы з іх, ураджэнец Ваўкавыскага павета, разам з князем Адамам Чартарыскім аб'ездзіў Маскву, Вену, Канстанцінопаль. Другі амаль усё жыццё правёў на Мсціслаўшчыне. І. Лапацінскі каларытна апісаў норавы мясцовай шляхты. Чаго варта хаця б такая карціна сейміка, які адбыўся ў мсціслаўскім касцёле ў 1733 годзе: «Пан Леан Ілініч, гродскі пісар з групойкі Валовічаў, маючы ў руках старасвецкую сякерку тонкай работы, хацеў ёю ўрэзаць у лоб падстаросце Шпілеўскаму, але той уцёк, а Валовіч Станіслаў ускочыў на стол (пастаўлены ў касцёле

на час сейміка. — А. М.) і выхапіў шаблю. Затым не гублялі часу абедзве партыі. Два браты Завістоўскія перакулілі стол на партыю Валовіча. Секліся амаль гадзіну, пакуль не выйшлі ксяндзы... Тады валовічаўская партыя ўцякла з касцёла і сеймікавала на вуліцы, ля карчмы... У той секаніне ў абедзвюх партыях моц было параненых. Найбольш дасталося Талпыгу, Дубягу і Козелу; двух жа ад цяжкіх ран хутка памерла». Так выглядала на практыцы славуная шляхецкая вольнасць, права «*Liberum veto*».

*10 студзеня,
або У бібліятэцы Рачынскіх*

Зноў узнікла пытанне, наколькі можна давяраць мемуарнай літаратуры. Нешта не верыцца, каб нейкая французжанка Марыя Бонін, працуючы ахмістрыняй у пана Х. у ваколіцах Магілёва, вяла скрупулёзны дзённік падзей 1863 г. на Магілёўшчыне, у тым жа годзе выдала свае запісы ў Парыжы, а на пачатку 1864 г. львоўскі часопіс «Дзеннік Літэрацкі» паспеў іх ужо апублікаваць у польскім перакладзе. Хутчэй за ўсё, «мемуарная» форма, спасылка на французскую крыніцу спатрэбіліся, каб прытупіць пільнасць аўстрыйскай цензуры. Мабыць, падзеі 1863 года на Магілёўшчыне апісаў, злёгка перабольшваючы і пагэтызуючы, нехта з іх выдавочаў або нават удзельнікаў. Апісаў па гарачых слядах, прабраўшыся за кардон — у Львоў.

У бібліятэцы Рачынскіх глянуў на славыты беларускі зборнік старажытных перакладных аповесцей. Тут і аповесці пра Трыстана і Баву, і «Історыя о княжаці Гвідоне», і «Історыя о Атылі, королі ўгорскім». Усё гэта даследавана і апублікавана яшчэ Весялоўскім і Брукнерам. Але гартуючы рукапіс, заўсёды прыкмячаеш нешта новае.

Напрыклад, не заўважаны раней на вокладцы запіс аднаго з першых уладальнікаў зборніка: «Года 1637 мца юля 5 дня я, Геранім Уняхоўскі, ажаніўся з малжонкай маёй мцяй Паняй Аннай Пачапоўскай, старшай пана Мікалая Пачапоўскага, за якім была Прабасевічаўна, пісараўна земская Навагрудская. Шлюб мне даваў епіскап луцкі і пачаеўскі, родны стрый малжонкі маёй».

Запіс дазваляе больш дакладна ўстанавіць месца і час узнікнення зборніка.

*11 студзеня,
або Зноў у Варшаве*

Не агледзеўся, як працяцелі тры месяцы пошукаў і сустрэч. Заўтра трэба ехаць дамоў. Таму ўладкоўваю ў Варшаве апошнія

фармальнасці. Ну і сувенірамі запасаюся, вядома.

Перад абедам сустрэўся з лодзінскім пісьменнікам, шчырым сябрам нашай літаратуры Мацеем Юзафам Канановічам і адным з кіраўнікоў Таварыства імя Канапніцкай Тадэвушам Кляновічам. Канановіч уручыў мне ў польскім перакладзе анталогію беларускай паэзіі, зборнік Янкі Брыля «Глядзець на траву». У пана Кляновіча — просьба: ці не мог бы я сёння вечарам расказаць у Таварыстве, як у Беларусі даследуецца творчасць У. Сыракомлі.

12 студзеня,

або Ад'езд

Раніцай у атэль пазваніла Ада Чачуга і ад імя беластоцкай «Нівы» задала рэпарцёрскае пытанне:

— Якую са сваіх польскіх знаходак вы лічыце найбольш значнай?

Сапраўды: якую? Пакуль што сабраны матэрыял не прыведзены ў сістэму, не абагульнены. Гэта кавалачкі мазаікі, якія трэба будзе ўкласці ў адзінае цэлае. Можа, «Мачаху»? Не, усё ж хутчэй — песенна-інтымную лірыку другой паловы XVII – першай паловы XVIII стст. Ці не ёсць гэта тое звяно, якое злучала старую і новую беларускую літаратуру, звяно, якога нам так не ставала?!

А чаму ў той час пашырылася менавіта песенна-інтымная лірыка? Здаецца, ясна. Другая палова XVII – першая палова XVIII стст. былі цяжкім для нашага народа і нашай літаратуры часам. Пасля ўздыму часоў Ф. Скарыны і С. Буднага пачаўся заняпад. Літаратурныя традыцыі часткова абарваліся. У наступленне пайшла каталіцкая рэакцыя на чале з езуітамі. У так званыя часы контррэфармацыі беларускай мове было адмоўлена ў праве на існаванне. У грамадскай сферы яна была выцеснена польскай, лацінскай, стараславянскай мовамі. Але беларуская мова жыла. Жыла перш за ўсё ў сямейным коле. Калі людзі прызнаваліся у каханні, у сыноўняй любові, яны рабілі гэта, вядома ж, не на польскай або лацінскай мове. Так нарадзілася беларуская песенная лірыка.

Але з Варшавы ад'язджаў усё ж з адчуваннем, што тая, галоўная, самая значная знаходка яшчэ наперадзе. Польскія архівы і бібліятэкі хаваюць яшчэ не адну таямніцу нашай літаратуры і нашай культуры.

З ПАРЫЖСКІХ ЗНАХОДАК

ДА ЮБІЛЕЮ НАПАЛЕОНА ОРДЫ

На тыдзень у Парыж я трапіў дзякуючы, можна і так сказаць, дзвюм публікацыям у «Голасе Радзімы».

15 ліпеня 2004 года пад рубрыкай «Суайчыннікі ў свеце» быў па маёй ініцыятыве і пры навуковых кансультацыях надрукаваны артыкул Яўгена Фурса «Беларус, які адкрываў Захаду Персію: Дыпламат, паэт і вучоны Аляксандр Ходзька нарадзіўся 200 гадоў таму на Мядзельшчыне». Прыгадаю, што публікацыя заканчвалася словамі: «Пры пэўных стараннях некалькіх краін (Беларусі, Вялікабрытаніі, Ірана, Літвы, Польшчы, Расіі, Турцыі, Францыі) сёлетні юбілей А. Ходзькі мог бы быць адзначаны ва ўсім свеце на ўзроўні ЮНЕСКА, як ранейшыя юбілеі яго сяброў па Віленскаму ўніверсітэту і далейшаму лёсу Адама Міцкевіча і Ігната Дамейкі». Праўда, да юбілею заставалася ўжо мала часу, і яго не паспелі адзначыць. Аднак след публікацыя ўсё ж пакінула. І калі паўстала пытанне, хто ў Парыжы возьме ўдзел у «круглым stole», прысвечаным дыялогу Усходу і Захаду пад патранатам Прэзідэнта Ірана і Генеральнага дырэктара ЮНЕСКА, згадалі, што першым ці адным з першых такі дыялог пачаў Ходзька. А заадно ўспомнілі і пра мае ранейшыя публікацыі пра нашага знакамітага суайчынніка.

Другая падрыхтаваная мной публікацыя, артыкул Уладзіміра Шэляговіча і Ларысы Дрычэц «Памяць пра Напалеона Орду вяртаецца ў Іванава», быў надрукаваны 10 лютага 2005 г. Заканчваўся ён напамінам, што 11 лютага 2007 года споўніцца 200 гадоў з дня нараджэння гэтага выдатнага мастака, кампазітара, вучонага-асветніка, і пажаданнем: «Верыцца, што гэта дата ўвойдзе ў календар памятных дат ЮНЕСКА». Такое пажаданне на гэты раз было выказана загадзя. Яно інспіравала старанні (ці шчасліва супала з імі) Нацыянальнай камісіі па справах ЮНЕСКА Рэспублікі Беларусь. І, як я даведаўся ўжо ў Парыжы, старанні беларускага боку далі добры плён.

Але ж 200-годдзе нашага суайчынніка, на якім узроўні яно ні адзначалася б, а таксама стварэнне музея ў Іванаве, юбілейныя публікацыі патрабуюць не толькі навуковых распрацовак, але і канкрэтных дакументальных матэрыялаў. А апошнія знахо дзяцца пераважна ў Кракаве і Парыжы, дзе Орда некаторы час жыў... Так

узнікла другая задача: паглядзець, па магчымасці, рукапісы, найперш лісты, пісаня матаком розным знакамітым людзям.

Рэалізаваць нечаканую і разнапланавую праграму дапамаглі мне, апрача Міністэрства замежных спраў, найперш Пасла па асобых даручэннях Наталлі Дрозд, пасольствы Ірана і Францыі. Ляцеў я нібы з зімы ў вясну: у Мінску яшчэ ляжаў снег, у Франкфурце-на-Майне, дзе адбылася перасадка, зелянела трава, а ў Парыжы ўжо цвілі сады. Пачынаючы з аэрапорта, я трапіў у клапатлівыя рукі работнікаў нашага пасольства на чале з Надзвычайным і Паўнамоцным Паслом Віктарам Шыхам. Яны зрабілі ўсе захады, каб плённа выкарыстаць кожную гадзіну знаходжання.

Назаўтра ў будынку ЮНЕСКА адбыліся два пасяджэнні «круглага стала». Многа і аргументавана гаварылася пра дыялог, мірнае суіснаванне хрысціянскага і мусульманскага светаў, неабходнасць лепшага ўзаемапазнання ў нашай глабалізаванай рэчаіснасці. У сваім выступленні я, вядома ж, згадаў Аляксандра Ходзьку, які сваёй анталогіяй персідскай паэзіі на англійскай, а потым на французскай і рускай мовах запачаткаваў знаёмства Еўропы з духоўнымі скарбамі Усходу, але асноўную ўвагу засяродзіў на унікальнай, калі зыходзіць з пачутага, з'яве інтэграцыі вялікай (сёння — каля 15 тысяч) мусульманскай супольнасці ў славянскае грамадства. Гэта — беларускія татары, якія захавалі сваю веру і свае арабскія пісьмёны, але перайшлі як у побыце, так і ў свяшчэнных кнігах (кітабах) на мову нашага народа. Выступленне, як і кнігі з беларускімі перакладамі вершаў А. Ходзькі і матэрыяламі пра беларускіх татар, перададзеныя Прэзідэнту Ірана, выклікалі цікавасць у прысутных.

Паколькі Нацыянальны архіў Францыі ўжо трапіў у поле зроку Ігара Лялькова і іншых даследчыкаў, рашыў засяродзіць астатні час на рукапісных зборах дзвюх устаноў, якія месцяцца ў адным і тым жа будынку на беразе Сены — Музея Адама Міцкевіча і Польскай бібліятэкі ў Парыжы. Чамусьці сюды, калі меркаваць па абавязковых распісах у папках, вельмі рэдка ступала нага беларуса (апошняя была Тэрэза Голуб з акадэмічнага Інстытута літаратуры).

Усяго за тры дні ўдалося выявіць амаль сто адзінак захавання, якія маюць прамое або ўскоснае дачыненне да Беларусі. У час, калі супольная чытальная зала абодвух сховішчаў была зачыненая, па чарнавых запісах склаў спіс гэтых рукапісаў, каб потым, пасля ўводу ў агульную базу дадзеных, ён аблягчыў пошукі іншым асобам.

Вядома, асабліва мяне цікавілі матэрыялы Напалеона Орды і Аляксандра Ходзькі. Першыя з іх былі ўжо часткова выяўлены і

аблічбаваны па просьбе нашага пасольства. Але ўсё роўна загадаў, каб паглядзець візуальна, ліст Орды да Міцкевіча. Напісаны ён 9 жніўня 1848 года і датычыцца 300 франкаў, якія меўся пераказаць нашаму земляку Янушкевічу князь Браніцкі на нейкую важную справу. Орда просіць Міцкевіча быць пасрэднікам у далікатнай сітуацыі.

Часам пры візуальным праглядзе архіўных матэрыялаў можна выявіць нейкую важную дэталю, якая знікае пры капіраванні тэксту. Так атрымалася і на гэты раз. Аказалася, што Орда пісаў ліст, знаходзячыся ў доме нумар 9 па вуліцы Людовіка Вялікага. Значыць, будзе месца, каб устанавіць у Парыжы юбілейную мемарыяльную дошку... Другая дэталю не менш важная: літоўскія даследчыкі В. Левандаўскас і Р. Капержынскене засведчылі на старонцы выкарыстання, што яны глядзелі ліст у сувязі з напісаннем будучай манаграфіі пра Орду. З гэтага вынікае, што патэнцыяльнаму беларускаму аўтару кніжкі пра мастака трэба паспяхацца, каб яго твор убачыў свет не пазней, чым літоўскі. Тут трэба ўлічыць яшчэ тую акалічнасць: з Літвой Орда звязаны куды менш, чым з Беларуссю.

Назаўтра ў фондзе рукапісаў Польскай бібліятэкі ў Парыжы знайшліся яшчэ чатыры лісты Орды, датаваныя тым жа 1848 годам. Яны накіраваны з той жа вуліцы Людовіка Вялікага да Генрыка Якубоўскага з просьбай дапамагчы выгнанцам, якія прабывалі ў бядоце. Гэта і «добра знаёмы» Дабравольскі, які накіроўваўся «ў партызанку» на беларускія і ўкраінскія землі, і пані Матушэвічава, якая не магла хадзіць, і нейкі пан Бекер, які патрабаваў рэкамендацыі. З лістоў вынікае, што Орда быў сярод эміграцыі ўплывовым чалавекам, вёў вялікую грамадскую дзейнасць.

Каб не вяртацца да Напалеона Орды ў наступных урыўках, хачу тут сказаць, што пасля майго ад'езду шаноўны пасол Віктар Шых усё ж знайшоў разам з жонкай той будынак на вуліцы Людовіка Вялікага, у якім прабываў наш суайчыннік разам са сваім бюро. Цяпер там, як відаць з электроннага ліста з Парыжа, месціцца «адзін з найбуйнейшых банкаў Францыі — БНП». Праўда, будынак знаходзіцца «ў занябаным стане».

І яшчэ дзве добрыя весткі, звязаныя са спадчынай Напалеона Орды. Аказваецца, падрыхтоўка да яго юбілею ахоплівае ўсё болей шырокія колы. На апошнім пасяджэнні Беларуска-польскай кансультацыйнай камісіі па справах гісторыка-культурнай спадчыны ў Пінску Нацыянальная бібліятэка Беларусі ўнесла прапанову сабраць на электронных носбітах копіі аўтэнтычных

малюнкаў мастака, якія знаходзяцца ў польскіх зборах. А студэнт Гродзенскага ўніверсітэта Аляксей Каламійцаў падрыхтаваў да друку рукапіс кнігі «Шляхам Напалеона Орды». Аўтар зрабіў на Гродзеншчыне фатаграфіі тых помнікаў, якія ў свой час намалюваў мастак. Аказалася, што з 30 аб'ектаў дзевяць сёння ўжо не існуюць. Усё гэта ўзнямае каштоўнасць твораў Орды.

Верыцца, юбілей нашага суайчынніка не застане беларускую грамадскасць знянацку, як гэта здарылася з Аляксандрам Ходзькам.

У ЯКІМ ЗАВОССІ НАРАДЗІЎСЯ АДАМ МІЦКЕВІЧ?

Месца нападжэння знакамітых асоб заўсёды выклікае павышаную цікавасць. Як кажуць, хто хоча спазнаць творчасць паэта, павінен пабываць на яго радзіме. Нездарма ж, каб «прысвойць» сабе Гамера, зя месца з'яўлення яго на свет змагаліся ажно сем грэчаскіх гарадоў.

З нашым суайчыннікам — прасцей. Існуюць толькі тры варыянты: Завоссе, Навагрудак і... прыдарожная карчма. Апошняя бытуе пераважна ў легендах і вершах («Паэты нараджаюцца ў карчме» Рыгора Барадуліна). Завоссе часцей, а Навагрудак радзей (хаця хрысцілі будучага паэта якраз у Навагрудку) фігурыруюць у даведачых крыніцах і манаграфіях, прысвечаных Міцкевічу. Нашчадкі аддавалі перавагу Завоссю, паколькі там, на тэрыторыі сённяшняга Баранавіцкага раёна (а больш Завоссяў цяпер няма), прайшло дзяцінства Адама, туды ён прыязджаў на канікулы, каб спазнаваць прыроду, вясковае жыццё...

Аднак нечакана выявілася храналагічная няўвязка: навагрудскі адвакат Мікалай Міцкевіч, бацька паэта, стаў уладальнікам «баранавіцкага» Завосся толькі... праз паўгода пасля з'яўлення сына на свет.

Як вядома, нарадзіўся аўтар «Пана Тадэвуша» на Каляды, у свята сямейнае, у моцны (засведчылі сіноптыкі) мароз. А які гаспадар, які муж павязе за сорок вёрст сваю жонку ў такім «бласлаўлёным стане» ў госці да людзей, няхай і сваякоў, з якімі судзішся?!

Пытанні ў становіцца яшчэ больш, калі супаставіць два малюнкi — адзін Напалеона Орды, другі Эдварда Паўловіча, дарэчы, абодва, як нашы суайчыннікі, добра ведалі Навагрудчыну. Малюнкi зроблены прыкладна ў адзін і той жа час — у другой палове XIX стагоддзя. На абодвух паказана хата, у якой нарадзіўся

Міцкевіч. Але на малюнку Орды (відаць на рэпрадукцыі) — раўнінная мясцовасць на заднім плане, а ў хаце — два вокны злева ад ганка, на малюнку Паўловіча — узгоркі і адно акно злева. Зрэшты, чытачы, разгледзеўшы названыя рэпрадукцыі, могуць знайсці і больш адрозненняў (да прыкладу, у дахах).

Значыць, існавалі дзве розныя хаты, два розныя Завоссі?!

Работнікі Навагрудскага музея Адама Міцкевіча выявілі ў канцы мінулага стагоддзя, перад 200-годдзем з дня нараджэння паэта, што на Навагрудчыне ў той час на картах былі зафіксаваны па меншай меры тры Завоссі, з іх два — у гарыстых мясцінах непадалёку ад Навагрудка. А паколькі якраз тады рыхтавалася адкрыццё музея ў Завоссі, узнялася трывога: не там аднаўляецца сядзіба, трэба даследаваць праблему.

Памятаецца, перад юбілеем, восенню 1997 года, устрывожанасць часткі навагрудскіх музейных работнікаў дайшла да Мінска. Па ініцыятыве тагачаснага Скарынаўскага цэнтра і з дапамогай Польскага інстытута адбылося навукова-вытворчае пасяджэнне, прысвечанае падрыхтоўцы да юбілею, з удзелам мінскіх, варшаўскіх і навагрудскіх спецыялістаў. Дарэчы будзе сказаць, што менавіта тады аднагалосна ў Мінску было выбрана месца для сённяшняга помніка Адама Міцкевіча. Што ж датычыцца Завосся, то тут думкі падзяліліся. Паводле большасці прысутных, наўрад ці мог Міцкевіч нарадзіцца так далёка ад Навагрудка пры такім збегу акалічнасцей. Але тут прадстаўнік Міністэрства культуры Беларусі, які дагэтуль моўчкі прыслухоўваўся да дэбатаў, рэзка абарваў іх: позна спахапіліся, у Завоссі ўжо завяршаецца аднаўленне сядзібы, пытанне вырашана стопрацэнтна. Што ж датычыцца доказаў, то яны, маўляў, захоўваюцца ў... Парыжы.

Навукоўцам заставалася толькі выказаць надзею, што экскурсаводы будучага музея не будуць катэгарычнымі ў сваіх тлумачэннях, нібыта Завоссе пад Баранавічамі — толькі адзін з магчымых варыянтаў. Вядома, і яно было варта аднаўлення, паколькі тут прайшло дзяцінства паэта.

Аднак потым, калі музей у Завоссі адкрыўся, экскурсаводы ніякіх сумненняў не выказвалі: тут нарадзіўся — і кропка! Гіпотэза стала ісцінай у апошняй інстанцыі.

І таму зразумела, чаму, трапіўшы ў парыжскі Музей Адама Міцкевіча, я рашыў праверыць доказы наконт Завосся (у папярэднюю паездку 2001 года на гэта не ставала часу). Пачаў заказваць архіўныя сведчанні ўрадженцаў Навагрудчыны.

Найперш маю увагу прывабіла прозвішча Бергеля. Я памятаў слускага пастара, уладальніка унікальнага кнігазбору Юльяна. А тут быў іншы Бергель — Аляксандр, можа, сваяк Юльяна. І, як вынікае з яго ўспамінаў (адзінка захавання 763), блізкі сябра Міцкевіча. Гэта пацвярджаецца такой акалічнасцю. Калі памерла жонка паэта Цэліна, на пахаванні прысутнічалі толькі чатыры яго сябры, у тым ліку і Бергель. І толькі двое з іх (і зноў жа сярод іх Бергель) былі запрошаны за жалобны стол. Астатнім было сказана прыйсці пазней, толькі на каву, бо ў славуэтага паэта ў выгнанні заўсёды не хапала грошай.

З прыпіскі, зробленай да ўспамінаў сынам паэта Уладзіславам, відаць, што А. Бергель быў не толькі сябрам, але і земляком Міцкевіча. Нарадзіўся ён «у Яскудах над Свіслаччу» 21 кастрычніка 1805 года. Удзельнічаў у паўстанні 1831 года пад камандаваннем генерала Рыбінскага. А потым жыў у Парыжы, сустракаўся там са сваімі суайчыннікамі.

Дык вось, гэты несумненна абазнаны мемуарыст сцвярджае, што Міцкевіч нарадзіўся «ў Завоссі пад Навагрудкам» (л. арк. 15, курсіў мой. — А. М.). І толькі потым яго бацькі «перанесліся ў Новае Завоссе, узятае ў арэнду». Прычынай жа таму паслужыла жалоба ў сувязі з заўчаснай смерцю аднаго з чатырох сыноў Міцкевічаў — шасцігадовага Антона (нешта раней я не чуў пра яго). Гэта быў «надзвычайна здольны» хлопчык, асабліва ў арыфметыцы, музыцы і маляванні.

Пра месца нараджэння паэта гаворыцца таксама ў рукапісных «Нататках пра Адама Міцкевіча, сабраных праз пана Адольфа Кабылінскага» (адзінка захавання 768). Гэтае прозвішча таксама было мне ўжо знаёмае: чыноўнік і літаратар, сябра Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча Юрый Кабылінскі славіўся ў Мінску як жартаўнік. Адольфа Кабылінскага, можа яго брата, найперш цікавіла дылема: Навагрудак ці Завоссе? А пытанне, якое ж з Завоссяў браць пад увагу, для яго не мела істотнага значэння — ён лічыў яго само сабой зразумелым.

Трэба падкрэсліць, што А. Кабылінскі быў таксама добра дасведчаным чалавекам: яго бацька працаваў адвакатам у Навагрудку разам з бацькам паэта. Аўтар асабіста сустракаўся з людзьмі, якія «сцвярджалі, што Адам Міцкевіч нарадзіўся ў Завоссі». Гэта хросная маці паэта Узлоўская, па другому мужу Вайніловіч, якая памерла ў 96 год. Далей — стрыечны брат Анупрэй Петрашкевіч: ён «жыве яшчэ, мае 97 гадоў і знахо дзіцца ў Завоссі (але не ў тым Завоссі, у якім нарадзіўся Адам Міцкевіч)».

Нарэшце, брат Адама Аляксандр, «былы прафесар рымскага права ў Харкаўскім універсітэце».

Кабылінскі таксама сведчыць, пры якіх абставінах нарадзіўся першы верш паэта. Калі па суседству ўспыхнуў пажар, хлопчык залез на дах свайго дома і потым апісаў відовішча. Выкладчыкі навагрудскай дамініканскай школы пахвалілі верш, казалі аўтару: прасі любую ўзнагароду. Шкаляр жа ўздыхнуў: добра было б, каб яго вызвалілі ад лацінскай мовы, якую тады выкладаў Уладзіслаў Давід.

Такім чынам, абодва дасведчаныя мемуарысты ніяк не павярджаюць меркаванне, нібы Адам Міцкевіч нарадзіўся ў тым Завоссі, што сёння пад Баранавічамі (тады, калі Баранавічаў яшчэ не было, яго назвалі б, у адпаведнасці з бліжэйшым мястэчкам, сталовіцкім ці крошынскім). Яны сведчаць, што тады былі па меншай меры два Завоссі, а паэт прыйшоў на свет у тым, якое блізка да Навагрудка і, відаць, належала Мікалаю Міцкевічу, паказана на малюнку Э. Паўловіча. Туды сапраўды можна было (прынамсі з куды меншай рызыкай) выехаць і на Каляды, каб з'есці куццю на ўлонні сельскай прыроды. А па дарозе магла аказацца і прыдарожная карчма...

Канчаткова пастаўленае ў загалоўку пытанне, відаць, вырашыцца, калі ў Мінску, Вільнюсе ці Гродне знойдуцца адпаведныя (уладальніцкія) дакументы Міцкевічаў і Петрашкевічаў.

ЛІСТЫ ЯНА ЧАЧОТА ДА МАРЫІ ПУТКАМЕР (ВЕРАШЧАКА)

У трэцім сваім апаведзе хачу расказаць яшчэ пра адну знаходку ў адзеле рукапісаў Музея Адама Міцкевіча ў Парыжы. Гэта дзесяць лістоў беларускага і польскага паэта і фалькларыста Яна Чачота (адз. зах. 1003).

Адрасаваны яны графіні Марыі Путкамер (у дзявоцтве — Верашчака) і маюць цікавасць як для даследчыкаў гісторыі польскай, так і беларускай культур.

Найперш — колькі слоў пра саму адрасатку. Ураджэнка маёнтка Туганавічы на Навагрудчыне, яна была першым каханнем Міцкевіча. Але ён, прадчуваючы будучыя жыццёвыя выпрабаванні, па сутнасці адмовіўся ад шчасця, саступіўшы месца графу Ваўжынцу (Лаўрыну) Путкамеру, які жыў у Бальценіках (цяпер Воранаўскі раён). Насуперак міфам гэта быў не «крывасмок», а чалавек з перадавымі поглядамі, вельмі лагодны і спагадлівы як у дачыненні да прыгонных сялян і да жонкі, так і да самога

Міцкевіча — нават дазваляў паэту прыязджаць на святы ў свой маёнтак...

І вось у Бальцэнікі Чачот, блізкі сябра Міцкевіча, пасылае лісты. Першы з іх (ён захаваўся на фотакопіі, ласкава спрэзентаванай мне ў музеі) датаваны 28 сакавіка 1823 года. Найперш кідаецца ў вочы адсутнасць звароту. Бо як Чачоту было звяртацца да жанчыны, якая толькі што па-сяброўску прымала іх, віленскіх студэнтаў-філаматаў, у Туганавічах? Графіня? Не паварочвалася пярэ. Ты? Пан Ваўжынец палічыў бы гэта фамільярнасцю... Адсюль звароты апісальныя, у трэцяй асобе.

Куды больш істотна тое, што Чачот просіць Путкамер напісаць музыку на яго вершы. Пасылае іх на выбар ажно тры: «Радзівілаўна», «Рэпіха», «Альдона» (іншыя «ўжо раздадзены»). «Тэрмінаў ніякіх не прызначаю, а фартэпіяна (...) акажацца калісьці пад рукой: нарэшце калі-небудзь з'явілася б надзея, што Пані дапасуе музыку. Якая гэта будзе для нас раскоша, калі Зося (Малеўская, каханая Чачота. — А. М.) будзе спяваць твор на Пані музыку; цяжка гэта выказаць!».

Наступныя пяць лістоў таксама адпраўлены з Вільні ў Бальцэнікі ў тым жа 1823 годзе. У іх Чачот дзеліцца сваім жаданнем наведваць маёнтак Путкамераў, пашпацыраваць з яго гаспадыняй «па лясах, гаях і лугах». Адрасант дапамагаў задавальняць высокія інтэлектуальныя запатрабаванні адрасаткі: пасылаў ёй творы папулярнага тады сярод прыхільнікаў рамантызму Вальтэра Скота, звяртаў яе ўвагу на французскае выданне «Даратэі і Германа» Гётэ, раманы Рэдкліф. Усё гэта сведчыць, што еўрапейскія літаратурныя павевы і навінкі імгненна распаўсюджваліся і на беларускіх землях.

І вядома ж, у лістах яўна або завуалювана прысутнічае Ён, Міцкевіч. 19 мая 1823 года Чачот таямніча паведамляў Путкамер, што вярнуўся ў Вільню Антон Адынец, паэт з Ашмяншчыны. «Прывёз ён (з Коўна? — А. М.) навіны ад нашага сябра Паэта — здаровы, ездзіць на шпацыры». І тут жа раіў графіні, каб яна кінула курыць люльку, выбрала «нешта іншае».

Разам з сябрамі-філаматамі ў 1824 годзе Чачот быў сасланы ў «адаленыя губерні» Расійскай імперыі (Кізіл, Уфа). Першы ліст адтуль у Бальцэнікі быў адпраўлены толькі 8 кастрычніка 1830 года. У ім найперш паведамляецца радасная вестка: ссыльнаму паэту нарэшце дазволілі «выбраць месца прабывання паводле свайго жадання. Мяркую пасля Новага года накіравацца ў Пецярбург і загляну па дарозе да Тамаша (Зана ў Арэнбург. — А. М.)». Паэту хацелася б «пабачыць Марыю са свойскай жывёлай і

дзецьмі, якія вучацца быць карыснымі краіне». Яму не падабаецца, што Путкамер называе яго не каханым панам Янам, як раней, а толькі шаноўным: «Вельмі таго не хачу, прашу (ранейшае) званне вярнуць».

І зноў у лісце з'яўляецца Ён, Міцкевіч: «Тое, што Марыя расказвае пра шлюб нейкага Ягамосця з нейкай паненкай (Цэлінай Шыманоўскай. — А. М.), дык першы раз пра гэта чую і па некаторых прычынах (...) лічу гэта легендай». Але добра, калі б так было на самай справе, бо прынесла б генію «патрэбнае супакаенне».

Урэшце зноў закранаецца кампазітарская тэма: «Таксама не люблю таго, што Марыя адмаўляецца пісаць музыку на вершы і пакідае гэтую справу вялікім талентам. (Патрабую), каб гэта была б музыка толькі Марыі, і не ў маім характары, каб адступіць ад свайго намеру, хіба што мае тэксты застануцца без музыкі».

Апошнія два лісты адпраўлены Чачотам з Лепеля, куды яму дазволілі перасяліцца пасля ссылі. Паэт працаваў там сакратаром дырэкцыі Бярэзінскага канала. Цяпер ён адчуваў сябе «ўбогім жабраком», аслабленым фізічна і духоўна («запозна мне дзяўчаты на фартэпіяна іграюць»). Аднак паўночная Беларусь яму спадабалася: «Лепель мой знаходзіцца над велізарным возерам, рака плыве каля дома. Паблізу пясчаныя ўзгоркі. Гай далёка. Адзін ці два разы ў год даводзіцца туды хадзіць наўмысна. Скаўронкі ўжо (14 сакавіка. — А. М.) спяваць пачалі, дні прыгожыя, сапраўдны пачатак вясны, маёй дзяніцы». Урэшце тужліва: «Колькі ж гэта разоў застаецца мне аглядаць вясну?» Ад сябе дадамо: дзесяць разоў.

У тым жа лісце Чачот паведамляе, што ходзіць па навакольных вёсках — напэўна ж, каб запісваць свае «Вясковыя песенькі». Адначасова, відаць, ён ствараў новыя ўласныя вершы, пасылаў іх у Бальцэнікі, каб там напісалі на іх музыку. Пра гэта сведчаць радкі: «Прыдумаў я варыяцыі (перапісаныя як «размаіткі»). Аўтарку ж (музыкі. — А. М.) назваў «Марыяй з Туганавіч». Пашле(це) «размаіткі» Тарэсе Казлоўскай на Падолле. Просіць яна прыслаць «больш нот уласнай кампазіцыі»! Абяцаны (мне) ноты на чатыры рукі, дык перадайце (іх) з Вільні праз Эразма Асалінскага».

З усяго гэтага вынікае, што ў асобе Марыі Верашчака (Путкамер) Навагрудчына і Лідчына мелі таленавітага і адначасова вельмі сціплага кампазітара, вартага ўвайсці сёння ў энцыклапедычныя даведнікі.

Да сказанага трэба дадаць, што сярод рукапісаў Музея Адама Міцкевіча ў Парыжы пад нумарамі захавання 960 і 1019 таксама

знаходзяцца лісты Яна Чачота да Галены Малейскай (магчыма сястры Зосі) і Казіміра Пясецкага з Бортнікаў (яму паэт хоча прадаць сем тамоў твораў Тацыта, набытых ад нейкай прафесарскай удавы ў Лепелі).

З выяўленага ў адзеле рукапісаў Польскай бібліятэкі ў Парыжы трэба назваць сем сшыткаў успамінаў Аляксандра Рыпінскага пра паўстанне 1830–1831 гадоў на Вілейшчыне, Дзісеншчыне і Свянцяншчыне, рукапісы эмігранта з Міншчыны Яўстафія Янушкевіча, фрагмент дзённіка Фларыяна Радзівіла са Слуцка і многае іншае.

Але каб праштудзіраваць усё гэта, трох дзён не хапіла. Праўда, удалося зафіксаваць сінтатуры (нумары захавання) — прыдадуцца камусці іншаму, наступнаму.

2005

ПОСТ СКРЫПТУМ

Устанаўленне адрасу дома, у якім працаваў ў Парыжы Напалеон Орда, аказалася вельмі карысным у 2007 годзе, калі пад эгідай ЮНЕСКА шырока (асабліва ў Беларусі і Францыі) адзначаўся юбілей нашага суайчынніка.

Яшчэ ў сярэдзіне лютага ў Мінску, у Іванаве Брэсцкай вобласці, іншых гарадах Беларусі адбыліся ўрачыстасці, прысвечаныя 200-годдзю з дня нараджэння нашага таленавітага земляка, мастака, кампазітара, педагога, грамадскага дзеяча Напалеона Орды, чья спадчына па праву належыць некалькім суседнім народам. Тады ж, на ўрачыстым пасяджэнні ў сценах Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Уладзімір Шчасны, старшыня Нацыянальнай камісіі па справах ЮНЕСКА, паведаміў, што калі ўсё пойдзе памысна, то ў канцы сакавіка да юбілейных урачыстасцяў далучыцца і Парыж, дзе Напалеон Орда, ураджэнец Варацэвічаў, што каля Іванава, правёў нямала гадоў. Фармальна гэта быў час палітычнага выгнання, фактычна — напружанай працы і вучобы.

І вось Нацыянальная камісія па справах ЮНЕСКА ласкава прадаставіла рэдакцыі газеты «Голас Радзімы» матэрыялы, з якіх відаць, што ўрачыстасці ў Парыжы, прысвечаныя нашаму земляку, прайшлі на высокім узроўні. 27 сакавіка ў штаб-кватэры ЮНЕСКА Пастаянным прадстаўніцтвам Беларусі разам з Нацыянальнай камісіяй была адкрыта юбілейная выстава. У яе адкрыцці прынялі ўдзел пасол Беларусі ў Францыі Віктар Шых і намеснік Генеральнага дырэктара ЮНЕСКА Марсіо Барбоза, якія ў сваіх

выступленнях падкрэслілі значнасць юбілею для гэтай міжнароднай арганізацыі пры рабоце па ахове культурнай спадчыны і культурнай разнастайнасці чалавецтва.

На выставе прысутнічалі прадстаўнікі дэлегацый Балгарыі, Літвы, Расіі, Румыніі, Сербіі, Узбекістана і Украіны пры ЮНЕСКА, Сакратарыята ЮНЕСКА, Польскай бібліятэкі ў Парыжы, былыя паслы Францыі ў Беларусі Клод Жаліф і Стэфан Шмялеўскі, прадстаўнікі беларускай дыяспары. Яны агледзелі копіі твораў мастака, альбом яго літаграфій з анатацыямі аўтара, памятную манету, якую выпусціў Нацыянальны банк Беларусі, іншыя экспанаты. Выстава, як і творчасць Напалеона Орды, выклікалі шчырую цікавасць.

А потым у цэнтры Парыжа, недалёка ад Опера Гарнье, па адрасу вуліца Луі ле Гран (Людовіка Вялікага), 9, была знята заслона з мемарыяльнай дошкі, прысвечанай Напалеону Ордзе, які тут працаваў у 1843–1847 гадах. Знамянальна, што гэта — першая памятная дошка ў гонар ураджэнца Беларусі, устаноўленая ў Францыі, і другая, устаноўленая ў Заходняй Еўропе.

На сённяшні дзень у будынку па вуліцы Луі ле Гран, 9 размяшчаецца банк BNP Paribas. Прадстаўнік яго Дырэкцыі па сувязях з грамадскасцю, а таксама беларускія дыпламаты выступілі на цырымоніі адкрыцця дошкі. Гэтай урачыстасці папярэднічалі вялікія падрыхтоўчыя работы, неабходныя ўзгадненні з Прэфектурай Парыжа і іншымі шматлікімі дзяржаўнымі структурамі Францыі. Але, як бачым, напружаная праца дала добры плён.

ЛИТАРАТУРАЗНАҰЧЫЯ НАРЫСЫ

«МАЛАЯ», «СЯРЭДНЯЯ» І «ВЯЛІКАЯ» РАДЗІМЫ АДАМА МІЦКЕВІЧА

Барацьба паміж палякамі, беларусамі і літоўцамі за тое, каб цалкам і непадзельна валодаць імем і спадчынай генія сусветнай літаратуры Адама Міцкевіча адбываецца — яўна або затоена, папартызанску — бадай, на працягу ўсяго ХХ ст. Прытым кожны ў гэтым змаганні, як правіла, не чуе суседзяў, не арыентуецца і на іх чуццё. Кожны імкнецца да ўласнага самазадавальнення. Звычайна так бывае, калі ёсць што дзяліць, калі спадчына багатая і прывабная.

Найбольш рацыі ў супрацьстаянні вакол імя і творчасці паэта, безумоўна, маюць палякі. Ці не самым галоўным крытэрыем нацыянальнай належнасці таго ці іншага аўтара з'яўляецца яго мова. А мова ў Міцкевіча польская, хаця і з прыкметным дамешкам беларусізмаў, што аніяк не маглі ўспрыняць першыя варшаўскія рэцэнзенты паэта, якія вызнавалі кансерватыўны тады класіцызм. Аднак цяжэй польскім даследчыкам даказаць польскі патрыятызм вешчуна, бо ён усклікаў не «Зямля Варшаўская, краю мой родны!» і не «Польшча! Мая Айчына, ты як здароўе», а называў родным краем Навагрудчыну, абвяшчаў сваёй айчынай Літву. Адчуваючы тут нелагічнасць, хісткасць сваіх пазіцый, польскія дыскусанты спрабуюць абвясціць Навагрудчыну не толькі «крэсамі ўсходнімі» першай, другой і нават трэцяй Рэчы Паспалітай, што можна яшчэ неяк вытлумачыць гістарычнай традыцыяй, але і... арганічнай часткай этнічнай Польшчы. Нават у 1997 годзе польскія аўтары дарожнага даведніка «Шляхам Адама Міцкевіча па Беларусі» Зянон Скуза і Крыстына Войда безапеляцыйна сцвярджалі пра часы А. Міцкевіча, што «... тагачасная Навагрудчына... з'яўлялася як эканамічна, так і цывілізацыйна адсталым рэгіёнам Польшчы»^[1]. І далей: «ТАМ была частка Польшчы, больш таго — усюды ТАМ па-ранейшаму прысутнічае Польшча»^[2]. Абвяргаць такое сцвярджанне сэнсу не мае. Зазначу толькі, што ў часы І Рэчы Паспалітай Навагрудчына ў склад Кароны, г. зн. Польшчы, у адрозненне, скажам, ад Кіева ці Львова, ніколі не ўваходзіла. Адсталым рэгіёнам ці крэсамі Вялікага Княства Літоўскага Навагрудчыну таксама не назавеш, бо гэта былі яе сярэдзінныя, дзяржавазаснавальныя і ці не найбольш эканамічна развітыя землі (прыгадаем маёнткі Іаахіма Храптовіча). А ў часы А. Міцкевіча Навагрудчыну сапраўды пачыналі адносіць

да крэсаў, ускраін. Але гэта былі «ўскраіны» ўжо зусім іншай дзяржавы — Расійскай імперыі.

Аднак пяройдзем да іншых апанентаў затоенага, але зацятага супрацьстаяння. Здавалася б, што сённяшняя Літва, паколькі Міцкевіч нібыта яе называў сваёй айчынай, мае ледзь не найбольшае права лічыць яго сваім. Тым больш што «літоўскі» патрыятызм выразна выпраменьваюць не толькі «Пан Тадэвуш», але і «Конрад Валенрод», і «Гражына». Тым больш што як грамадзянін і як паэт Міцкевіч фарміраваўся ў сённяшняй літоўскай сталіцы, у Віленскім універсітэце, што настаўнічаў ён у Каўнасе, першай дзяржаўнай сталіцы Летувы. І сёлетняя галоўная навуковая канферэнцыя ў Вільнюсе так і будзе называцца: «Літва — малая радзіма Міцкевіча». Але ж, запярэчым, сваёй «малой радзімай», «родным» краем Адам Міцкевіч слухна лічыў Навагрудчыну, а гэта, прабачце, этнічна беларуская зямля. Этнічных жа літоўцаў паэт называў жмудзінамі. Літоўскай мовы не ведаў. Праўда, пастараўся на слых запісаць тры літоўскія народныя песні, але зрабіў гэта механічна, з памылкамі. Літоўскага фальклору ён, па сутнасці, не ведаў і не выкарыстоўваў.

Свае казырныя аргументы ёсць у перманентнай барацьбе і ў беларусаў. Найперш — паходжанне. Род Міцкевічаў, быў, як кажуць, тутэйшым, а не прышлым і, відаць, — тым больш, што тое даказваюць і польскія даследчыкі, — вёў сваё паходжанне ад селяніна Міцькі, з паўночна-ўсходняй Беларусі. Зрэшты, ускосным доказам служыць тут сялянскасць другога Міцкевіча — Якуба Коласа. Потым, Адам Міцкевіч нарадзіўся на этнічна беларускай, хоць і значна апалячанай (у сацыяльных вярхах) тэрыторыі. Як сведчыў польскі даследчык Анджэй Кэмпфі^[3], гэтую тэрыторыю — найперш Віцебшчыну і Магілёўшчыну, але часам і Навагрудчыну — у рэальным, а не метафарычным сэнсе ён называў Беларуссю. Так, у артыкуле для «Pielgrzymy Polskiego» вяшчун падкрэсліваў: «Аднак мы забываем, што нашы дзяды аддалі Беларусь, не праліўшы ні кроплі крыві»^[4]. Або: «Ускладаем надзеі на паўстанне ў Літве, на Украіне, Падолі, Беларусі»^[5]. Ці яшчэ, у лісце да ўраджэнца зямлі Навагрудскай Ігната Дамейкі: «Янак апублікаваў у Вільні «Вясковыя песенкі», прыгожа перакладзеныя, і, кажуць, вярнуўся на Беларусь»^[6]. Урэшце, Адам Міцкевіч добра ведаў беларускую народную творчасць, што засведчыў сваімі баладамі і другой часткай «Дзядоў», высока цаніў беларускую мову, што знайшло сваё выражэнне ў лекцыях, прачытаных слухачам Калеж дэ Франс. І гэтая мова, і фальклор, і народны побыт былі яму з дзяцінства сваімі. Ніякага бар'еру,

штучнага падзелу тут не адчувалася. Дастаткова прыгадаць, як арганічна ўвайшлі беларусізмы ў лексіку «Пана Тадэвуша». Таму можна паверыць легендзе, што Міцкевіч пісаў вершы і па-беларуску, прынамсі ў філамацкі перыяд. Мог ён адказаць беларускім экспромтам на беларускі ж верш-прывітанне Яна Чачота «Едзець міленькі Адам», як змог запісаць ужо дакументальна засведчанае беларускае двухрадкоўе пра «страшны суд» на старонцы французскай энцыклапедыі, знаходзячыся ў Коўне.

Зыходзячы з пералічаных аргументаў, многія беларускія аўтары абвяшчалі А. Міцкевіча толькі беларускай «уласнасцю». У прыватнасці, калі выйшаў шасцітомны бібліяграфічны слоўнік «Беларускія пісьменнікі» і вусна і ў друку як чытачамі, так і рэцэнзентамі ў адрас вашага пакорнага слугі выказваліся прэтэнзіі, чаму побач з Вінцэнтам Дуніным-Марцінкевічам і Францішкам Багушэвічам там не аказалася Адама Міцкевіча і Элізы Ажэшка. Маўляў, Дунін-Марцінкевіч і Багушэвіч таксама пісалі па-польску. На гэта я адказваў, што ў адрозненне нават ад Уладзіслава Сыракомлі назваць Адама Міцкевіча ні беларуска-польскім, ні нават польска-беларускім паэтам нельга, бо для гэтага не стае «дробязі» — беларускіх вершаў паэта, якія ёсць у таго ж Сыракомлі. У крайнім выпадку яго можна назваць, як і Нямцэвіча, Нарушэвіча, Князьніна, многіх іншых, польскім (ці, як прапанаваў Уладзімір Мархель, польскамоўным) паэтам Беларусі, узятай як тэрыторыі сённяшняй дзяржавы. Аднак такая слоўная эквілібрыстыка мала што дае.

Дык хто ж тады мае рацыю сярод трох апанентаў, якія спрабуюць падзяліць Міцкевіча, засунуць яго ў сваю шуфляду паводле ўласнага бачання. А творчасць А. Міцкевіча не дзеліцца, не дапасоўваецца да гэтых нацыянальных шуфлядаў, бо яны сканструяваны паводле сённяшняга светабачання. І таму — анахронічныя, агістарычныя. Каб зразумець Міцкевіча, мы павінны падыходзіць да яго паводле крытэрыяў і катэгорый яго часу. І тады зразумеем, што ўсё і прасцей, і складаней.

Дык чым жа патрыётам быў Адам Міцкевіч? Якая дзяржава была яго ідэалам?

Такой дзяржавай, зразумела, не магла быць тагачасная Расійская імперыя, да якой тады належала радзіма паэта. Вядома, ён ніколі не ставіў знак роўнасці паміж царскай уладай, салдатам «маскалём» і рускім народам, рускай культурай, якая дала яму Пушкіна і Рылеева. Але Расійская імперыя была для яго адным з захопнікаў, якія падзялілі яго «вялікую» радзіму. З царскім

дэспатызмам паэт змагаўся — яўна або па-валенродаўску — усё свядомае жыццё.

Найперш Міцкевіч быў патрыётам сваёй калыскі — Навагрудчыны. Гэта была яго «малая радзіма», якая мела яшчэ не нацыянальны, а «краёвы», рэгіянальны, «тутэйшы» характар, як і ў многіх іншых польскіх пісьменнікаў, напрыклад, Генрыка Жавускага, Лукаша Галамбёўскага, што нарадзіліся на беларускай зямлі ці жылі тут у канцы XVIII ст.^[7] Калі б Міцкевіч нарадзіўся прыкладна на стагоддзе пазней, можа быць, ён знайшоў бы ўласнае імя сваёй «малой радзіме», зрабіў бы рашучы крок ад «тутэйшасці» да нацыянальнасці, прытым беларускай. Аднак што тут мадэрнізаваць мінулае. Міцкевіч быў сынам эпохі Асветніцтва, якая агульначалавечае, разумовае ставіла вышэй нацыянальнага, пачуццёвага. «Вясна народаў», якая зноў абудзіла паэта да дзеяння ў сярэдзіне XIX ст., была яшчэ наперадзе. І Міцкевіча не дужа хвалявала сярод якога канкрэтна народа ён жыве. Для яго важна было, што гэты народ свой, што ён надзелены высокімі агульначалавечымі якасцямі, маральнасцю — рысамі, якія знайшлі сваё выяўленне ў звычайным праве і ў фальклору, і таму варты лепшай долі, змагання за яе.

Навагрудчына з'яўлялася для Міцкевіча складовай часткай, ядром яго ідэальнай дзяржавы — Літвы, разуметай не ў этнічным, а ў гістарычным сэнсе, яе былое Вялікае Княства Літоўскае, поліэтнічнае і поліканфесійнае. Той жа А. Кэмпфі пераканаўча паказаў, што вялікі сын зямлі Навагрудскай добра адрозніваў Літву—Русь і Літву—Жмудзь, мову руска-літоўскую і жмудска-літоўскую^[8]. Памяць пра гэтую дзяржаву, адносна самастойную ў Рэчы Паспалітай, яшчэ жыла ў народзе, асабліва сярод шляхты, яе ідэалізавалі, яе спрабавалі адрадзіць — ці то спадзеючыся на добрую волю Аляксандра I, як гэта меркаваў Міхал Клеафас Агінскі, ці то робячы стаўку на чужаземцаўфранцузаў, на Напалеона. На пачатку XIX ст. адражэнне ВКЛ выглядала яшчэ вельмі рэальна. Яно ўкладвалася ў асветніцкую канцэпцыю, дзе многае залежала ад адукаванага манарха. Для такога адражэння, няхай і ў складзе Расійскай імперыі, а таму частковага, ілюзорнага, не трэба было перамагаць усіх трох захопнікаў, што падзялялі Рэч Паспалітую (паражэнне паўстання пад кіраўніцтвам Касцюшкі паказала, што гэта гераічна, але нерэальна). Выглядала, што дастаткова было пераканаць аднаго з іх — расійскага цара. Дазволіў жа ён стварыць царства Польскае на чале з асобным намеснікам. То чаму не мог пагадзіцца на Княства Літоўскае з іншым намеснікам? І толькі пры Мікалаі I, пасля паражэння

паўстання дзекабрыстаў і асабліва паўстання 1831 г., ілюзіі Міцкевіча канчаткова развееліся — ён зразумеў, што дарогі назад няма. І ці не таму марудзіў у Вялікапольшчы, не дужа спяшаўся пад Варшаву і Вільню. Шляху ў будучыню ён яшчэ, да «вясны народаў», не бачыў. Літва ж, Вялікае Княства Літоўскае для яго, апошняга вялікага патрыёта гэтага княства, памерла. І «Пан Тадэвуш» з’явіўся надмагільным каменем не столькі для ўсёй Рэчы Паспалітай, як пісаў Станіслаў Ворцаль, колькі для роднай і таму асабліва дарагой Літвы, грамадзянінам якой ён пачуваўся. Паўтаруся: Літвы не этнічнай, а гістарычнай.

Урэшце, «вялікай» радзімай вешчуна з’яўлялася ўся колішняя Рэч Паспалітая двух, а фактычна чатырох народаў. Да паўстання 1831 г. Міцкевіч успрымаў яе даволі абстрактна. І толькі пасля яго паражэння, у «Кнігах польскага народа і польскага пілігрымства», у артыкулах для «*Pielgrzyma Polskiego*» Міцкевіч прыйшоў да ўсведамлення, што нельга адрадіць частку, не адрадіўшы цэлае, што Рэч Паспалітая была распята на крыжы дзеля адкуплення грахоў усёй Еўропы і таму ўся Еўропа павінна дапамагчы ёй уваскрэснуць. Месіянізм Міцкевіча 30–40-х гг. мае ўжо не «літоўскі», а польскі характар.

Такім чынам, Міцкевіч не аддзяляў Навагрудчыну ад Літвы, а Літву ад усёй былой Рэчы Паспалітай. Для яго гэта было адно ўзаемазвязанае цэлае. І таму нелагічна і негістарычна было б дзяліць Міцкевіча і яго спадчыну паводле пазнейшых, нацыянальных крытэрыяў, паводле якога-небудзь аднаго этапа ў эвалюцыі яго нацыянальна-патрыятычных поглядаў — ад ранняга «краёвага» рэгіяналізму праз «літоўскасць» і польскасць да разумення (на хвалі рэвалюцыйнага 1848 г.) шматэтнічнасці і былой Рэчы Паспалітай, і ўсёй Еўропы, да прызнання ў газеце «*Tribune de Peuple*» («Трыбуна народаў») права кожнага народа на роўнасць і свабоду.

Таму А. Міцкевіч у большай або меншай ступені належыць усім народам былой Рэчы Паспалітай, усяго славянства і ўсёй Еўропы. Блізкія да такой думкі і польскія даследчыкі. Так, прафесар Вроцлаўскага універсітэта, дарэчы, ураджэнец Беларусі і беларусіст, Францішак Сяліцкі сцвярджаў, што «з’ява, якой быў Міцкевіч, з’яўляецца красамоўным сімвалам шматвяковага палітычнага і культурнага жыцця польскага, літоўскага і беларускага народаў [...]»^[9]. А Юзаф Левандоўскі блізкі да прызнання «двухэтнічнасці» паэта. «Справа заключаецца ў тым, — пісаў ён на старонках парыжскай «Культуры», — што мы прывычаліся трактаваць нацыянальную належнасць як

адназначны, выключны і нават супрацьпастаўны выбар. Адсюль неразумныя, па сутнасці, спрэчкі пра нацыянальнасць Каперніка, Міцкевіча, адсюль абурэнне літоўскасцю Мілаша і г. д. Тымчасам у гэтай [усходняй. — А. М.] частцы Еўропы мы маем справу з мільёнамі людзей, уцісканне якіх у адну перагародку падобна да калечання»^[10].

Дык не будзем жа калечыць, дзелячы на часткі, геніяў. Няхай кожны знаходзіць у іх тое, што ім адпавядае. Няхай спадчына іх збліжае нас, а не падзяляе, як не падзялялі яны сябе самі.

ГЕРАІНЯ І ЯЕ ПРАТАТЫП

Змрочным кастрычніцкім днём 1900 года ў дзверы гро дзенскага дома польскай пісьменніцы Элізы Ажэшка пазваніў паштальён. На стол ляглі шматлікія пісьмы ад удзячных чытачоў, бандэролі з карэктурай і — урэшце — чарговы нумар папулярнага варшаўскага часопіса «Тыгоднік ілюстраваны». З вокладкі кудысьці ўдалечыню глядзела вясковая дзяўчына, не, хутчэй, яшчэ дзяўчынка. Рашуча зацятая вусны. Сашчэпленыя на прыполе рукі, якія ўжо нямала папрацавалі. І гэты пранізлівы позірк. Такі позірк, заўважыў аўтар малюнка Антон Каменьскі, бывае толькі ў льюіц, якія імкнуцца з клеткі на свабоду.

Пазней, у адкрытым пісьме «Да пана Антона Каменьскага», Эліза Ажэшка так расказала аб першым уражанні, якое выклікаў у яе партрэт дзяўчыны:

«Дзень быў асенні, пахмурны, балюісты, сумны. У небе — ніякай радасці, на зямлі — надзеі...

Раптам званок ля дзвярэй, спешныя крокі, пошта, газеты, і сярод іх — даўно любімы часопіс з вялікім малюнкам на першай старонцы, коратка названы «Анастасія». На ім была дзяўчына ў простае вопратцы. Нічога, акрамя гэтага, нічога больш... Твар гэтай пекнай дзяўчыны вы памесцілі стралою болю, выстраленай з сэрца, вы паклалі на гэты твар хмару, што народжана пужлівай думкай. Відаць, у ёй душа, што моцна адчувае. Яе гвалтоўна пашкуматала цвёрдая рука жыцця. Маркотнымі вачыма дзяўчына глядзіць у прорву...»

Малюнак Каменьскага, піша далей Ажэшка, выклікаў у душы ўспаміны маладых год. З глыбінь гэтых успамінаў паўсталі малюнкі беларускай вёскі, прывабная постаць вясковай прыгажуні: «У асенні, пахмурны, сумны дзень у пакоі, за сценамі якога цягнулася па свеце лянівая і мутная шэрасць, акружылі, агарнулі, абнялі мяне навокал шырокія палі, палі квяцістыя, каласістыя, палі ўлюбёныя, усыпаныя па ўзмежках букетамі бярозак і сосен, прыбраныя дарогамі і сцежкамі, бы белымі стужкамі, разасланыя пад блакітным сцяпеннем і вялікім вокам сонца, нібы залаты дыван, вышыты ўзорамі і квяцістымі, каласістымі колерамі. Сярод агульнай выцвіласці кінулася мне ў вочы прыэстая хваля хацін, садоў, людскіх убораў, двароў ліловых і белых ад квітнеючых стакротак і мальваў. У мёртвай цішы я пачула гаворку на мове нашых прабацькоў (г. зн. беларускай. — А. М.) — прыгожай... сціслай і дакладнай, вобразнай. Неабсяжнае мора нуды перакрыў

натоўп постацей, з якога выступіла і выдзелілася яна, гэтая простая і няпростая дзяўчына, якую вы ўгадалі, не ведаючы, намалявалі, не бачачы. Дзівоснае яснабачанне мастака, якога не спыняюць ні паверхні прадметаў, ні разлогі прасторы. Так, гэтая яна, са сваімі рысамі і сваёй душой. Толькі калі я яе ведала, ёй было ужо год дваццаць, і валасы яе былі куды даўжэйшыя...»

Так у Элізы Ажэшка нарадзілася задума напісаць аповесць пра беларускую сялянскую дзяўчыну. Нарадзілася, як прызнае наша зямлячка, не зусім звычайным шляхам: «Часта здараецца, што мастакі аказваюць гонар раманістам, алоўкам або пэндзлем надаючы бляску тварэнням іх пярэ, але рэдкі выпадак, каб раманіст ілюстраваў сваім пяром твор мастака...» За творчы імпульс, за «кроплю расы» натхнення і дзякавала пісьменніца Каменьскаму ў прадмове да аповесці. Назвай яе паслужыў подпіс пад малюнкам у часопісе — «Анастасія».

Аповесць Ажэшка пачынаецца з апісання наднёманскіх краявідаў, невялікай беларускай вёскі Тучынцы: «Чырвонае жнівеньскае сонца сплівала па пагодлівым небе за блакітны Нёман, за цёмны пасак бору. А тут, ля апошніх тучынскіх хат, на мурагу, вытаптаным жывёлай, пачалася ў нядзелю вечарынка». Усімі колерамі вясёлкі пераліваліся сукенкі дзяўчат. І самая прыгожая сярод іх — сірата Насця. Не зводзіць з яе вачэй аднавясковец Апалінары Тучына. Насці таксама даспадобы гэты кучаравы хлопец, які прыстроіўся дзесьці ў горадзе і ўжо набраўся гарадскіх манер. Толькі чужыя яны адзін другому па духу, па думках. Насця — уся працавітасць, уся — дабрачыннасць. Апалінары ж ужо спустошаны гарадской пагоняй за грашыма. Ён пагарджае простаіх вясковай работай, лічыць, што лёс адных — панаваць і весяліцца, другіх жа, бедных сялян, — «слухаць ды гараваць». Ён мяркуе, што, звязваючы сваё жыццё з вясковай дзяўчынай, ён ахвяруе сабой. І Насця, зразумела, не хоча і не можа прыняць такой «ахвяры». Але як перажыць боль, забыць расчараванне? Мо ўзяць прыклад з таямнічай, апранутай у чорнае пані Юзэфы, якая служыць людзям, развозячы па вёсках лемантары і навучаючы добраму? І вось рашэнне прынята. Насця дае слова «ахвяраваць сваё жыццё і працу дарагой зямлі прадзедаў і злой долі людской». Атрыманую ад дзеда спадчыну гераіня аддае аднавяскоўцам, каб тыя выкапалі два калодзежы, сама ж развітваецца з расчуленымі суседзямі, сядзе на Юзэфін вазок і адпраўляецца ў невядомую далечыню.

Пры ўсёй непераканаўчасці асобных сцэн, пры ўсім налёце сентыментальнасці «Анастасія» — адна з лепшых «беларускіх»

аповесцей Ажэшка. Як і ў рамане «Над Нёманам», як і ў аповесцях «Дзюрдзі», «Ведзьма», «Хам», пісьменніцу і тут натхняла жыццё тагачаснай беларускай вёскі. Мабыць, «Анастасія» ў нечым уступае іншым творах Ажэшка ў вастрыні сацыяльных канфліктаў. Але для беларускага чытача гэтая аповесць мае асаблівую цікавасць таму, што ў яе гераіні ёсць вельмі каларытны беларускі прататып. Партрэт Антона Каменьскага пісаўся...

Зрэшты, прадаставім слова самому мастаку. Расчулены аповесцю «сваёй зямлячкі» (Каменьскі таксама нарадзіўся ў Беларусі), ён пісаў Ажэшка: «Анастасія» — вынік выпадковасці, асмелюся вас з ёю пазнаёміць. «Мая» Анастасія па паходжанні з Мінскай губерні, ёй каля чатырнаццаці год. Яна дачка лесніка, а маляваў я яе ў Гародні, маёнтку пані баранесы Таўбе, Магілёўскай губерні, дзе часта бываю».

І далей Каменьскі падрабязна расказвае, як ствараўся партрэт. Перад намі паўстае прывабны вобраз беларускай дзяўчыны з самабытнай натурай і нястрымным імкненнем да свабоды і прыгажосці.

Вось творчая гісторыя карціны.

«Гарадзянскі двор — вялікі і людны. Гаспадыня прыводзіць з розных ваколіц «дзяўчынак» для двара і выходзіць з іх «паненак». У лесніка было зашмат дачок. Асастасію ўзялі з лесу ў двор.

Часам, калі яе па нешта пасылалі, яна прабягала праз салоны: ішла роўна, ціха, лёгка, амаль нячутна ступаючы сваімі босымі ножкамі, ніколі не спынялася, ніколі не глядзела інакш, як толькі ўперад, туды, куды ішла, не кідаючы позіракам у бакі. А салоны ж былі прыгожыя, людныя і поўныя прыгожых рэчаў, асабліва люстэрак, між якіх спакойна не праходзіла ніводная дзяўчына і жанчына. Анастасія не бачыла ўсяго гэтага.

Гэта не было другое невуцтва, якое ступае па брыльянтах, нібы па пяску. Не. Анастасія не магла быць дурной, пра гэта сведчылі яе ясныя, чыстыя блакітныя вочы, што пранікліва глядзелі кудысьці ўперад — у прастору.

«Маладая львіца», думалася мне, калі я назіраў за ёю.

І сапраўды — колькі я бачыў ільвоў, заўсёды глядзяць яны такім жа чынам — пранізліва і абавязкова ўдаць. Ніколі не бачаць яны ні клеткі, ні натоўпу чэрні, што акружае клетку... Нічога — што паблізу. Толькі тое, што недзе далёка, вельмі далёка...

Да гэтага часу не ведаю, які ў яе быў голас. Гаварыла ціхім шэптам, адказваючы толькі на пытанні.

Падабенства да львіцы ўзмацнялі яшчэ аліўкавы колер скуры, буйныя валасы, што, як грыва, акалялі яе дзікую галоўку. Выраз

вачэй у яе быў зусім ільвіны.

Я рашыў яе намаляваць. Таямнічая абаяльнасць Анастасіі сагнала з мяне вясковую апатыю. Я ведаў, што значыць мець справу з нашай вясковай дзяўчынай, калі хочаш выкарыстаць яе як натуршчыцу... Але рашыў «перацярпець»!

Сказаў пра гэта гаспадыні:

— Анастасія, ідзі да гэтага пана і рабі, што ён загадае.

Поглядам сваіх пранізлівых ясных вачэй Анастасія змерала паню і спакойна, смела і ціха падышла да мяне. Не зірнуўшы нават на мяне, спынілася. Глядзела ўдаль...

Пасадзіў я яе на ганку, на сонцы, як прыйшлося. Баяўся адбіць у яе ахвоту, напалохаць пазіраваннем.

І тут сустрэла мяне найвялікшая неспадзяванка. Анастасія аказалася казачнай натуршчыцай!

Ніколі, нават у Парыжы, сярод прафесіянальных італьянскіх натуршчыц, я не сустракаў дзяўчыну, якая так ідэальна пазіравала б. Ні следу сораму ці збянтэжанасці, ні слова пытання ці пратэсту — што ад яе хочуць? Навошта ёй сядзець? Што гэта такое? Што ад яе патрабуецца? І навошта? Нічога. Анастасія застыла ў зададзенай позе, застаючыся, аднак, жывой і не становячыся ні на хвіліну манекенам! Рэдкая і высокая вартасць манекеншчыцы!

Маляванне Анастасіі было для мяне адзіным вялікім банкетам!!! Вось чаму закончыў я яго за адзін дзень, і эцюд быў добры!

Калі я сказаў, што канец, устала ціха і абыякава, але ветліва, без цені злосці ці нават суму, не кінуўшы нават мімалётны позірк на мяне ці на тое, што я рабіў, — пайшла».

Пры двары баранесы Таўбе выпадковай натуршчыцы Каменьскага жылося нясоладка. Як паведамляў мастак для Ажэшка, за неўтаймаваны характар яе потым адаслалі назад, да бацькоў, а адтуль яна «пайшла некуды далёка ў свет». Ад сябе можна дабавіць, што тады ж, у пачатку XX стагоддзя, у друку прамільгнула паведамленне з Магілёўшчыны пра шайку «справядлівых разбойнікаў», якія грабілі багатых і аддавалі дабро бедным. Сярод іх было маладое дзяўчо, падлетак. Не сказаўшы на судзе ні слова, яна пайшла на катаргу з высока ўзнятай галавой. На Анастасію Каменьскага гэта падобна...

Як бы там ні склаўся далейшы лёс дачкі беларускага лесніка, яна ўсё ж, гаворачы словамі Каменьскага, «выйграла вялікі выйгрыш у латарэі жыцця — неўміручасць». Дзякуючы Анастасіі, з'явіўся на свет адзін з лепшых партрэтаў «польскага Дам'е», як называлі Каменьскага сучаснікі (партрэт потым перавандраваў у гродзенскі домік Ажэшка). У сваю чаргу, малюнак мастака ўзбудзіў узнёслыя

ўспаміны ў душы пісьменніцы-дэма краткі — і нарадзілася іншая «Анастасія», менш «бунтарская», чым у Каменьскага, але не менш прывабная. Пакінуць такі след адразу ў літаратуры і выяўленчым мастацтве — сапраўды вялікі жыццёвы «выйгрыш».

РАПСОДЫЯ ВІШНЕЎСКАГА ВОЗЕРА

Калі табе, паважаны чытач, прыйдзеца, падарожнічаючы па Беларусі, ехаць старадаўнім шляхам са Смаргоні на Свір, спыніся ў Вішневе! Пахадзі пад шатамі векавых паркавых дрэў. Паслухай, як таямніча шэпчацца хвалі Вішнеўскага возера. Адшукай рэшткі фундамента колішняга палаца. Прыгадай тых, хто жыў тут і бываў сто год назад. Гэта былі нястомныя праўдашукальнікі і нарадалюбцы, людзі сапраўднага таленту, імёнамі якіх сёння па праву ганарацца суседнія польская і беларуская культуры.

У другой палове мінулага стагоддзя Вішнева належала вядомаму мовазнаўцу і фалькларысту Яну Карловічу. Ён быў нашчадкам шляхецкага роду, здаўна аселага на Міншчыне і Лідчыне. Скончыўшы са ступенню кандыдата Маскоўскі ўніверсітэт, Ян Карловіч доўга вучыўся музыцы ў Бруселі, Берліне і Парыжы. Вярнуўшыся на радзіму, іграў на віяланчэлі ў дабрачынных канцэртах, пісаў песні на словы Адама Міцкевіча. Але найвялікшай страсцю яго былі народная мова і фальклор. Ён запісаў для Міхала Федароўскага каля шасцісот мелодый беларускіх народных песень. Ён сцвярджаў, што «беларуская мова з'яўляецца мовай, якая мае пісьменства і палітычнае значэнне, а таксама, што ў славянскай групе яна належыць да рускай сям'і, разам з украінскай і вялікарускай».

Восенню 1873 года Ян Карловіч пераехаў з сям'ёй у Вішнева. Гэта быў радавы маёнтак яго жонкі Ірэны. Гордая і экзальтаваная арыстакратка, пад уплывам свайго мужа яна рэзка змяніла перакананні і стала вернай яго памочніцай ва ўсіх справах. Але спраў было многа — і падрыхтоўка шматтомнага слоўніка польскай мовы, і рэдагаванне этнаграфічнага часопіса «Вісла», і догляд за гаспадаркай. Таму Карловічы запрасілі ў Вішнева сваім павераным Францішка Багушэвіча. Польскага вучонага і беларускага паэта-дэмакрата звязвала трывалая дружба, аднолькавы погляд на свет. Карловіч дапамог Багушэвічу выдаць у Кракаве «Дудку беларускую» і «Тралялёначку», апублікаваць у «Вісле» этнаграфічную нататку, пазнаёміў яго з Элісай Ажэшка, угаварыў распачаць работу над слоўнікам беларускай мовы. У Вішневе скрыжаваліся многія літаратурныя і мастацкія сувязі. Сюды прыезджалі з недалёкага Каралінава жывапісец і скульптар Альфрэд Ромер і ягоная дачка Алена. Тут, несумненна, бываў малады беларускі паэт і фалькларыст Адам Гурыновіч, маці якога

тады жыла па суседству, у Крыстынопалі. Паступова стары вішнеўскі двор стаў культурным цэнтрам усёй ваколіцы...

І вось менавіта ў Вішневе 11 снежня 1876 года нарадзіўся вялікі польскі сімфаніст, гродасць славянскай і сусветнай музыкі Мечыслаў Карловіч. Быў ён чацвёртым дзіцём Ірэны і Яна Карловічаў. Рос слабы, хваравіты, нервовы, крыху пануры. Часта замыкаўся ў адзіноце. Маленькі Мечысь найбольш ахвотна бавіў час са старой няняй Магдаленай, якую ў доме ўсе пяшчотна звалі Малайцый. Укладваючы хлопчыка, яна расказвала яму беларускія народныя казкі, спявала калыханкі.

Паветра ў Вішневе было наскрозь прасякнута музыкай, песняй, паэзіяй. Таму не дзіўна, што Мечысь рана ўзяў у рукі скрыпку, пачаў музіцыраваць. Усе казалі, што ён будзе прыгожа іграць, але ніхто яшчэ не ведаў, што музыка стане галоўнай справай яго жыцця, ягоным адзіным шчасцем і самавыяўленнем.

Будучага кампазітара з дзяцінства акружалі людзі, моцныя духам і шчодрыя душой. Незабыўнае ўражанне пакінулі ў яго сэрцы расказы старога Фларыяна Даноўскага, які за ўдзел у змове 1848 года і ў паўстанні 1863 года двойчы ссылаўся ў кайданах у Сібір, перанёс дзве тысячы палачных удараў. Сяброўскія адносіны звязвалі юнага Мечыслава Карловіча з Францішкам Багушэвічам. У 1887 годзе яны разам хадзілі па Вільні, пабывалі на Замкавай гары і ў Батанічным садзе. «Мілы хлопчык, — пісаў пра яго беларускі паэт, — нейкі мяккі ў рухах, лагодны, як і яго бацька». Потым Мечыслаў Карловіч, відаць, пісаў музыку на словы Багушэвіча. Прынамсі, у адным з пісем аўтара «Дудкі беларускай» да Яна Карловіча, знойдзеных Генадзем Кісялёвым, ёсць такія радкі: «Калі пан Мечыслаў знаходзіцца яшчэ ў Варшаве, пасылаю яму сведчанне маёй пашаны і павагі, а таксама прыкладаю дзве народныя беларускія песенькі з матывамі так, як яны мне дадзены: можа, падыдуць яны да «Хмаркі».

І хто ведае, ці не пад уражаннем сустрэч і размоў з Францішкам Багушэвічам у Мечыслава Карловіча зарадзілася павага да беларускага народа, яго мовы і яго песень. Гэту павагу ён захаваў на ўсё жыццё. Сябры кампазітара ўспаміналі, што ён часта «з любоўю гаварыў аб народным элеменце сваёй вішнеўскай старонкі», што ён «цудоўна пераймаў гаворку і дыкцыю беларускіх сялян» і многія польскія словы вымаўляў «на беларускі лад». Карловіч цікавіўся беларускай літаратурай. Калі ў 1905 годзе пецябургскія беларусы задумалі перавыдаць канфіскаваны ў 1859 годзе пераклад «Пана Тадэвуша» Адама Міцкевіча, зроблены Вінцэнтам Дуніным-Марцінкевічам, кампазітар прыняў усю

справу блізка да сэрца і настойліва шукаў гэтую бібліяграфічную рэдкасьць у бібліятэцы свайго бацькі.

Адным словам, Вішнева, вішнеўскія ўражанні сфарміравалі Мечыслава Карловіча як асобу, як творчую індывідуальнасьць. Тут ён упершыню адчуў, што такое прыгажосць, упершыню ўвайшоў у чароўны свет музыкі. Тут загартоўваўся яго характар — мужны, бескампрамісны, стрыманы, у многім падобны на характар свайго бацькі, якога Казімеж Прушынскі назваў «тыповым русінам-літвінам». У Вішнева Карловіч усёй душой імкнуўся з Варшавы і Берліна, Лейпцыга і Вены. Амаль штогод прыязджаў сюды на канікулы, на адпачынак. Хадзіў з леснікамі на паляванне. З рыбакамі плаваў па азёрах — Вішнеўскаму, Свірскаму, Мядзелу, Нарачы, Тушчы. Гадзінамі сядзеў на старых сялянскіх цвінтарах, дзе на высокіх соснах віднеліся пчаліныя борці. Займаўся сталяркай, заўзята фатаграфавалі. Але, успамінае Алена Ромер-Аханкоўская, найчасцей ён гаварыў з людзьмі, «паўтараючы потым іх «пагадушкі», выражэнні, прымаўкі, пераймаў іх дыялект, занатоўваў мелодыі». Вечарамі ж юнак браў у рукі скрыпку, ішоў у засень разгалістых дрэў і іграў Чайкоў скага, Грыга, Вагнера — сваіх любімых кампазітараў. З Вішнева Карловіч вяртаўся паздаравелы цэлам і душой і браўся за вучобу, за музычныя кампазіцыі.

У юнацтве Карловічу пашэнціла на добрых настаўнікаў. Іграць на скрыпцы яго вучыў у Варшаве выпускнік Маскоўскай кансерваторыі Станіслаў Барцэвіч, тэмпераментнай іграй якога захапляўся Чайкоўскі. У васемнаццаць год Карловіч ужо лічыўся прызнаным выканаўцам. Двойчы, у 1894 і 1895 гадах, ён выступаў у Мінску, дзе з поспехам выканаў «Скрыпічны канцэрт» Мендэльсона і «Іспанскія танцы» Сарасатэ. «Энтузіязм у зале быў вялікі, — успамінаў тыя канцэрты Ян Скятніцкі. — Я бачыў на твары далікатнага хлопца-віртуоза збянтэжаную ўсмешку, мне здавалася, што Карловіч не ведае, што зрабіць з гэтым энтузіязмам залы...» Знаўцы прарочылі, што Карловіч стане новым Паганіні. Але ў адказ юнак скептычна ўсміхаўся і яшчэ настойлівей спасцігаў у Берліне, у старога Генрыха Урбана, няўлоўныя таямніцы кампазітарскага майстэрства. У 1897 годзе выйшлі з друку першыя шэсць песень Карловіча.

Напісаўшы каля трыццаці песень і некалькі інструментальных твораў, Карловіч расчараваўся ў магчымасцях дробных жанраў і рашыў цалкам аддацца сімфанізму. Любоў кампазітара да сваёй заняволенай радзімы, надзея на лепшую будучыню паэтычна ўвасобіліся ў сімфоніі «Адраджэнне», выкананай у сакавіку 1903

года ў Берліне, а потым паўторанай у Львове і Варшаве. Адначасова Карловіч захапіўся грамадскай дзейнасцю: узначаліў Варшаўскае музычнае таварыства, арганізаваў суполку маладых польскіх кампазітараў, выдаваў пісьмы Шапэна. Хваравітая натура хутка паддавалася стоме. За першым поспехам прыйшлі расчараванні, канфлікты з кансерватыўным асяроддзем.

На пачатку 1904 года, пасля аўтарскага канцэрта ў Вене, дарэшты змораны Карловіч адправіўся на поўдзень, на ўзбярэжжа Адрыятычнага мора. Непадалёку ад харвацкага горада Алацыя ён зняў два пакойчыкі ў доме пані Корычавай і ў адзін з іх рашыў запрасіць са Львова свайго швагра, вядомага публіцыста Зыгмунта Васілеўскага. У таго таксама была пільная патрэба адпачыць, бо толькі што памерла яго жонка, сястра Мечыслава Ванда, бо толькі што яму прыйшлося вытрымаць некалькі вострых сутычак з аўстрыйскай цензурай. Васілеўскі прыехаў у Алацыю ў сярэдзіне красавіка. Пад яркімі промнямі сонца буяна цвілі магноліі. І толькі зрэдку з поўначы налятаў халодны сівер, бурліў і пеніў мора. Карловіч і Васілеўскі ішлі тады на скалу, што выступала над безданню. Глядзелі на хвалі, якія белымі пырскамі разбіваліся аб камень, і моўчкі слухалі рытмічны пошум. Або вялі шчырую гаворку. Успаміны Васілеўскага і пісьмы Карловіча дазваляюць «рэканструяваць» яе прыкладна так:

— Ведаеш, дарагі Зыгмунце, гэтыя хвалі падобныя на наша жыццё. Вечна ў ім нешта набягае, разбіваецца аб суровую рэчаіснасць і вяртаецца назад. Пасля адчаю прыходзіць надзея, радасць і зноў адчай.

— Можа, здзівішся, Мечысю, але нешта падобнае адчуваецца мне, калі ты зранку музіцыруеш на фартэпіяна пані Корычавай. Гэта будзе новы твор, новая сімфанічная паэма накшталт «Адраджэння»?

— Як заўсёды, ты маеш рацыю. Тут, на беразе Адрыятыкі, мне чамусьці ў вушах стаіць ціхі шэпт хваляў Вішнеўскага возера. Тыя не вярталіся, бясследна гінулі сярод сонных тры снягоў. А гэтыя, марскія — вяртаюцца, нібы ўспаміны. Новую сімфанічную паэму я так і назаву: «Зваротныя хвалі»!

— Дарэчы, даўно ты быў апошні раз у Вішневе?

— Летась. Прабылі мы там з маці нешта каля двух месяцаў, крыху ачунялі ад гора пасля смерці бацькі. Выезджаў, а сэрца вешчавала мне, што на гэты раз развітваюся з Вішневам ужо назаўсёды...

— І ты, атэіст, верыш у прадчуванні? Ды ты яшчэ не раз пабываеш у Вішневе. Давай наступным летам паедзем туды разам.

Зноў станем, як у дзевяноста дзевятым, удваіх блукаць па палях, засеяных грэчкай, па лясах, парослых верасам. Плаваць па светлай зелены возера, пакрытага лілямі. Любавацца сялянскімі дзяўчатамі, што стаяць на беразе ў кужэльнай апратцы. І слухаць у задуменні і здзіўленні тую тужлівую песню, мелодыю якой ты запісаў тады мне ў блакнот, а я апублікаваў у артыкуле аб паездцы па беларускай зямлі.

— Тая мелодыя, — ціха прызнаўся Карловіч, право дзячы вачыма карабель, што кіраваўся ў Рыеку, — мне ўвесь час не выходзіць з галавы. Памятаеш, выйшлі мы тады ў парк, каб развітацца з сонцам. Старыя дрэвы замерлі ва ўрачыстай цішыні, глядзеліся ў сонныя воды. І толькі з-за возера, дзе канчалі работу жнеі, далятала песня:

Ой, пара дамоў, пара.
Ужо вячэрняя зара...

Крыштальныя гукі плылі над вадою, рэха ўзмацняла іх. І здавалася, што спявае само возера, сама зямля.

— Мне тады мроілася, што гэта ўваскрэслі і заходзяцца ад плачу нейкія стараславянскія міфічныя істоты...

— А ведаеш, Зыгмунце, у тваіх словах штосьці ёсць. Як і бацьку, мяне заўсёды цікавіць сацыяльны змест народнай песні, сляды, што пакінула ў ёй язычніцкая культура. Дык вось, мне здаецца, што часы паншчыны безнадзей на скалечылі песню. Прыгнёт знішчыў яе колішнюю, яшчэ дахрысціянскую, самабытнасць. Загінула яна ў фальклоры больш цывілізаваных народаў. І знайсці тую самабытнасць можна сёння, бадай што, толькі ў беларускіх матывах. Гэта невычэрпная крыніца для сімфанізму!

— Ну і чэспай з яе на здароўе!

— А я чэспаю. Па прыкладу Чайкоўскага, Грыга. Вось закончу «Зваротныя хвалі» і сур'ёзна вазьмуся за сімфанічную паэму «Тры адвечныя песні». Дык вось, у сярэдняй частцы, раскрываючы тэму смерці, мяркую развіць на тры галасы мелодыю тужлівай беларускай песні, у якой нібы выплеснулася народнае гора. А потым... Потым прыйдзе час і на тую мелодыю, што мы тады запісалі на беразе Вішнеўскага возера. Ужо і назва ёсць: «Літоўская рапсодыя».

— А чаму — літоўская? Гэта ж, здаецца, беларуская песня была. Каля Вішнеўскага возера літоўцы не жывуць.

— Няўжо ты забыў, што гэты край, населены беларусамі, падаўняй традыцыі, у адрозненне ад Жмудзі, называюць Літвой?

Мінск Літоўскі, Брэст Літоўскі, Палессе Літоўскае... Таму няхай і рапсодыя будзе — літоўскай. Гукі яе ўжо даўно живуць у душы маёй, на волю просяцца.

— Значыць, заснуеш рапсодыю на той меланхалічнай мелодыі?

— Не толькі на той. Перапляту яе з тужлівым матывам калыханкі «А—а, а—а, спаткі», якую чуў ад старой Малайці. Вазьму яшчэ колькі народных мелодый, што бытуюць у ваколіцах Вішнева, упляту туды адгалоскі дуды і жалейкі. І паспрабую на аўтэнтчным фальклорным матэрыяле ўвасобіць у музыцы хоць часцінку ўсяго таго, што вісіць, расплаўленае, у паветры кожнага закутка майго роднага краю. Выказаць увесь смутак таго народа, сярод якога я ўзгадаваўся.

На развітанне Карловіч урачыста ўручыў Васілеўскаму лісток паперы з урыўкам «Літоўскай рапсодыі». А праз два гады, ужо ў Татранскіх гарах, у Закапанэ, закончыў гэту сваю лебядзіную песню, увасобіўшы ў ёй народную тугу па лепшай долі.

Аднак «Літоўская рапсодыя» доўга не мела шчасця. Выканалі «Зваротныя хвалі», выканалі сімфанічную паэму «Станіслаў і Ганна Асвяцімы», якая апавядала аб трагічным каханні польскіх Рамэо і Джульеты. Урэшце 22 студзеня 1909 года Варшава з энтузіязмам успрыняла яго «Тры адвечныя песні». А «Літоўская рапсодыя» ўсё яшчэ чакала выдаўца і выканаўцаў. Яе не ўдавалася праіграць нават на рэпетыцыі, за ўласныя грошы аўтара.

Карловіч тым часам усё больш расчароўваўся ў музычным асяроддзі, якое далёка не заўсёды разумела яго рэфарматарскія імкненні, усё часцей кідаў рукапісы і самотна ішоў у Татры. Вучыўся сам і вучыў іншых ездзіць на лыжах. Праслаўляў новы для Польшчы від спорту ў эмацыянальных нарысах. Кіруючыся ў Татры, браў з сабой фотаапарат, каб, увекавечыўшы на здымках суровую прыгажосць, рассылаць яе потым знаёмым. А дома, у Закапанэ, з трывогай надчэквала яго маці.

Восьмага лютага 1909 года ў прызначаную вячэрнюю гадзіну ён не вярнуўся. Устрывожаная маці назаўтра дала знаць сябрам Карловіча, і тыя адправіліся ў горы па свежаму лыжнаму следу. У адным месцы, каля паўночнай стромы Малога Касцельца, след абрываўся, прысыпаны снегам, і па другі бок лавіны ўжо не з'яўляўся. З дапамогай горцаў сябры распачалі раскопкі і праз два дні наткнуліся на застылы труп. Яго прывязалі да лыжаў і асцярожна спусцілі з гор.

У Татрах, па дарозе на Чорны стаў, ля падножжа Малога Касцельца, у памяць пра Карловіча быў устаноўлены камень. На ім высеклі радок з оды Гарацыя: «Нон омніс мор'яр» — «Увесь я не

памру». І радку гэтаму было суджана стаць прарочым.
Кампазітара, які паклаў асновы сучаснага польскага сімфанізму,
высока цэняць і ў Польшчы, і на яго беларускай радзіме.

Войны разбурылі стары гатычны палац у Вішневе, але
бяссільныя перад рапсодыяй Вішнеўскага возера, упершыню
выкананай праз некалькі дзён пасля трагічнай смерці аўтара. З таго
часу «Літоўская рапсодыя» напаўняе бязмерным сумам і бязмернай
надзеяй сэрцы ўсё новых і новых пакаленняў. Рыгор Барадулін,
пабываўшы ў «Даліне Карловіча», так апісаў свае ўражанні:

Аглушаны камень,
Нібы бліскавіцай.
Балюча сашрамлены датамі.
Наклікаць абвал вадаспад не баіцца.
Прыцішыўся час непадатлівы.
Зара неспакою гарыць, не згарае.
Трывогаю хмары гартаюцца.
Маленства вятры
З Беларускага краю,
Як хвалі, ўспамінна вяртаюцца...

КАМЕНТАР

У кнізе прадстаўлены найбольш значныя творы, якія адлюстроўваюць галоўныя напрамкі дзейнасці літаратуразнаўца, гісторыка культуры, публіцыста, краязнаўца, пісьменніка Адама Мальдзіса.

Усе спасылкі ў раздзелах, вынесеныя ў падрадкоўе, зроблены аўтарам. Пад творамі ўказваюцца даты іх напісання.

ПЕРШАЯ КНІГА

Творчае пабрацімства: Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі ў XIX стагоддзі (с. 13).

Друкуецца паводле выд.: Мальдзіс А. Творчае пабрацімства: Бел.польскія літар. узаемасувязі ў XIX ст. Мінск: Навука і тэхніка, 1966. 158 с. Зроблены нязначныя стылёвыя праўкі.

З ДАСЛЕДАВАННЯЎ

Беларусь у лютэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя (с. 161).

Упершыню апублікавана ў кн.: Мальдзіс А. Беларусь у лютэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя: Нарысы быту і звычаяў. Мінск: Маст. літ., 1982. 256 с. Друкуецца па скарачанаму варыянту, змешчанаму ў кн.: І ажываюць спадчыны старонкі. Мінск: Маст. літ., 1994. С. 237–382. Варыянт твора выдадзены таксама ў кн.: Мальдзіс А. Як жылі нашы продкі ў XVIII ст. Мінск: Лімарыус, 2001.

ПОШУКІ, СУСТРЭЧЫ, ЗНАХОДКІ

Скарбы продкаў (с. 301).

Упершыню надрукавана ў газ «Літаратура і мастацтва» (1970, 16, 23, 30 кастр.) пад назвай «Сляды продкаў». Праўкі датычацца стылю.

* Тое, што я пабачыў у Гудзевічах называць музеем у поўным сэнсе гэтага слова можа яшчэ і гучнавата (с. 330). За апошнія

дзесяцігоддзі гісторыка-краязнаўчы музей Гудзевіцкай СШ набыў завершанасць, стаў шырока вядомым у Беларусі.

**** Паводле звестак, назапашаных за апошнія дзесяцігоддзі, багатыя калекцыі экспанатаў, сабраныя ў 1920–1930-х гадах у Магілёўскім абласным гісторыка-краязнаўчым музеі, у пачатку Вялікай Айчыннай вайны трапілі не на Захад (с. 336), а на Усход. Падрабязней аб гэтым гл.: Багдановіч С. Папярэднія вынікі пошуку крыжа Ефрасінні Полацкай // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей. Мінск: Цэнтр імя Ф. Скарыны, 1997. С. 53–57.**

Польскі дзённік (с. 341).

Упершыню апублікаваны ў часоп. «Полымя» 1973. № 7. С. 202–240. Друкуецца па кн.: Мальдзіс А. Таямніцы старажытных сховішчаў (Мінск: Маст. літ., 1974. С. 50–140), дзе быў змешчаны пад назвай «Тры месяцы пошукаў і сустрэч». Зроблены нязначныя фактычныя ўдакладненні і тэкстуальныя скарачэнні.

З парыжскіх знаходак (с. 426).

Упершыню надрукавана ў газ. «Голас Радзімы» (2005, 12 мая, 9 чэрв., 14 ліп.). Постскрыптам — «Голас Радзімы». (2007. 12 крас.)

ЛІТАРАТУРАЗНАЎЧЫЯ НАРЫСЫ

«Малая», «сярэдняя» і «вялікая» радзімы Адама Міцкевіча (с. 439).

Друкуецца паводле выд.: Адам Міцкевіч і нацыянальныя культуры. Беларусіка = Albaruthenica; Кн. 11. Мн., 1998. С. 391–396.

Гераіня і яе прататып (с. 445).

Упершыню надрукавана ў час. «Работніца і сялянка» (1971, № 8).

Рапсодыя вішнеўскага возера (с. 450).

Друкуецца паводле час. «Маладосць» (1978. № 1).

SUMMARY

Adam Maldzis, the author of the *Selected Works*, was born in Rasoly village of the modern Astraviec district of Hrodna region on 7 August, 1932. After graduating a journalism department of the Belarusian State University (1956), he worked as a secretary of the editorial board in a district newspaper of Radaškovičy for three years. Later he applied for a post-graduate course in the academic Yanka Kupala Institute of Literature, then took up different positions there, and was in charge of the department of the Belarusian pre-Soviet literature. In 1991 he became the head of the Francisk Skaryna National Centre for Humanitarian Studies and Education, created under his initiative, as well as the head of the International Association for Belarusian Studies (IABS). Doctor of philology, professor, winner of the National prize of the Republic of Belarus, Adam Maldzis currently works in the editorial board of the newspaper *Voice of Motherland* (*Holas Radzimy*), founded by the newspaper *Soviet Belarus*; and is the honorary chairman of the IABS.

A. Maldzis is the author of more than 20 books (some as a coauthor), of many works on the history of Belarusian literature, its connections with the Lithuanian, Polish, Russian and Ukrainian literatures; he is the editor of numerous serial issues and reference books.

In this book the selected works on literary and cultural studies are included, created by the author within his 50 years of scientific, literary and publicist activities. Among them are his first important study *Creative Brotherhood*, the abridged version of the study *Belarus in the Mirror of Memoir Literature of the 18th century*, and the *Polish Diary*, etc. These works are mainly devoted to the search and analysis of the 17-19th century works of the Belarusian culture found in the libraries and archives of different countries.

ФОТААЛЬБОМ

AM & Logic

З бацькам Іосіфам Людвікавічам і
маці Марыяй Мацвееўнай з дому
Вянграўскіх. 1944 г.

Вучань Астравецкай СШ.
1949 г.

З жонкай Марыяй і сынамі Алегам і Яраславам. 1975 г.

На сустрэчы з Васілём Быкавым
у акадэмічным Інстытуце літаратуры. 1965 г.
*Злева направа: Іван Цішчанка, Адам Мальдзіс, Васіль Быкаў,
Алесь Адамовіч, Мікола Грынчык*

Вяселле Валянціны і Уладзіміра Караткевіча.
Па дароге з загса.
Мінск, 1971 г.

З жонкай Марыяй каля
«схаты дзеда Караля».
*Астравецкі р-н,
в. Палушы. 1989 г.*

Адкрыццё дошкі Францыску
Скарыне на будынку АН БССР.
*Злева — прэзідэнт АН БССР
Уладзімір Платонаў, ззаду —
нашчадак Ф. Скарыны прафесар
Станіслаў Стэнлі-Скарына
(Канада). 1990 г.*

На скарынаўскай вечарыне ў ААН. *Нью-Йорк, 1990 г.*

Дні беларускай літаратуры ў Берліне. *Злева* — беларуская паэтка Ніна Мацяш, *справа* — нямецкі літаразнавец Норберт Рандаў.
1992 г.

На беларуска-італьянскай навуковай канферэнцыі ў Венецыі.
1992 г. *Справа налева*: Анджэй Цеханавецкі (Вялікабрытанія),
Вячаслаў Чамярыцкі (Беларусь), Адам Мальдзіс (Беларусь),
Эмануэла Згамбаці (Італія).

З Вітаўтам Кіпелем (ЗША), Анатолем Грыцкевічам (Беларусь)
і Валянцінам Грыцкевічам (Расія). *Мінск, 1993 г.*

Адкрыццё Міжнароднай канферэнцыі ГА «МAB», прысвечанай
беларуска-амерыканскім грамадска-культурным сувязям. *Мінск, 1994 г.*
Злева направа: Вітаўт Кіпель, амбасадар ЗША ў Беларусі Джордж Крол,
Адам Мальдзіс, Генадзь Бураўкін, Янка Запруднік, Алег Трусаў

Сцэна са спектакля «Крыж ля Чорнага тракта» па апавесці
А. Мальдзіса «Восень пасярод вясня» ў пастаноўцы
Барысаўскага народнага тэатра. 1994 г.

Сустрэча з нашчадкамі Міхала Клеафаса Агінскага кампазітарам і
піяністам Івам Залускім з Англіі ў Скарынаўскім цэнтры. 1995 г.
Злева направа: Віктар Скорабагатаў, Іва Залускі, чацвёртая —
Вольга Дадзіёмава, Адам Мальдзіс, Ганна Каржанеўская

На сустрэчы з беларусамі штата Нью-Джэрсі (ЗША) у царкве
ў імя святой Ефрасініі Полацкай. 1996 г.

З польскім паэтам,
лаўрэатам Нобелеўскай
прэміі Чэславам Мілашам
(сядзіць злева)
на канферэнцыі ў гонар
Ежы Гедройца ў Парыжы.
1999 г.

Ля бюста нашага
суайчынніка, першага
консула Расіі ў Японіі
Іосіфа Гашкевіча
ў прыватным музеі
Такада Касічы (злева).
г. Хакадзатэ (Японія). 2001 г.

- ¹ Полымя. 1957. № 11. С. 198.
- ² Майхровіч Сцяпан. В. Дунін-Марцінкевіч. Мінск, 1955. С. 13–14.
- ³ Кулешов В. Взаимодействие литератур и литературный процесс // Вопросы литературы 1963. № 8. С. 146.
- ⁴ Мейлах Б. Ленин и проблемы русской литературы конца XIX – начала XXвв. Л., 1956. С. 32.
- ⁵ Nowa Kultura. 1960. Nr 18.
- ⁶ Жирмунский В. М. Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур // Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. М., 1961. С. 56.
- ⁷ Шакун Л. М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1963. С. 206.
- ¹ Гл.: Ленін У. І. Творы. Т. 30. С. 366.
- ² Смирнов А. Ф. Восстание 1863 г. в Литве и Белоруссии. М., 1963. С. 54.
- ³ Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў БССР (у далейшым ЦДГА БССР). Ф. 2439. Т. 7. С. 2. Л. 1.
- ⁴ Miller A. Teatr polski i muzyka na Litwie. Wilno, 1936. S. 219.
- ⁵ Rulikowski M. Teatr polski na Litwie. Wilno, 1907.
- ⁶ Czarnecki J. Wilno w dziejach książki polskiej. Wilno, 1928.
- ⁷ Linde S. O Statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydany. Warszawa, 1816; O literaturze rossyjskiej // Pamiętnik Warszawski. 1816. Czerwiec.
- ⁸ Шпилевский П. М. Дожинки. СПб, 1857. С. III. 2.
- ⁹ Witkowska A. Równieśnicy Mickiewicza. Warszawa, 1962.
- ¹⁰ Janowski L. W promieniach Wilna i Krzemieńca. Wilno, 1923. S. 5.
- ¹¹ Падрабязней аб Таварыстве шубраўцаў гл.: Bieliński J. Szubrawcy w Litwie. Wilno, 1910. 11
- ¹² Mickiewicz Adam. Dzieła. Wydanie Narodowe. T. V. S. 24.
- ¹³ Тамсама. С. 40.
- ¹⁴ Witkowska A. Równieśnicy Mickiewicza. S. 33.
- ¹⁵ Witkowska A. Równieśnicy Mickiewicza. S. 193.
- ¹⁶ Так, у 1820 г. С. Казакевіч выступіў з паведамленнем «Апісанне Завілейскага павета».
- ¹⁷ Szykowski M. Wileńscy przyjaciele Mickiewicza // Krytyka. 1914. T. XLI.
- ¹⁸ Bekker J. Mickiewicz i carska cenzura // Kwartalnik Instytutu PolskoRadzieckiego. 1956. Nr 1. S. 173.
- ¹⁹ ЦДГА БССР. Ф. 1297. С. 1520. Л. с. 1.

²⁰ Гл., напр.: Каваленка В. Аб Свіслацкай гімназіі // Беларусь. 1959. № 11.

²¹ ЦДГА БССР. Ф. 2439. Воп. 1. С. 13. Л. с. 1–5.

²² Archiwum Filomatów. T. I. S. 353.

²³ Падрабязней аб уплыве беларускага фальклору на паэзію Міцкевіча гл. у кн.: Лойка А. Адам Міцкевіч і беларуская літаратура. Мінск, 1959; Лойка А. А., Перкін Н. С. Беларуская-польскія літаратурныя ўзаемазвязі ў XIX ст. Мінск, 1963.

²⁴ Chodźko Al. Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons des Latyches des bords de la Dwina occidentale... P., 1879.

²⁵ Jakóbiec M. Idea słowiańska Juliusza Słowackiego // Slavia Orientalis. 1960. Nr 2. S. 250.

²⁶ Słowacki J. Wybór pism. T. III. Warszawa, 1899. S. 7.

²⁷ Дзяржаўны архіў Мінскай вобл. Ф. 295. Воп. 1. С. 1117. Л. с. 5, 13, 16.

²⁸ Grzymałowski J. Poezye. Pbg, 1837.

²⁹ Marcinkiewicz H. Poezye. Wilno, 1845.

³⁰ Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie. Poznań, 1845.

³¹ W. R. Piosnki Gminne Biało-Ruskie // Rubon. 1843. Nr III.

³² Zieńkiewicz R. Pieśni gminne // Radegast. 1843. T. 1.

³³ Wesele w okolicach Naddźwińskich // Lud i czas. 1845; Kilka słów o poda niach gminnych // J. w.

³⁴ J. J. ... czicz. Wiadomości o Kupalnicach na Podlasiu // Ondyna Druskienickich źródeł. 1846. Z. 1.

³⁵ Opisanie powiatu borysowskiego... Wilno, 1847.

³⁶ Spasowski A. G. Poezye. T. I. Wilno, 1840.

³⁷ Reutt W. G. Żona // Rocznik Literacki. 1844. Nr II.

³⁸ Marcinkiewicz H. Poezye.

³⁹ Czajkowski W. Powieści i wiersze różne. Wilno, 1848.

⁴⁰ A. S.-S. (Aleksander Groza). Poezje. T. I. Warszawa, 1852.

⁴¹ Groza A. Powieści ludu i dумы. T. I–II. Warszawa, 1855.

⁴² Ign... Chr... Rzut oka na poezję ludu Białoruskiego // Rubon. T. V. 1845. S. 35–77.

⁴³ Jankowski Cz. Czeczot i Zan w Leplu // ...Z ziemi pagórków leśnych, z ziemi łąk zielonych. Warszawa, 1899. S. 39.

⁴⁴ Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny z dołączeniem pierwotnych w mowie słowianokrewickiej. Wilno, 1844.

⁴⁵ Piosnki wieśniacze z nad Niemna. Wilno, 1837. S. V.

⁴⁶ Piosnki wieśniacze z nad Dźwiny. Wilno, 1840. S. XII.

⁴⁷ Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia, idiotyzmy w mowie słowiano-krewickiej, spostrzerzeniami nad nią uczynionemi. Wilno, 1846. S. VII.

- ⁴⁸ Тамсама. С. V.
- ⁴⁹ Piosnki wieśniacze... 1844. S. X.
- ⁵⁰ Piosnki wieśniacze..., 1840. S. V.
- ⁵¹ Pieśni ziemianina przez Tłómacza Piosnek wieśniaczych z nad Niemna i Dźwiny. Wilno, 1846. S. 16.
- ⁵² Czeczot Jan. Niektóre uwagi... nad pieśnią trzecią «Anafielas» «Witoldowych Bojów» przez P. Kraszewskiego... Wilno, 1846.
- ⁵³ Czeczot Jan. Powieści moralne dla dziewcząt z francuskiego i własne. T. I. Wilno, 1845.
- ⁵⁴ Korrespondencja Michała Grabowskiego // Pielgrzym. 1843. Nr II. S. 353.
- ⁵⁵ Encyklopedia Powszechna. Tom drugi. Warszawa, 1860. S. 948.
- ⁵⁶ Barszczewski Jan. Proza i wiersze. Cz. I. Kijów, 1849. S. 190.
- ⁵⁷ Тамсама. С. 65.
- ⁵⁸ Barszczewski Jan. Proza i wiersze. S. 106.
- ⁵⁹ Тамсама. С. 80.
- ⁶⁰ Тамсама. С. 71.
- ⁶¹ Тамсама.
- ⁶² Тамсама. С. 65.
- ⁶³ Barszczewski Jan. Proza i wiersze. S. 49.
- ⁶⁴ Тамсама. С. 58.
- ⁶⁵ Barszczewski Jan. Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach. T. I–IV. Pbg, 1844–1846.
- ⁶⁶ Тамсама. Т. II. С. 19.
- ⁶⁷ Barszczewski Jan. Szlachcic Zawalnia... T. I. S. 12.
- ⁶⁸ Barszczewski Jan. Szkic północnej Białorusi // Rocznik Literacki. 1843. S. 194–198. Тамсама змешчаны арыгінальныя беларускія вершы Баршчэўскага «Дзеванька» і «Гарэліца» (С. 204).
- ⁶⁹ Z okolic Dźwiny: Księga zbiorowa... Witebsk, 1912. S. 226–227.
- ⁷⁰ Васілеўскі Д. Паэта Ян Баршчэўскі аб Беларусі // Аршанскі маладняк. 1925. № 2; Новыя матэрыялы творчасці Яна Баршчэўскага // Полымя. 1925. № 5.
- ⁷¹ Grabowski T. Z pogranicza polsko-białoruskiego: Księga pamiątkowa ku czci Stanisława Pigionia. Kraków, 1961. S. 447.
- ⁷² Barszczewski Jan. Szlachcic Zawalnia... T. I. S. 50.
- ⁷³ Zbiór poetów polskich XIX wieku: Księga druga. Warszawa, 1961. S. 550.
- ⁷⁴ German F. Aleksander Rypiński // Etnografia Polska. T. VI. S. 272.
- ⁷⁵ Rypiński A. Poezye. Związ I i związ II. Londyn, 1853; Prorok. Londyn, 1851; Sierżant. Londyn, 1856.
- ⁷⁶ Rypiński A. Nasze więc górą! Londyn, 1857. S. 5.
- ⁷⁷ German F. Aleksander Rypiński. S. 276–277.

⁷⁸ Księga pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza. Warszawa, b. d. T. I. S. 256.

⁷⁹ Krzyżanowski J. «Tyrteusz polski» i dekabryści // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. 1954. Nr 2. S. 78.

⁸⁰ Rypiński A. Białoruś. Kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji; o jego muzyce, śpiewie, tańcach etc. Paryż, 1840.

⁸¹ Тамсама. С. 166, 204.

⁸² Тамсама. С. 27.

⁸³ Тамсама. С. 75.

⁸⁴ Тамсама. С. 22.

¹ Ленін У. І. Творы. Т. 20. С. 407.

² Смирнов А. Ф. Восстание 1863 г. в Литве и Белоруссии. М., 1963; Миско М. В. Польское восстание 1863 года. М., 1962 і інш.

³ ЦДГА БССР Ф. 2439. Т. 9. Л. с. 3, 13.

⁴ Тамсама. Т. 5. Л. с. 13, 25.

⁵ Чепко В. В. Общественно-политическое движение в Белоруссии в 40-е гг. XIX в. // Труды Института истории АН БССР. Вып. 3. Минск, 1958. С. 120.

⁶ Bard polski. Album poetów polskich. B. d. i m. S. 83.

⁷ ДА Мінскай вобл. Ф. 296. Воп. 2 С. 8. Л. с. 4.

⁸ Dangel S. Rok 1831 na Mińszczyźnie. Warszawa, 1925. S. 25.

⁹ Аб удзеле ў паўстанні беларускага сялянства падрабязней гл.: Łossowski P.; Młynarski Z. Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu Styczniowym, Wrocław, 1959.

¹⁰ Станкевіч Ад. Хрысціянства і беларускі народ. Вільня, 1940. С. 151.

¹¹ Тамсама. С. 141.

¹² IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Том первый. М., 1962. С. 363.

¹³ Цыт. па кн.: Jasienica P. Dwie drogi. Warszawa, 1960. S. 173.

¹⁴ Rok 1863 na Mińszczyźnie. Mińsk, 1927.

¹⁵ Карский Е. Ф. Белорусы. Т. III. Ч. 3. Пг, 1922. С. 84.

¹⁶ Революционный подъем в Литве и Белоруссии. М., 1964. С. 540.

¹⁷ Тамсама. С. 585.

¹⁸ Кісялёў Г. Стары сшытак... // ЛіМ. 1963. 1 сак.

¹⁹ Берніковіч Ф. Проблескі і цені польска-беларускага супрацоўніцтва ў час студзенскага паўстання // Навуковы зборнік. Беласток, 1964. С. 70.

²⁰ Ленін У. І. Творы. Т. 6. С. 420.

²¹ Кісялёў Г. Сейбіты вечнага. Мінск, 1963. С. 59.

²² Аб тым, што віленская моладзь і, у прыватнасці, Ф. Савіч, захаплялася «Кнігамі» Міцкевіча, гаворыцца ва ўспамінах М. Лавіцкага, сябра беларускага рэвалюцыянера па Віленскай акадэміі (Łowicki M. Duch Akademii Wileńskiej. Wilno, 1925. S. 7, 29).

²³ Mickiewicz Adam. Dzieła. Wydanie Narodowe. T. VI. S. 15.

²⁴ Тамсама. С. 54.

²⁵ Giller A. Historia powstania.... T. I. S. 335.

²⁶ Ратч В. Сведения о польском мятеже 1863 г. в Северо-Западной России. Т. I. Вильна, 1867. С. 108.

²⁷ Кісялёў Г. Сейбіты вечнага. С. 82.

²⁸ Кісялёў Г. Старонкі вялікага жыцця // Полымя. 1963. № 1. С. 136.

²⁹ Кісялёў Г. Сейбіты вечнага. С. 55.

³⁰ Żółkiewski S. Spór o Mickiewicza. Wrocław, 1952. S. 157.

³¹ У першым нумары «Хоронгі свабоды» змешчана карэспандэнцыя «Аб мінскіх сейміках».

³² Кісялёў Г. Ен клікаў да свабоды // ЛіМ. 1961. 30 мая.

³³ Так, рэвалюцыйнаму дэмакрату Э. Жалігоўскаму здавалася, што ў XIX ст. урэшце «...ідэі хрысціянскага братэрства пачынаюць авалодваць народам, а не толькі паасобнымі кастамі». (Sowa A. Jordan. S. XVIII).

³⁴ Миско М. В. Польское восстание 1863 года. С. 69.

³⁵ Jasienica P. Dwie drogi. S. 178.

³⁶ Смірноў А. Франц Савіч. Мінск, 1961. С. 76.

³⁷ Zienkowicz L. Wizerunki polityczne literatury polskiej. Lipsk, 1867. S. 126–129.

³⁸ Гл. адказ Л. С. Кішкіна на анкету ў кн.: Славянска філологія: Матэрыялы за V Міжнароднага конгрэса на славистыце. Т. II. Софія, 1963. С. 12.

³⁹ Krzyżanowski J. Romantyzm polski // Pamiętnik Literacki. 1962. Z. 3. S. 180.

⁴⁰ У сваім рамане «Сёння і ўчора» Э. Жалігоўскі пісаў: «У значнай частцы нашай краіны народ, за рэдкімі выключэннямі, галадае. Аб гэтым сведчыць становішча ў правінцыях, асабліва ў беларускіх. Есць прыказка, невядомая дагэтуль краіне, але тым не менш праўдзівая:

Oszmiana z Lidą
Razem kraść idą!!
Wilejka z Dzisiaj
Tuż za niemi cisną».

- ⁴¹ Mickiewicz Adam. *Dzieła*. Wydanie Narodowe. T. VI. S. 32.
- ⁴² Тамсама. С. 171.
- ⁴³ Горский Н. К. Адам Мицкевич. М., 1955. С. 68.
- ⁴⁴ Kondratowicz L. *Poezye*. Wydanie zupełne. Warszawa, 1872. T. VI. S. 190.
- ⁴⁵ Цыт. па кн.: Александровіч С. Старонкі братняй дружбы. Мінск, 1960. С. 169. Раней верш прыводзіўся польскімі пісьменнікамі, гісторыкамі і мемуарыстамі Б. Ліманаўскім, Э. Паўловічам, В. Трапачынскай-Агарак і інш.
- ⁴⁶ Неупокоева М. Г. Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур // *Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур*. М., 1961. С. 45.
- ⁴⁷ У песні, запісанай Я. Чачотам, народ спяваў: «Як за старым было панам лёгка на работу; увесь тыдзень сядзі дома, шарварку ў суботу» (*Piosnki wieśniacze...* 1846. S. 30).
- ⁴⁸ У 50-я гады ў Вільні існавала 12 польскіх друкарняў; з 1854 да 1864 г. тут было выдадзена 866 польскіх кніг, пераважна мясцовых аўтараў. (*Wilno w dziejach książki polskiej*. Wilno, 1928. S. 11).
- ⁴⁹ Głos z Litwy przez autora «Kłosy z rodzinnej niwy». Mińsk, 1859; *Wieczór Ludomir S.. Kwiaty marzeń*. Mińsk, 1860; Łojko Mikołaj. *Czytelnia dla zabawy małych dzieci*. Mińsk, 1860.
- ⁵⁰ Wójcicki K. W. *Domowa powieść*. Mohilew, 1853.
- ⁵¹ Boćkiewicz Adam. *Gawęda rolnicza między Litwinami*. Grodno, 1861.
- ⁵² Из истории школы Белоруссии и Литвы. М., 1964. С. 24.
- ⁵³ Zawadzki B. *Słódko o kontraktach Mińskich* // *Kurier wileński*. 1862. S. 508.
- ⁵⁴ Kowalewska Z. *Obrazki mińskie 1850–1863*. Wilno, 1912. S. 20.
- ⁵⁵ П. Ясеніна вызначае, што пасля 1831 г. рускія універсітэты закончылі некалькі тысяч юнакоў з апалячанай шляхты Паўночна-Заходняга краю. (*Jasienica P. Dwie drogi*. Warszawa, 1960).
- ⁵⁶ Mienicki R. *Ziemia Nowogródzka w dobie porozbiorowej*. Wilno, 1935. S. 35.
- ⁵⁷ Русская Старина. 1884. С. 52. Цыт. па кн.: Лазутка С. А. *Революционная ситуация в Литве 1859–1862 гг.* М., 1961. С. 183.
- ⁵⁸ *Революционный подъем в Литве и Белоруссии*. С. 516.
- ⁵⁹ Бравер Я. *Справа аб помніку Адаму Міцкевічу* // *ЛіМ*. 1964. 8 мая.
- ⁶⁰ *Języki wschodniej części naszego kraju*. Kraków, 1861.

⁶¹ Wiszniewski M. Historia literatury polskiej. T. VIII. Kraków, 1851. S. 460 i nast.

⁶² Tripplin T. Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi odbytej w 1856 roku. T. I. Wilno, 1858. S. 77.

⁶³ Spasowicz W. Władysław Syrokomla. Lwów, b. d. S. 3.

⁶⁴ Podbereski R. Listy o Białejrusi // Tygodnik Petersburski. 1844. S. 470–472, 482–484.

⁶⁵ 3 снежня 1849 г. С. Манюшка пісаў мінчаніну А. Валіцкаму: «Падбярэскі закончыў першы том «Паментніка», другі пачнецца пасля Новага года; здаецца, што ён (Падбярэскі. — А. М.) будзе рэдактарам беларускага часопіса, пра які мы зноў пачынаем гаварыць». (Канапацкі М. Станіслаў Манюшка аб беларускім часопісе // Ніва (Беласток). 1963. № 10).

⁶⁶ Багдановіч М. Творы. Т. II. Мінск, 1928. С. 127.

⁶⁷ Zieńkiewicz R. Piosenki gminne ludu pińskiego. Kowno, 1851.

⁶⁸ Zieńkiewicz R. O uroczyskach i zwyczajach ludu pińskiego oraz o charakterze jego pieśni // Biblioteka Warszawska. 1852. Os. odb. 1853.

⁶⁹ Gliński A. I. Bajarz Polski: Zbiór baśni, powieści i gawęd ludowych. T. I. Wilno, 1853. S. XVI.

⁷⁰ Groza A. Powieści ludu i dумы. Т. I–II.

⁷¹ Piosenki gminne białoruskie // Rubon. 1943. Nr III. S. 145–146.

⁷² Zdziarski S. Pierwiastek ludowy w poezji polskiej XIX wieku. Warszawa, 1901.

⁷³ Syrokomla W. Wybór poezji. Warszawa, 1957. S. 130.

⁷⁴ Piosenki wieśniacze... 1846. S. 57. Польскі пераклад гэтай песні Я. Чачот даў у зборніку 1840 г. (С. 54–55).

⁷⁵ Pług Adam. Spowiedź // Athenaeum. 1849. T. III.

⁷⁶ Жыхар Віцебска Геранім Марцінкевіч скардзіўся Эдварду Жалігоўскаму, што яго «Выпадковыя творы» «...пабачылі пецярбургскую, варшаўскую — некалькі разоў — віленскую цензуру, а апошняя загадала ім прайсці праз багаслоўскае судзілішча — адным словам, нявінную «выпадковасць» у «небе» пякельна абрэзалі, свет божы ледзь-ледзь убачыла трэцяя яе частка» (Рукап. аддз. музея Чартарыскіх у Кракаве. Час. № 1756).

⁷⁷ Sowa A. Jordan. Wilno, 1846. S. 48.

⁷⁸ Рукап. аддз. Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. 6358 акц. С. 4.

⁷⁹ Korotyński W. Tomiło. Wilno, 1858. S. 118.

⁸⁰ Тамсама.

⁸¹ Mickiewicz Adam. Pan Tadeusz / Tłum. Wincenty Marcinkiewicz Dunin. Wilno, 1859. S. 111.

⁸² Тамсама. С. 115.

⁸³ Асноўнай прычынай забароны з'явілася тое, што пераклад друкаваўся лацінкай. (ЦДГАЛ. Ф. 772. Воп. 1. С. 4950. Л. с. 9, адв.).

⁸⁴ Зямкевіч Р. Адам Ганоры Кіркора. Вільня, 1911. С. 7.

⁸⁵ Тамсама. С. 3.

⁸⁶ Языческие обычаи на Белой Руси. Вильна, 1839; Этнография Виленской губернии с добавлением словаря белорусского наречия, а также собрания народных песен, легенд и поговорок. СПб, 1868; *Słowianie nadbałtyccy*. Lwów, 1876.

⁸⁷ Кісялёў Г. Сейбіты вечнага. С. 126.

⁸⁸ Смірноў А. П. Кастусь Каліноўскі ў паўстанні 1863 года. Мінск, 1959. С. 147.

⁸⁹ Дунін-Марцінкевіч В.І. 3б. тв. Мінск, 1958. С. 417.

⁹⁰ *Syrokomla Wł. Wybór poezji*. S. 154.

⁹¹ Тамсама. С. 583.

⁹² *Baczni i ogledni... Dodatek do «Kurjera. Wileńskiego»*. 1860. 31 maja.

⁹³ *Obrazki litewskie, ze wspomnień tułacza Sobarri*. Poznań, 1874. S. 34.

⁹⁴ Рукап. аддз. Ягелонскай бібліятэкі ў Кракаве. Рукапіс № 4497. Т. 14. Тамсама захоўваюцца запісы беларускіх народных песень, зробленыя А. Кіркорам.

⁹⁵ *Kirkor A. H. O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich*. Kraków, 1874. S. 54.

⁹⁶ Кісялёў Г. В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 года // *Полымя*. 1961. № 5.

⁹⁷ Канапацкі М. Над мемуарамі Бруна Каратынскага // *Ніва*. 1961. № 41.

⁹⁸ *W czterdziestą rocznicę powstania styczniowego*. Lwów, 1903. S. 444.

⁹⁹ *Dziennik Literacki*. 1861. № 89.

¹⁰⁰ Кісялёў Г. В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 года // *Полымя*. 1961. № 5.

¹⁰¹ Его императорскому величеству Александру II.

Найяснейшаму яго міласці гаспадару імператару Аляксандру Мікалаевічу песня з паклонам ад літоўска-русінскай мужыцкай грамады. Спісаў Вінцэсь Каратынскі (паралельна ідуць загаловкі і тэксты лацінкай і рускім шрыфтам, выхадных звеетак няма — магчыма, твор укладваўся ў «Альбом», які быў надрукаваны раней).

¹⁰² *Korótyński W. Czem chata bogata, tem rada*. Wilno, 1857. S. 1–2.

¹⁰³ *Spasowicz Wł. Władysław Syrokomla*. S. 139.

- ¹⁰⁴ Korotyński W. Tomiło. S. 97–98.
- ¹⁰⁵ Тамсама. С. 100.
- ¹⁰⁶ Страсным пратэстам супраць рабаўласніцтва ў ЗША гучыць
верш Каратынскага «Куця», дзе ёсць радкі:
Jakto? ta wielka ziemia, matka Waszyngtona,
Dla was tylko niezmierna więzienna komnata?
(*Teka Wileńska. 1857. Nr 2. S. 152*).
- ¹⁰⁷ Korotyński W. Tomiło. S. 4.
- ¹⁰⁸ Тамсама. С. 11.
- ¹⁰⁹ Тамсама. С. 17.
- ¹¹⁰ Korotyński W. Tomiło. S. 40–41.
- ¹¹¹ Тамсама. С. 104.
- ¹¹² Канапацкі М. Над мемуарамі Бруна Каратынскага // Ніва.
1961. № 41.
- ¹¹³ Рукап. аддз. Публічнай бібліятэкі ў Варшаве. Рукапіс № 1079.
- ¹¹⁴ Купала Янка. Зб. тв.: У 6 т. Т. 6. Мінск, 1963. С. 445.
- ¹¹⁵ Gazeta Warszawska. 1855. № 184.
- ¹¹⁶ Trypućko J. Język Władysława Syrokomli. T. II. Uppsala, 1957.
- ¹¹⁷ Brückner A. Z niwy białoruskiej. Odb. z «Nowej Reformy».
Kraków, 1918. S. 10.
- ¹¹⁸ Падрабязней аб беларускай тэматыцы ў творчасці Сыракомлі
гл. у артыкуле: Мальдзіс А. Уладзіслаў Сыракомля і беларуская
літаратура // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1963. № 1.
- ¹¹⁹ Канапацкі М. Над мемуарамі Бруна Каратынскага // Ніва.
1961. № 41.
- ¹²⁰ Живописная Россия. Т. III. Ч. 2. 1882. С. 327.
- ¹²¹ Революционный подъем в Литве и Белоруссии. С. 280.
- ¹²² Kraszewski J. I. Władysław Syrokomla // Przegląd Europejski.
1862. Grudzień. S. 606.
- ¹²³ Kondratowicz L. Poezye.... T. V. S. 317.
- ¹²⁴ Кісялёў Г. В. Дунін-Марцінкевіч і паўстанне 1863 года //
Польмя. 1961. № 5.
- ¹²⁵ Клімковіч М. Аб жыватворчым уплыве рускай літаратуры на
беларускую літаратуру. Мінск, 1955. С. 40; Майхровіч С. В. І.
Дунін-Марцінкевіч. С. 12.
- ¹²⁶ Kirkor A. H. O literaturze pobratymczych.... S. 54.
- ¹²⁷ Рукап. аддз. Цэнтр. бібліятэкі АН Літоўскай ССР. БФ-453.
- ¹²⁸ Тамсама. С. 16–17.
- ¹²⁹ Рукап. аддз. Цэнтр. бібліятэкі АН Літоўскай ССР. БФ-453. С.
52.
- ¹³⁰ Тамсама. С. 71.

¹³¹ Рукап. аддз. Цэнтр. бібліятэкі АН Літоўскай ССР. БФ-722. С. 48.

¹³² Тамсама. С. 38.

¹³³ Рукап. аддз. музея Чартарыскіх у Кракаве. Час. № 1756.

¹³⁴ Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 г.: Сборник. М., 1962. С. 170–171.

¹³⁵ Тамсама. Час. № 1630.

¹³⁶ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. Т. 1. С. 54.

¹ Майхровіч С. В. І. Дунін-Марцінкевіч. С. 59.

² У беларускім літаратуразнаўстве гэты твор называецца «Сялянкай». Аднак гэта відавочная памылка. Нельга, абапіраючыся на гукавое супа дзенне, перакладаць польскую назву твора — «Sielanka» беларускім словам «Сялянка». «Sielanka» — даслоўна беларуск. ідылія. У польскай літаратуры канца XVIII — пачатку XIX ст. — гэта літаратурны жанр.

³ У 10-м «Спеўніку» С. Манюшкі (Вільня, 1908) прыводзіцца наступная арыя з «Рэкруцкага набору»:

Czas w chyżym przelocie
Zniszczył szczęście moje.:
Wzamian cierpień krocie
Toczą łez mych zdroje,
Gdzie obróćę oczy,
Troska dla mej duszy,
Wspomnień głąz ją toczy,
Marzeń gmach w proch kruszy.

⁴ Польскі тэкст у паэме «З-над Іслачы» пераплятаецца з беларускім. У паэ му ўключаны беларускія песні накшталт:

Ах, калі б мне зранку
Гарбаты хоць шклянку,
І тытуню люльку,
Дзяўчыну Анульку.
Гарбату я піў бы,
Тытунец курыў бы,
Дзяўчыну Анульку
К сэрцу прытуліў бы.

(Рукап. аддз. Нацыянальнай
бібліятэкі ў Варшаве. 6358 акц. С. 24).

⁵ Wegnerowicz W. R. Młoda Białoruś // Świat Słowiański. 1912. Т. 1. С. 115.

⁶ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. Мінск, 1958. С. 262.

⁷ Тамсама. С. 363.

⁸ ДА Мінскай вобл. Ф. 39. Воп. 2 С. 2032. Л. с. 1–5.

- ⁹ Адамовіч А. М. Культура творчасці. Мінск, 1959. С. 28.
- ¹⁰ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 215.
- ¹¹ Sowa Antoni. Dziś i wczoraj. T. 2. Pbg, 1858. S. 138.
- ¹² Тамсама. С. 139.
- ¹³ Zbiór poetów polskich XIX w. Księga druga. Warszawa, 1961. S. 389.
- ¹⁴ Pług Adam. Zupełny zbiór pism. Serya II-ga. Wilno, 1863. S. IX–X.
- ¹⁵ Kondratowicz Ludwik. Poezye.... T. II. S. 130.
- ¹⁶ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 189.
- ¹⁷ Тамсама. С. 233.
- ¹⁸ Kondratowicz L. Poezye.... T. IV. S. 145.
- ¹⁹ Pług Adam. Zupełny zbiór pism, serya I-sza. Żytomierz, 1862. S. 70.
- ²⁰ Тамсама. С. 111.
- ²¹ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 280.
- ²² Цыт. па кн.: Герцен А. Полн. собр. соч. Пг, 1919. Т. XI. С. 472.
- ²³ Адамовіч А. М. Культура творчасці. С. 28.
- ²⁴ Kołłątaj Hugo. Wybór pism politycznych. Wrocław, 1952. S. 161.
- ²⁵ Głos z Litwy przez autora «Kłosa z rodzinnej niwy». Mińsk, 1859. S. 31.
- ²⁶ Syrokomla W. Wędrowki po moich niegdyś okolicach. Wilno, 1853. S. 236.
- ²⁷ Тамсама. С. 227.
- ²⁸ Тамсама. С. 225.
- ²⁹ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 308.
- ³⁰ Kubacki W. Gawęda o Syrokomli // Wybór poezji Władysława Syrokomli. Warszawa, 1957. S. 16.
- ³¹ Майхровіч С. В. І. Дунін-Марцінкевіч. С. 114.
- ³² Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 167.
- ³³ Вервес Г. Д. Головні проблеми українсько-польських літературних взаємин XIX ст. Київ, 1958. С. 22.
- ³⁴ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 262.
- ³⁵ Тамсама. С. 275.
- ³⁶ Бярозкін Р. Свет Купалы // Полюмя. 1962. № 7. С. 149.
- ³⁷ У некаторых выпадках Марцінкевіч не «канструіруе» сюжэт, а запазычвае яго з легенды, бярэ з рэальнага жыцця: гарадзецкі старшыня Забалотны, які ездзіў у Маскву на каранацыю цара, — рэальная асоба, яго прозвішча значыцца сярод падпісчыкаў на пераклад «Пана Тадэвуша». Сапраўды існаваў на Палессі фанабэрлівы род Цюхай-Ліпскіх, які праславіўся шматлікімі скандаламі. У гэтым выпадку мы таксама не можам гаварыць аб

тыпізацыі, уласцівай крытычнаму рэалізму, бо схема дзеяння герояў існавала да працэсу творчасці.

³⁸ Мицкевич Адам. Собр. соч. Т. 5. М., 1954. С. 389.

³⁹ Тамсама. С. 426.

⁴⁰ Piszczkowski M. Zagadnienia wiejskie w literaturze polskiego Oświecenia. Cz. 2. Warszawa, 1963. S. VIII.

⁴¹ Księga pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy.... Т. II. S. 13.

⁴² Bekker J. Mickiewicz i carska cenzura // Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. 1956. Nr I. S. 157; Horain J. Z życia poety. Lwów, 1886. S. 1; Chmielowski P. Historya literatury polskiej. T. V. S. 7.

⁴³ Творчасць драматурга Аляксандра Фрэдры (1793–1876) у многім сугучна творчасці беларускага пісьменніка. Гэта сугучнасць — не толькі ў асобных прыватных супадзеннях. Справа не ў тым, што канфлікт «Пінскай шляхты» нагадвае канфлікт «Помсты», Сабковіч надзелены тымі ж рысамі, што Гэльдбах («Пан Гэльдбах») і Латка («Пажыццёвая рэнта»), а войт Навум сыпле прымаўкамі, як Іявяльскі («Пан Іявяльскі»). Справа ў тым, што ў п'есах Фрэдры, дзе паказана маральнае разлажэнне шляхты, новыя, капіталістычныя адносіны выкрыты з пункту гледжання асветніцтва XVIII ст. Абодвух пісьменнікаў збліжае тое, што ў іх аднолькавы тып мастацкага абагульнення рэчаіснасці. Героі Фрэдры — гэта рупары аўтарскіх ідэй, увасабленне адной гіпербалізаванай рысы (сквапнасці — у Гэльдбаха, ганарлівасці — у Раптусевіча).

⁴⁴ Drogoszewski A. Władysław Syrokomla. Warszawa, 1905. S. 22.

⁴⁵ Kondratowicz L. Poezye.... Т. II. S. 5.

⁴⁶ Тамсама. Т. VI. С. 130–131.

⁴⁷ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 58.

⁴⁸ Тамсама. С. 117.

⁴⁹ Karpiński F. Dzieła. Warszawa, 1830. S. 101.

⁵⁰ Gołąbek J. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz. Wilno, 1932. S. 78.

⁵¹ Brückner A. Z niwy białoruskiej. S. 9.

⁵² Фактаровіч Д. Новае пра пераклады з Міцкевіча // ЛіМ. 1963. 10 верас.

⁵³ Лойка А. Адам Міцкевіч і беларуская літаратура. С. 95.

⁵⁴ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 204.

⁵⁵ Вервес Г. Д. Головні проблеми... С. 19.

⁵⁶ Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 264.

⁵⁷ Тамсама. С. 285.

⁵⁸ Динеков П. Развитие романтизма в болгарской литературе до освобождения в связи с романтизмом в других славянских

литературах // IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Т. 1. М., 1962. С. 28.

⁵⁹ Гачев Г. Д. Ускоренное развитие литературы. М., 1963. С. 10–11.

⁶⁰ Дунін-Марцінкевіч В. І. 36. тв. С. 238.

⁶¹ Тамсама. С. 238–239.

⁶² Праз сорак год Плуг раскажаў аб наведанні Мінска ў арт.:
Moniuszko w Mińsku // Tygodnik illustrowany. 1896. Nr 19. S. 374.

⁶³ Głos z Litwy przez autora «Kłosa z rodzinnej niwy». Mińsk, 1859. S. 169.

⁶⁴ List Adama Pługa do Feliksa Pietkiewicza. Kilka wrażeń z wycieczki na Litwę // Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych. 1858. T. X. S. 266.

⁶⁵ Horain J. Fizjologia przysłów // Dziennik Warszawski. 1852. S. 99–100.

⁶⁶ Horain J. Chwile stracone. Wilno, 1857.

⁶⁷ Horain J. Z życia poety. Lwów, 1886. S. 38.

⁶⁸ Woyniłłowicz E. Wspomnienia 1847–1928. Wilno, 1931. S. 210.

⁶⁹ ЦДГА Літоўскай ССР. Ф. 1135. Воп. 3. С. 32.

⁷⁰ Кісялёў Г. Архіўныя знаходкі пра В. Дуніна-Марцінкевіча // ЛіМ. 1960. 27 крас.

⁷¹ Kondratowicz L. Poezye... T. VI. S. 314.

⁷² Александровіч С. Старонкі братняй дружбы. С. 152; Zbiór poetów polskich XIX w. Księga druga. Warszawa, 1960. S. 397.

⁷³ Дунін-Марцінкевіч В. І. 36. тв. С. 364–365. С. Майхровіч сцвярджае, што гэты верш быў адказам на працытаваны вышэй тост Ул. Сыракомлі, хаця на самой справе апошні выступіў з тостам... больш чым год раней. (Майхровіч Сцяпан. Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Мінск, 1959. С. 112).

⁷⁴ Дунін-Марцінкевіч В. І. 36. тв. С. 215.

⁷⁵ ЦДГА Літоўскай ССР. Ф. 1135. Воп. 3. С. 28. Л. с. 36.

⁷⁶ Pług Adam. Moniuszko w Mińsku // Tygodnik illustrowany. 1896. Nr 19. S. 374.

⁷⁷ Syrokomla Wł. Krótkie studia o języku i charakterze poezji Rusinów w prow. Mińskiej // Gazeta Warszawska. 1856. Nr 1–37.

⁷⁸ Падрабязней пра артыкулы Сыракомлі аб беларускай літаратуры гл.: Сцяпан Александровіч. Старонкі братняй дружбы. С. 150–154.

⁷⁹ Syrokomla Wł. Prace Wincentego Dunina Marcinkiewicza // Kurjer Wileński. 1861. Nr 19–20.

⁸⁰ Александровіч С. Старонкі братняй дружбы. С. 151.

⁸¹ Kondratowicz L. Poezye.... T. VII. S. 278.

- ⁸² Дунін-Марцінкевіч В. І. 3б. тв. С. 140.
- ⁸³ Spasowicz Wł. Władysław Syrokomla. S. 77.
- ⁸⁴ Оболевич В. Б. История польской литературы. Л., 1960. С. 174.
- ⁸⁵ Witkowski M. Syrokomli wycieczka po swojszczyźnie // Przystanki literackie nad Wartą. Poznań, 1962.
- ⁸⁶ Cywiński S. Syrokomla, Człowiek i twórczość. Wilno, 1923. S. 30.
- ⁸⁷ Арцимович В. Людвик Кондратович. Предисловие к «Избранным произведениям» Л. Кондратовича. М., 1953;
- Drogoszewski A. Władysław Syrokomla. Wiek XIX. T. IX.
- ⁸⁸ Смірноў А. Валеры Урублеўскі // Ніва. 1957. № 11.
- ⁸⁹ Смірноў А. П. Кастусь Каліноўскі ў паўстанні 1863 года. Мінск, 1959. С. 178.
- ⁹⁰ Kondratowicz L. Poezye... T. VII. S. 33.
- ⁹¹ Ларчанка М. Г. Сувязі беларускай літаратуры.... С. 27.
- ⁹² Революционный подъем в Литве и Белоруссии. С. 55, 80, 237.
- ⁹³ Syrokomla Wł. Podróż swojaka po swojszczyźnie. Warszawa, 1914. S. XX.
- ⁹⁴ Рукап. аддз. Цэнтр. бібліятэкі АН Літоўскай ССР. АФ-743. Л. с. 1.
- ⁹⁵ Смолкін М. «Пан Тадэвуш», спалены цэнзурай // ЛіМ. 1962. 15 мая
- ⁹⁶ Eli. Pieśniarz białoruski // Kraj. 1885. Nr 10. S. 21.
- ⁹⁷ Клімковіч М. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч — адзін з пачынальнікаў беларускай літаратуры // Беларусь. 1945. № 7–8. С. 31.
- ⁹⁸ Kieniewicz S. Problem rewolucji agrarnej w Polsce w okresie krztałtowania się układu kapitalistycznego // Z epoki Mickiewicza». Wrocław, 1956. S. 30.
- ¹ A. S. «Pan Tadeusz» na Białorusi // Tygodnik illustrowany. 1887. S. 429. Магчыма, гаворка ідзе аб наяўных экзэмплярах кракаўскага выдання, аб якім успамінаў А. Брукнер.
- ² Александровіч С. Гісторыя з «Дзядзькам Антонам» // ЛіМ. 1961. 4 жн.
- ³ John of Dycalp. Puszkina na polach Elizejskich // Rocznik Literacki. 1844. T. II. S. 121.
- ⁴ Tygodnik Petersburski. 1844. S. 47, 82, 89.
- ⁵ Pamiętnik Naukowo-Literacki. 1849. Z. III.
- ⁶ Падрабязней аб гэтым гл.: Махнач Н. Н. В. Г. Белинский в журнале «Пamiętnik Naukowo-Literacki» // Молодые ученые и современная философская наука. Минск, 1964.
- ⁷ Sowa A. Dziś i wczoraj. T. 2. Pbg, 1858. S. 172.
- ⁸ Цыт. па кн.: Pozytywizm. Cz. I. Wrocław, 1950. S. 358.

⁹ Kirkor A. H. O literaturze pobratymczych.... S. 12.

¹⁰ Александровіч С. Публіцыстыка Францішка Багушэвіча // Полымя. 1965. № 3. С. 167.

¹¹ Майхровіч С. Янка Лучына. Мінск, 1952. С. 32.

¹² Poezye Jana Niesłuchowskiego. Warszawa, 1898. S. 77.

¹³ Рукап. аддз. Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Рукапіс № 2981.

¹⁴ Письмы Лучыны да Пшэсмыцкага захоўваюцца ў аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве (упершыню выкарыстаны на старонках беластоцкай «Нівы» М. Канапацкім) — рукапіс № 2856. Мікрафільм пісем захоўваецца ў бібліятэцы Інстытута літаратуры АН БССР. У пісьме ад 6(18) лістапада 188(8) г. гаворыцца аб перакладзе вершаў Асныка: «Цытую вам крыху, каб вы ведалі, як муза Асныка выглядае пасля прыняцця праваслаўя. Адгадайце, адкуль узяты тэкст». Далей ідзе 13 чатырохрадкоўяў верша, які ў рускім тлумачэнні пачынаецца радком: «Верно поете на одне все ноты». Прывёўшы верш, Я. Лучына дадае: «З божай дапамогай я змог бы ахарактарызаваць урыўкамі з перакладаў Асныка, Канапніцкую et tutti quanti і даць пра іх уяўленне рускім» (адз. зах. 67).

¹⁵ ДГА Ленінградскай вобл. Ф. 492. Воп. 2, 1887 С. 3260. Л. с. 26.

¹⁶ Гульман Р. З архіўных матэрыялаў пра Адама Гурыновіча // ЛіМ. 1956. 26 мая.

¹⁷ Hurynowicz Adam. Zbiór rzeczy białoruskich z gminy Wiszniewskiej pow. Święciańskiego, gub. Wileńskiej // Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej. 1893. T. 17. S. 136–200.

¹⁸ Рукап. аддз. Цэнтр. бібліятэкі АН Літоўскай ССР. ВБФ-175.

¹⁹ Тамсама. Л. с. 8–9.

²⁰ Беларускія пісьменнікі другой паловы XIX стагоддзя. Зборнік тэкстаў. Мінск, 1956. С. 119.

²¹ Адносіны Я. Лучыны да польскага пазітывізму падрабязней разгледжаны намі ў арт.: Maldzis Adam. Białorusko-polskie związki literackie w ostatnim trzydziestoleciu XIX wieku // Slavica Orientalis. 1964. Nr 3. S. 313–336.

²² У тыднёвіку «Жыцце» Лучына змясціў наступныя творы: «Замалёўкі з паляўнічага жыцця на Палессі» (1887. С. 387, 402), «З вершаў» («Стары паляўнічы», «Песня ратая», «Наследаванне Гейнэ», «Цудоўны краявід». 1887. С. 529), «Замалёўкі з паляўнічага жыцця на Палессі» (1888. С. 100), «На паравозе» (1888. С. 630), «Дзве зары» (1888. С. 701).

²³ «Калі яшчэ не позна, сабяру, прывяду ў парадак рукапісы і за месяц вы атрымаеце і маю порцыю грызмолаў і грошай». Рукап.

адз. Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Рукапіс № 2856. Адз. зах. 73.

²⁴ «Не па маёй віне вы не атрымалі адрасы, па якіх варта выслаць пробныя нумары «Жыцця». Я сам не мог бы многа падказаць, вінаватага ж бесперапынна прыцягваю да маральнай адказнасці і буду яму назаляцца, аж воляй-няволяй прышле». Тамсама. Адз. зах. 59.

²⁵ Рукап. адз. Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Рукапіс № 2856. Адз. зах. 56.

²⁶ Майхровіч С. Нарысы... С. 255.

²⁷ Тамсама. С. 255.

²⁸ Рукап. адз. Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Рук. № 2856. Адз. зах. 69.

²⁹ Poezye Jana Niesłuchowskiego. S. 95.

³⁰ Рукап. адз. Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Рук. № 2856. Адз. зах. 71.

³¹ Тамсама.

³² Водгукі паэзіі Міцкевіча адчуваюцца, бадай, толькі ў вершы «Велічны малюнак», дзе пры дапамозе адных і тых жа параўнанняў і паралеляў, што і ў «Крымскіх санетах», апісана паўднёвая прырода, а з гэтымі ўспамінамі пераплятаюцца тужлівыя ўспаміны аб радзіме. Знаёмства з рытмікай «Конрада Валенрода» Лучына выявіў у адным з пісем да Пшэсмыцкага, дзе гаворыцца, што «Іліяду» Гамера трэба перакладаць на польскую мову тым жа памерам, што і «Аповесць вайдэлата» ў «Конрадзе Валенродзе».

³³ Drogoszewski A. Jana Niesłuchowskiego «Poezye» // Biblioteka Warszawska. 1899. T. IV. Z. I. S. 171.

³⁴ Niesłuchowski Jan. Przedwiośnie // Kraj. 1892. S. 14.

³⁵ Тамсама.

³⁶ Niesłuchowski Jan. Na cmentarzu // Przegląd Literacki. 1890. S. 29.

³⁷ Niesłuchowski Jan. Na głuszcze // Prawda. 1896. S. 13.

³⁸ Niesłuchowski Jan. Rozkosz natchnienia // Kłósy. 1886. S. 1080.

³⁹ Niesłuchowski Jan. Serenada // Kalendarz Powszechny. S. 467.

⁴⁰ Niesłuchowski Jan. Rozkosz natchnienia // Przyjaciół dzieci. 1887. S. 2.

⁴¹ Bawville Theodore de. Sokrates i jego żona / Tłum. J. Niesłuchowski // Echo muzyczne, teatr, i art. 1898. S. 35–38, 41.

⁴² Poezye Jana Niesłuchowskiego.... S. 1.

⁴³ Тамсама. С. 2.

⁴⁴ Тамсама.

⁴⁵ Jan Niesłuchowski. (Wspomnienie pozgonne) // Prawda. 1897. Nr. 36.

⁴⁶ Тамсама.

⁴⁷ Цыт. па кн.: Сцяпан Александровіч. Старонкі братняй дружбы. С. 204.

⁴⁸ Kondratowicz L. Poezye.... Т. VI. S. 288.

⁴⁹ Беларускія пісьменнікі.... С. 93.

⁵⁰ Там жа.

⁵¹ Kondratowicz L. Poezye.... Т. VI. S. 177.

⁵² Беларускія пісьменнікі.... С. 24.

⁵³ Ларчанка М. Г. Сувязі.... С. 68.

⁵⁴ Беларускія пісьменнікі.... С. 24–25.

⁵⁵ Kondratowicz L. Poezye.... Т. IV. S. 170.

⁵⁶ Беларускія пісьменнікі.... С. 78.

⁵⁷ Барысенка В. В. Францішак Багушэвіч і праблема рэалізму ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Мінск, 1957. С. 232.

⁵⁸ Тамсама.

⁵⁹ А. Смірноў сцвярджае, што польскія вершы Багушэвіч пісаў яшчэ ў 1862 г., «заклікаючы моладзь ісці па шляху Касцюшкі». (А. Смірноў. Ф. Багушэвіч і В. Дунін-Марцінкевіч у 1862 годзе // Беларусь. 1957. № 9).

⁶⁰ Zbiór poetów polskich XIX wieku, księga druga. S. 335. У сваю чаргу пачатак «Песні пра нашу зямлю» — парафраза гётэўскага верша «Kennst du das Land». Аналагічныя парафразы — верш Ю. Крашэўскага «Да ХХХ», перакладзены Я. Купалам на беларускую мову, вершы «Ці ведаеш?» К. Глінскага (1893), «Ці ведаеш ты гэтую старонку» Ул. Бэлзы (1874), «Я знаю гэты край» Э. Слоньскага і інш.

⁶¹ Orzeszkowa Eliza. Listy zebrane. Т. III. Wrocław, 1956. S. 416.

⁶² Янкоўскі Э. Эліза Ажэшка і Францішак Багушэвіч // Ніва. 1961. № 1.

⁶³ Майхрович С. К. Жизнь и творчество Ф. Богушевича. Минск, 1961. С. 93–94.

⁶⁴ Kraszewski J. I. Władysław Syrokomla // Przegląd Europejski. 1862. Т. XI–XII.

⁶⁵ Biruta. Cz. I. Wilno, 1837.

⁶⁶ Кісялёў Г. Францішак Багушэвіч і Ян Карловіч // Полымя. 1961. № 9. С. 175.

⁶⁷ Orzeszkowa E. Listy zebrane. Т. III. S. 82. 68

⁶⁸ Тамсама. С. 86.

⁶⁹ Кісялёў Г. Францішак Багушэвіч і Ян Карловіч // Полымя. 1961. № 9. С. 175.

⁷⁰ Кісялёў Г. Францішак Багушэвіч і Ян Карловіч // Полюмя. 1961. № 9. С. 175.

⁷¹ Беларускія пісьменнікі.... С. 95–96.

⁷² Orzeszkowa E. Listy zebrane.... Т. III. S. 94.

⁷³ Кісялёў Г. Францішак Багушэвіч і Ян Карловіч // Полюмя. 1961. № 9. С. 165.

⁷⁴ Życie i prace Jana Karłowicza: Ks. zbiorowa. Warszawa, 1904. S. 78.

⁷⁵ ЦДГА Літоўскай ССР. Ф. 1135. Воп. 10. Адз. зах. 91. Л. с. 245.

⁷⁶ Sopodźko T. Z piśmiennictwa krajowego // Przegląd Powszechny. 1892. Maj. S. 276.

⁷⁷ За дапамогу ва ўстанаўленні гэтых фактаў аўтар выказвае падзяку праф. М. Вайцяхоўскай (Познань).

⁷⁸ ЦДГА Літоўскай ССР Ф. 1135. Воп. 4. С. 460. Л. с. 6.

⁷⁹ ДА Мінскай вобл. Ф. 295. Воп. 1 С. 3090. Л. с. 1, 5.

⁸⁰ Kurjer Warszawski. 1883. S. 260.

⁸¹ У 1898 г. Ю. Вяржбіцкі выдаў у Мінску свой паэтычны зборнік «На світанні» («O brzasku»).

⁸² Iwaszkiewiczowa E. Wesele w Święciańskim. // Upominek wileński. Pismo zbiorowe». Wilno, b. d.

⁸³ Podania białoruskie zebrane przez Władysława Weryhę, poprzedzone wstępem przez Jana Karłowicza. Lwów, 1889.

⁸⁴ Падрабязней аб гэтым гл.: Бандарчык В. К. Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст. Мінск, 1964.

⁸⁵ Plomieńczyk. Pieśń białoruska o Kościuszcze // Dziennik Poznański. 1882. S. 68. Магчыма, гэту песню меў на ўвазе К. Каліноўскі, калі напамінаў, што аб Касцюшцы «народ спявае». (Смирнов А. Ф. Восстание.... С. 112).

⁸⁶ Падрабязней аб гэтым гл.: Белаказовіч В. Юзаф Такаржэвіч // Ніва. 1963. № 2–4.

⁸⁷ Suryn F. Wspomnienie Mohilewa // Tygodnik illustrowany. 1871. Т. II. S. 112; Suryn Fel. Listy z Białorusi // Tygodnik illustrowany. 1872. Т. II. S. 146, 152, 173; Bądzkiewicz Ant. Pińsk i Pińszczyzna // Tygodnik illustrowany. 1886. Т. II. S. 260; Szczery iemisław. Wycieczka do Pińska i w Pińszczyznę // Kłosy. 1877. Т. I. S. 67, 83; Ілговскі J. Z wycieczki na Białoruś // Kraj. 1891. S. 36–38.

⁸⁸ Рукап. аддз. Ягелонскай бібліятэкі ў Кракаве С. 6508 (карэспандэнцыя Крашэўскага). Л. с. 205. Ельскі наведаў Крашэўскага ў Дрэздэне і павіншаваў яго з 50-годдзем творчай працы.

⁸⁹ Цыт. па кн.: Карский Е. Ф. Белорусы. Т. III. Ч. 3. Пг, 1922. С. 137.

⁹⁰ Jelski A. Słówko o materyałach służących do badań gwary, etnografii i literatury białoruskiej // Chwila. 1886. Nr 17.

⁹¹ Jelski A. Korrespondencja // Kraj. 1883. Nr 50.

⁹² Захавалася кніга наведвальнікаў гэтага музея. З 1882 па 1915 г. у ёй зроблена 225 запісаў на рускай, польскай, нямецкай і нават дацкай мовах. Некаторыя наведвальнікі выказвалі свае ўражанні па-беларуску. Так, Саван Ельскі 12 верасня 1892 г. запісаў:

Дзесяць год праяцела,
Мой ты мілы браце,
Як глядзеў тыя скарбы
У тваей пекнай хаце.
Дзіўлюсь я той працы
І той вытрваласці,
З якой ўсё ідзе
У пана егамосці...

*(Рукап. аддз. Нацыянальнай
бібліятэкі ў Варшаве. Рук. № 5087 акц.).*

⁹³ Księga pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza. T. I–II. Warszawa, b. d.

⁹⁴ Jelski A. Adam Mickiewicz na Białorusi // Pamięci Adama Mickiewicza». Pbg, 1890.

⁹⁵ Аб перакладзе «эканамічна-грамадскага даследавання» Супінскага Ельскі паведамляў у названым ужо артыкуле ў газеце «Хвіля». Аўтар скардзіцца, што пераклад застаецца ў рукапісе, бо няма сродкаў на выданне. Ельскі звяртаецца да чытачоў з просьбай, каб хто-небудзь з іх пакрыў кошты паперы і друкавання, працаваць жа перакладчык бярэцца дарма.

⁹⁶ Jelski A. O gwarze białoruskiej // Kraj. 1885. Nr 5, 6; Przyczynek Kalendarzo wy do literatury białoruskiej // Kraj. 1889. Nr 29; Słówko o starym Zaslaviu // Kraj. 1888. Nr 16; Marya Malczewskiego w przekładach małoruskich i białoruskich // Kraj. 1889. Nr 7; Zarys obyczajów szlachty. Warszawa, 1898; Notatki z wycieczki po gubernii mińskiej // Tygodnik Powszechny. 1880. S. 132, 150 i in.

⁹⁷ Orzeszkowa E. Wspomnienia. Cz. I. 1911. Z. 2. S. 197.

⁹⁸ Brückner A. Dzieje literatury polskiej w zarysie. T. II. Warszawa, b. d. S. 376.

⁹⁹ Гапава В. Эліза Ажэшка аб беларускім народзе // Полымя. 1958. № 9. С. 178.

¹⁰⁰ Orzeszkowa E. Listy zebrane. T. III. S. 426.

¹⁰¹ Тамсама. С. 130.

¹⁰² Тамсама. С. 138.

¹⁰³ Orzeszkowa E. Listy zebrane. T. III. S. 71.

- 104 ЦДГА Літоўскай ССР. Ф. 1135. Воп. 15. Адз. зах. 11. Л. с. 2–2 адв.
- 105 Тамсама. Л. с. 1.
- 106 Міхайлава І. Дом-помнік // Маладосць. 1960. № 5. С. 116.
- 107 Красоўскі Н. Ігнат Буйніцкі // Беларусь. 1945. № 10. С. 21.
- 108 Архіў М. Канапніцкай. Рукап. аддз. бібліятэкі Інстытута літаратурных даследаванняў у Варшаве (машынапісныя копіі). Рукапіс № 15. Письмо датавана 18 кастрычнікам 1888 г.
- 109 Архіў М. Канапніцкай... Рукапіс № 20.
- 110 Цімафеева В. Пяснярка народаў // Маладосць. 1960. № 10.
- 111 Brodzka A. Rok 1905 w twórczości Marii Konopnickiej // Z literatury lat 1863–1918. Cz. I. Wrocław, 1957. S. 358–359.
- 112 Письменница выкарыстала тут сапраўдны факт: у 1874 г. лагішынскія сяляне выступілі супраць купца Токарава, які спрабаваў адабраць ад іх зямлю; супраць «бунтаўшчыкоў» быў накіраваны батальён Серпухаўскага пяхотнага палка. (А. Р. Логишанская экспедиция // Исторический вестник. 1886. Т. XII).
- 1 Шкловский В. Художественная проза. М., 1961. С. 90.
- 2 Пестрак П. Дарогаю жыцця // Полымя. 1959. № 12. С. 150.
- 3 Брыль Янка. Вачыма друга. Польскі дзёнік // Полымя. 1956. № 2. С. 76.
- 4 Пяцьдзсят чатыры дарогі. Мінск, 1963. С. 61.
- 1 Zajączkowski Andrzej. Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Wrocław, 1961. S. 35, 41.
- 2 Niemcewicz Julian Ursyn. Pamiętniki czasów moich. Lipsk, 1868. T. I. S. 34. У далейшым спасылкі ў тэксце (Нямцэвіч, том, старонка).
- 3 Kraszewski J. I. Król w Nieświeżu. Warszawa, 1962. S. 163.
- 4 Kitowicz Jędrzej. Opis obyczajów za panowania Augusta III. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1979. S. 307, 403. У далейшым спасылкі ў тэксце.
- 5 Sajkowski Alojzy. Od Sierotki do Rybenki. Poznań, 1965. S. 154–155.
- 6 Тамсама. С. 154.
- 7 Radziwiłł Jerzy. Pamiętnik. Warszawa, 1899.
- 8 Wiedza i Życie. 1978. Nr 2. S. 86–90.
- 9 Radziwiłł Albrecht. Pamiętniki. Poznań, 1839.
- 10 Захоўваецца ў Галоўным архіве старажытных актаў, у Варшаве. Ф. Радзівілаў. Аддзел VI.
- 11 1856. 6 grud.
- 12 Bartoszewicz Kazimierz. Radziwiłłowie. Kraków, 1982. S. 104.
- 13 Sajkowski Alojzy. Od Sierotki do Rybenki. S. 200.

- ¹⁴ Karpiński Franciszek. Pamiętniki. Warszawa, 1898. S. 62. У
daleйшым спасылкі ў тэксце (Карпінскі, старонка).
- ¹⁵ Matuszewicz Marcin. Pamiętniki. Warszawa, 1876. T. III. S. 8. У
daleйшым спасылкі ў тэксце.
- ¹⁶ Dziennik Literacki. 1856. 6 grud.
- ¹⁷ Sajkowski Alojzy. Od Sierotki do Rybeńki. S. 186.
- ¹⁸ T(yszkiewicz) E(ustachy). Fryderyk Bachström: Ustęp z życia
księcia Hieronima Floriana Radziwiłła // Kurier Wileński. 1862. S. 702.
- ¹⁹ Sajkowski Alojzy. Od Sierotki do Rybeńki. S. 185.
- ²⁰ Jelski Aleksander. Wzmianka o bibliotece ś p. Juliana w Słucku.
Warszawa, 1890. S. 229.
- ²¹ Mycielski Jerzy. Książę Panie Kochanku w świetle własnej
korrespondencji. Pbg, 1891. S. 128.
- ²² Geryczowa Anna z Reytanów. Z pamiętników... Lwów, 1858. S.
20. У далайшым спасылкі ў тэксце.
- ²³ Ochocki Jan Duklan. Pamiętniki. Wilno, 1857. T. I. S. 281–282. У
daleйшым спасылкі ў тэксце.
- ²⁴ Kraszewski Kajetan. Wybór pism. Kraków, 1892. T. 1. S. 130. У
daleйшым спасылкі ў тэксце.
- ²⁵ Dziennik Literacki. 1864. Nr 20. S. 249.
- ²⁶ Rzewuski Henryk. Pamiętki Soplicy. Warszawa, 1978. S. 121, 122.
У далайшым спасылкі ў тэксце.
- ²⁷ Pamiętnik anegdotyczny.z czasów Stanisława Augusta. Poznań,
1867. S. 317.
- ²⁸ Гісторыя БССР. Т. I. С. 449.
- ²⁹ Броневский С. Б. Отрывки из записок // Исторический
вестник, 1889. Т. 38. № 12. С. 502–503. У далайшым спасылкі ў
тэксце.
- ³⁰ Барсуков А. Рассказы из русской истории XVIII века по
архивным документам. СПб, 1885. С. 246.
- ³¹ Записки Сергея Алексеевича Тучкова. СПб, 1908. С. 151, 152.
У далайшым спасылкі ў тэксце.
- ³² Энгельгарт Л. Н. Записки. М. 1867. С. 29. У далайшым
спасылкі ў тэксце.
- ³³ Сборник Русского исторического общества. СПб, 1867. Т. I. С.
404.
- ³⁴ Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная. 1764–1805. М.,
1885. С. 31. У далайшым спасылкі ў тэксце (Пішчэвіч, старонка).
- ³⁵ Сочинения Державина. Изд. 2-е. СПб, 1876. Т. VI. С. 698. У
daleйшым спасылкі ў тэксце (Дзяржавін, том, старонка).
- ³⁶ Pismo zbiorowe. Pbg, 1859. T. I. S. 151.

- ³⁷ Zaleski Michał Pamiętniki. Poznań, 1876. У дальнейшим спасылкі ў тэксце.
- ³⁸ Bystroń Jan Stanisław. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Warszawa, 1976. T. I. S. 168–169.
- ³⁹ Рубинштейн С. Ф. Казнь Володковича. Вильно, 1903. С. 5–9.
- ⁴⁰ Zawisza Krzysztof. Pamiętniki. Warszawa, 1862. S. 210. У дальнейшим спасылкі ў тэксце.
- ⁴¹ Pismo zbiorowe. T. I. S. 141.
- ⁴² Могилевская старина. Вып. 2 (1901). С. 112–116.
- ⁴³ Добринин Гавриил. Истинное повествование... СПб, 1873. С. 167. У дальнейшим спасылкі ў тэксце.
- ⁴⁴ Baranowski Bohdan. Polska karczma. Restauracja. Kawiarnia. Wrocław etc., 1979. S. 13.
- ⁴⁵ Majmon Salomon. Autobiografia. Warszawa, 1913. T. 1. S. 1, 8, 9. У дальнейшим спасылкі ў тэксце.
- ⁴⁶ Булгарин Ф. В. Воспоминания. СПб, 1846. Ч. 1. У дальнейшим спасылкі ў тэксце.
- ⁴⁷ Chodźko Ignacy. Pamiętnik kwestarza. Kraków, 1898. Cz. I. S. 75.
- ⁴⁸ Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1979. Т. 4. С. 144.
- ⁴⁹ Могилевская старина. Вып. 2. С. 92.
- ⁵⁰ Dziennik Literacki. 1856. 9 grud.
- ⁵¹ Chrapowicki Jan Antoni. Diariusz. Warszawa, 1978. Cz. 1. S. 422.
- ⁵² Trębicki Antoni. Opisanie sejmu ekstraordynaryjnego... S. 13.
- ⁵³ Karpiński Franciszek. Pamiętniki. Warszawa, 1898. S. 121. У дальнейшим спасылкі ў тэксце.
- ⁵⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 22. С. 18.
- ⁵⁵ Тамсама. Т. 7. С. 394.
- ⁵⁶ Тамсама. Т. 5. С. 367.
- ⁵⁷ Bystroń Jan Stanisław. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. T. II. S. 302.
- ⁵⁸ Порай-Кошиц Иван. Исторический рассказ о литовском дворянстве. СПб, 1858.
- ⁵⁹ Podróż JW Jana i Ignacego Łopacińskich z JO księciem Sapieha, koadyatorem, za granicę odbyta // Gazeta Codzienna. 1857. Nr 13. S. 3.
- ⁶⁰ Bystroń Jan Stanisław. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. T. II. S. 292.
- ⁶¹ Pamiętnik Jerzego Soroki // Tygodnik Ilustrowany. 1881. T. XII. S. 190.
- ⁶² Rostworowski Emanuel. Ostatni król Rzeczypospolitej. Warszawa, 1966. S. 20–21.
- ⁶³ Biblioteka Warszawska. 1855. T. 3. S. 398.
- ⁶⁴ Biblioteka Warszawska. 1855. T. 3. S. 421.

- ⁶⁵ Pismo zbiorowe. T. I. S. 177.
- ⁶⁶ Падрабязней пра гэта гл.: Dr. Antoni J. Wybór pism. Kraków, 1966. T. I.
- ⁶⁷ Pismo zbiorowe. T. I. S. 170.
- ⁶⁸ (Kraszewski Kajetan). Ze wspomnień kasztelanica. Pbg, 1896. S. 19.
- ⁶⁹ Historia kultury materialnej Polski w zarysie. Wrocław etc., 1978. T. IV. S. 374.
- ⁷⁰ (Kraszewski Kajetan). Ze wspomnień kasztelanica. S. 63.
- ⁷¹ Барсуков А. Рассказы из русской истории XVIII века... С. 250.
- ⁷² Bartoszewicz Kazimierz. Radziwiłłowie. S. 293.
- ⁷³ Bartoszewicz Kazimierz. Radziwiłłowie. S. 294–295.
- ⁷⁴ Pismo zbiorowe. T. I. S. 189.
- ⁷⁵ (Bohomolec Jan). Djabeł w swojej postaci. Warszawa, [1775]. Cz. I. S. 366–369.
- ⁷⁶ Krótka annotacyja... zebrana przez Franciszka Pułaskiego. Lublin, 1740.
- ⁷⁷ Brückner Aleksander. Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1931. T. 3. S. 162.
- ⁷⁸ (Kraszewski Kajetan). Ze wspomnień kasztelanica. S. 106.
- ⁷⁹ Poniatowski Stanisław. Pamiętniki synowca Stanisława Augusta. Warszawa, 1979. S. 69–70.
- ⁸⁰ Якімовіч Ю. А. З гісторыі беларускага дойлідства XVIII ст. // Весті АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1980. № 5. С. 103.
- ⁸¹ Szantyr Stanisław. Pamiętniki. Адзел рукап. Б-кі «Асалінэум» у Вроцлаве (Польшча). Рукап. № 6330. С. 18 адв. – 19.
- ⁸² Bystron Jan Stanisław. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. T. 2. S. 432.
- ⁸³ Historia kultury materialnej Polski w zarysie. T. IV. S. 337–338.
- ⁸⁴ Kuchowicz Zbigniew. Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku. Łódź, [b. d.]. S. 32.
- ⁸⁵ Адзел рукап. б-кі Чартарыскіх у Кракаве. Рукап. 959. С. 103.
- ⁸⁶ Chodźko Ignacy. Pamiętniki kwestarza. S. 39.
- ⁸⁷ Dziennik Literacki. 1864. Nr 20. S. 252.
- ⁸⁸ Bojarska Natalja. Wieczorkiewicz Bronisław. Dobra wieść — niosą jeść. Warszawa, 1979. S. 142.
- ⁸⁹ Korespondencja księcia Karola Stanisława Radziwiłła. Kraków, 1898. S. 240.
- ⁹⁰ Kraszewski J. I. Król w Nieświeżu. S. 163.
- ⁹¹ Гл.: Мальдзіс А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII стст.). Мн., 1980.

- ⁹² Аддзел рукап. Б-кі Чартарыскіх у Кракаве, рукап. № 959. С. 75.
- ⁹³ Русский архив. Изд. 2-е. Столб. 647.
- ⁹⁴ Марченко В. Автобиографическая записка... // Русская старина. Т. 85. № 3. С. 474.
- ⁹⁵ Лунин А. М. Записка своим обстоятельствам и примечаниям для себя и детей моих. Аддз. рукап. Дзярж. б-кі СССР імя У. І. Леніна (цяпер Дзяржаўная б-ка Расіі). Ф. 153. Адз. зах. 919.
- ⁹⁶ Morawski Stanisław. Kilka lat młodości mojej w Wilnie. Warszawa, 1924.
- ¹ Цяпер архіў Гурыновіча знаходзіцца ў ЦДАМЛІМ Беларусі.
- ¹ Skuza Z., Wojda K. Szlakiem Adama Mickiewicza na Białorusi. Warszawa, 1997. S. 47.
- ² Тамсама. С. 50.
- ³ Kempfi A. W kręgu Mickiewiczowskich wypowiedzi: O Białorusi i Litwie // Magazyn Wileński. 1997. Nr 1. S. 32–33.
- ⁴ Magazyn Wileński. 1997. Nr 1. S. 32.
- ⁵ Тамсама.
- ⁶ Тамсама.
- ⁷ Падрабязней пра гэта гл.: Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Мн., 1982. С. 86–100.
- ⁸ Magazyn Wileński. 1997. Nr 1. S.33.
- ⁹ Sielicki F. Mickiewicz i Białoruś: Kilka szczegółów // Studia o Mickiewiczu. Wrocław, 1992. S. 126. 10
- ¹⁰ Lewandowski J. Podróże krztałcą // Kultura. 1997. Nr 7–8. S. 74.

Мальдзіс, А. М 21

Выбранае / Адам Мальдзіс; Уклад. В. Грышкевіч; Прадм.
Г. Кісялёў, В. Чамярыцкі. — Мінск: Кнігазбор, 2007. — 464 с.
[8] с.: іл. — («Беларускі кнігазбор»: Серыя 2. Гісторыка-
літаратурныя помнікі).

ISBN 978-985-6824-95-4.

У кнігу ўвайшлі лепшыя літаратуразнаўчыя і гісторыка-
культурныя творы аўтара — яго першая кніга «Творчае
пабрацімства», прысвечаная беларуска-польскім літаратурным
узаема сувязям XIX ст., скарачаны варыянт даследавання «Беларусь
у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст.», апісанні пошукаў,
знаходак, зробленых у Беларусі, Польшчы і Францыі, нарысы пра
пісьменнікаў і дзеячаў культуры.

Адрасуецца як гісторыкам культуры, так і шырокім колам
чытачоў.

Саракавы том кніжнага праекта «Беларускі кнігазбор».

УДК 821.161.3.09

ББК 83.3(4 Беи)

МГА «Белкнігазбор»

выказвае шчырую падзяку

Польскаму інстытуту

ў Мінску, Грамадскаму

аб'яднанню «Міжнародная

асацыяцыя беларусістаў»

і сп. А. Старыкевічу

за дапамогу ў выданні

гэтай кнігі.

Літаратурна-мастацкае выданне

«Беларускі кнігазбор»

Серыя II. Гісторыка-літаратурныя помнікі

Мальдзіс Адам Іосіфавіч

Выбранае

Адказны за выпуск Генадзь Вінярскі

Рэдактар Ірына Казлова

Тэхнічныя рэдактары Алег Глекаў, Яраслаў Мальдзіс

Карэктар Ірына Казлова, Генадзь Вінярскі

Набор і вёрстка Яраслаў Мальдзіс

Падпісана да друку з гатовых дыяпазітываў заказчыка 4.09.2007.

Фармат 84x108 1/32. Папера афсетная. Гарнітура Times New
Roman. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 24,36 + 0,42 укл. Ул.-выд.
арк. 28,4.

Наклад 1000 асобнікаў (1-ы завод 700). Зак. 1010.

ПУП «Кнігазбор».

Ліцэнзія ЛВ № 02330/0131712 ад 12.05.06.

220112, Мінск, вул. Я. Лучыны, 38-93.

Тэл./факс (017) 204-86-97, тэл. (029) 772-19-14, 912-83-86.

E-mail: bkniha@tut.by ISBN 978-985-6824-95-4

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка

ў друкарні УП «Хандр» БелТІЗ

Ліцэнзія ЛП № 02330/0056661 ад 29.03.04. 9 789856 824954

220004, г. Мінск, вул. Вызвалення, 9.